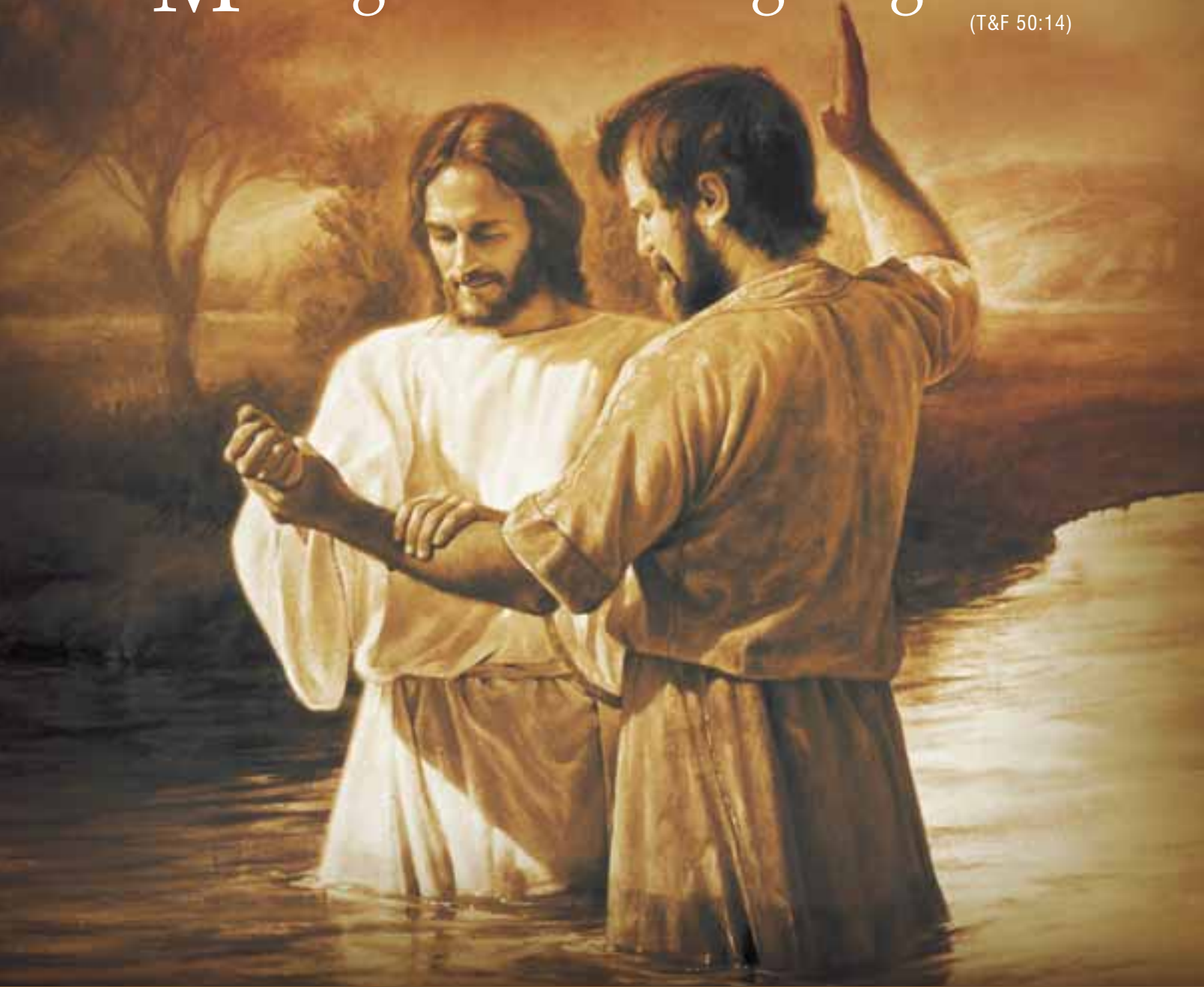

Ko ha Fakahinohino Ki he Ngāue Fakafaifekau

“Malanga’aki ‘Eku Ongoongoleleí”

(T&F 50:14)

“Fakatomala ‘a kimoutolu ‘e ngaahi ngata’anga ‘o māmani, pea ha’u kiate au mo papitaiso ‘i hoku hingoá, koe’uhí ke fakamā’oni’oni’i ‘a kimoutolu ‘i he ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni’ (3 Nīfai 27:20).

Hingoá:

Misioná mo e Vaha'ataimi Ngāue Fakafaifekaú:

Lisi 'o e Ngaahi Feitu'u ne Ngāue Aí:

Hingoa Ho Ngaahi Hoá:

Hingoa mo e Tu'asila 'o e Kakai ne Papitaiso mo Hilifakinimá:

“Malanga‘aki ‘Eku Ongoongolelei” (T&F 50:14)

Takafí: *Ko Hono Papitaiso 'o Sīsū 'e Sione Papitaisó* © 1988 tā 'e Greg K. Olsen
ʻI he angalelei 'a e Mill Pond Press mo Dr. Gerry Hooper. 'Oua na'a hiki hano tatau.

© 2004 'e he Intellectual Reserve, Inc.

Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa pē

Paaki 'i he 'Tunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká.

Fakangofua 'i he lea faka-Pilitāniá: 11/04

Fakangofua ke liliú: 11/04

Liliu 'o e *Preach My Gospel*

Tongan

36617 900

“Malanga’aki ‘Eku Ongoongolelei” (T&F 50:14)

Pōpoaki ‘a e Kau Palesitenisī ‘Uluakí	v
Talateú: Ko e Hā ‘a e Founa Lelei Taha Ke u Faka’aonga’i Ai ‘a e “Malanga’aki ‘Eku Ongoongolelei?”	vii
1 Ko e Hā ‘Eku Taumu’a ‘i He’eku Hoko ko e Faifekau’?	1
2 ‘E Founa Fēfē Ha Ola Lelei Ange ‘Eku Akó mo ‘Eku Teuteu ke Faiakó?	19
3 Ko e Hā e Me’a ‘Oku Ou Ako mo Ako’i?	33
• Lēsoni 1: Ko e Pōpoaki ‘o Hono Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí	35
• Lēsoni 2: Ko e Palani ‘o e Fakamo’uí	53
• Lēsoni 3: Ko e Ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí	68
• Lēsoni 4: Ko e Ngaahi Fekau’	82
• Lēsoni 5: Ngaahi Fonó mo e Ngaahi Ouau’	95
4 ‘E Founa Fēfē Ha’aku ‘Ilo’i Pea Mahino Kiate Au ‘a e Laumālié?	103
5 Ko e Hā e Ngāue ‘a e Tohi ‘a Molomoná?	121
6 Te u Fakatupulaki Fēfē ‘a e Ngaahi ‘Ulungāanga Faka-Kalaisí?	137
7 Te u Lava Fēfē ‘o Ako Lelei Ange ‘a e Lea Fakafonua ‘o e Misiona ‘Oku ou Ngāue Aí?	153
8 ‘E Founa Fēfē Ha’aku Faka’aonga’i Fakapotopoto ‘a e Taimí?	165
9 Ko e Hā e Founa Te u Kumi ‘Aki ha Kakai ke Ako’i?	187
10 Te u Lava Fēfē ke Fakalelei’i Hoku Ngaahi Poto Fakafaiakó?	209
11 Ko e Hā Ha Founa Te u Tokoni Ai ki he Kakaí ke Nau Fakahoko mo Tauhi ‘Enau Ngaahi Tukupaá?	233
12 Ko e Hā Hā Founa Te u Teuteu’i ‘Aki e Kakaí ki he Papitaisó mo e Hilifakinimá?	243
13 ‘E Founa Fēfē Ha’aku Ngāue mo e Kau Taki Fakasiteikí mo Fakauōtí?	255
Fakahokohoko Fakamotu’alea	269

Pōpoaki ‘a e Kau Palesitenisī ‘Uluakí

Sí’omau Kaungā Faifekau:

‘Oku mau fakamālō atu ‘i he faingamālie ma’ongo’onga ko ‘eni ‘okú ke ma’u ke ke hoko ai ko ha faifekau. ‘Oku ‘ikai mo ha toe ngāue ‘e fie ma’u ange ke fakahoko pe toe ‘i ai mo ha ngāue te ne ‘omi ha ongo fakafiemālie lahi ange ka ko e ngāué ni.

‘Oku fakataumu’a ‘a e “Malanga’aki ‘Eku Ongongolelei” ke tokoni’i koe ke ke hoko ko ha faifekau ‘oku toe mateuteu lelei ange mo matu’otu’a fakalaumālie ange, pea mo ha faiako te ne toe lava lelei ange ke falalotoa ha ni’ihi kehe. ‘Oku mau poupou’i koe ke ke faka’aonga’i faka’aho ia ‘i ho’o teuteu fakatāutahá pea mo ho’o teuteu fakataha mo ho hoá, pea ‘i ho’o ngaahi fakataha fakavahé mo e ngaahi konifelenisi fakasouní. Ako e ngaahi fakamo’oni fakafolofolá pea ako e ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito’i mo’oní.

‘Oku mau fakatukupaa’i koe ke ke fakatupulaki ‘a ho’o loto’aki ke tokoni ki he’etau Tamai Hēvaní ‘i He’ene ngāue nāunau’iá. ‘Oku ‘i ai ha fatongia mahu’inga ‘o e faifekau kotoa pē ke tokoni “ke fakahoko ‘a e mo’ui ta’e mate mo e mo’ui ta’engata ‘a e tangatá” (Mōsese 1:39).

‘E fakapale’i mo tāpuekina lahi koe ‘e he ‘Eikí ‘i ho’o tauhi kiate Ia ‘i he loto fakatōkilalo pea ‘i he fá’a lotú. ‘I ho’o ngāue ‘i he lotolotonga ‘o ‘Ene fānaú, ‘oku fakatatali mai ai kiate koe ha fiefia ‘oku toe lahi ange ia ‘i ha fiefia kuó ke a’usia.

Ko e Kau Palesitenisī ‘Uluakí

Talateú: Ko e Hā ‘a e Founga Lelei Taha Ke u Faka‘aonga‘i ai ‘a e “Malanga‘aki ‘Eku Ongongolelei?”

“Malanga‘aki ‘Eku Ongongolelei”

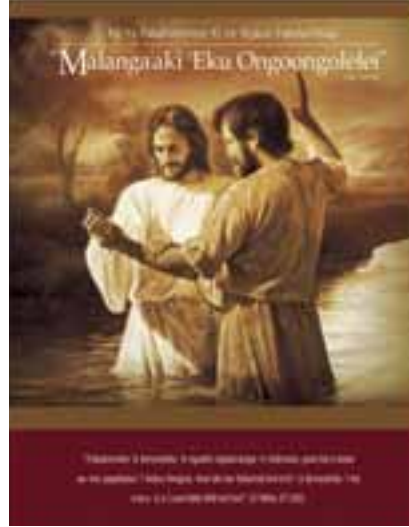
Faka‘aonga‘i ‘a e “Malanga‘aki ‘Eku Ongongolelei” ki hono feau ho‘o ngaahi fiema‘ú ‘i ho‘o hoko ko e faifekau. Te ke lava pē ke faka‘aonga‘i ha fo‘i houa ako kakato ke ako ai ha ngaahi palakalafi si‘i pē—pe ko ha vahe kakato ‘e taha. Te ke lava ‘o ako fakahokohoko ha ngaahi vahe pe ko ha‘o palani ha fakahokohoko ‘e taha te ne feau lelei ange ai ho‘o ngaahi fiema‘ú. ‘I he faingofua ko ia ke fulifulihi peheni holo ‘a e founga akó, te ke lava ai ke ako ‘a e me‘a ‘okú ke fie ma‘u ke ke akó ‘i he taimi ‘okú ke fie ma‘u ai iá pea fakatatau ki he fakahinohino ‘a ho‘o palesiteni fakamisioná.

‘E tokoni kotoa e ngaahi vahe ‘i he “Malanga‘aki ‘Eku Ongongolelei” ki hono teuteu‘i koe ke ke fakahoko ‘a ho‘o taumu‘a ‘i ho‘o hoko ko e faifekau. Neongo iá, te ke fakatokanga‘i ‘i ho‘o kamata ako e vahe 3, ‘a hono kehe ‘o e founga ‘oku faka‘aonga‘i. ‘Oku meimei ke fakataumu‘a kotoa e ngaahi vahé, kiate kimoutolu kau faifekau. Ko e fakamatala ‘i he vahe 3 ‘oku fai ia ki ha ni‘ihi fakalūkufua. ‘Okú ke ako ‘a e ngaahi tokāteline ‘i he vahe 3 (a) ke fakamālohia ai ho‘o ‘iló pea mo ho‘o fakamo‘oni ki he ongoongolelei pea ke ke (e) ako‘i ‘a e ni‘ihi kehé pea teuteu‘i ai kinautolu ke nau fai ha ngaahi tukupā mo ha ngaahi fuakava pea nau tauhi ki ai.

‘E toe tokoni foki kiate koe ‘a e ngaahi tokāteline ‘i he ni‘ihi ‘o e ngaahi vahé, ki ho‘o ako‘i ‘o e kau fiefanongó pea mo e kāingalotu fo‘ou. Hangē ko ‘ení, ‘e lava ke tokoni‘i koe ‘e he Vahe 4, “‘E Founga Fēfē Ha‘aku ‘Ilo‘i pea Mahino Kiate Au ‘a e Laumālié?” ‘i ho‘o ako‘i ha kau fiefanongo ‘e ni‘ihi fekau‘aki mo e founga ‘o hono ma‘u ‘o ha fakamo‘oni ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní. ‘E lava ke tokoni‘i koe ‘e he Vahe 5, “Ko e hā e Ngāue ‘a e Tohi ‘a Molomoná,” ke ke fai ai ha tali ki he ngaahi me‘a ‘e tokanga ki ai e kau fiefanongó ‘o fekau‘aki mo hono lau ‘o e Tohi ‘a Molomoná. ‘E tokoni e ngaahi fakakaukau mei he vahe 2, “‘E Founga Fēfē Ha Ola Lelei Ange ‘Eku Akó mo ‘Eku Teuteu ke Faiakó?” ki he kau papi ului fo‘ou ke toe lahi ange ai e me‘a ‘oku nau ‘ilo mei he‘enau ako e Tohi ‘a Molomoná.

‘Oku nofo taha ‘a e “Malanga‘aki ‘Eku Ongongolelei” ‘i he ngaahi tefito‘i me‘a mahu‘inga ‘o e ngāue fakafaifekau. ‘Oku ‘ikai ke ne tali atu ‘e ia ‘a e fehu‘i pe me‘a kotoa pē te ke fetaulaki mo iá. ‘E ola lelei taha pē ho‘o ngāué kapau te ke muimui ki he Laumālié, fakatotolo ‘i he folofolá, tauhi e ngaahi fekau, pea faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘okú ke akó.

Ako e ngaahi vahé ‘i he kotoa ho‘o ngāue fakafaifekau. Faka‘aonga‘i e me‘a ‘okú ke akó. Hanga ‘o fakafuofua‘i ho‘o ngāué. Ko e kau faifekau ko ia ‘oku nau feinga ke teuteu‘i faka‘aho kinautolu mo feinga ke nau fakalalaka ma‘u pē ki mu‘á, te nau ma‘u

‘a e fakahinohino mei he Laumālie Mā‘oni‘oní pea nau mamata ki he ngaahi tāpuakí ‘i he‘enau mo‘uí.

Ko e Ngaahi Lēsoni ‘a e Kau Faifekau

‘Oku lava pē ke ke ako‘i ‘a e ngaahi lēsoni ‘i ha fa‘ahinga founa ‘e tokoni‘i lelei taha ai ‘a e kakaí ke nau mateuteu kakato atu ki hono papitaiso mo hilifakinima kinautolú. ‘Oku ‘ikai ko ho‘o taumu‘á ke ako‘i ‘ata‘atā pē ‘a e lēsoni; ka ke tokoni‘i ‘a e ní‘ihi kehé ke nau ha‘u kia Kalaisi ‘o fakafou ‘i he tui kia Sīsū Kalaisí, fakatomalá, papitaisó, ma‘u ‘a e foaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní, pea kātaki ‘o a‘u ki he ngata‘angá. ‘Oku tātātaha ke toe lōloa ange ha lēsoni ia ‘i he miniti ‘e 45. Te ke fakatokanga‘i ‘e koe ‘e fe‘unga pē taimi ia mo ha ngaahi taimi ako‘i ‘oku toe nounou ange. ‘I he‘ene peheé leva, ‘e fie ma‘u ke ke toutou fakahoko ‘e koe ha ngaahi ako‘i taimi nounou pea ako‘i pē ai ha kongá sí‘i ange ‘o e ngaahi lēsoni.

‘Oku lahi e ngaahi founa te ke lava ke ako‘i‘aki e ngaahi lēsoni. Pe ko e fē pē lēsoni ‘okú ke ako‘i, mo e taimi ‘okú ke ako‘i ai iá, pea mo e taimi ‘okú ke fakamoleki ki hono ako‘i, ‘e lelei taha pē ke fai ia ‘o makatu‘unga ‘i he ngaahi fiema‘u ‘a e tokotaha fiefanongó pea mo e fakahinohino ‘a e Laumālie. ‘Oua na‘á ke ako ma‘uloto kotoa e lēsoni.

Ako Fakatāutahá, Ako mo e Hoá, Ngaahi Fakataha Fakavahé, mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouni

‘E tokoni‘i koe ‘e ho‘o akó ke ma‘u ha ola lelei lolotonga ho‘o ngāue fakafaifekau, ke ke fakahoko ai ‘a ho‘o taumu‘a ‘i hoko ko e faifekau pea fakamālohia ai ‘a ho‘o fakamo‘oni ki he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí. ‘Okú ke ma‘u ha ngaahi faingamālie ako mahu‘inga ‘e fā ‘a ia ko e ako fakatāutahá, ako mo e hoá, ngaahi fakataha fakavahé, mo e ngaahi konifelenisi fakasouni. ‘Oku kau ‘i ho‘o taimi-tēpile faka‘aho he ‘aho taki taha, ha taimi ke fakahoko ai ho‘o ako fakatāutahá pea mo e ako mo ho hoá.

Taimi-tēpile Faka‘aho ‘a e Faifekau*

6:30 a.m. Taimi ‘ā, lotu, fakamālohisino (miniti ‘e 30), pea teuteu ki he ‘aho ko iá.

7:30 a.m. Ma‘u me‘atokoni pongipongi.

8:00 a.m. Ako fakatāutahá: Tohi ‘a Molomoná, ngaahi folofola kehé, ngaahi tokāteline ‘o e ngaahi lēsoni ‘a e kau faifekau, mo ha ngaahi vahe mei he *“Malanga‘aki ‘Eku Ongongolelei.”*

9:00 a.m. Ako mo e hoá: vahevahe e me‘a kuó ke ako lolotonga ho‘o ako fakatāutahá, teuteu ke faiako, akoako faiako, ako e ngaahi vahe mei he *“Malanga‘aki ‘Eku Ongongolelei,”* fakapapau‘i e ngaahi palani ki he ‘aho ko iá.

10:00 a.m. Kamata e malangá. Ko e kau faifekau ‘oku nau ako ha lea mulí, ‘oku nau ako ‘a e lea ko iá ‘i ha toe miniti ‘e 30 ki he 60 kehe, kau ai hono palani ‘o e ngaahi ‘ekitiviti ke fai he ‘aho ko iá ki hono ako ‘o e lea fakafonuá.

‘E lava ke faka‘aonga‘i ‘e he kau faifekau ha houa ‘e taha ki he ma‘u me‘atokoni ho‘ataá mo ha ako ‘oku lahi angé, houa ‘e taha ki he ma‘u me‘atokoni efiafi ‘i ha taimi pē lolotonga ‘a e ‘ahó ‘e lelei taha ki he‘enau malangá. Ko e anga-maheni, ke ‘osi e ma‘u me‘atokoni efiafi ki mu‘a pea ‘oua na‘a toe tōmui ange ‘i he taimi 6 efiafi.

9:00 p.m. Foki ki he ‘api nofo‘angá (tuku kehe kapau ‘oku ako‘i ha lēsoni; hili iá pea foki ki mu‘a he 9:30) mo palani ‘a e ngaahi me‘a ke fai ‘i he ‘aho hono hokó (miniti ‘e 30). Hiki e tohinoá, teuteu ki he mohe, lotu.

10:30 p.m. Taimi mohe.

* ‘E lava pē ke liliu e taimi-tēpile ko ‘eni ‘e ho‘o palesiteni fakamisioná ke fe‘unga mo homou feitu‘ú ‘i ha‘ane femahino‘aki mo e Kau Palesitenisi ‘o e Kau Fitungofulú pe Kau Palesitenisi Faka‘eliá.

‘E hanga ‘e he me‘a ‘okú ke ako ‘i ho‘o ako fakatāutahá, ‘o tokoni‘i koe ‘i ho‘o ako mo ho hoá, fakataha fakavahé, mo e ngaahi konifelenisi fakasouní, ke mou lava ai ke “feako‘i‘aki ‘iate kimoutolu ‘a e akonaki ‘o e pule‘angá” (T&F 88:77). ‘E tokoni‘i koe ‘e he me‘a ‘okú ke ako mei ho ngaahi taimi ako faka‘ahó pea mo e ngaahi fakataha fakavahé, ke ke faiako‘aki ha mālohi fakalaumālie.

Ako Fakatāutahá

Ko e taumu‘a ‘o e ako fakatāutahá ke fakamālohia ho‘o ‘iló mo ho‘o fakamo‘oni ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, pea tokoni‘i ai koe ke ke mateuteu ke feau e ngaahi fiema‘u ‘a kinautolu ‘okú ke ako‘i. ‘I ho‘o ako fakatāutahá, nofo taha pē ‘i he ngaahi tohi tapu ‘oku faka‘aonga‘i ‘e he Siasí mo e nāunau ‘a e kau faifekaú kuo fakangofua atú:

- *Jesus the Christ (Sīsū ko e Kalaisí)*
- *Ko Hotau Tukufakaholó*
- *Our Search for Happiness (Ko ‘Etau Fekumi ki he Fiefiá)*
- *True to the Faith (Tu‘u Ma‘u ‘i he Tuí)*

‘E lava ke ola lelei ho‘o ako fakatāutahá ‘i ha‘o:

- Laukonga mei he Tohi ‘a Molomoná mo e ngaahi folofola kehé.
- Ako e ngaahi tokāteline ‘o e ngaahi lēsoni ‘a e kau faifekaú.
- Ako mo ha ngaahi vahe kehe mei he “*Malanga‘aki ‘Eku Ongoongolelei.*”

Ako mo e Hoá

Ko e taumu‘a ‘o e ako mo e hoá ke (1) langaki ha uouangataha ‘i ho‘omo feohí kae lava ke mo faiako‘aki ‘a e Laumālié pea (2) tukutaha ho‘omo tokangá ki he fakalalakaka ‘a kinautolu ‘okú mo ako‘i. ‘E lava ke ola lelei ho‘o ako mo ho hoá ‘i ha‘amo:

- Fevahevahe‘aki e ngaahi ‘ilo mei ho‘omo ako fakatāutahá.
- Teuteu ki ha ngaahi taimi ako‘i pau, ‘a‘ahi ki he kāingalotú, ngaahi faingamālie ke fekumí, mo ha ngaahi ‘ekitiviti kehe pē. Ako e ngaahi nāunau ko ia ‘okú ne tokoni‘i kimoua ke ola lelei ange ai ho‘omo ako‘i, kumí, mo e ngāué. Mo alea‘i ‘a e kakai ‘okú mo ngāue ki aí. Fa‘ufa‘u ha ngaahi palani ke mo faka‘aonga‘i e me‘a ‘okú mo akó.
- Hokohoko atu he lolotonga ‘o e ‘ahó, ke alea‘i e ngaahi tefito‘i mo‘oní, ngaahi taumu‘á, ngaahi poto fakataukeí, mo e ngaahi palani ne fai ‘i ho‘o ako mo ho hoá.

Ngaahi Fakataha Fakavahé

Ko e taumu‘a ‘o e fakataha fakavahé ke “feako‘i‘aki ‘iate kimoutolu ‘a e akonaki ‘o e pule‘angá” (T&F 88:77).

- ‘Okú fakahoko e ngaahi fakataha fakavahé ‘i he uike takitaha he miniti ‘e 60 ki he 90.
- ‘Okú palani mo tataki ‘e he taki fakavahé ‘a e fakataha fakavahé pea ‘e lava pē ke ne fakaafe‘i ha kau faifekau kehe ke nau tokoni ‘i he faiakó.
- ‘E lava ke kau e ngaahi me‘a ko ‘ení ‘i he ngaahi fakataha fakavahé:

Ngaahi Fakamatalá

- Fevahevahe’aki ha ngaahi ‘ilo mei he ako fakatāutahá pea mo e ako mo e hoá.
  - Ako fakahoko e ngaahi lēsoní ‘i ha ngaahi tu’unga kehekehe ‘e ala hokó.
  - Fakamatala’i, faka’ali’ali, mo ako hono faka’aonga’i ‘o e ngaahi tefito’i mo’oni mo e ngaahi poto fakataukei ‘oku fakamatala’i ‘i he “*Malanga’aki ‘Eku Ongoongolelei.*”
  - Alea’i e fakalalakaka mo e ngaahi fiema’u ‘a e kau fiefanongó.
  - Alea’i mo talanoa ki he ngaahi faingata’a ‘oku fehangahangai mo ia ‘i he vahé.
  - Fevahevahe’aki e ngaahi me’a ne a’usiá mo e ngaahi fakamo’oni ki he ngāue fakafaifekau.
- ‘E lava pē ke faka’aonga’i ‘e he kau taki fakavahé ‘a e fakataha fakavahé ke ma’u mai ai e ngaahi lipooti fekau’aki mo e ngaahi ngāue ‘a e kau faifekau ‘i he vahé. ‘Oku ‘ikai totonu ke nau fokotu’u ha ngaahi taumu’a pe ngaahi ngāue ma’á e kau faifekau kehé pe kole kiate kinautolu ke nau lipooti ange ‘enau ngaahi taumu’á.

Ngaahi Konifelenisi Fakasouni

‘Oku fakahoko e ngaahi konifelenisi fakasouni ‘o fakatatau mo e fakahinohino ‘a e palesiteni fakamisioná.

Ngaahi Me’a ‘Oku Hā ‘i he “*Malanga’aki ‘Eku Ongoongolelei*”

‘Oku lahi ‘aupito e ngaahi me’a ‘oku hā ‘i he vahe takitaha ‘o e “*Malanga’aki ‘Eku Ongoongolelei.*” ‘Oku totonu ke tokoni’i koe ‘e he ngaahi me’a ko ‘eni ke toe lahi ange e me’a ‘okú ke ma’u mei ho’o akó—kae ‘ikai ko hano fakamālohi’i koe ke ke ako ‘i ha founga pau pē ‘e taha. Faka’aonga’i e ngaahi me’a ko ‘eni ‘i ha founga ‘e lava pē ke fulifulihi holo, ka ‘e makatu’unga pē ia ‘i ho’o ngaahi fiema’u.

Tohinoa Akó

‘Oku kole atu ma’u pē ‘i he “*Malanga’aki ‘Eku Ongoongolelei*” ke ke ngāue’aki ha tohinoa ako ke tokoni ke mahino kiate koe, fakamahino’i atu, mo ke manatu’i ai e me’a ‘okú ke akó. Na’e akonaki ‘a ‘Eletā Lisiate G. Sikoti ‘o pehē, “Kapau ‘oku ‘i ai ha ‘ilo ‘oku tauhi hano lekooti lelei, ‘okú te ‘ilo ai te ke lava ‘o faka’aonga’i ia ‘i he taimi ‘oku fie ma’u ai. ‘Oku totonu ke tauhi ha ngaahi fakamatala fakalaumālie mahu’inga ‘i ha potu ‘oku toputapu ‘a ia te ke fakahā ai ki he ‘Eiki ho’o fakamahu’inga’i iá. ‘Oku hanga ‘e ho’o fai peheé ‘o tokoni’i koe ke ke ma’u ha maama lahi ange” (“Ma’u Ha ‘Ilo Fakalaumālie, *Tūhulu*, Sānuai 94, 119). Toe vakai ki ho’o tohinoa akó ke fakamanatu ha ngaahi me’a fakalaumālie na’á ke a’usia, vakai ai ki ha ngaahi ‘ilo fo’ou, pea ‘ilo’i ai mo ho’o tupulakí.

‘E lava pē ke hoko ho’o tohinoa akó ko ha tohinoa takafi fefeka, ki’i pepa pē ke ke tohi ai, pe ko ha kava takafi fefeka (binder). Hiki mo fokotu’utu’u ho’o ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u ‘i ha founga ‘oku fe’unga mo ho’o founga akó. Fokotu’u pē ‘e koe ha founga ‘e faingofua ai ho’o ‘ilo he kaha’ú ‘a e ngaahi fakamatala mahu’ingá. Faka’aonga’i ma’u pē ia ke ke toe fakamanatu ai, kumi, pea mo faka’aonga’i e me’a kuó ke akó. Ngāue’aki ho’o tohinoa akó ke hiki ha ngaahi fakamatala mo hiki e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u lolotonga ho’o ako fakatāutahá mo e ako mo ho hoá, ngaahi fakataha fakavahé, ngaahi konifelenisi fakasouni, pea mo e ngaahi ‘initaviu mo e palesiteni fakamisioná.

Ngaahi Puha Fakamatalá

‘E hanga ‘e he ngaahi puha ‘i he “*Malanga’aki ‘Eku Ongoongolelei*” ‘o tokoni’i koe ‘i ho’o akó. ‘Oku tomu’a fakamatala’i pe fakamatala’i fakanounou ‘e he ngaahi puha ‘e ni’ihi ‘a

e ngaahi tefito'i me'a mahu'ingá. 'E tokoni e ngaahi puha 'e ní'ihí ke ke tokanga taha ki ho'o akó, ako mei he folofolá, faka'aonga'i e ngaahi me'a 'okú ke akó, fakatupulaki e ngaahi me'a 'okú ke lava 'o faí, pea feau e ngaahi fiema'u 'a e ní'ihí 'okú ke ako'í. 'Oku hoko e ngaahi puha ia ko 'ení 'i he taimi lahi ko ha feitu'u pē ke ke kamata mei ai. Fa'a lotu mo ke kamata pea hokohoko atu mei he ngaahi 'ekitiviti 'i he ngaahi puhá, 'aki ha'ou fa'ufa'u ha ngaahi 'ekitiviti fo'ou ke ke ako mei ai mo fekumi ki ha ngaahi potu folofola lahi ange.

Fakakaukau'i 'Eni

- 'Oku 'uhinga ki he
- Te u fakatupulaki fi
- Ko e hā hono 'uhin

"Fakakaukau'i 'Eni." 'Oku kamata'aki ha ngaahi vahe lahi 'a e ngaahi fehu'i 'i ha puha 'oku pehē ai "Fakakaukau'i 'Eni." 'Oku tokanga taha e ngaahi fehu'i ko 'ení ki he ngaahi me'a mahu'ingá 'o e vahé mo 'oatu ha founa ki ho'o akó. Faka'aonga'i e ngaahi fehu'i ko 'ení ki hono fokotu'utu'u, ke mahino ai kiate koe, fifili mo ke faka'aonga'i 'a e ngaahi me'a ko ia kuó ke akó.

Manatu'i 'Eni

- Langa hake 'a e Sia
- Fekumi ke ma'u 'a
- 'Oku lolotonga teut

"Manatu'i 'Eni." 'Oku faka'osi'aki e ngaahi vahe lahi 'a e puha 'oku pehē ai "Manatu'i 'Eni"—ko hano fakamatala fakanounou'i ia 'o e ngaahi tefito'i me'a mahu'ingá taha mei he vahé. 'I he 'osi pē ho'o ako ha vahe, peá ke toe fakamanatu e ngaahi fakamatala ko 'ení ke fakapapau'i 'oku mahino kiate koe 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'ingá ni. Fakafuofua'i 'a e lelei 'o ho'o faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení pea fa'ufa'u ha ngaahi palani ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi me'a ko ia kuó ke akó.

Ako Folofolá

Ko e hā e lau 'a e nga Kalaisi?

3 Nifai 12:48
3 Nifai 27:21, 27

"Ako Folofola." 'Oku taki koe 'e he ngaahi puha ko 'ení ki he ngaahi fakamo'oni fakafolofola te nau lava ke langaki hake 'a ho'o mahinó pea mo ho'o fakamo'oni. Fakalahi atu ki he ngaahi fakamo'oni ko 'ení 'aki ha'ou fekumi ki ha toe ngaahi potu folofola lahi ange. Fai hifo pē kiate koe mo ha ngaahi fehu'i kehe 'oku nau fekau'aki, 'a ia 'e tokoni atu ke ke ma'u ai ha 'ilo mo ke faka'aonga'i 'a e ngaahi me'a ko ia 'okú ke akó.

'Ekitiviti: Ako Fakatā

Vakai'i fakalelei e fakau hā mai 'o e 'akau 'o e fakafofonga'i ai 'e he 'e

- Ko e hā e me'a na

"'Ekitiviti." 'Oku 'i he ngaahi vahe lahi ha ngaahi 'ekitiviti ki he ako fakatāutahá mo e ako mo e hoá, ke fakalahi mai ki ho'o akó mo hono faka'aonga'i. Toutou fakahoko pē 'a e ngaahi 'ekitiviti ko 'ení lolotonga kotoa ho taimi ngāue fakafaipekaú. Te ke ma'u 'a e ngaahi 'ilo fo'ou 'i he taimi kotoa pē 'okú ke fai ai iá koe'uhí he 'e liliu ho'o ngaahi fiema'ú pea mo e ngaahi fiema'u 'anautolu 'okú ke ako'í.

Muimui ki he Laumān

"Ko e me'a mahu'ingá Laumālié 'a ho uiui'i, † fakafaipekaú. Ka 'ikai te pē pe ko e hā ho talē. nalesitani fakamision

Ngaahi Puha Kulokulá. 'Oku 'i he ngaahi puha ko 'ení ha fakamatala mo ha ngaahi fokotu'u mahu'ingá kau ki he ngaahi tūkunga lahi 'o e ako'í mo e malangá.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Talanoá

Ko e ngaahi talanoa mo'oni kotoa 'oku 'i he *"Malanga'aki 'Eku Ongoongolelei,"* neongo 'oku fetongi e hingoa 'o ha tokolahi ai. 'Oku faka'ali'ali mai 'e he talanoa takitaha 'a e ngaahi tefito'i mo'oni lahi 'oku fekau'aki mo e ngāue fakafaifekau. 'I ho'o lau e ngaahi talanoa ko 'ení, fakasio angé e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'oku nau faka'ali'ali mai.

Ngaahi Fakakaukau Ki Hono Akó mo Faka'aonga'i

'Oku faka'osi 'aki e vahe takitaha e ngaahi fakakaukau 'oku toe tñaki mai ki he ako fakatāutahá, ako mo e hoá, ngaahi fakataha fakavahé, mo e ngaahi konifelenisi fakasouni. 'Oku 'omi 'e he ma'u'anga tokoni mohu 'ekitiviti ko 'eni ke ako mei aí, ha ngaahi fakatāta 'o e ngaahi founa ola lelei ki hono ako 'o e lēsoni. Mohu founa peá ke fekumi ki ha tataki fakalaumālie ke ke fa'ufa'u ai mo ha toe ngaahi 'ekitiviti kehe 'i he taimi kotoa pē 'okú ke ako pe ako'i ai ha taha 'o e ngaahi vahe ko 'ení. 'Ai ke tu'o lahi ho'o fakakakato e ngaahi 'ekitiviti ko 'ení lolotonga ho'o ngāue fakafaifekau.

Ngaahi Fakakaukau ki Hono Akó mo Faka'aonga'i

Ako Fakatāutahá

- Lau 'a e tohi ko 'eni na'e fai 'e ha faifekau ki he'ene ongo mātu'a: "Na'a k ha fefine lelei 'i he pasi. Ko 'emau foki mai ia mei ha fakataha fakavahe n pea ko e sea pē 'eni na'e 'ataá, ko ia na'a ku tangutu hifo ai 'o kamata ke he'eku meili. Ko ho'omo tohi pē foki 'e 'uluaki lau, fakataha mo e fanga ki pēpē ko 'Eveni. Na'a ku fakatokanga'i na'e toe sio mai foki mo e tokotaha tafa'aki ki he 'ū taá, peá u tafoki hake 'o ma fesiofaki mo ha fefine 'oku m ange. Na'a ne ki'i malimali mai pē peá ne sio ki tu'a he matapá sio'atá. N. kuikui hifo 'o hangē ka ne ka mohé. Na'a ku lotu 'o pēhē, 'Tamaí Hēvani, fie talanoa kiate ia. Fakamolemole 'o tokoni mai.' Hili mei ai ha miniti 'e tz ne 'ā'ā peá ne tangutu hangatonu hake, peá u pēhē atu fakavavevave levz pēpē talavou ē?' Na'a ku faka'ali'ali ange ki ai 'a e fanga ki'i tā 'o 'Eveni p kamata leva ke ma talanoa kau ki he ngaahi fāmili. Na'a ku fakafehu'i ia 'i fekau'aki mo 'ene fānaú pea na'a ne fakatē lo'imata mo talanoa mai kau 'i feh'i'a 'iate ia 'a 'ene tama fefinē pea mo 'ene fakamotumotu angé. Na'a n pea ne u tangi ai pē foki mo au. Na'a ku fakamatala'i ange kiate ia 'a e pa

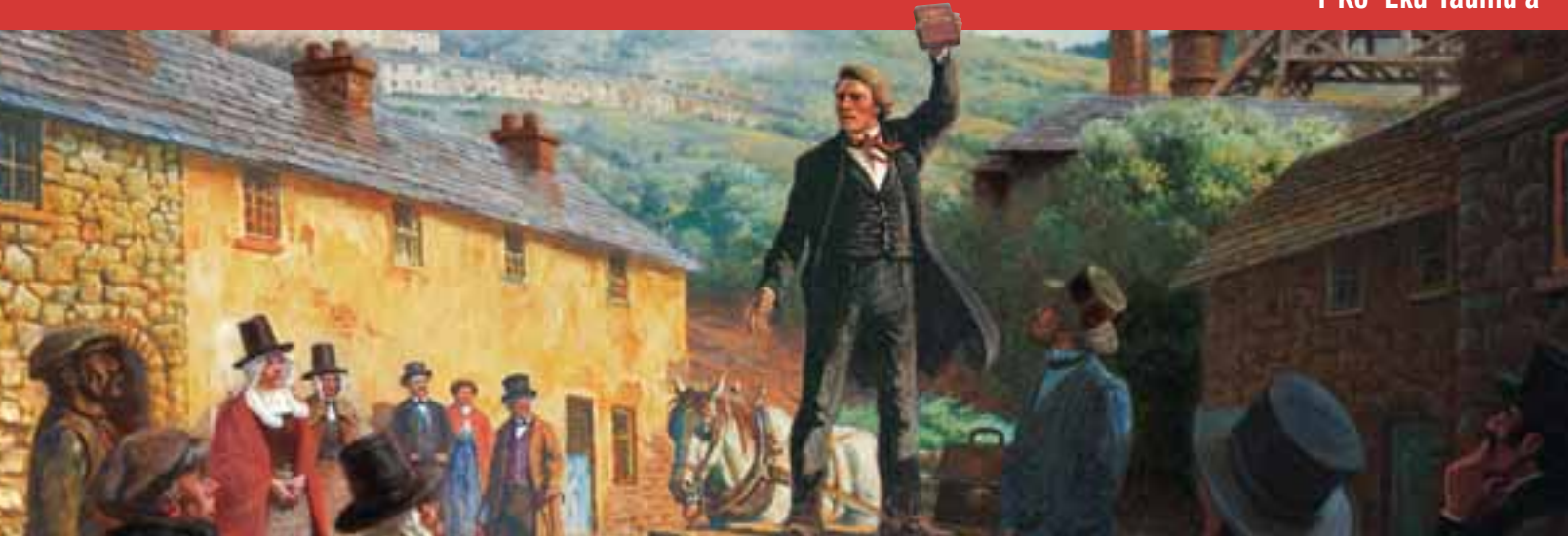
Kau Faifekau 'Oku Nau Ngāue 'i he Ngaahi Koló mo e Vahefonuá

'Oku tokolahi ha kau faifekau 'oku nau ngāue 'i ha ngaahi kolo mo ha ngaahi vahefonua. Neongo 'oku lave atu e tohi lēsoni ko 'ení ki he *ngaahi uōtí* mo e *siteikí*, ka 'oku faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi founa tatau pē ki he *ngaahi koló* mo e *vahefonuá*. 'E fakahinohino'i koe 'e he palesiteni fakamisioná 'i ha fa'ahinga liliu ke fakahoko 'i he taimi te ke ngāue ai mo e kau taki fakakolo mo fakavahefonuá.

Faka'aonga'i 'e he Kau Faifekau mo e Kau Taki Fakauōtí

Ko e *"Malanga'aki 'Eku Ongoongolelei,"* 'oku fakataumu'a ia ma'á e kau faifekau taimi kakato 'o e Siasí. Neongo ia, 'oku toe lava pē ke faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi tokāteline 'oku ako'i aí, 'e he kau faifekau mo e kau taki fakauōtí 'i he'enau feinga ko ia ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Eikí. Ka naú ka ako ma'u pē 'a e tohi lēsoni ko 'ení, te nau lava ai ke fakahoko honau ngaahi fatongia ko e mēmipa ngāue fakafaifekau pea te nau ngāue uouangataha ai mo e kau faifekau taimi kakató.

Ko Taniela Sōnasi, ko e taha ia 'o e kau faifekau mā'ongō'onga taha 'i he kuonga fakakosipeli ko 'enī, 'i he'ene malanga'aki 'a e ongoongolelei 'i Ulēlesi.

Ko e Hā 'Eku Taumu'á 'i He'eku Hoko ko e Faifekau?

Ngaahi Fakamatalá

Ko Ho'o Taumu'á

Fakaafe'i ha ni'ihī kehe ke nau ha'u kia Kalaisi 'aki hono tokoni'i kinautolu ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai, 'o fakafou 'i he tui kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei, fakatomalá, papitaisó, ma'u 'a e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea kātaki 'o a'u ki he ngata'angá.

Fakakaukau'i 'Eni

- Ko e hā 'eku taumu'á 'i he'eku hoko ko e faifekau?
- Ko e hā 'a e ongoongolelei?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku tau malanga'aki ai 'a e ongoongolelei?
- Ko e hā hono 'uhinga kuo pau ai ke u faiako'aki 'a e mālohi mo e mafai?
- Ko e hā 'a e pōpōaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei? Ko e hā hono 'uhinga 'oku fu'u mahu'inga ai?
- Ko e hā hoku fatongia 'i hono tokoni'i 'o e ni'ihī kehé ke nau uluí?
- Te u 'ilo'i fēfē ko ha faifekau lavame'a au?

Ko Ho Tufakanga ke Ako'i e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi Kuo Toe Fakafoki Mai

Oku takataka'i koe 'e he kakaí. 'Okú ke fetaulaki mo kinautolu 'i he halá, 'a'ahi kiate kinautolu 'i honau ngaahi 'apí, peá ke fe'alu'aki 'i honau lotolotongá. Ko e fānau kotoa kinautolu 'a e 'Otuá, ko ho ngaahi tokoua, tuofāfine mo e tuonga'ane. 'Okú 'ofa 'a e 'Otuá 'iate kinautolu 'o hangē pē ko 'Ene 'ofa 'iate koé. Ko e tokolahi 'o e kakai ko 'enī 'oku nau fekumi ki ha taumu'á 'i he mo'uí ni. 'Okú nau hoha'a koe'uhi ko honau ngaahi

Ngaahi Fakamatalá

fāmilí. 'Oku nau fie ma'u ke nau ongo'i 'oku 'i ai 'enau kaunga ki ai, 'a ia 'oku tupu 'eni mei hono 'ilo'i ko e fānau kinautolu 'a e 'Otuá, ko e kau mēmipa 'o Hono fāmilí ta'engatá. 'Oku nau fie ma'u ke nau ongo'i malu 'i ha māmani kuo feliliuaki ai e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'ingá. 'Oku nau fie ma'u 'a e "melinó 'i māmani, pea mo e mo'ui ta'engata 'i he maama ka hoko maí" (T&F 59:23), ka 'oku "ta'ofi 'a kinautolu mei he mo'oní koe'uhi ko e 'ikai ai pē ke nau 'ilo 'a e feitu'u ke 'ilo'i ai iá" (T&F 123:12).

'E tāpuekina honau ngaahi fāmilí 'e he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki mai, 'o fakafou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'e feau ai 'enau ngaahi fiema'u fakalaumālié, pea tokoní'i kinautolu ke nau fakahoko 'enau ngaahi holi taupotu tahá. 'Oku nau fie ma'u ha fakafiemālie mei he ngaahi ongo'i halai 'oku tupu mei he ngaahi fehālaakí mo e ngaahi angahalá neongo he 'ikai ke nau 'ilo'i hono 'uhingá. 'Oku nau fie a'usia 'a e fiefia 'o e huhu'í 'i ha'anau ma'u ha fakamolemole 'o 'enau ngaahi angahalá pea ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní.

'I ho'o hoko ko e fakafofonga 'o Sīsū Kalaisi kuo 'osi fakamafai'í, te ke lava ke ako'i ki he kakaí 'i he mālohi pea mo e mafai, "'oku fou mai 'a e huhu'í 'i he Misaia Mā'oní'oní," pea 'oku 'ikai ha taha "'e fa'a nofo 'i he 'ao 'o e 'Otuá, kae ngata pē 'i he angatonu mo e 'alo'ofa, mo e manava'ofa 'a e Misaia Mā'oní'oní" (2 Nifai 2:6, 8). 'I hono tali 'e he kakaí 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí pea nau ma'u 'a e ouau 'o e papitaisó mo e

hilifakinimá 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, 'e lava ke nau 'ilo fakapapau "he 'ikai kapusi [a kinautolu] 'o ta'e ngata" (Peesi 'Uluaki 'o e Tohi 'a Molomoná).

'I he tupulaki 'a ho'o mahino ki he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, 'e toe lahi ange ai 'a e holi te ke ma'u ke vahevahe 'a e ongoongolelei mo e ní'ihí kehé. Hangē ko e ongo na'e ma'u 'e Lihái, te ke ongo'i foki 'ene "[fu'u. . . mahu'inga] ke fakahā 'a e ngaahi me'á ni ki he kakai 'o māmani" (2 Nifai 2:8).

Na'e akonaki 'a Palesiteni 'Ēsela Tafi Penisoni 'o pehē: "Kuo fekau'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau 'ave 'a e ongoongolelei ni ki māmani kātoa. Ko e ngāue 'eni kuo pau ke ne fakatahataha'i kitautolu he kuonga ko 'ení. Ko e ongoongolelei pē te ne fakahaofi 'a e māmani mei ha'ane 'auha 'iate ia peé. Ko e ongoongolelei pē te ne fakatahataha'i 'i he melino 'a e kakai 'o e matakali mo e pule'anga kotoa pē. Ko e ongoongolelei pē te ne 'omi 'a e fiefiá, nēkeneká, pea mo e fakamo'uí ki he fa'ahinga 'o e tangatá" (*The Teachings of Ezra Taft Benson* [1988], 167).

Kuo uiui'i koe ke ke fakafofonga'i 'a Sīsū Kalaisi 'i hono tokoní'i 'o e kakaí ke nau hoko 'o ma'a mei he'enau ngaahi angahalá. 'Okú ke fai 'eni 'aki ho'o fakaafe'i kinautolu ke nau ha'u kia Sīsū Kalaisi pea ului ki He'ene ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Kuo pau ke nau ma'u 'a e tui kia Kalaisi pea fakatomala—'o fai 'a e ngaahi liliu kotoa pē 'oku fie ma'u ke fakahoko ke taau 'enau mo'uí mo 'Ene ngaahi akonakí—ka nau lava 'o ha'u ai kiate Ia. Te ke lava 'o tokoní'i e kakaí ke fakatupu 'iate kinautolu ha fa'ahinga tui pehē, ako'i kiate kinautolu e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí 'aki 'a e Laumālié, pea

fakaafe'i kinautolu ke nau tukupā ke mo'ui 'o fakatau mo 'ene ngaahi akonaki. 'Oku hanga 'e he'enu tauhi e tukupā ko 'eni, 'o teuteu'i ai kinautolu ki he ngaahi fuakava 'o e papitaiso mo e hilifakinimá pea mo e me'afuaki mahu'inga 'o e Laumalie Mā'oni'oni. 'Oku fie ma'u ke nau li'aki 'a e "tangata fakaekakanó" pea hoko ko e tokotaha Mā'oni'oni "i he fakalelei 'a Kalaisi ko e 'Eiki" (Mōsaia 3:19).

'Ekitiviti': Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Vakai'i fakalelei e fakatātā 'o e 'akau 'o e mo'ui 'i he peesi 2, lolotonga ho'o ako ki he me'a hā mai 'o e 'akau 'o e mo'ui 'a ia 'oku hā 'i he 1 Nifai 8 mo e 11. 'I he me'a hā mai ko 'eni, 'oku fakafongai ai 'e he 'akau 'o e mo'ui 'a e 'ofa 'a e 'Otuá (vakai, 1 Nifai 11:21–22).

- Ko e hā e me'a na'e holi ki ai 'a Līhai hili 'ene kai 'a e fuá? (Vakai, 1 Nifai 8:10–18.)
- Ko e hā e me'a na'e fie ma'u ke fai 'e he kakai 'i he me'a-hā-mai ka nau lava 'o kai 'a e fuá? Ko e hā e me'a 'oku fie ma'u ke tau fai ke tau ma'u kotoa ai e ngaahi tāpuaki 'o e Fakalelei? Ko e hā e ngaahi founa 'oku tokoni'i ai kitautolu 'e he ngaahi tukupaá mo e ngaahi fuakava ke tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ko 'eni?
- 'I ho'o hoko ko e faifeaká, ko e hā ho fatongia 'i hono tokoni'i 'o e ni'ihī kehē ke nau kumi pea kai mei he ngaahi fua 'o e ongoongolelei?

'Oku Tāpuekina 'e he Ongongolelei 'a e Ngaahi Fāmilí

'Oku tāpuekina 'a e ngaahi fāmilí 'e he pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi. Koe'uhī ko hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei, 'oku mahino ai kiate kitautolu e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá ma'á e ngaahi fāmilí: "'Oku fakafaingofua 'i ai 'e he palani fakalangi 'o e fiefiá 'a e feohi fakafāmilí ke tolonga atu 'o 'oua na'a ngata pē 'i he fa'itoká. 'Oku faka'atā foki 'e he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava toputapu 'i he ngaahi tempale toputapú ki he toko taha kotoa pē ke ne foki ki he 'ao 'o e 'Otuá pea mo e ngaahi fāmilí ke fakataha 'i 'o ta'engata" ("Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Liahona*, 'Okatopa 1998, 24).

'E lava pē ke hoko 'a e ngaahi feohi fakafāmilí ko e tupu'anga 'o e ngaahi me'a 'oku fakafiefia taha kiate kitautolu 'i he māmani. 'Oku 'ohofi 'e Sētane 'a e fāmilí 'i ha ngaahi founa kehekehe, pea 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi fāmilí kuo maumau koe'uhī ko 'ene ngaahi ngāué. 'Oku hanga 'e he pōpoaki 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki māi, 'o 'ai ke lava 'o fakataha 'i e ngaahi fāmilí 'i he taimi ni pea 'i 'itāniti. 'I hono mo'ui'aki 'e he ngaahi fāmilí 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, te nau lava ke a'usia ai 'a e melinó, fiefiá, pea nau ongo'i 'oku nau kau atu pea 'ilo'i kinautolu 'i he mo'ui ni. 'E lava ke fakalelei 'i he ngaahi fāmilí 'a e ngaahi ta'efemahino'aki, ngaahi feke'ike'i, mo e ngaahi faingata'á 'o fakafou 'i he maama 'o e ongoongolelei. 'E lava pē ke fakamo'ui 'a e ngaahi fāmilí kuo movete koe'uhī ko ha ngaahi ta'efemahino akí 'o fakafou pē 'i he fakatomalá, fa'a fakamolemolé, mo e tui ki he mālohi 'o e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi. "Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí, 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisi. 'Oku fa'u mo pukepuke 'a

*"Ko e ngāue mahu'inga
taha 'a e 'Eiki 'e lava ke mou
fai, 'a e ngāue ko ia te
mou fakahoko 'i loto 'i he ngaahi
holisi 'o homou 'apí."*

– PALESITENI HĀLOTI B. LĪ
THE TEACHINGS OF HAROLD B. LEE, NA'E FILIFILI 'E
CLYDE J. WILLIAMS (1996), 280

e nofo-malí mo e ngaahi fāmili 'oku fiefiá, 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tuí, lotú, fakatomalá, fa'a fakamolemólé, faka'apa'apá, 'ofá, manava'ofá, ngāué, pea mo e ngaahi 'ekitiviti 'oku fakatupulakí" (*Liahona*, 'Okatopa 1998, 24).

Feinga ke ke kumi pea ako'i ha ngaahi fāmili—ha tamai, fa'ē, mo e fānau—'a ia te nau lava ke fepoupouaki 'i hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei pea iku 'o fakama'u kinautolu ko ha fāmili 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí kuo toe fakafoki mai.

Faiako'aki 'a e Laumālié

Koe'uhí ko e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí ko e "mālohi ia 'o e 'Otuá ki he fakamo'uí kiate kinautolu kotoa pē 'oku tuí" (Loma 1:16), kuo pau ai ke ako'i e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei, 'aki 'a e mālohi faka-'Otuá—'a e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní, ko e mēmipa hono tolu 'o e Tolu'i 'Otuá. 'Oku fa'a ui pē ia ko e Laumālié, pea ko e taha leva 'o 'Ene ngaahi ngāué ko e faiako mo fakamo'oni'i 'a e mo'oní. 'I ho'o faiako'aki 'a e mālohi ko iá, 'e hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'o:

- Ako'i kiate koe ha ngaahi mo'oni fo'ou pea fakamanatu kiate koe 'a e ngaahi tokāteline kuó ke 'osi akó (vakai, Sione 14:26).
- Foaki kiate koe 'a e ngaahi lea ke ke lea'akí 'i he momeniti pē ko ia 'okú ke fie ma'u ai (vakai, T&F 84:85).
- Fakahū ho'o pōpoakí ki he loto 'o e kakai 'okú ke ako'i (vakai, 2 Nifai 33:1).
- Fakamo'oni ki hono mo'oni 'o ho'o pōpoakí pea fakamo'oni'i ho'o ngaahi leá (vakai, T&F 100:5–8).
- Tokoni'i koe ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai ko ia 'okú ke ako'i (vakai, 'Alamā 12:7).

'Oku mahu'inga 'a e Laumālié ki hono ako'i 'o e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei 'i ha founga 'oku langaki hake ai 'a e tuí 'i he ní'ihí kehé. 'I ho'o feinga ko ia ke fakatupulaki 'a e tui ke falala ki he Laumālié, 'oku totonu ke ke:

- Lotu ke ke ma'u 'a e Laumālié (vakai, T&F 42:14).
- Fakama'a ho lotó (vakai, T&F 112:28).
- Tauhi e ngaahi fekaú (vakai, T&F 20:77, 79).
- Faivelenga 'i hono fakafonu ho lotó mo e 'atamai 'aki e ngaahi folofola 'a e 'Otuá (vakai, T&F 11:21; 84:85).
- Faiako ke mahino ki he ní'ihí kehé ho'o pōpoakí pea fakamaama'i ai kinautolu (vakai, T&F 50:13–22).
- Ngāue'aki 'a e tuí (vakai, Molonai 10:7).

Kuo 'osi vahe'i koe ki ha uiui'i toputapu fakataha mo e tala'ofa 'e foaki atu 'a e Laumālié, 'i ho'o fai ko ia e ngaahi me'a kuo fokotu'u 'e he 'Otuá ke fakahokó. 'Oku totonu ke hoko ho'o ma'u e ngaahi me'afuaki 'o e Laumālié, ko e taha ia 'o e ngaahi me'a 'okú ke holi fakamātoato taha ke ma'ú.

Ko e Mālohi pea mo e Mafai 'o Ho Uiu'i

'Oku fie ma'u ke 'alu atu 'a e kau faifekau "'i he mafai 'o e fakanofa 'a ia kuo fakanofa 'aki [kinautolú], 'o malanga'aki 'a e ngaahi ongoongo fakafiefia 'o e fiefia lahi, 'io 'a e

ongoongolelei ta'engata" (T&F 79:1). 'Okú ke ma'u 'a e mafai ke ke malanga'aki 'a e ongoingolelei. Kapau 'okú ke ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí, ta 'okú ke ma'u 'a e mafai ke ke fakahoko 'a hono ngaahi ouaú. 'I ho'ofa' lotu pea mo'ui taau ke ngāue'aki 'a e mafai ko iá, te ke ma'u ai ha mālohi fakalaumālie, 'a ia ko e fakamo'oni ia ki hono mo'oni 'o ho uuiuí. 'Oua na'á ke manavasi'í pe mā 'i hono fakahoko 'o e uuiuí ko 'ení. Hangē ko e ngaahi foha 'o Mōsaiá, 'oku fie ma'u ke ke faiako 'i he mālohi pea mo e mafai 'o e 'Otuá (vakai, 'Alamā 17:2–3).

Ko e taimi ko ia na'e vahe'í koe 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, na'á ke ma'u ai 'a e totonu mo e faingamālie ke ke fakafongā'í 'a e 'Eikí. Na'á ke ma'u ha tohi fakamo'oni ke malanga 'a ia 'okú ne fakamo'oni'í ki māmani 'a e mafai ko iá. Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "E lava ke lau 'oku mo'oni 'aupito 'a e vahe'í; ko ha vahe'í ia mei he angahalá, mei he holi fakaekakanó; mei he me'a kotoa pē 'oku ta'efe'ungá, mā'ulalo, ta'e'ofá, ta'e mahu'inga, pe fulukivanú; ko ha *vahe'í* mei he māmani ki ha tūkunga fakakaukau mo ha ngāue 'oku toe mā'olunga ange. 'Oku fakafalala pē 'a e tāpuakí ki he ngāue faivelengá" (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball [1982], 478).

'Oku ō fakataha pē ho mafai mo ha fatongia ke ke mo'ui 'o taau mo ho uuiuí. 'I ho'ofa hoko ko e fakafongā 'o e 'Eikí, 'oku totonu ke ke "i he kakai tu'í ko e faka'ilonga" (1 Tímote 4:12). Feinga ke ke mo'ui 'o fakatatau mo e ngaahi fekau 'a e 'Otuá peá ke tauhi e ngaahi fuakava na'á ke fai 'i he tempalé; 'ilo folofola; anga faka'apa'apa, tauhi taimi, pea ke ke hoko 'o falala'anga; muimui ki he ngaahi tu'unga mo'ui 'a e tokotaha faifekau'í he 'ulungāanga, teunga, mo e teuteu; 'ofa 'i he kakai 'okú ke ngāue ki aí mo mou ngāue fakatahá. Faka'apa'apa ki he huafa 'o Kalaisí 'i ho'ofa ngaahi tō'ongá.

'Oku fie ma'u foki ke ke faka'aonga'í 'a e mafai fakataha mo e mālohí 'i he ngāue 'okú ke fai. 'E lava ke hoko atu mei he mafai ko ia kuó ke 'osi ma'ú ki he mālohí. Ko e mo'oni, ko e mālohi fakalaumālie ko e fakamo'oni ia 'e taha 'oku mo'oni 'a ho mafai. Ko e mālohi fakalaumālie ko ha me'afuaki ia te ke lava ke fakahoko ai ho'ofa ngāue ke toe ola lelei ange.

'Oku totonu ke hā 'a ho mālohí mo ho mafai 'i ho'ofa ngāue mo ho'ofa faiakó. 'E lava ke hā 'a e mālohí 'i ha ngaahi me'a lahi 'okú ke fai, hangē ko 'ení:

- Ko hono tataki koe 'e he Laumālie ke ke lea'aki 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke ke lea'aki 'i hono taimi totonu (vakai, T&F 84:85).
- Ma'u 'o e fakahinohino fekau'aki mo e feitu'u ke ke 'alu ki ai pe me'a ke ke fai (vakai, T&F 28:15; 31:11; 75:26–27).
- Ko hono fakamo'oni'í atu ho'ofa fakamo'oni 'o fakafou 'i he Laumālie (vakai, 2 Nifai 33:1; T&F 100:5–8).
- Ko ho'ofa kau 'i he ngaahi ouau fakamo'uí (vakai, T&F 84:19–20).
- Ko hono foaki 'o e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí 'o kapau ko e kaumātu'a koe (vakai, Sēmisi 5:14–15).
- Ko ho'ofa lotu fakataha mo e kakai 'oku mou ngāue mo lotua kinautolú (vakai, 'Alamā 6:6; 8:18–22; 10:7–11; 31:26–35; T&F 75:19).
- Ko hono fakahā 'o e 'ofa ki he 'Eikí, ki ho fāmili, ho kaungā faifekau, pea mo e kakai 'okú ke ngāue ki aí.

Ako Folofolá

'Okú ke ma'u fēfē 'a e mālohí?

'Alamā 17:2–3

T&F 53:3

1 Kolinitō 2:4

'Ekitivií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Vakai ki he fakatātā 'o hono fakanofa 'e Kalaisi 'a e Kau 'Aposetoló, hili iá pea lau 'a e Sione 15:1–16.

Ko e hā 'a e founga 'oku hoko ai 'a Kalaisi ko e vainé? 'Okú ke hoko fēfē ko e va'a 'o e vaine ko iá? 'Oku fekau'aki fēfē ho vahe'í mo e fekāinga'aki 'a e ongo me'á ni?

Toe lau ho'o tohi fakamo'oni ke malangá. Hiki e ngaahi ongo 'okú ke ma'ú mo ho'o ngaahi fakakaukau ki he me'a 'okú ke laú. Toutou fai pē 'a e me'a tatau 'i he taimi taki taha 'okú ke lau ai 'a e vahe ko 'eni. Hanga 'o fakatokanga'í 'a e liliu 'oku hoko ki he ngaahi ongo 'okú ke ma'ú hili ha'o toutou fai 'eni.

Ako 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:13–15, 21–30, 38–39, 55–57, 'a ia ko ha ngaahi kongá 'eni na'e to'o mei lotu fakatapui 'o e Temipale Ketilaní, na'e ue'í e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ke ne fakahokó. Ko e hā e ngaahi tāpuaki na'e kole 'e Siosefa Sāmita ma'á e kakai faivelengá?

Ko e Ongongolelei 'o Sīsū Kalaisi

'Oku fakamatala'í fakatou'osi 'e he ongoongolelei 'o Kalaisi 'a ho'o pōpoaki pea mo ho'o taumu'á; 'a ia 'okú ne fakamatala'í 'a hono 'uhinga 'o e ngāue fakafaifekau'í pea mo hono 'uhinga 'oku fakahoko ai 'a e ngāue fakafaifekau'. Na'e fakamatala'í 'e he Fakamo'uí 'a 'Ene ongoongolelei ke fakakau ai ha ngaahi tefito'í tokāteline mahu'inga. Na'á Ne hā'ele mai ki māmani ke fakahoko 'a e finangalo 'o 'Ene Tamaí, pea na'e fekau'í mai 'e He'ene Tamaí ki he māmani ke hiki hake Ia ki he kolosí. 'E fokotu'u hake 'a e kakai kotoa pē ke tu'u 'i he 'ao 'o Kalaisi ke fakamāu'í kinautolu 'o fakatatau ki he'enau ngaahi ngāue, neongo pe 'oku lelei pe kovi, tu'unga 'i He'ene Fakalelei mo 'Ene Toetu'ú. 'E lava ke fakamā'oni'oni'í 'e he Laumālie Mā'oni'oni'í 'a kinautolu 'oku tui kia Kalaisi, fakatomala mei he'enau ngaahi angahalá, mo papitaiso 'i he huafa 'o Kalaisi. Kapau te nau kātaki 'o a'u ki he ngata'angá, te nau tu'u ta'e halaia 'i he 'ao 'o Kalaisi 'i he 'aho faka'osi pea te nau hū atu ki he mālōlō'anga 'o e 'Eiki. 'E fakatonuhia'í kinautolu 'e Kalaisi 'i he 'ao 'o e Tamaí. Te Ne hoko ko honau Fakalaloa mo honau Taukapo. Ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau kātaki 'i he faivelenga 'o a'u ki he ngata'angá, 'e "laku ki he afí . . . koe'uhi ko e fakamaau [totonu] 'a e Tamaí." (Vakai, 3 Nīfai 27:13–22; fakafehoanaki mo e 2 Nīfai 31:10–21; 3 Nīfai 11:31–41; T&F 76:40–42, 50–53.)

Ko e taumu'a 'o e ongoongolelei ke fakama'a 'a e kaka'i mei he'enua ngaahi angahalá koe'uhí ke nau lava 'o ma'u 'a e 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí 'i he 'aho fakamāú. 'I he'ene peheé, 'oku tokanga taha leva e tohi ni, kae toe mahu'inga ange a'i, 'a e ngāue 'okú ke fai 'i he 'aho taki taha, ki hono fakaafe'i 'o ha ní'ihí kehe ke nau ha'u kia Kalaisi 'aki ho'o tokoni'i kinautolu ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai 'o fakafou 'i he tui kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei, fakatomala, papitaiso, ma'u 'a e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea kātaki ke a'u ki he ngata'angá.

'Oku kamata ke muimui 'a e fakafo'ituitui mo e ngaahi fāmilí kia Kalaisi 'i he'enua tui kiate Ia mo fakatomala mei he'enua ngaahi angahalá. 'Oku nau ma'u ha fakamolemole 'o'enua ngaahi angahalá 'o fakafou 'i he papitaiso mo e ma'u 'a e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni mei he taha 'okú ne ma'u 'a e mafai mei he 'Otuá ke ne fakahoko 'a e ongo ouaú ni. Hili iá, 'oku nau kātaki leva ke a'u ki he ngata'angá, pe ko hono fakalea 'e tahá, 'oku nau hokohoko atu 'i he tui kia Sīsū Kalaisi, fakatomalá, mo fakafo'ou e ngaahi fuakava kuo nau fai 'i he toenga 'o 'enua mo'uí. 'Oku 'ikai ko ha ngaahi sitepu 'eni 'oku nau fakahoko tu'o taha pē 'i he'enua mo'uí; ka 'i hono toutou fakahoko kinautolu 'i he'enua mo'uí, 'oku hoko ai ia ko ha sippinga mo'ui 'oku tupulaki hono ngaahi lelei. Ko hono mo'oni, ko e founga mo'ui pē ia 'e taha te ne 'omi 'a e nonga 'o e konisēnisí pea lava ai ke toe foki 'a e fānau 'a e Tamai Hēvaní 'o nofo 'i Hono 'Aó.

Ko e talangofua kia Sīsū Kalaisí, ko ha tukupā ia 'oku tau fakahoko 'i hono kotoa 'o 'etau mo'uí. 'I he'etau tui, fakatomala, papitaiso mo tukupā ke tauhi kia Kalaisi, pea ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, te tau lava ai ke a'usia 'a e fakamo'ui fakalaumālié, fakamolemole'i 'o 'etau ngaahi angahalá, pea mo ha ului kakato ki he Fakamo'uí mo 'Ene ongoongolelei.

Tokoni'i e kaka'i ke nau ma'u 'a e tui kia Sīsū Kalaisi ke fakatomalá, 'i ho'o ako'i mo fakamo'oni'i ange kuo toe fakafoki mai 'a hono kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí pea mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, pea fakaafe'i kinautolu ke nau mo'uí'aki 'Ene ngaahi akonakí.

*“Malanga'aki e ngaahi 'uluaki
tefito'i mo'oni 'o e*

*Ongoongolelei—toutou
malanga'i kinautolu: te ke 'ilo'i
ai 'e fakahā kiate koe ha ngaahi
fakakaukau fo'ou mo ha toe
mahino lahi ange 'i he 'aho taki
taha. Te ke lava 'o fakatupulaki
ai e 'ilo 'okú ke ma'u kiate
kinautolú pea toe mahino lelei
ange ia kiate koe. Hili iá te ke
lava leva 'o 'ai kinautolu ke toe
mahinongofua ange ki he kakai
'okú [ke] ako'í.”*

— HAILAME SĀMITA
HISTORY OF THE CHURCH, 6:323

Ako Folofolá

Ko e hā 'a e ongoongolelei, pe tokāteline 'o Kalaisí?

2 Nifai 31:10–21

3 Nifai 11:31–41

3 Nifai 27:13–22

Ko e Pōpoaki 'o e Ongongolelei Kuo Toe Fakafoki Mai: Ko e Fakava'e 'o e Tuí

Tatau ai pē pe 'okú ke ngāue 'i fē pe ko hai 'okú ke ako'í, hanga 'o fakatefito ho'ó faiakó 'i hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. "E tāpuaki'i koe 'e he 'Eikí 'i ho'ó ako'í 'a e pōpoaki 'o e Ongongolelei Kuo Toe Fakafoki Mai, ki ha māmani 'oku fu'u fie ma'u lahi ai 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí" ("Fakamatala ki he Ngāue Fakafaifekau," tohi 'a e Kau Palesitenisi 'Uluakí, Tisema 2002). 'I ho'ó ako 'a e ngaahi tokāteline 'i he ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau, te ke 'ilo ai 'oku taha pē 'a 'etau pōpoakí: Kuo toe fakafoki mai 'e he 'Otuá 'i ha pālofita 'o onopooni, 'a e 'ilo fekau'aki mo e palani 'o e fakamo'uí, 'a ia 'oku fakatefito 'i he Fakalelei 'a Kalaisí pea fakakakato 'i hono mo'uí'aki 'a e ngaahi 'uluaki tefito 'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei.

Fakapapau 'i 'oku mahino lelei 'a e ngaahi me'a ko 'eni ki he tokotaha kotoa pē 'okú ke ako'í:

- Ko e 'Otuá 'a 'etau Tamai Hēvaní. 'Okú Ne 'ofa 'iate kitautolu. Ko e tokotaha kotoa pē 'i māmani ko e fānau ia 'a e 'Otuá pea 'okú ne kau ki he fāmili 'o e 'Otuá. Ko Sīsū Kalaisi, 'a e 'Alo 'o e 'Otuá, 'a hotau Fakamo'uí mo hotau Huhu'í.
- Na'e tokoni'i ma'u pē 'e he'etau Tamai Hēvaní 'ofá 'a 'Ene fānau 'i hono kotoa 'o e hisitōlia 'o e tohitapú, 'aki 'Ene fakahā 'a 'Ene ongoongolelei ki he'ene kau palōfitá. Ka ko e me'a fakamamahi ia ko e tokolahi 'a e kakai na'e 'ikai ke nau tali 'a e ongoongolelei ko iá; 'o a'u pē ki hono liliu 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei 'e ha ní'ihī ne nau tali iá, pea nau tō atu ai ki he ta'etuí mo e hē mei he mo'oni.
- Na'e fekau'i mai ki māmani 'e he'etau Tamai Hēvaní, 'a Hono 'Alo 'Ofa'angá, ko Sīsū Kalaisi. Na'á ne fakahoko ha ngaahi mana pea ako'í 'Ene ongoongolelei. Na'á ne fakahoko 'a e Fakalelei pea na'á Ne toetu'u.
- Na'e toe ala mai 'a e 'Otuá ki He'ene fānau 'i he 'ofa, 'o kamata'aki 'a e 'Uluaki Mata Me'a Hā Mai. Na'á Ne fakafoki mai 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí mo e mafai 'o Hono lakanga fakataula'eikí peá Ne fokotu'u 'a Hono Siasí 'i māmani 'o fakafou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. 'Oku hoko 'a e Tohi 'a Molomoná ko ha fakamo'oni mālohi ia 'o hono Toe Fakafoki Mai ko 'eni 'o e ongoongolelei.

'I ho'ó tokoni'i ko ia 'a e kau fiefanongó ke nau mamata ki he founga 'o e hē mei he mo'oni pea mo hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei, te nau mateuteu ai ke mahino kiate kinautolu 'a e fu'u fie ma'u lahi ke Toe Fakafoki Mai 'a e ongoongolelei 'i he ngaahi 'aho kimui ní. Te nau mamata ai ki hono fie ma'u ke tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai, ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eiki kuo toe fakafoki mai, pea muimui 'i he hala ki he mo'ui ta'engatá. Tokoni'i ke mahino ki he kakai ko e Siasí 'oku 'ikai ko ha taha pē ia 'o e ngaahi tui fakalotu kehé, pea 'oku 'ikai ko ha siasi pē ia 'o 'Amelika. Ka ko hono toe fakafoki mai ia 'o "hono kakato 'o [e] ongoongolelei" (T&F 1:23), 'a e siasi tatau pē ko ia na'e fakahā mai mo akonaki'aki talu mei he kamata'angá.

'Oku hoko 'a e Tohi 'a Molomoná: Ko ha Toe Fakamo'oni 'e Taha 'o Sīsū Kalaisí, ko ha fakamo'oni pau ko e palōfita 'a Siosefa Sāmita pea kuo toe fakafoki mai 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú, ko e ma'u'anga tokoni mālohi taha ia ki hono ako'i 'o e pōpoaki ko 'ení. 'Oku kau 'i he ni'ihi 'o e ngaahi mo'oni mahu'inga na'e toe fakafoki mai 'ia Siosefa Sāmitá, 'a e 'ilo'i ko ia ko e 'Otuá ko 'etau Tamaí Ia pea ko 'Ene fānau fakalaumālie kitautolu, na'a tau nofo fakataha mo Ia kimu'a hotau fanau'í, pea 'e lava ke nofo fakataha 'a e ngaahi fāmilí 'o ta'e ngata 'i he 'ao 'o e 'Otuá 'i he Fakalelei 'a Kalaisí mo e talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei.

Ko e Tohi 'a Molomoná ko e fakamo'oni ia 'o e 'ofa 'a e 'Otuá ki He'ene fānau. 'Okú ne fakahā 'oku folofola mai 'a e 'Otuá ki He'ene fānau. 'I ho'o faiako mo fakamo'oni, hanga 'o fakaafe'i e kakaí ke nau lau 'a e Tohi 'a Molomoná pea nau lotua 'a e pōpoaki 'okú ne 'omaí. Kuo pau ke fili pē 'a e toko taha kotoa 'okú ke ako'í pe te ne tali ko e Tohi 'a Molomoná ko ha fakahā ia mei he 'Otuá.

Falala ki he tala'ofa fakafo 'i he Molonai 10:3–5. Fai 'a e me'a kotoa te ke lavá ke fakaloto'i 'a e kakaí ke nau lau 'a e tohi, mahino kiate kinautolu, pea nau fehu'i fakamātoato ki he 'Otuá pe 'oku mo'oni ia. 'Oku hoko e fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e makatuliki ia 'o 'enau tui na'e toe fakafoki mai 'e Kalaisí 'a Hono Siasí. Tokoni'i 'a kinautolu 'okú ke ako'í ke nau ma'u e fakamo'oni 'a e Laumālie.

Ako Folofolá

Ko e hā e founa 'oku totonu ke ke faka'aonga'i ai e Tohi 'a Molomoná 'i ho'o ngāue fakafaifekau?

1 Nīfai 13:39

Molonai 10:3–5

T&F 42:12–14

2 Nīfai 29:8–10

T&F 20:5–16

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha

Fakakaukau loto angé 'oku teu ke ke hiki ha fakamatala 'o kau ki hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei, ke 'ave ki ha nusipepa fakalotofonua pē. Hiki 'i ho'o tohinoa akó ha tefito 'okú ne fakamatala'i 'a e uho 'o e pōpoaki. Hili iá peá ke hiki leva e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo 'okú ke ma'u kau ki he pōpoaki ko 'ení, kau ai hono hanga 'e he'ene toe mahino lelei ange kiate koé 'o liliu ho'o tō'onga mo'uí mo e anga ho'o vakai holo ki māmaní.

Ko hono Tokoni'i 'o e Ni'ihi Kehé ke Nau Fai ha Ngaahi Tukupā: Ko e Matapā ia ki he Tuí mo e Fakatomalá

Tokoni'i e kakaí ke nau fe'unga ki he papitaisó mo e hilifakinimá 'aki hono ako'í kiate kinautolu 'a e tokāteline mo'oni pea fakaafe'i kinautolu ke nau fakatomala pea liliu 'enau mo'uí 'o fakafou 'i hono fai ha ngaahi tukupā 'okú ne langaki hake 'a 'enau tui kia Sīsū Kalaisí pea nau tauhi e ngaahi tukupā ko iá. 'Oku hanga 'e he ngaahi tukupā ko 'ení 'o teuteu'i 'a e kakaí ke nau fai ha ngaahi fuakava toputapu pea tauhi ki ai.

Na'e akonaki 'a 'Eletā Sefilí R. Hōlani 'o pehē: "'Ko e fuofua me'a pē 'oku hoko kiate koe 'i he taimi 'oku tala atu ai 'e ha taha fiefanongo kuo te'eki ai ke ne lau pe lotua 'e ia 'a e Tohi 'a Molomoná, ko ho'o loto mamahi! . . . Ko e taimi lahi 'oku tau fakatukutuku'i pē 'e kitautolu 'a e ngaahi me'a pehení. Ko e mo'ui ta'engatá 'eni. Ko e fakamo'ui 'eni 'o e fānau 'a e 'Otuá. 'Oku fakafalala 'a e kaha'u ta'engata 'o e tokotaha fiefanongó, 'i he me'a 'oku nau fili ke nau faí. . . . Ko e me'a mahu'inga taha 'eni 'e fili 'a e fiefanongó ni ke ne faí. Pea neongo 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'e ia 'eni, ka 'okú ke 'ilo ia 'e koe! . . . Ko ia ngāue ki

he me'a ko 'eni 'oku hokó. Faiako'aki 'a e mālohí mo e mafaí, hili iá peá ke toki lotu mamahi kapau kuo te'eki ke kamata lelei 'a e ngaahi fuofua sitepu ki hono tauhi 'o e ngaahi fekaú mo hono tauhi 'o e ngaahi fuakavá" ("Making and Keeping Covenants," fakamafola fakasatelaite ma'á e kau faifekaú, 'Epeleli 1997).

'I ho'o ako'i e kakaí ke mahino kiate kinautolu 'a hono Toe Fakafoki Mai 'a hono kakato 'o e ongoongolelei, 'okú ke "malanga'aki [ai] 'a e fakatomalá" (T&F 15:6). 'Oku kau 'i he fakatomalá 'a e liliu 'o e lotó mo e holi ke si'aki 'a e angahalá pea tauhi ki he 'Otuá. 'Oku kau ai 'a e fakaongoongo 'i he lotu fakatōkilalo ki he Laumālie pea fakavaivai ki he finangalo 'o e 'Otuá. 'Oku fie ma'u 'i he fakatomalá 'a e liliu mo'oni mo tu'uloa 'o e fakakaukaú, holi, 'ulungāngá, mo e tō'onga mo'uí. Ko hano a'usia ia 'o ha lelei 'okú ne 'omi 'a e fiefiá mo e melinó. Tokoni'i e kakaí 'i he lototo'a mo e loto'ofa ke mahino kiate kinautolu 'a e me'a kuo pau ke nau fai ke nau fakatomala aí. 'I ho'o fakaafe'i e kakaí ke nau fai ha ngaahi tukupaá, te ke lava ai ke fai ha fakatokanga mo 'oange foki kiate kinautolu ha 'amanaki lelei.

Ako Folofolá

Ko e hā e me'a'oku ako'i mai 'e he ngaahi folofola ko 'eni 'o kau ki hono malanga'aki 'a e fakatomalá?

'Alamā 29:1–4

'Alamā 62:45

T&F 15:6; 16:6

'Alamā 42:31

T&F 14:8

Ko e Papitaisó mo e Hilifakinimá

Ko ho'o tefito'i taumu'á ia ke papitaiso mo hilifakinima 'a e kakai 'okú ke ako'i. 'Oku fakahoko 'a e papitaisó ki hono fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalá, pea 'oku 'omi 'e he me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ha ngaahi tāpuaki lahi kiate kinautolu 'oku mo'uí taau ke ma'u iá. 'I he ongo ouau ko 'eni, 'oku hū atu ai e kakaí 'i he matapaá pea nau hokohoko atu 'i he hala ki he mo'uí ta'engatá. Na'e pehē 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi: "'Oku 'ikai ke tau malanga mo faiakó ke "omai e kakaí ki he Siasí" pe ke toe fakatokolahi ange e kāingalotu 'o e Siasí. 'Oku 'ikai ke tau malanga mo faiakó ke fakaloto'i pē 'a e kakaí ke nau mo'uí'aki ha tō'onga mo'uí 'oku toe lelei angé. . . . 'Oku tau fakaafe'i 'a e kakai kotoa pē ke nau ha'u kia Kalaisi 'i he fakatomala, papitaiso mo e hilifakinima koe'uhí ke fakaava hake 'a e ngaahi matapā 'o e pule'anga fakasilesitialé ki he ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá. He 'ikai toe lava 'e ha taha kehe ia 'o fai 'eni" ("The Purpose of Missionary Work," fakamafola fakasatelaite ma'á e kau faifekaú, 'Epeleli 1995).

'I ho'o ako'i 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, tokoni ki he kakaí ke mahino kiate kinautolu 'a e natula toputapu 'o e papitaisó mo e hilifakinimá. Tokoni ke mahino kiate kinautolu ko ha tāpuaki ma'ongo'onga ia ke ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he mo'uí ni pea ko e kī ia ki honau fakamo'uí. 'E hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o "ako'i ['a kinautolu] 'i he me'a kotoa pē" (Sione 14:26). Na'e akonaki 'a Palesiteni Poiti K. Peeka 'o pehē: "Ko e taimi ko ia 'okú ke ako'i ai e kau fiefanongó mo teuteu'i kinautolu ke papitaiso 'i he vaí, kuo pau foki ke ke fakakaukau ki he me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni—'a e papitaiso 'i he afí. Fakakaukau ko e fo'i sētesí pē ia 'e taha. 'Oku 'uluaki fakahoko 'a e papitaiso'aki 'a e vaí pea toki hoko 'a e papitaiso'aki 'a e afí" ("The Gift of the Holy Ghost: What Every Missionary Should Know—and Every Member As Well," ko e seminā na'e fai ma'á e kau palesiteni fakamisiona fo'ou, Sune 2003). Na'e akonaki 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē, "Ko e papitaiso 'i he vaí ko

ha papitaiso fakakonga pē ia, pea 'oku 'ikai 'aonga ia ta'e kau ki ai 'a e kongā 'e tahá—'a ia ko e papitaiso 'aki e Laumālie Mā'oni'oni" (*History of the Church*, 5:499).

Tokoni'í 'a kinautolu 'okú ke ako'í ke mahino kiate kinautolu kuo pau ke nau fakakakato 'a e ngaahi me'a 'oku tala mai 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37 kae toki lava ke papitaiso mo hilifakinima kinautolu.

T&F 20:37 Ngaahi Me'a ke Fakahoko Kae Lava ke Papitaisó

- Fakavaivai'í kinautolu 'i he 'ao 'o e 'Otuá.
- Ma'u 'a e holi ke papitaiso.
- Ha'u mo e loto mafesifesi mo e loto fakatomala.
- Fakatomala mei he'enau ngaahi angahala kotoa pē.
- Loto fiemālie ke to'o kiate kinautolu 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisí.
- Fakapapau honau lotó ke tauhi kia Kalaisi 'o a'u ki he ngata'angá.
- Fakahā 'i he'enau ngaahi ngāué kuo nau ma'u 'a e Laumālie 'o Kalaisí ki he fakamolemole'í 'o 'enau ngaahi angahalá.

Hili hono papitaiso 'o e kau ului mo'ui tāú, 'oku fakama'u leva kinautolu ko e kau mēmipa 'o e Siasí pea foaki kiate kinautolu 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku fakahoko 'a e hilifakinima ko 'ení 'i he fakahinohino 'a e pīsopé pe palesitēni fakakoló 'i ha houalotu sākalamēniti hili ange pē 'a e papitaisó. Neongo 'oku fakamavahevahe'í e ongo ouaú 'i ha ki'í vaha'ataimi nounou, ka 'oku fakalahi atu mo fakakakato 'e he hilifakinimá 'a e papitaisó.

Ako Folofolá

Ko e hā e ngaahi founga 'oku hoko ai e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ko e taha 'o e ngaahi me'afuaki ma'ongo'onga taha 'e lava ke tau ma'ú?

3 Nīfai 19:1–13
T&F 45:56–57

Sione 3:5
Sione 14:26

Kalētia 5:22–25
Guide to the Scriptures, "Holy Ghost"

Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai ke holi 'a e kau papi uluí ke nau ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni?

2 Nīfai 31:12–17
2 Nīfai 32:1–5

Ngāue 8:14–17

Ngāue 19:1–6

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

Fekumi 'i he ngaahi potu folofola ko 'ení pea hiki ha lisi 'o e ngaahi me'a 'oku totonu ke fakakakato 'e ha taha kae lava ke papitaisó pea pehē ki he ngaahi fuakava 'o e papitaisó. Alea'í mo ho hoá 'a e founga ke ako'í'aki e ngaahi me'a ko 'ení ki he ni'ihī kehé.

2 Nīfai 31:13
Mōsaia 18:8–10

'Alamā 7:14–16
3 Nīfai 11:21–41

Molonai 6:1–4
T&F 20:37

Ko Hono Fokotu'u 'o e Siasí

Ko e taimi ko ia kuo papitaiso mo hilifakinima ai e kakai 'o hoko ko ha kau mēmipa 'o e Siasí, kei hokohoko atu pē ho'o ngāue mo e kau taki pea mo e kau mēmipa 'o e uōti ke

tokoni'i e kau papi ului fo'ou ke nau maheni mo e mo'ui fo'ou ko ia, pea kei hokohoko atu ai 'enau tupulaki fakalaumalié. 'Oku fokotu'u ma'u 'a e siasí 'i hono papitaiso 'o ha kakai 'oku 'i ai 'enau fakamo'oni pea nau papitaiso mo hilifakinima mo tauhi 'enau ngaahi fuakavá, 'o nau teuteu mālohi ke 'alu ki he temipalé, pea tokoni 'i hono fakamālohia 'o e uōtí pe koló.

'E tupulaki e fakamo'oni mo e tui 'a e kau papi ului ko ia 'oku 'i ai hanau ngaahi kaume'a 'i he Siasí, 'i ai hanau fatongiá, pea fafanga kinautolu 'aki e folofola 'a e 'Otuá. 'Oku 'ikai totonu ke ta'e tokanga 'a e kau faifekaú, kau taki fakauōtí, mo e kau mēmipa 'o e Siasí ki honau fatongia ko ia ke fafanga'i mo fakamālohia 'a e kau mēmipa fo'ou.

Ko ha Faifekau Lavame'a

'Oku 'uluaki fakafuofua'i pē 'a ho'o lavame'a ko e faifekaú, mei ho'o tukupā ko ia ke ke kumi, ako'i, papitaiso, pea hilifakinima 'a e kakaí mo tokoni'i kinautolu ke nau hoko ko e kau mēmipa faivelenga 'o e Siasí 'oku ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Faka'ehi'ehi mei hono fakafehoanaki koe ki he kau faifekau kehé pea mo hono fakafehoanaki e ngaahi ola 'o ho'o ngaahi ngāue 'oku hā ki tu'á, ki he ola 'o 'enau ngaahi ngāue. Manatu'i 'oku ma'u 'e he kakaí 'a e tau'atāina ke fili pe te nau tali ho'o pōpoakí pe 'ikai. Ko ho fatongiá ke ako'i kinautolu ke mahino pea 'i he mālohi lahi koe'uhí ke nau lava 'o fai 'a e fili 'oku totonú. 'E 'i ai e ni'ihi ia he 'ikai ke nau tali ho'o pōpoakí neongo pē kuo 'osi fakamo'oni'i ange 'e he laumālié 'oku mo'oni. Te ke loto mamahi koe'uhí he 'okú ke 'ofa 'iate kinautolu mo ke loto ke nau ma'u 'a honau fakamo'uí. Neongo ia, 'oku totonu ke 'oua na'á ke lotofó'i ai; 'e hanga 'e he lotofó'i 'o fakavaivai'i ho'o tuí. Kapau te ke 'ai ke toe tō lalo ange ai 'a ho'o amanakí, 'e hōloa 'a e ola lelei 'o ho'o ngāue, 'e vaivai ho lotó, pea 'e toe faingata'a ange ho'o muimui ki he Laumālié.

Te ke lava pē ke 'ilo'i ko e faifekau lavame'a koe 'i he taimi 'okú ke:

- Ongó'i ai 'a e fakamo'oni 'a e Laumālié ki he kakaí 'o fakafou 'iate koé.
- 'Ofa 'i he kakaí mo loto ke fakamo'ui kinautolu.
- Talangofua kakato ki he ngaahi lao 'o e ngāue fakafaifekaú.
- Mo'ui 'i ha founa te ke lava ke ma'u mo 'ilo'i ai e founa ke muimui ki he Laumālié, 'a ia te ne fakahā kiate koe 'a e feitu'u ke ke 'alu ki ai, me'a ke ke faí, mo e me'a ke ke lea'akí.
- Fakatupulaki e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisí.
- Ngāue 'i he 'aho kotoa pē ke ola, fai ho lelei tahá ke 'omi e ngaahi laumālié kia Kalaisi, pea feinga fakamātoato ke ke ako mo ke fakalalaka.
- Tokoni ki hono langa hake 'o e Siasí ('a e uōtí) 'i ha feitu'u pē 'oku vahe koe ke ke ngāue ai.
- Fakatokanga ki he kakaí 'o fekau'aki mo e ngaahi nunu'a 'o e angahalá. Fakaafe'i kinautolu ke nau fai ha ngaahi tukupā pea tauhi ki ai.
- Ako'i mo tokoni ki he kau faifekau kehé.
- Fe'alu'aki 'o failelei mo tokoni ki he kakaí 'i he faingamālie kotoa pē 'okú ke ma'ú, 'o tatau ai pē pe te nau tali ho'o pōpoakí pe 'ikai.

Ko e taimi ko ē kuó ke 'osi fai ai 'a ho lelei tahá, te ke kei fetaulaki pē mo ha ngaahi me'a fakaloto mamahi ka he 'ikai ke ke loto mamahi 'i he ngāue 'okú ke faí. 'E lava ke ke ongo'i fakapapau 'oku hōifua mai 'a e 'Eikí 'i he taimi ko ia 'okú ke ongo'i ai e ngāue 'a e Laumālié 'o fakafou mai 'iate koé.

Ako Folofolá

Ko e hā e ongo 'oku ma'u 'e he kau tamaio'eiki 'a e 'Eiki ki he ngāue? Ko e hā ha founa 'oku tākiekina 'aki 'e he kau tamaio'eiki 'a e 'Eiki, 'a kinautolu 'oku nau ngāue ki ai?

Mōsaia 28:3

3 Nifai 28:4–10

T&F 68:2–6

'Alamā 8:14–15

'Eta 12:13–15

Hilamani 10:3–5

T&F 15:4–6; 16:4–6

'Ekitiviti: Ako Fakatāutaha

- Lau 'a e Hilamani 10:1–5 mo e 3 Nifai 7:17–18. Ko e hā e ongo 'oku ma'u 'e he 'Eiki ki he kau faifekau ko 'eni mo 'enau ngāue?
- Fakakaukau ki he ngaahi ngāue fakafaifekau 'a 'Apinetai mo 'Āmoní (vakai, Mōsaia 11–18; 'Alamā 17–20, 23–24). Ko e hā hono 'uhinga na'e fakatou ola lelei ai e ngāue 'a e ongo faifekau ko 'eni, neongo na'e kehekehe e ngaahi ola ne ma'u mei he'ena ngāue?
- Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e me'a 'okú ke akó.

Manatu'i 'Eni

- Ko ho'o taumu'á ke fakaafe'i ha ni'hi kehe ke nau ha'u kia Kalaisi 'aki ho'o tokoni'i kinautolu ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'o fakafou 'i he tui kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei, fakatomalá, papitaisó, ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea kātaki ke a'u ki he ngata'angá.
- Ko e ongoongolelei pē 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí, 'a e hala te tau lava ke ma'u ai 'a e fiefia ta'engatá.
- 'Oku hanga ho uiui'i 'o 'oatu kiate koe ha mafai; 'oku hanga 'e ho'o tauhi ho'o ngaahi fuakavá 'o 'oatu kiate koe ha mālohi.
- Na'e toe fakafoki mai 'a hono kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'o fakafou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmítá. Ko e Tohi 'a Molomoná ko ha fakamo'oni ia ko e palōfita 'a Siosefa Sāmíta.
- 'Okú ke tokoni ki he kakai ke nau mo'ui'aki e ongoongolelei 'aki ho'o fakaafe'i kinautolu ke nau fai ha ngaahi tukupā pea tauhi ki ai.
- 'Okú ke fakahā ho'o 'ofa ki he 'Eiki mo ho'o hounga'ia 'i He'ene Fakalelei, 'aki ho'o 'omai 'a e ngaahi laumālié kiate la.
- 'Okú ke lavame'a 'i he taimi 'okú ke talangofua, mo'ui mā'oni'oni, pea fai ai ho lelei tahá 'i hono tokoni'i 'o e ni'hi kehé ke nau mo'ui'aki 'a e ongoongolelei.

Ko e Ngāue Fakafaifekau

Ko ha ngaahi lea 'eni na'e fai 'e he Kau Palesiteni 'o e Siasí 'i he kuonga fakakosipeli ko 'eni.

Palesiteni Siosefa Sāmíta (1830–1844)

“Hili e ngaahi me'a kotoa kuo lea'aki, ko e fatongia ma'ongo'onga mo mahu'inga tahá ko hono malanga'aki 'o e Ongongolelei” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, na'e filifili 'e Joseph Fielding Smith [1976], 113).

“Tuku ke manatu'i 'e he Kāingalotú 'oku fakafalala ha ngaahi me'a lahi ki he'enua ngaahi faifeinga fakafo'ituituí, pea 'oku uiui'i kinautolu ke tau kaungā ngāue fakataha mo e Laumālie Mā'oni'oni 'i hono fakahoko e ngāue ma'ongo'onga 'o e ngaahi 'aho faka'osi” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 178–79).

Palesitani Pilikihami 'Iongi (1847–1877)

“'Oku 'ikai ha tangata pe fefine 'i he Siasí ni 'oku ta'e ngāue fakafaifekau. Ko e lōloa 'o e misiona ko iá 'e fakatatau pē mo e lōloa 'o 'enau mo'uí, ke nau fai lelei, mo tu'uaki 'a e anga mā'oni'oni, ke ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mo'oni, pea fakamafola ia 'i honau lotolotonga ke nau mo'ui'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko iá ke nau lava ai 'o ma'u 'a e mo'ui ta'engata” (*Discourses of Brigham Young*, na'e filifili 'e John A. Widtsoe [1954], 322).

Palesitani Sione Teila (1880–1887)

“Ko hotau fatongiá ke malanga'aki e ongoongolelei ki he kakai kotoa pē. . . Ko e me'a ia 'oku 'amanaki mai 'a e 'Otuá ke tau fai” (*The Gospel Kingdom*, na'e filifili 'e G. Homer Durham [1943], 234–35).

Palesitani Uilifooti Utalafi (1889–1898)

“'Oku 'i ai 'etau misiona 'i he'etau ha'u ki he māmani; . . ke tau ma'u 'a e mālohi ke 'alu atu pea fakatokanga ki he ngaahi pule'anga 'o e māmani. . . 'I he'etau hoko ko e kaumātu'a 'o 'Isileli, ko hotau toko si'i pē 'oku mahino kakato ki ai hotau tu'ungá, hotau uiu'í, 'etau fetu'utaki mo e 'Otuá, hotau fatongiá, pe ngāue ko ia 'oku finangalo 'a e 'Eiki ke tau fakahokó” (*The Discourses of Wilford Woodruff*, na'e filifili 'e G. Homer Durham [1946], 124).

Palesitani Lolenisō Sinou (1898–1901)

“'Oku 'ikai ha tangata matelie 'e tokanga lahi ange ki he lavame'a 'a ha kaumātu'a 'i he taimi 'okú ne malanga'aki ai 'a e ongoongolelei, ka ko e 'Eiki na'á Ne fekau'i ia ke ne malanga ki he kakai 'a ia ko e fānau 'a e 'Eiki” (*The Teachings of Lorenzo Snow*, na'e fakatahataha'i 'e Clyde J. Williams [1984], 70).

Palesitani Siosefa F. Sāmita (1901–1918)

“'Oku 'i ai hotau misiona 'i māmani: ko e tangata, fefine mo e fānau taki taha kuó ne tupu 'o ma'u 'a e mahinó pe a'usia 'a e ta'u motu'a ke ne tali ki he nunu'a 'o e me'a 'okú ne fai pe ta'e fai, 'oku totonu . . . ke ne fakafe'unga'i ia ke malanga'aki 'a e mo'oni, pea mo fakamo'oni ki he mo'oni” (*Gospel Doctrine*, paaki hono 13 [1968], 251–52).

Palesitani Hiipa J. Kalānite (1918–1945)

“Ko kitautolú ko ha kakai 'oku 'i ai ha ngāue fungani ke tau fai, 'a ia ko 'etau ui ki māmani ke nau fakatomala mei he fai angahalá, ka nau ha'u ki he 'Otuá. Pea ko e tūmutumu ia hotau ngaahi fatongiá, ke tau 'alu atu 'o malanga'aki 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, 'a hono toe fakafoki mai ki he māmani 'a e palani 'o e mo'uí mo e fakamo'uí. . . 'Oku tau ma'u mo'oni 'a e mata'itofe mahu'ingá. 'Oku tau ma'u ha me'a 'oku mahu'inga ange ia 'i he ngaahi koloa pea mo e ngaahi 'ilo fakasaieni kotoa 'oku ma'u 'e māmani. 'Oku tau ma'u 'a e palani 'o e mo'uí mo e fakamo'uí. . . Ko e founga lelei taha 'i māmani ke tau fakahā'aki 'etau 'ofa ki hotau kaungā'api, ko 'etau 'alu atu pea talaki 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'a ia kuó ne 'osi foaki mai kiate kitautolu 'a e 'ilo kakato fekau'aki mo hono faka-'Otuá” ('i he Conference Report, 'Epeleli 1927, 175–76).

Palesitani Siaso 'Alipate Sāmita (1945–1951)

“Ko homou misioná ia 'e hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'i he Siasí, ko homou fatongiá ia. Kuo mou ma'u ta'e totongi pea 'oku 'amanaki mai 'a 'etau Tamai Hēvani, ke mou vahevahe ta'e totongi atu 'a e ngaahi mo'oni nāunau'ia ko 'eni ki Hono ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kehé” (*Sharing the Gospel with Others*, na'e filifili 'e Preston Nibley [1948], 213).

“Te tau toki ma'u pē 'a hotau hakeaki'i 'i he Pule'anga Fakasilesitalé 'o kapau te tau vahevahe mo e fānau kehe 'a 'etau Tamaí, 'a e ngaahi tāpuaki 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí pea tau tauhi e ngaahi fekau ko ia te ne fakakoloa'i 'etau mo'uí 'i heni pea 'i he mo'ui kaha'ú” (*Sharing the Gospel with Others*, 190).

Palesiteni Tēvita O. Makei (1951–1970)

“Ko e mēmipa kotoa pē . . . ko e faifekau!” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1959, 122).

“Ko e anga faka-Kalisitiane mo’oni, ‘a e ngāue ‘oku fakahaa’i ai e ‘ofá. ‘Oku ‘ikai mo ha toe founga lelei ange ke fakahā’aki ‘a e ‘ofa ki he ‘Otuá, ka ko hono fakahaa’i ko ia ha ‘ofa ta’e siokita ki ho kāingá. Ko e laumālie ‘eni ‘o e ngāue fakafaifekau’ (‘*Gospel Ideals* [1954], 129).

Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta (1970–1972)

“Kuo tau ‘osi fanongo ko e kau faifekau kátoa kitautolu. Ko e mēmipa kotoa pē . . . ko e faifekau pea ‘oku totonu ke ne hoko ko ha faifekau;. . . ‘i he’etau hoko ko e kāingalotu ‘o e Siasí, pea kuo tau fuakava ke tau ngāue ke laka ki mu’a e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí, pea ‘oku tau hoko ai ko ha kau faifekau. Ko e kongá ‘eni ‘o e fatongia ‘o e mēmipa kotoa pē ‘o e Siasí” (‘*Take Heed to Yourself* [1971], 27–28).

Palesiteni Hāloti B. Lī (1972–1973)

“‘Oku hoko pē ‘a e ngāue fakafaifekau ia ko ha faiako faka’api kiate kinautolu ‘oku te’eki ai ke nau kau he taimí ni ki he Siasí, ka ki he kāingalotu ‘o e Siasí, ‘oku ‘ikai toe kehe ‘a e faiako faka’api ia mei he ngāue fakafaifekau’ (‘*Improvement Era*, Tisema 1964, 1078).

Palesiteni Sīpenisā W. Kimipolo (1973–1985)

“Ko e momeniti ‘eni ‘i he taimitēpile ‘a e ‘Eiki ke tau ‘ave ai ‘a e ongoongolelei ke toe mama’o ange ‘i ha taimi kimu’a. . . . ‘Oku tokolahī ha kakai he māmaní, neongo ‘oku nau fai ‘i he ‘ilopau pe ta’e’ilo, ‘oku nau tangi, ‘Ha’u. . . . ‘o tokoni’i kimaautolu.’ Mahalo pē ko ho kau-me’á. Mahalo ko hao kāinga. Mahalo ko ha fefine na’á mo toki fetaulaki pē ‘aneafi. Ka ‘oku tau ma’u e me’a ‘oku nau fie ma’ú. Tuku ke tau ma’u ha lototo’a fo’ou mei he’etau ngaahi akó pea tau lotu ‘o hangē ko ia na’e fai ‘e Pitá, ‘Pea ko ‘eni, ‘e ‘Eiki, . . . tuku ki ho’o kau tamai-o’eiki ke nau lea mālohi ‘aki ho’o folofolá’ (Ngāue 4:29)” (‘*Teachings of Spencer W. Kimball* [1982], 546).

Palesiteni Ēsela Tafi Penisoni (1985–1994)

“Kuo pau ke tau vahevahe ‘a e ongoongolelei mo e ni’ihi kehé. Ko hotau fatongia ia—ko e mēmipa kotoa pē ko e faifekau. Ko e me’a ia ‘oku ui kitautolu ‘e he kau palōfita ‘a e ‘Otuá ke tau faí. . . .

“ . . . ‘Oku hoko e ngāue fakafaifekau ‘a e mēmipá, ko e taha ‘o e ngaahi kī mahu’inga taha ki he tupulaki fakafō’ituitui ‘a hotau kāingalotú. ‘Oku ou tui fakapapau ‘e hanga ‘e he ngāue fakafaifekau ‘o hiki’i hake ‘a e tu’unga fakalaumālie ‘i ha uooti pē ‘oku fakahoko ai” (‘*Teachings of Ezra Taft Benson*, 208–9).

Palesiteni Hauati W. Hanitā (1994–1995)

“Ko e mo’oni ‘oku hoko ‘a hono ‘ave ‘o e ongoongolelei ki he fa’ahinga, lea, mo e kakai kotoa pē, ko e fatongia ma’ong’ongo taha ia ‘oku tau ma’u ‘i he mo’ui fakamatelié. . . . ‘Oku tau mon’ia ‘i hono fanau’i mai kitautolu ‘i he ngaahi ‘aho faka’osi ni, ‘o ‘ikai ‘i ha kuonga ki mu’a atu, ke tau tokoni ki hono ‘ave ‘o e ongoongolelei ki māmani kotoa” (‘“Walls of the Mind,” *Ensign*, Sepitema 1990, 10).

“Ko e hā e kaunga ‘a e Fakalelei ki he ngāue fakafaifekau? Ko e taimi pē ‘oku tau a’usia ai ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e Fakalelei ‘i he’etau mo’ui, ‘oku ‘i ai leva ‘etau tokanga ki he lelei ‘a e ni’ihi kehé. . . . Ko ha faka’ilonga ma’ong’onga ia ‘o e ului fakatāutaha ‘a ha taha, ‘a ‘ene ma’u ko ia ‘a e holi ke ne vahevahe ‘a e ongoongolelei mo ha ni’ihi kehe.” (‘“The Atonement an Missionary Work,” seminā ma’á e kau palesiteni fakamisiona fo’ou, Sune 1994).

Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli (1995–)

“‘Oku tau ‘i hení ke tokoni ki he’etau Tamaí ‘i He’ene ngāue mo Hono nāunaú, ‘ke fakahoko ‘a e mo’ui ta’e mate mo e mo’ui ta’engata ‘a e tangatá’ (Mōsese 1:39). ‘Oku mamafa tatau pē homou tufakanga ‘i homou fatongia, pea mo hoku tufakangá ‘i hoku fatongia ‘o’okú” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1995, 94; pe *Ensign*, Mē 1995, 71).

“Tuku ke tanumaki ha fa’ahinga ‘ilo ‘i he lotu ‘o e mēmipa kotoa pē, ‘a hono ivi te ne lava ke ‘omi ‘aki ha ni’ihi kehe ke nau ‘ilo ‘a e mo’oni. Tuku ke ne ngāue’i ia. Tuku ke ne lotua fakamātoato ia” (Kumi ‘a e Fanga Lamí, Fafanga ‘a e Fanga Sipí,” *Liahona*, Siulai 1999, 119) .

Ngaahi Fakakaukau ki hono Ako mo Faka'aonga'í

Ako Fakatāutahá

- Teuteu hā'o lea miniti 'e ua 'i ha taha 'o e ngaahi fehu'i 'i he kamata'anga 'o e vahe ko 'ení. Mateuteu ke ke vahevahe ho'o leá mo ho hoá pe kau faifekau kehé 'i ha fakataha fakavahe.
- Kole ki ha ni'ihí ne toki papi ului ke nau fakamatala ki he founa 'o honau fakauluí. Ko e hā e me'a na'e tokoni kiate kinautolu ke nau ma'u ai ha "tui ke fakatomalá" ('Alamā 34:17)? Ko e hā hono 'uhinga na'a nau fili ai ke papitaiso pea mo hilifakinimá? Ko e hā e ongo ne nau ma'u 'i he'enau hoko ko ha kāingalotu fo'ou 'o e Siasí? Ko e hā ha founa na'e toe mei lelei ange ai 'a e ngāue 'a e kau faifekau kiate kinautolú?
- Fakakaukau ki hono 'uhinga 'o e pehē ke fai ha lea fakatokangá (vakai, Sēkope 3:12; T&F 1:4; 38:41; 63:57–58; 88:81; 112:5; 'Isikeli 3:17–21; 33:1–12). Hiki hono 'uhingá 'i ho'o lea pē 'a'au mo e founa te ke lava ke fakahoko ai iá.
- Lau 'a e Molomona 8 mo e Molonai 1 mo e 10. Lolotonga ho'o lau iá, fehu'i hifo pē kiate koe, "Ko e hā e faka'amu 'a Molonai ma'a hotau kuongá ni? Ko e hā e me'a na'á ne loto ke tau fai'aki 'a e Tohi 'a Molomoná? Ko e hā ha'aku lea 'e fai kia Molonai kapau na'á ku ma'u ha faingamālie ke talanoa mo ia?" Hiki ho'o ngaahi fakakaukau 'i ho'o tohinoa akó.
- Fakakaukau ki he ngaahi me'a na'e hoko 'i ho'o mo'uí 'o ne fakamālohia ho'o fakamo'oni kia Siosefa Sāmita mo hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongoleleí. Hili iá peá ke hiki ha tali ki he fehu'i ko ení: Ko e hā e me'a na'á ne tokoni'i koe ke ke 'ilo'i na'e hā 'a e Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi kia Siosefa Sāmitá?

Ako mo e Hoá

- Mo fevahevahe'aki ho'omo ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i mei he "Fakakaukau'í 'Ení" 'i he kamata'anga 'o e vahé.
- Mo fevahevahe'aki 'a ho'omo ngaahi 'amanaki mo ho'omo ngaahi faka'amu ki ho'omo ngāue fakafaifekau 'i he taimi ne mo taki taha ma'u ai hono uiui'i. Ko e hā hono lahi 'o e me'a kuó mo a'usia mei he ngaahi me'a ne mo 'amanaki atu ki aí? Te mo lava fēfē ke toe feau kakato ange 'a e ngaahi me'a ko 'eni ne mo 'amanaki atu ki aí?
- Lau pea alea'i 'a e "Minister" 'i he Guide to the Scriptures.
- Fili ha taha 'o e kau faifekau ma'ongo'onga ko 'ení pea lau e ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'oku hiki atú. 'I ho'omo lau kinautolú, mo alea'i 'a e founa na'e (1) mahino ai ki he faifekau ko 'ení 'a hono uiui'í peá ne loto'aki iá, (2) founa na'á ne faka'alí'ali ai 'a hono 'ulungāangá mo 'ene faka'amu ke fai 'a e ngāue, mo 'ene (3) tokoni'i 'a e ni'ihí kehé ke nau tali 'a e ongoongoleleí.
 'Alamā (Mōsaia 18)   Nifai mo Lihai (Hilamani 5)   Paula (Ngāue 16)
 'Élone ('Alamā 22; 23:1–6)   Pita (Ngāue 2)
- Fili ha himi 'e ua 'i he tohi himi 'oku fekau'aki mo e tefito ko hono "Fakafoki Mai 'o e Ongongoleleí (vakai ki he peesi 271). Lau pe hiva'i e ongo fo'i himí. Mo alea'i e 'uhinga 'o e ngaahi fo'i leá.
- Mo lau fakataha 'a e "Faith," "Repent, Repentance," "Baptism, Baptize," mo e "Holy Ghost" 'i he Guide to the Scriptures. Lau pea alea'i 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'i he tefito taki taha.

- Mo lau fakataha 'a e "Dispensation" 'i he Guide to the Scriptures. Lau pea alea'i foki mo e Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 136:37.

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouni

- Fakaafe'i ha kau papi ului 'e toko ua pe toko tolu ke nau vahevahe 'a e ngaahi me'a na'a nau a'usia 'i honau fakaului. Ko e hā e ongo 'oku nau ma'u ki he kau faifekau? me'a na'e ako'i 'e he kau faifekau? Pea mo hono tauhi 'o e ngaahi tukupaá? Ko e hā e me'a na'á ne ue'i mālohi taha ia ke ului?
- Fakaafe'i ha taki lakanga fakataula'eiki ke ne lea ki he kau faifekau 'o kau ki he ngaahi faingamālie mo e ngaahi faingata'a 'oku fekau'aki mo hono langa hake 'o e Siasí 'i homou feitu'ú.
- Lau 'a e 'Alamā 18 pea mo alea'i e ngaahi fehu'i ko eni: Ko e hā e ngaahi ongo na'e ma'u 'e Lamonai 'i he kamata'anga 'o e talanoá? Na'e liliu fēfe kinautolu? Ko e hā e ngaahi ongo kuo pau ke ma'u 'e ha taha kae lava ke ne ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei? Lau 'a e 'Alamā 34:15–16, pea fakafehoanaki ia mo e talanoa 'o Lamonai. Ko e hā ha founa 'oku hanga ai 'e he Fakalelei 'a Kalaisí 'o fakafaingofua'i 'etau ma'u 'a e 'alo'ofá?
- Alea'i pe 'oku 'uhinga ki he hā 'a 'ete hoko ko ha faifekau lavame'a. Fakaafe'i e kau faifekau ke nau tala mai ha ngaahi fakatā pau 'o e lavame'á.
- Vahevahe e kau faifekau ki ha kulupu 'e tolu. Vahe ki he kulupu 'e taha ke nau lau 'a e Ngāue 2:36–38 (Pita), kulupu 'e taha ke nau lau 'a e Ngāue 16:25–33 (Paula), pea kulupu faka'osi ke nau lau 'a e Mōsaia 18:8–11 ('Alamā). Kole ki he kulupu taki taha ke nau tali 'a e fehu'i ko eni, "Ko e hā e me'a na'e fai 'e he faifekau ko 'eni ke tokoni'i ai 'a e ni'ihī kehē ke toe lahi ange 'enau tui kia Kalaisí, fakatomala, pea fakahoko 'a e papitaisó mo e hilifakinimá?" Alea'i e me'a 'oku ako 'e he kau faifekau mei he ngaahi talanoa ko 'eni 'a ia 'e lava ke ne tokoni'i kinautolu ke nau ngāue'aki 'a e tui 'i he taimi 'oku nau fakaafe'i ai 'a e kakai ke nau fakatomala, papitaiso, pea ma'u 'a e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.
- 'I ha ngaahi 'aho lahi kimu'a pea toki fai 'a e fakatahá, vahe ki ha ni'ihī toko lahi 'o e kau faifekau ke nau fakalaululoto ki ha ngaahi fehu'i kuo fili mei he "Fakakaukau'i 'Eni" 'i he kamata'anga 'o e vahé. Kole ki he faifekau taki taha ke ne teuteu mai ha lea miniti 'e ua ki he tolu 'i he tefito kuo vahe ange ki ai. Lolotonga hono fai 'o e fakataha fakavahé pe konifelenisi fakasouni, tuku ange ke fai 'e he kau faifekau 'a 'enau leá. Hili pē 'enau ngaahi leá pea alea'i e me'a kuo nau akó mo e founa te nau lava ke faka'onga'i ai ia 'i he' enau ngāue fakafaifekau.
- Vahevahe 'a e kau faifekau ki ha kulupu 'e fā. Kole ki he kulupu taki taha ke nau hiki ki he lahi tahā, ha lisi 'o e ngaahi fo'i mo'oni, ngaahi fuakava, mo e ngaahi ouau na'e toe fakafoki mo fakahā mai 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Tuku ke vahevahe mai 'e he kulupu taki taha e ngaahi me'a na'a nau ma'ú. Fakaafe'i e kau faifekau ke nau vahevahe mai 'a e founa kuo takiekina ai 'enau mo'u'i ki he lelei 'e ha taha 'o e ngaahi mo'oni ko ia kuo fakahā mai 'i he Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Mai.

Palesiteni Fakamisioná

- Lolotonga e ngaahi 'initaviú, 'ai pē mo toutou kole ki he kau faifekau ke nau vahevahe atu:
  - 'Enau fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí.
  - 'Enau fakamo'oni ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki mai pea mo e misiona 'o Siosefa Sāmitá.

Ngaahi Fakamatalá

Lined writing area for notes.

- 'Enau fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná.
- 'Enau ngaahi fakakaukau fekau'aki mo 'enau taumu'a 'i he'enau hoko ko e faifekau.
- Fakaafe'i e kau faifekau ke nau hiki 'i he'enau tohinoa akó 'a e me'a 'oku nau ongo'i ko e taumu'a ia 'o 'enau ngāue fakafaifekau. Kole ange ke nau vahevahe atu 'a e me'a kuo nau hiki lolotonga hono fakahoko ha 'initaviu.
- 'Ave ha tohi fakamālō ki he kāingalotu fo'ou.

'E Founnga Fēfē Ha Ola Lelei Ange 'Eku Akó mo 'Eku Teuteu ke Faiakó?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau'i 'Eni

- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke ako e ongoongolelei?
- Ko e hā ha founnga 'e tokoni ai 'eku akó kiate kinautolu 'oku ou ako'í?
- Ko e hā 'oku fie ma'u ai ke u fa'oaki ma'u pē 'i hoku lotó 'a e ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi?
- 'E lava fēfē ke ola lelei ange 'eku ako e ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki ma'i mo 'eku teuteu ke ako'í 'a e ni'ihī kehé?
- Te u lava fēfē ke toe fakalelei'í ange 'a 'eku ako fakatāutahá mo 'eku ako mo e hoá?

Kuo folofola 'a e 'Eikí 'o pehē, "'Oua 'e feinga ke malanga'aki 'a 'eku leá kae fuofua feinga ke ma'u 'eku leá, pea 'e toki vete ho 'eleló; pea kapau te ke loto ki ai, te ke ma'u leva 'a hoku Laumālié pea mo 'eku leá, 'io 'a e mālohi 'o e 'Otuá ke fakaloto'í 'a e kakaí ke tui" (T&F 11:21). 'Oku fie mau ke ke ma'u ha 'ilo fakalaumālie kae toki ola lelei 'a ho'o faiakó. 'Oku fie ma'u ke ke 'ulungāanga'aki hono ako 'o e folofolá (vakai, T&F 131:6) kae lava ke ke tupulaki 'i he folofolá pea ke nofo ma'u 'i he hala 'oku tataki atu ki he mo'ui ta'engatá. 'E hanga 'e he ngaahi founnga 'okú ke anga'aki 'i hono ako 'o e folofolá, 'o tokoni'í fakafo'ituitui koe pea tokoni'í mo kinautolu 'okú ke ako'í ke tupulaki 'enau tui ki he Fakamo'uí.

Ko e ako faka'aho ko ia 'oku ola lelei, kuo pau ke kamata'aki ma'u pē ia 'a e lotu. Ko e akó ko ha ngāue ia 'oku fai 'i he tui pea 'oku fie ma'u ke faka'aonga'í ai 'a e tau'atāina fakafo'ituitui ke filí. 'Oku faingata'a ki ha kau faifekau tokolahi ke nau ako 'a e founnga

Ngaahi Fakamatalá

ako ko ia 'oku ola lelei. 'Oku fu'u fakafalala 'aupito pē ha kau faifekau ia 'e ni'ihi ki he ni'ihi kehé pe ki he ngaahi polokalama pau kuo 'osi fokotu'utu'u atú ke tala ange 'a e me'a ke nau akó mo e founa ke fai 'aki e akó. Neongo 'oku fu'u mahu'inga 'a e ako mei ha faiako lelei, ka 'oku toe mahu'inga ange foki ke ke ako pē koe mei ha'o a'usia tonu e ngaahi me'a ko iá. 'Oku fakafalala pē 'a e ola lelei 'o e ako 'okú ke faí mei ha'o ma'u ha loto holi lahi ke akó, mo ke fie ako 'aki 'a e "loto mo'oni" (Molonai 10:4), "fiekaia mo fieinua ki he mā'oni'oni" (Mātiu 5:6) pea fekumi ke ma'u 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i mo e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai ho'o kau fiefanongó.

'Ekitivií: Ako Fakatāutaha

Vakai ki he fakatātā 'o Siosefa Sāmita 'i he peesi ki mu'á. Lau 'a e Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 2:11–13. Tali e ngaahi fehu'i ko 'ení 'i ho'o tohinoa akó.

- Ko e hā ha founa ne hanga ai 'e he hono lau 'e Siosefa Sāmita mo 'ene fifili ki he tohi 'a Sēmisi 1:5, 'o fakatupunga 'a 'ene ma'u fakahaá?
- Ko e hā hono lelei 'o 'ene ako iá, ki he kakai 'o e ngaahi to'u tangata na'e mo'ui kimui 'iate iá?
- Ko e hā e ola 'i ho'o mo'uí 'o 'ene fili ke ako mo fekumi?
- Ko e hā ha founa kuo tākiekina lelei ai ho'o mo'uí 'e ho'o ako ki he ongoongolelei?

Ako Folofolá

Ko e hā 'a e founa 'oku finangalo e 'Eiki ke tau ako ai ki he ongoongolelei?

2 Nīfai 4:15–16

T&F 58:26–28

T&F 88:118

2 Nīfai 32:3

Ako 'i he Laumālie Mā'oni'oni

'Oku ola lelei taha pē ho'o ako ki he ongoongolelei 'i he taimi ko ia 'oku ako'i ai koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Kamata'aki ma'u pē ho'o ako ki he ongoongolelei, ha'o lotu ke tokoni'i koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'i ho'o akó. Te ne foaki atu 'a e 'ilo mo e fakamo'oni ko ia te ne tāpuekina ho'o mo'uí pea lava ai ke ke tāpuekina e mo'ui 'a ha ni'ihi kehe. 'E toe tupulaki ange 'a ho'o tui kia Sīsū Kalaisí. 'E tupulaki 'a ho'o holi ke ke fakatomala mo laka ki mu'á.

'Oku hanga 'e he fa'ahinga ako ko 'ení 'o teuteu'i koe ke ke tokoni, foaki ha fakafiemālie, veteki ha ngaahi palōpalema, pea foaki kiate koe 'a e mālohi ke ke kātaki ke a'u ki he ngata'angá. Ko e ako folofola 'oku ola lelei, 'oku fie ma'u ki ai ha loto holi mo ha ngāue. "He ko ia 'oku kumi faivelengá, te ne 'ilo'i; pea 'e fakamahino kiate kinautolu 'a e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'o tatau ai pē 'i he ngaahi 'ahó ni 'o hangē ko e ngaahi 'aho mu'á" (1 Nīfai 10:19). Hangē ko 'Inosí, 'e fakaava 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a ho 'atamaí pea mo ho lotó ki ha maama mo ha mahino 'oku toe lahi angé, kapau 'okú ke holi ke ke 'ilo 'a e ngaahi folofola 'o e mo'ui ta'engatá, pea 'i ho'o faka'atā 'a e ngaahi folofola ko 'ení ke "[nofo'ia] 'i [ho] lotó" ('Inosi 1:3).

Ko hono ako 'o e ongoongolelei ko ha founga foki ia ki he ma'u fakahaá (vakai, Sēkope 4:8). Na'e folofola 'a e 'Eiki kia 'Ōliva Kautele 'o pehē: "Vakai, kuo 'ikai ke mahino kiate koe; kuó ke fakakaukau te u foaki ia kiate koe, ka na'e 'ikai te ke fai ha fakakaukau ki ai tuku kehe pē 'i he kole kiate au. Kae vakai, 'oku ou pehē kiate koe, 'oku totonu ke ke fakakaukau'i ia 'i ho lotó; pea 'e totonu leva ke ke kole kiate au pe 'oku totonu ia, pea kapau 'oku totonu ia, te u ngaohi ke māfana 'a ho lotó 'iate koe; ko ia te ke ongo'i 'oku totonu ia" (T&F 9:7–8). 'I ho'o akó, fakatokanga'i lelei 'aupito 'a e ngaahi fakakaukau ko ia 'oku ha'u ki ho 'atamaí mo e ngaahi ongo 'oku ha'u ki ho lotó, kae fakatautefito ki he'ene fekau'aki mo e kakai 'okú ke ako'i.

Ako Folofolá

Ko e hā e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i hono tokoni'i kitautolu 'i he'etau ako 'a e ongoongolelei?

2 Nifai 32:5

T&F 11:12–14

Sione 16:13

'Alamā 5:45–46

T&F 39:5–6

1 Kolinitō 2:9–14

Molonai 10:5

Sione 14:26

Mo'ui'aki 'a e Me'a 'Okú ke Akó

'I ho'o ongo'i ko ia 'a e fiefia 'oku ma'u mei he mahino kiate koe 'a e ongoongolelei, te ke fie faka'aonga'i leva 'a e me'a 'okú ke akó. Feinga ke ke mo'ui 'o fakatatau mo e mahino 'okú ke ma'ú. 'I ho'o fai iá, 'e toe fakamālohia ange ai ho'o tuí, 'iló, mo ho'o fakamo'oni. 'E hanga 'e ho'o ngāue'i 'a e me'a 'okú ke 'iló, 'o 'omai ha mahino lahi ange mo tu'uloa (vakai, Sione 7:17).

'E toe lahi ange 'a e holi te ke ma'u ke ke vahevahe 'a e ongoongolelei mo e ni'ihī kehé 'i ho'o fa'oaki 'i ho lotó 'a e ngaahi lea 'o e folofolá mo e kau palōfita 'o e ngaahi 'aho kimui ní 'aki ho'o akó mo ho'o tuí. 'Okú 'i ai ha tala'ofa 'e tokoni'i koe 'e he Laumālié ke ke 'ilo'i 'a e me'a ke ke lea'aki 'i ho taimi ako'i. Na'e folofola 'a e 'Eiki 'o pehē, "'Oua foki te mou tomú'a fakakaukau pe ko e hā te mou lea'aki; kae fa'oaki ma'u ai pē 'i homou lotó 'a e ngaahi folofola 'o e mo'ui, pea 'e foaki kiate kimoutolu 'i he feitu'ula'ā pē ko iá 'a e 'inasi 'a ia 'e tufaki ki he tangata taki taha" (T&F 84:85).

*"'I he taimi 'oku mahino ai
'a e tokāteline mo'oni,
'okú ne liliu 'e ia 'a e
tō'ongá mo'ui mo e
'ulungāangá. 'E vave ange
hano liliu 'o e 'ulungāangá
'e he ako ki he ngaahi
tokāteline 'o e ongo-
ongolelei, 'i hano fai 'o ha
ako pē ki he 'ulungāangá."*

— PALESITENI POITI K. PEEKA
"LITTLE CHILDREN," *ENSIGN*, NÓVEMA 1986, 17

Ako Folofolá

Ko e hā e me'a 'oku ako'i mai 'e he folofolá fekau'aki mo hono ako 'o e ongoongolelei?

1 Nifai 10:17–19

T&F 50:19–22

T&F 88:118

T&F 11:21–22

Ngaahi Fakamatalá

Ko e Ako mo Teuteu ke Ako'i e Ngaahi Lēsoní

'Oku 'i he ngaahi lēsoní ('oku 'asi 'i he vahe 3) ha ngaahi fehu'i 'o e 'initaviu papitaisó, ngaahi tukupā, mo e ngaahi tokāteline ke ke ako'i. Te ke ma'u foki 'i he ngaahi lēsoní ha ngaahi fakakaukau 'aonga ki hono fai 'o e ako'i. Neongo iá, 'oku 'ikai ke tala atu 'e he ngaahi lēsoní ia 'a e me'a kotoa pē ke ke lea'akí—pe founga ke ke lea'aki iá. Ka ko e fatongia ia 'o'ou ke mahino 'aupito kiate koe 'a e ngaahi lēsoní peá ke ako'i ia 'aki e Laumālié, 'i ho'o fakalea pē 'a'au. Faiako 'i ha founga 'e fakamālohia ange ai 'e he ni'ihī kehé 'a 'enau tui kia Sīsū Kalaisí, 'a 'enau holi ke fakatomala, mo fai ha ngaahi fuakava mo e 'Otuá.

Ko e kau faiako ko ia 'oku ola lelei 'enau faiakó, 'oku nau ngāue ma'u pē ke toe fakalalaka ange 'enau 'iló mo e ngaahi me'a 'oku nau lava ke fakahokó. Neongo he 'ikai te ke ako'i kotoa e ngaahi me'a 'okú ke 'ilo kau ki he tokāteliné, ka 'e hanga 'e he lahi ange 'o ho'o 'iló, 'o langaki hake 'a ho'o fakamo'óni pea mo ho'o malava ko ia ke faiako'aki 'a e mālohi fakalaumālié. Te ke 'ilo'i 'okú ke faka'aonga'i 'a e ngaahi lēsoní 'o hangē ko ia na'e fakataumu'a atu ki aí, 'i he taimi 'okú ke:

- Feinga ai ke ma'u 'a e Laumālié pea muimui ki ai lolotonga ho'o teuteu'i mo ako'i e ngaahi lēsoní.
- Feinga ke ke ako ma'u pē, 'o fakafonu ho lotó, pea faka'aonga'i 'a e ngaahi tokāteliné 'i ho'o mo'uí.
- Ngāue mo ho hoá ke fokotu'utu'u ha ngaahi palani pau ma'á e tokotaha taki taha 'okú mo ako'i.
- Nofotaha 'i he ngaahi tefito'i pōpoakí mo e ngaahi tokāteliné 'i he taimi 'okú ke faiako aí.
- Fetongi e fakahokohoko, lōloa, mo e vave ho'o ako'i e ngaahi lēsoní, ke fe'unga mo e ngaahi fiema'u 'anautolu 'okú ke ako'i.
- Toutou faiako ma'u pē mei he folofolá 'o 'ai ke mahino pea 'i he loto fakapapau.
- Toutou fai ho'o fakamo'óni.
- Tokoni ki he ni'ihī kehé ke nau fai 'a e ngaahi tukupā 'e taki ai kinautolu ki he papitaisó mo e hilifakinimá pea ke nau tauhi ki ai.

'E tokoni atu ho'o fai e ngaahi me'a ko 'ení ke ke tokoni'i ai e ni'ihī kehé ke nau ma'u ha fakamo'oni ki he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí.

'I he kamata ho'o ngāue fakafaiakau, 'e fie ma'u ke ke ako hono fokotu'utu'u 'o e pōpoakí mo 'ilo e ngaahi poto fakafaiako 'e fie ma'ú. 'I ho'o ma'u 'a e taukeí, 'e fie ma'u leva ke toe fakaloloto ange 'a ho'o 'iló pea toe fakalahi ange 'a e me'a te ke malava fakafaiakó. 'I ho'o teuteu ko ia ki ho ngaahi taimi ako'i, te ke fie ma'u ha palani 'o e lēsoní 'a ia te ke lava ai ke faiako'aki 'a e Laumālié mo tokoni ki he ni'ihī kehé ke nau fai ha ngaahi tukupā pea tauhi ki ai. Ko e ngaahi fakahinohino 'oku 'oatu 'i laló, ko ha ngaahi fokotu'u ia te ke lava ke faka'aonga'i 'i he taimi kotoa 'okú ke ngāue fakafaiakau aí. Neongo iá, 'oua na'á ke ongo'i kuo pau ke ke faka'aonga'i 'a e fakahinohino kotoa pē 'i ho taimi ako'i kotoa pē. Ka ke faka'aonga'i e ngaahi fakahinohino ko 'ení ke feau ho'o ngaahi fiema'ú pea 'i he taimi 'e ue'i ai koe 'e he Laumālié. Kapau 'okú ke ako ha lea fakafonua fo'ou, hanga 'o faka'aonga'i e ngaahi fakahinohino ko 'ení 'i ho'o lea fakafonua 'a'au, hili iá peá ke faka'aonga'i leva 'i he lea 'a e fonua 'okú ke ngāue aí.

- **Nofo taha ho'o tokangá 'i he ngaahi tukupaá mo e ngaahi fehu'i 'i he 'initaviu papitaisó.** Faiako 'i ha founga 'e fai ai 'e he kakaí ha ngaahi tukupā pea nau teuteu ai ki he papitaisó mo e hilifakinimá. 'Ai ke mahino kiate koe 'a e ngaahi fehu'i 'i he 'initaviu papitaisó mo e

ngaahi tukupā ma’á e lēsoni taki taha. Ako ‘a e me’a ‘oku totonu ke ‘ilo’i, ongo’i, pea fai ‘e ha taha koe’uhi ko ho’o faiako na’e faí. Ngāue mo ho hoá ke fakamatala’i e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘ení ‘i ho’omo lea pē ‘amoua ‘i ha founga mahino mo mālohi.

- **Ako pea faka’aonga’i e tokātelinē.** ‘Oku makatu’unga ‘a e lēsoni ‘i he tokātelinē. Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e folofolá, lēsoni, fanga ki’i tohi tufá, “Ngaahi Fakakaukau ki hono Ako’i,” mo e laipeli ‘a e faifekaú, ke ma’u ai ha mahino pau ki he tokātelinē. Fekumi ki he ngaahi nāunau ko ia ‘okú ne poupou’i ‘a e tokātelinē ‘o e ngaahi lēsoni. ‘Ai ke ke ma’uloto ‘a e fakahokohoko ‘o e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e tokātelinē. Faka’aonga’i ‘a e me’a ‘okú ke ako ‘o ‘iló. Hiki e me’a kuó ke akó ‘i ho’o tohinoa akó. Vahevahe mo e kau faifekau kehé ‘a e ngaahi me’a ko ia kuó ke ako ‘o ‘iló.

- **Fokotu’utu’u pea fakanounou’i e me’a ke ako’i.**

Hanga ‘o fokotu’utu’u pea fakamatala fakanounou’i ‘i ho’o palani e lēsoni, ‘a e me’a ko ia te ke ako’i ke ke teuteu ai ke ako’i ke mahino ‘a e tokātelinē ‘aki ha mālohi fakalaumālié. Nofotaha ho’o tokangá ‘i he tokātelinē, ngaahi fehu’i ‘i he ‘initaviu papitaisó, mo e ngaahi tukupā ‘o e lēsoni. Tānaki atu ki ho’o palani lēsoni, ‘a e folofolá, ngaahi fehu’i, mo e ngaahi sīpingá. ‘Oku totonu

ke nau kehekehe pē ‘o fakatatau ki he lōloa ‘o ho’o ngaahi taimi ako’i. ‘Oku totonu ke ‘oua na’á ke fa’u ha palani fo’ou ‘o e lēsoni ma’á e tokotaha fiefanongo taki taha, ka ‘oku totonu ke ke hokohoko fakalelei’i ho’o ngaahi palani lēsoni pea fulifulihi kinautolu ke ne feau e ngaahi fiema’u ‘anautolu ‘okú ke ako’i. Ko e fuofua taimi ko ia ‘okú ke fa’ufa’u ai ha palani lēsoni, feinga ke ke ‘ai ia ke faingofua pē mo nounou. Ko e faka’au pē ke ke taukei hono fai ‘ení peá ke toki fakalahi atu leva ki ho’o palani lēsoni.

- **Nofotaha ho’o tokangá ‘i he ngaahi fiema’u.** Neongo ‘oku fakataumu’á ke ako’i e ngaahi tokātelinē ‘o e ongoongolelei ki he tokotaha kotoa pē, ka ‘oku totonu ke ke fakafe’unga’i ‘e koe ‘a ho’o founga faiakó ke ne feau e ngaahi fiema’u ‘anautolu ‘okú ke ako’i. ‘I ho’o ako ko ia e tokātelinē mo fa’ufa’u ho’o palani lēsoni, faka’ilonga’i e ngaahi tafa’aki ko ia te ke lava ‘o fulihi ke fe’unga ai ho’o founga ako’i mo e ngaahi fiema’u ‘e ngali ke hokó. Toe vakai’i mo fakalelei’i e ngaahi fetongitongi ko ‘ení ‘i he taimi ‘okú ke teuteu ai ki ha ngaahi taimi ako’i pau. ‘Ai ke ke ‘ilo’i e ngaahi fakaafe te ke faí. Nofotaha ho’o tokangá ‘i he tefito’i taumu’a ko ia ko hono tokoni’i ‘a kinautolu ‘okú ke ako’i ke nau ma’u ‘a e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí, ‘o fakafou ‘i he papitaisó mo e hilifakinimá.

- **Mateuteu ke tali ha ngaahi fehu’i.** ‘I ho’o hoko ko e faifekaú, te ke fanongo ai ki ha ngaahi fehu’i lahi. Hiki e ngaahi fehu’i ko ‘ení ‘i ho’o tohinoa akó. Fekumi ‘i he ngaahi folofolá mo ha ngaahi nāunau kehe pē ke ma’u mei ai ha ngaahi tali. Lotu ke ke ma’u ha mahino. Hiki e ngaahi talí ‘i ho’o tohinoa akó. Toe fakamanatu mo e kau faifekau kehé ‘a e ngaahi me’a na’á ke ma’u. Tānaki atu ki ho’o tohinoa akó ‘a e ngaahi fehu’i ‘oku lahi hono faí mo honau ngaahi talí ke ke toe vakai ki ai ‘i he kaha’u ‘i hano fie ma’u.

Ngaahi Fakamatalá

- **Ako'i 'a e lēsoni.** Ko e faiakó ko ha faingamālie 'aonga mo'oni ia ke fakalelei'i ai 'a ho'o 'iló mo e me'a te ke lavá. Hanga 'o ako'i ho hoá mo e kau faifekau kehé, 'i he lolotonga ko ia ho'o ako 'a e tokāteliné mo fokotu'utu'u e palani 'o e lēsoni. 'Ahi'ahi'i ha ngaahi fakamatala, ngaahi founa fakahoko, ngaahi me'a na'á ke a'usia, ngaahi fehu'i, pea mo ha ngaahi founa fo'ou ke fakaafe'i'aki e ni'ihiki kehé ke nau fai ha ngaahi tukupā. Kole ke ma'u ha ngaahi fakakaukau mo ha ngaahi fokotu'u fekau'aki mo ho'o faiakó.
- **Fakafuofua'i ho'o faiakó.** Ko 'ene 'osi ma'u pē ha'o faiako peá ke fakafuofua'i pe na'e lelei koā ho'o faiakó pe 'ikai. Na'e nofotaha nai ho'o faiakó 'i he tokāteliné? Na'á ke fakaafe'i nai e kau fiefanongó ke nau fakatomala pea fai ha ngaahi tukupā mo tauhi ki ai? Na'á ke ngāue nai ke teuteu'i kinautolu ki he papitaisó mo e hilifakinimá? Na'á ke faka'aonga'i nai ha ngaahi fehu'i 'e ola lelei? Na'á ke vahevahe nai mo kinautolu ho'o fakamo'oni? Na'á ke 'eke nai pe 'oku 'i ai ha ni'ihiki 'e ngali fie fanongo? Ko 'ene faka'au pē ke toe lelei ange ho'o faiakó peá ke fulifulihi e palani ho'o lēsoni ke fe'unga mo kinautolu 'okú ke ako'i.

'I ho'o ako e ngaahi lēsoni, kei hokohoko atu pē ho'o fekumi ke ma'u ha 'ilo lahi ange ki he tokāteliné. Ngāue mālohi ke ke faiako'aki ha mālohi 'oku toe lahi angé. 'E tupulaki 'a ho'o 'iló mo ho'o fakamo'oni 'i ho'o ako 'i he fa'a lotu mo e tuí. Neongo ia, 'oua na'á ke feinga ke ke ako'i e me'a kotoa pē 'okú ke 'iló. Ako'i e pōpoaki 'i ha founa mahino, faingofua, pea makatu'unga 'i he ngaahi fiema'u fakafo'ituitui, mo ke muimui ki he Laumālie ke ne ako'i "'a e 'inasi 'a ia 'e tufaki ki he tangata taki tahá" (T&F 84:85).

Ko Hono Faka'uhinga 'o e Ngaahi Fo'i Leá

'Okú tau ma'u 'e kitautolu kau faifekau ha pōpoaki 'oku mālohi mo ha ngaahi lea 'oku makehe. Hangē ko hono lea'aki 'e ha toketā 'i he loki talitali fakafāmilí ha ngaahi lea 'oku kehe mei he ngaahi lea 'okú ne lea'aki 'i he loki tafá, kuo pau foki ke mou ako 'e kimoutolu 'a e founa ke mou lea'aki ki he kakai 'oku 'ikai ke nau maheni mo 'etau pōpoaki koe'uhí ke lava 'o mahino kiate kinautolu 'a e me'a 'oku mou ako'i.

Ako e lisi 'o e ngaahi tefito'i faka'uhingá mo e ngaahi fakalea 'i he kongá ko e "Ngaahi Fakakaukau ki hono Ako'i" 'i he lēsoni taki taha. 'Ai ke ke maheni mo e ngaahi faka'uhinga 'oku 'oatu ai. Faka'aonga'i e *True to the Faith* mo e Guide to the Scriptures ke 'ilo mei ai e ngaahi faka'uhinga ki ha ngaahi fo'i lea kehe. Hiki e ngaahi faka'uhinga ko 'eni 'i ho'o tohinoa akó. Vahevahe e ngaahi faka'uhingá mo ho hoá pea mo ha ni'ihiki kehe ke ke 'ilo'i ai pe 'oku mahino kiate koe. Kapau 'oku 'ikai mahino ki he ni'ihiki kehé 'a e ngaahi faka'uhingá, toe vakai'i ho'o ngaahi faka'uhingá 'o makatu'unga 'i he nāunau na'á ke akó.

'I ho'o faiakó, feinga ke ke 'ilo'i pe 'oku fo'ou ha fo'i lea pe tefito'i mo'oni ki he tokotaha 'okú ke ako'i. Fakamoleki hifo ha taimi ke ke fakamatala'i ai 'a e ngaahi fo'i lea pe ngaahi tefito'i mo'oni 'oku 'ikai te nau maheni mo iá. Manatu'i ke ke faiako ke mahino koe'uhí ke "fakamāma'i [koe mo kinautolu 'okú ke ako'i] pea [mou] fiefia fakataha" (T&F 50:22).

'Ekitiviti'i: Ako Fakatāutaha

Vakai hake ki he lēsoni "Ko e Pōpoaki 'o Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolei 'o Sīsū Kalaisi" 'a ia 'oku tu'u 'i he vahe 3. Lau e kongá 'oku 'i ai e lisi 'o e ngaahi faka'uhinga mahu'inga 'i he "Ngaahi Fakakaukau Ki Hono Ako'i." Kumi mo ha toe ngaahi fo'i lea kehe 'e tolu 'i he lēsoni te ke fie ma'u hano faka'uhingá'i. Muimui ki he ngaahi fokotu'u ko ia 'oku 'oatu 'i 'olungá ke ke ma'u ai hano faka'uhingá'i 'o e fo'i lea taki taha.

Ngaahi Fakakaukau mo e Ngaahi Fokotu'u Ki Hono Akó

'E lava 'e he ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu'u taki taha 'i he vahe ko 'ení 'o 'ai ke toe 'aonga ange ho taimi akó mo langaki fakalaumālie koe. Fakakaukau'i 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i he taimi 'okú ke palani ai ho'o akó:

- Kamata'aki ma'u pē ha lotu.
- Palani ha ngaahi 'ekitiviti' ako te ne langaki hake 'a ho'o tui ki he Fakamo'u' pea faka'aonga'i ai ho taimi ke 'aonga.
- Palani ho'o akó 'o fakataumu'a ki he kakaí, 'enau ngaahi fiema'ú, mo hono teuteu'i kinautolu ki he papitaisó, hilifakinimá, mo e kātaki ke a'u ki he ngata'angá. Hiki ho'o ngaahi palani akó 'i ho'o tohi palani faka'ahó.
- Palani ho'o akó 'aki ha'o fehu'i 'o pehē: Ko e hā e me'a te u ako'i he 'aho ní? 'E lava fēfē nai ke u palani 'eku akó ke tokoni lelei taha kiate kinautolu 'oku ou ako'i? Ko e hā nai e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu'u mei he vahe ko 'ení te u faka'aonga'i 'i he'eku akó?

'I ho'o palani ho'o ngaahi 'ekitiviti' akó, 'ahi'ahi'i angé ha ni'ihī 'o e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu'u 'oku hoko hake 'i laló pe ko ha ngaahi fakakaukau kehe pē na'á ke ako mei ha ni'ihī kehe.

Faka'aonga'i mo Mo'ui'aki e Me'a 'Okú ke Akó

- "Fakatatau" kiate koe 'a e me'a 'okú ke akó (vakai, 1 Nifai 19:23).
- Fokotu'u ha ngaahi taumu'a ke ke mo'ui'aki 'a e me'a 'okú ke akó.
- Fetongi ha hingoa 'i ha potu folofola 'aki ho hingoá, ke ongo hangē ko koe tonu pē 'a e tokotaha ko iá.
- Fehu'i hifo pē kiate koe, "Ko e hā ha founga 'oku totonu ke u liliu ai ko e tupu mei he me'a kuó u akó?" Fokotu'u ha ngaahi taumu'a 'oku fe'ungá.

'Ekitiviti: Ako Fakatāutaha

Fili ha taha 'o e ngaahi fakamo'oni fakafolofola ko 'ení. 'I ho'o lau ko ia mo fakalaululoto ki he potu folofola kuó ke filí, 'ai ke ke 'ilo ha founga 'e ua pe tolu te ke lava ke faka'aonga'i ai ia 'i ho'o mo'ui.

- 2 Nifai 31
- 'Alamā 32:26–43
- Molonai 7:32–48

Fakafuofua'i pe 'oku lelei fēfē nai ho'o mo'ui'aki e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'okú ke ako'i. Fili ha founga 'e taha te ke lava ke fakalalakaka ai peá ke fokotu'utu'u ha palani ke fakahoko ia.

Fekumi, Fakalaululoto, pea Manatu'i

- 'Ā'ā. Fakamālohisino, kaukau, peá ke lotu kimu'a pea toki fai ho'o akó.
- Fai ho'o akó 'i ha tesi pe tēpile 'e lava ke ke tohi aí (kae 'oua 'e tokoto pe tangutu 'i ho mohe'angá), fakamaau ho'o nāunau akó, peá ke 'ā'ā.
- Lotu 'o kole ke ke ma'u ha mahino.
- Ako fakafuofuotefito.

Ngaahi Fakamatalá

- Fehu’i hifo pē kiate koe, “Ko e hā e me’a ‘oku tala mai ‘e he tokotaha ‘oku ‘a’ana ‘a e fakamatalá? Ko e hā ‘a e tefito’i pōpoakí? ‘Oku kaunga fēfē ‘eni kiate au?”
- Fakakaukau loto ki he me’a ‘okú ke akó. Hangē ko ‘ení, fakakaukauloto angé ki he ongo na’e ma’u ‘e ‘Āmoni ‘i he’ene tu’u ‘i he ‘ao ‘o e tu’i Leimaná?
- Ako e ngaahi lea ‘a e kau palōfita mo’uí (‘i he laipeli ‘a e faifekau kuo fakangofua’í mo e ngaahi makasini ‘a e Siasí).
- Hiki ‘i ho’o tohinoa akó ha ngaahi fehu’i ‘okú ke ma’u peá ke faka’aonga’i e folofolá, ngaahi lea ‘a e kau palōfita ‘o e ngaahi ‘aho kimui ní, pea mo e ngaahi ma’u’anga tokoni kehé ki ho’o akó ke ma’u mei ai e ngaahi talí.
- ‘E lava pē ke ma’u ha ngaahi fakakaukau lahi ‘i ha fo’i veesi folofola pē ‘e taha. Laine’i mo faka’ilonga’i e ngaahi fo’i leá pe ngaahi kupu’i leá ke fakafaikehekehe’i ai e ngaahi fakakaukau ‘oku ‘i ha fo’i veesi pē ‘e taha.
- Vahevahe mo e kau faifekau kehé ‘a e me’a ‘okú ke akó. ‘E lava ke ke ako ha ngaahi me’a lahi ‘i ha’o fakamatala’i ha tokāteline pe tefito’i mo’oni ki ha taha kehe.
- Faka’ilonga’i ho’o folofolá peá ke tohi ai ha fanga ki’i fakamatala. Tohi’i he ongo tafa’akí ‘a e ngaahi fakamo’oni fakafolofola ‘okú ne fakamahino’i ‘a e ngaahi potu folofola ko ia ‘okú ke akó.
- Ako ma’uloto e ngaahi potu folofola ‘oku nau fakamatala’i mo poupou’i e ngaahi tefito’i mo’oni ‘okú ke ako’í.

Faka’aonga’i e Ngaahi Ma’u’anga Tokoni ki he Akó

- Faka’aonga’i e ngaahi tokoni ki hono fakahoko ‘o e akó ‘i he ngaahi tohi folofola ‘oku faka’aonga’i ‘e he Siasí (Topical Guide, Bible Dictionary, Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Fakahokohoko ‘o e ngaahi me’a ‘oku ‘i he tohí, ‘ulu’i fakamatala ‘o e ngaahi vahé, ngaahi futinoutí, mo e ngaahi mapé).
- Faka’aonga’i e ngaahi lēsoni ‘a e kau faifekau, laipeli ‘a e faifekau kuo fakangofua, ngaahi makasini ‘a e Siasí, mo e tohi lēsoni ko ‘ení.
- Toe fakamanatu e ngaahi ‘ulu’i fakamatala ‘o e ngaahi vahé ‘i he folofolá. ‘E ‘oatu ‘e hono toe fakamanatu ko ‘ení ha ngaahi fakakaukau kiate koe fekau’aki mo e me’a ke ke kumi ‘i he vahe ko iá.
- Ngāue’aki ho’o tohinoa akó ke hiki mo fokotu’utu’u e me’a ‘okú ke akó. Toutou fakamanatu ma’u pē ‘a e ngaahi fakakaukau ko ia kuó ke ‘osi hikí. Fokotu’utu’u ke mauu ho’o tohinoá koe’uhí ke faingofua ho’o fakamanatu’i e me’a kuó ke akó.
- Faka’aonga’i e tohi lēsoni ko ‘ení ke hoko ko ha pepa ngāue ke ke tohi ai mo faka’ilonga’i. Faka’aonga’i e kongá ‘oku faka’atā atu ki he Ngaahi Fakamatalá ke hiki ai e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u’anga pea mo ho’o ngaahi fakakaukau.
- Ako e ngaahi potu folofola ‘oku hiki atu ‘i he tohi lēsoni ko ‘ení. Hiki ‘i he tohi lēsoni ko ‘ení pe ‘i ho’o tohinoa akó mo ha ngaahi potu folofola kehe na’á ke ma’u.

Vakai Fakalūkufua

- ‘Ai ke ke ma’u ha ‘ilo fakalūkufua ‘aki ha’o lau fakavave ‘a e tohí, vahé, pe potu folofolá pe ko ha’o fakamanatu e ngaahi ‘ulu’i fakamatalá. Feinga ke mahino ‘a e potu folofolá mo hono tupu’angá.
- ‘Ahi’ahi hiki e tefito’i fakakaukau ‘o e potu folofolá ‘i ha fo’i sētesi pe ‘i ha ki’i palakalafi nounou.

- Ngāue'aki e ngaahi mape 'i he Tohi Tapú mo e hisitōlia 'o e Siasí ke ke ako 'a e siokālafí, vāmama'o 'o e ngaahi feitu'ú, 'eá, mo e funga fonuá.
- Toe fakamanatu 'a e fakahokohoko 'o e ngaahi me'a na'e hokó mo e anga fakafonuá. Lau e fakamatala fakahisitōlia 'i he Guide to the Scriptures pea mo e fakamatala fakanounou 'o e ngaahi vahé mo e ngaahi kongokongá.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha

Lau e fakamatala fakanounou 'o e ngaahi tohi 'oku hā 'i laló pea hiki ha fakamatala fakakongokonga lalahi 'okú ne fakamatala 'i 'a e feitu'u, ngaahi me'a lalahi na'e hoko, pea mo e ngaahi tefito'i tokāteline 'o e tohi taki taha.

1 Nīfai

Mōsese

Ngāue

Fekumi ki he Ngaahi Fakamatala Fakaikiiki

- Kumi e ngaahi fo'i lea mahu'ingá pea fakapapau'i 'oku mahino kiate koe 'a honau 'uhingá. Faka'aonga'i e ngaahi futinoutí, Guide to the Scriptures, pe ha toe tikisinale kehe pē ke ma'u mei ai honau ngaahi 'uhingá. Vakavakai'i 'e ngaahi fo'i lea pe ngaahi kupu'i lea ofi ki ai ke ma'u ha fakakaukau ki hono 'uhinga 'o e ngaahi fo'i lea mahu'ingá.
- Kumi ha ngaahi fo'i lea fakafehokotaki, hangē ko e *ko ia ai, pea toe, ko ia, 'i he'ene peheé*, mo e ngaahi lea kehe pē. Hili iá pea ke sio leva pe 'oku fekau'aki fēfē 'a e ngaahi kupu'i lea 'i mu'á mo ia 'oku hoko atu aí.
- Faka'aonga'i 'a e Guide to the Scriptures ke ke 'ilo mei ai 'a e founa hono ngāue'aki 'o e fo'i lea tatau pē 'i he ngaahi potu folofola kehé pe ko e founa hono faka'aonga'i 'e ha kau palōfita kehé 'a e fo'i lea tatau pē.
- Kumi e ngaahi fo'i lea pe ngaahi kupu'i lea 'oku 'ikai te ke maheni mo iá pea fakapapau'i 'oku mahino kiate koe.

Ko Hono Faka'ilonga'i 'o e Folofolá

'E lava ke tokoni atu hono faka'ilonga'i ho'o folofolá ke ke fakakaukau lahi ki ha potu folofola pe ha tokāteline 'o e ongoongolelei. 'Oku lahi e ngaahi founa 'e lava ke ke faka'ilonga'i 'aki ho'o folofolá. Kumi ha founa 'e lelei kiate koé. 'Oku 'oatu 'i lalo ha ni'ihi 'o e ngaahi fakahinohino ki hono faka'ilonga'i 'o e folofolá.

- Ngāue'aki ha penivahevahe pe peni faka'ilonga lanu kehekehe. Faka'ehi'ehi mei hono faka'aonga'i 'o e ngaahi peni ko ia 'oku tohi'i kae 'asi 'i he tafa'aki peesi 'e tahá.
- Valivali, laine'i, ha'i, pe fakanounou'i ha konga 'o ha fo'i veesi, pe ha veesi kakato, pe ha ngaahi veesi 'oku tu'u fakataha.
- Faka'ehi'ehi mei hano fu'u faka'ilonga'i 'o tōtu'á. 'Oku mole leva 'a hono lelei kapau 'oku 'ikai ke mahino kiate koe 'a e ngaahi me'a na'á ke faka'ilonga'i ko e tupu mei he fu'u lahi 'o e ngaahi tohitohi, ngaahi lailaine, mo e ngaahi lanu na'á ke faka'aonga'i.
- Laine'i pē ha ngaahi fo'i lea mahu'inga ke 'ilonga 'a e vēsí, kongá, pe vahé.
- Siakale'i pe laine'i e ngaahi fo'i lea mahu'ingá, hili iá pea ngāue'aki ha ngaahi laine hangatonu ke fakahoko'aki e ngaahi fo'i lea 'oku nau fekau'aki vāofí.
- Ko e taimi ko ē 'oku fekau'aki ai ha ngaahi me'a mahu'inga 'i ha veesi pe potu folofola, hanga 'o fakafika e ngaahi me'a mahu'ingá 'i he tafa'aki pe 'i loto pē he potu folofolá.

Ngaahi Fakamatalá

- Faka'aonga'i e ngaahi futinouti ko ha ma'u'anga tokoni ki hono faka'ilonga'i mo hono faka'uhinga'i 'o e folofola.
- 'Ai ha ki'i faka'ilonga (hangē ko ha faka'ilonga fakatonuki) 'i he tafa'aki 'o e ngaahi veesi mahu'inga ko ia 'oku ke ongo'i 'oku mahu'inga ke manatu'i.

'Oku totonu ke tokoni'i koe 'e ho'o faka'ilonga'i ho'o folofola ke ke nofo taha pē ki hono faka'aonga'i 'o e me'a 'oku ke akó pea mo hono ako'i 'o e ni'ihiki kehé. Kamata'i ha'o founa 'e tatau ma'u pē 'i ho'o faka'aonga'i pea tokoni kiate koe ke ke fakahoko 'a ho'o taumu'a ko e faifekau.

'Ekitiviti: Ako Fakatāutaha

Ko e fē ngaahi fokotu'u kuo te'eki ai ke ke 'ahi'ahi'i? To'o ha fokotu'u 'e taha mei he "Ngaahi Fakakaukau mo e Ngaahi Fokotu'u Ki Hono Akó" ke ke 'ahi'ahi'i lolotonga ho'o ako fakatāutaha pe houa ako hono hoko mo ho hoá.

Manatu'i 'Eni

- 'Oku mahu'inga e ma'u 'o e holi ke akó ki ho fakamo'u'i pea mo ho'o lavame'a 'i ho'o hoko ko e faifekau.
- 'Okú ke ako 'o 'ilo 'a e ongoongolelei 'i he ako, tui, pea mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.
- Ko e me'a fakafiefia 'a e akó pea 'okú ne 'omi ha ngaahi tāpuaki lahi.
- 'Oku hanga 'e he ako fakatāutaha pea ako mo e hoá, 'o fakamālohia ho'o tui mo ho'o malava ko ia ke ke faiako'aki 'a e Laumālie.
- Faka'aonga'i ha ngaahi founa ako kehekehe te ne 'ai ke mahu'ingamālie mo fakafiefia 'a ho'o akó.

Ngaahi Fakakaukau ki hono Akó mo Faka'aonga'í

Ngaahi Fakamatalá

Ako Fakatāutahá

- Fakamaaka koe 'i he ngaahi tu'unga ko 'ení (1=hala 'atā, 3=taimi pē 'e ni'ihi, pea 5=meimei taimi kotoa pē).
  - 'Oku ou fakakaukau'i e kakai 'oku ou ako'í 'i he taimi 'oku ou ako aí.
  - 'Oku ou fakakaukau he lolotonga 'o e 'ahó ki he me'a na'á ku ako he taimi pongipongí.
  - 'I he'eku akó, 'oku ha'u ki hoku 'atamaí ha ngaahi fakakaukau na'e te'eki ai ke u ma'u kimu'a.
  - 'Oku ou hiki 'a e ngaahi ongo fakalaumalié mo e ngaahi fakakaukau 'i ha feitu'u 'oku fe'unga ke hiki ai.
  - 'Oku ou tō au 'o mohe lolotonga 'eku akó.
  - 'Oku ou hanganaki fiefia atu ki he'eku ako fakatāutahá.
  - 'Oku ou hanganaki fiefia atu ki he'eku ako mo e hoá.

Toe vakai'i ho'o ngaahi talí. Ko e hā e me'a 'okú ke fai 'o lelei? 'Okú ke faka'amu nai na'e kehe ha ni'ihi 'o ho'o ngaahi talí? Fokotu'u ha taumu'a 'e taha pe ua 'a ia te ne 'ai ke toe fakalalaka ange ai e tu'unga lelei ho'o akó.

- Toe fakamanatu 'a e ngaahi fehu'i he "Fakakaukau'i 'Eni" 'i he kamata'anga 'o e vahe ko 'ení. 'Oku tokoni fēfē 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení ki ho'o akó?
- Toe fakamanatu 'a e "Ngaahi Fakakaukau mo e Ngaahi Fokotu'u Ki Hono Akó." 'Ai ke ke 'ilo ha fo'i fokotu'u 'e taha mei he fa'ahinga taki taha kuo te'eki ai ke ke faka'aonga'í, pea ke 'ahi'ahi leva e ngaahi fakakaukau ko 'ení lolotonga ho'o ako fakatāutahá.
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:1–11. Tali e ngaahi fehu'i ko 'ení lolotonga ho'o lau e ngaahi veesi ko iá:
  - Ko e hā e me'a na'e pau ke fai 'e Palesiteni Sāmita ke fakaava hake ai 'a hono 'atamaí?
  - Ko e hā e ongo na'á ne ma'u 'o kau ki he tokāteline na'á ne fakakaukau ki aí?
- Lau hono faka'uHINGA 'o e 'iló 'i he Guide to the Scriptures pea mo e ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'oku hiki aí. Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e tali ki he fehu'i ko 'ení "Ko e hā e 'ilo 'e lava 'o tokoni kiate au ke toe ola lelei ange ai 'eku ngāue fakafaifekau'?"
- Fili ha tokāteline mei he vahe 3 te ke fie ma'u ke toe mahino lelei ange kiate koe. Hiki 'i ho'o tohinoa akó ha ngaahi fehu'i te ke fie tali. Ako fakalelei e tokāteline ko iá 'i ha vaha'ataimi ('i ha ngaahi 'aho si'i), pea fakatefito pē ho'o lotú ke ke ke ma'u ha mahino 'oku lahi angé. Hiki 'a e me'a 'okú ke akó.
- Lau 'a e 1 Nifai 10:17; 11:1–6. 'I ho'o lau e ngaahi veesi ko 'ení, tali e fehu'i "Ko e hā hono 'uhinga na'e lava ai ke 'ilo 'e Nifai 'a e me'a na'e 'ilo'í 'e he'ene tamaí?"

Ako mo e Hoá

- Mo lau fakataha 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení. Tali 'a e fehu'i "Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai ke tau fekumi ki he maama 'a e 'Otuá?"

T&F 11:11–14   Sione 8:12   Saame 119:105

T&F 84:43–47
- Mo lau fakataha ha kongā lahi 'o e ngaahi potu folofola 'i laló, pea mo alea'i e ngaahi tāpuaki ko ia 'oku ma'u mei hono ako 'o e folofola 'a e 'Otuá. Ko e fē 'a e ngaahi potu folofola 'e tokoni lelei taha kiate kinautolu 'okú mo ako'í?

Ngaahi Fakamatalá

1 Nifai 10:19	'Alamā 32:42–43	T&F 130:19
2 Nifai 32:3	'Alamā 37:44–46	Guide to the Scriptures, "Scriptures," 'ulu'i fakamatalá: "Value of the scriptures," 221–22
Mōsaia 1:6–7	'Alamā 49:30	
'Alamā 17:2–3	T&F 90:24	

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouní

- Fili ha tefito mei ha taha 'o e ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau kuó ke 'osi ako fakalelei. Fai e ngaahi me'a ko 'eni:
  - Vahevahe ha me'a mahu'inga 'e ua pe tolu kuó ke 'ilo mei ho'o akó 'a ia ne 'aonga ki hono ako'i 'o e lēsoni ko iá.
  - Fakamatala'i e founa na'á ke fakahoko'aki ho'o akó 'a ia na'e tokoni kiate koe ke ke 'ilo 'a e ngaahi me'a mahu'inga ko'eni (founa ho'o laukongá, ngaahi ma'u'anga tokoni na'á ke faka'aonga'i, ngaahi fehu'i na'e fai ki ai ha'o fakatotolo, mo e alā me'a pehē).
  - Faka'ali'ali e founa na'á ke hiki mo fokotu'utu'u 'aki e ngaahi ola 'o e ako na'á ke faí.

Kapau 'e 'i ai ha taimi peá ke kole ki ha kau faifekau toko si'i pē ke nau fai 'a e me'a tatau.

- 'E lava pē ke fakahoko fakafo'ituitui 'a e 'ekitiviti ko 'eni pe fai fakakulupu iiki. Fakahinohino'i e kau faifekau ke nau fili ha taha 'o e ngaahi fehu'i ko'eni (pe ko ha'o fa'u pē 'e koe ha'o ngaahi fehu'i). Fekau ke nau hiki e fehu'i.
  - Ko e hā hono 'uhinga 'oku matu'aki mahu'inga ai 'a e ngaahi fāmili 'i he palani 'a e 'Otuá?
  - Ko e hā hono 'uhinga 'oku fetaulaki ai e kakaí mo e ngaahi 'ahi'ahí pea mo e mamahí?
  - Ko e hā e ngāue 'a e Laumālié 'i he fakauluí?

Fakamatala'i ange 'e 'oange ha miniti 'e nima ki he fitu ke nau:

- Kumi ai ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'o 'oua 'e toe si'i hifo he uá, 'a ia 'okú ne tali e fehu'i.
- Hiki ha ki'i fakamatala faingofua ki he founa na'e tali'aki e fehu'i 'e he ngaahi fakamo'oni fakafolofola na'a nau filí.
- Fakamatala'i e me'a te nau fai ke nau manatu'i ai e talí.
- Fakamatala'i e me'a te nau fai ke toe loloto ange ai 'enau fekumi kau ki he fehu'i.

Fakaafe'i ha kau faifekau toko si'i pē (pe ki he kulupu taki taha) ke nau vahevahe mai 'enau ngaahi talí. Mou alea'i 'enau ngaahi talí.

- Kole ki he kau faifekau ke nau tohi'i ha fo'i fehu'i 'e taha pe ua 'o fekau'aki mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei mo e ngaahi tokāteline mei ha taha 'o e ngaahi lēsoni 'i he vahe 3 'a ia te nau fie fekumi ki hano tali. Fakaafe'i e kau faifekau ke nau vahevahe mo e kulupú 'a 'enau ngaahi fehu'i. Alea'i e ngaahi me'a ko'eni 'i he fo'i fehu'i taki taha:
  - Ko e hā ha founa 'e tāpuekina ai e mo'ui 'a e faifekau 'i hono tali 'o e fo'i fehu'i ko'eni?
  - Te ne tāpuekina fēfē e mo'ui 'a e fiefanongó?
  - 'E 'ilo'i fēfē 'e ha faifekau 'a e talí?

Ngaahi Fakamatalá

- Kole ki ha kau faifekau toko lahi ke nau vahevahe mai ha tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei na'e ako'i ange 'e honau ngaahi hoá kiate kinautolu. Kole ange ke nau fakamatala'i 'a e tefito'i mo'oni mo e founa na'e ako'i ange ia 'e honau ngaahi hoá.
- Fokotu'utu'u e kau faifekau ki ha ngaahi hoa pe fanga ki'i kulupu iiki. Vahe ki he kulupu taki taha ke nau lau ha vahe 'e taha mei he Tohi 'a Molomoná. Tuku ke fili 'e he kulupu taki taha ha fo'i fakakaukau 'e taha mei he fa'ahinga taki taha 'e nima 'i he kongá ko e "Ngaahi Fakakaukau mo e Ngaahi Fokotu'u Ki Hono Akó." Fakaafe'i e ngaahi kulupú ke nau faka'aonga'i e fo'i fokotu'u taki taha lolotonga 'enau lau fakataha 'enau vahé. 'Oange ha miniti 'e 15 ki he 20 ke fai ai e laukongá mo e fealēlea'aki. Tuku ke fakamatala'i 'e he kulupu taki taha 'a e ngaahi fokotu'u na'a nau faka'aonga'i, pe na'e lelei fēfē e ngaahi fokotu'ú, pea mo e me'a na'a nau ako mei aí.
- Fakaafe'i e faifekau taki taha ke ne fakakaukau ki ha fo'i talanoa pe ha me'a na'e hoko 'i he folofolá 'a ia na'e mahu'inga kiate ia (hangē ko e misi 'a Lihai ki he 'akau 'o e mo'uí, malanga 'a e Tu'i ko Penisimaní, Malanga he Mo'ungá, pe ko e hā 'a Kalaisi ki he kakai Nifai.) Fakaafe'i e kau faifekau ke nau tā ha ki'i fakatāta pe fakamatala'i e anga 'enau sio loto atu ki he ngaahi me'a na'a nau filí. Fakaafe'i ha ongo faifekau pe kau faifekau 'e toko tolu ke nau vahevahe 'a e me'a 'oku nau fakakaukau loto ki aí. Kole ki ha ni'ihi kehe ke nau fai e ngaahi talanoá pea fakafekau'aki kinautolu mo e ngaahi tokäteline 'i he lēsoni. Lau 'a e Molonai 10:3 pea alea'i 'a hono mahu'inga ko ia 'o e fakalaululoto lahi ki he 'ilo fakalaumālié.

Palesiteni Fakamisioná

- Fakaafe'i e kau faifekau ke nau ha'u mo 'enau ngaahi tohinoa akó ki he ngaahi 'initaviú. Fakaafe'i kinautolu ke nau vahevahe mai ha taha 'o e ngaahi me'a kuo nau hiki aí.
- Fai ha ni'ihi 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení lolotonga e 'initaviú:
  - Ko e hā ha ngaahi ongo kuó ke ma'u kimuí ni mai 'i ho'o ako folofolá?
  - Ko e hā ha tefito'i mo'oni 'e taha 'o e ongoongolelei kuo ako'i atu ho hoá kiate koe kimuí ni mai?
  - Ko e fē vahe pe kongá 'o e tohi lēsoni ko 'ení kuó ne tokoni'i lahi taha koe 'i he ongo uike 'e ua kuo maliu atú?
  - Ko e hā 'okú ke fai 'i ho'o ako fakatāutahá 'okú ne tokoni'i koe ke lahi ange ho'o akó?
- Fakaafe'i e kau faifekau lolotonga e ngaahi konifelenisi fakasouni ke nau vahevahe mai ha ngaahi me'a 'aonga na'a nau a'usia 'i he'enau fakahoko 'enau ako fakatāutahá pea mo 'enau ako mo e hoá.
- Tuku ange ha taimi lolotonga e ngaahi konifelenisi fakasouni, ke vahevahe mai aí 'e he kau faifekau ha ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e ako fakatāutahá.
- Vahevahe mo e kau faifekau ha ngaahi 'ilo kuó ke ma'u 'i ho'o ako fakatāutahá. Vahevahe mo kinautolu ha ngaahi me'a na'a ke hiki 'i ho'o tohinoa akó pea mo ho'o fakamo'oni ki hono mahu'inga 'o e ako ki he ongoongolelei.
- Kau fakataha mo e kau faifekau 'i he'enau ako mo e hoá 'i he taimi 'e lava aí.
- Fakaafe'i e kau faifekau lolotonga hono fai 'o e ngaahi 'initaviú ke nau vahevahe atu ha taha 'o 'enau ngaahi palani ki he ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau. Fehu'i ange pe ko e hā e 'uhinga kiate kinautolu 'a e ngaahi tokäteline ko 'ení.

'I ho'o hoko ko ha faifekau, 'okú ke ma'u ai ha fatongia ma'ongo'onga ke faiako mei ho lotó pea mo e Laumalié. Kuo fakahā mai 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "Ko 'etau taumu'á ke ako'i 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai, 'i ha founa 'e lava ke fakatou tataki ai 'e he Laumalié 'a e kau faifekau pea mo kinautolu 'oku ako'i. 'Oku mātu'aki mahu'inga ke ako 'a e ngaahi fakakaukau 'i he ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau, ka 'oku 'ikai totonu ke ako ma'uloto kinautolu pea toki ako'i. 'Oku totonu ke ongo'i tau'atāina pē 'a e faifekau ke faka'aonga'i 'ene fakalea pē 'a'ana, 'o fakatatau ki he ue'i 'a e Laumalié. 'Oku totonu ke 'oua na'á ne fai ha fakamatala kuó ne ako ma'uloto, ka ke ne lea'aki mei hono lotó, 'i he'ene fakalea pē 'a'ana. 'E lava pē ke 'ikai ke ne muimui ki he fakahokohoko 'o e ngaahi lēsoni, 'o ne lea'aki 'a e ngaahi me'a kuo ue'i fakalaumalié ia ke ne lea'aki, pea fakatatau mo e tokanga mo e ngaahi fiema'u 'a e tokotaha fiefanongó. 'Oku totonu ke ne fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e ngaahi me'a kuó ne ako'i, 'o ne lea'aki ia 'i he loto tui pea 'i he'ene fakalea pē 'a'ana." ("Fakamatala Fekau'aki mo e Ngāue Fakafaifekau," tohi 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí, 'aho 11 'o Tisema 2002). 'I ho'o ako mo ho hoá 'a e ngaahi lēsoni ko 'eni mo teuteu ke ako'i kinautolú, hanga 'o manatu'i ma'u pē 'a e ngaahi fakahinohino ko 'eni. Fakapapau'i 'okú ke ako'i 'a e ngaahi tokāteline kotoa 'i he ngaahi lēsoni ko 'eni.

'Oku totonu ke ke ako'i 'a e fakahokohoko kakato 'o e ngaahi lēsoni takitaha 'i he fuofua lēsoni 'e tolú, 'i he fakahokohoko ko ia 'oku 'oatu 'aki, tukukehe 'o ka fakahinohino'i koe 'e he Laumalié. 'E lava foki ke fakakau atu mo ha ni'ihī 'o e ngaahi fekau pe ako'i kinautolu 'o hangē pē ha lēsoni, 'o ka fe'unga ke fai pehē.

'Oku fakamatala'i 'i he lēsoni takitaha 'a e ngaahi fehu'i 'o e 'initaviu papitaisó, ngaahi tukupaá pea mo e ngaahi tokāteline 'oku totonu ke ke ako'i. Ako faka'auliliki 'a e ngaahi tokāteliné. Tokanga ma'u pē ke ke tokoni'i 'a e ni'ihī 'okú ke ako'i ke nau fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi tukupaá. Faka'aonga'i 'a e ngaahi fehu'i 'o e 'initaviu papitaisó ke teuteu'i 'aki 'a e ni'ihī 'okú ke ako'i, ki honau papitaisó mo e hilifakinimá. 'Oku 'i he ngaahi lēsoni foki mo ha ngaahi fakakaukau ki he founa hono ako'i. Faka'aonga'i 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni ke fakamālohia 'aki ho'o founa teuteu mo e ako'i.

Ko e Fatongia 'o e Ako Ma'ulotó

Ako ma'uloto 'a e ngaahi potu folofola ke faka'aonga'i 'i ho'o ako'i. Feinga ke ke ma'uloto 'a e fakahokohoko 'a e ngaahi tefito'i tokāteline mahu'inga 'i he lēsoni takitaha 'a e kau faifekau. Ko e faifekau ko ia 'oku 'ikai ko 'ene lea tu'ufonuá 'eni, 'oku totonu ke fakatefito 'ene ako lea fakafonuá 'i he'ene teuteu ke ako'i 'a e ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau. 'Oku totonu ke nau ako ma'uloto 'a e ngaahi fo'i lea, kupu'i lea, fokotu'utu'u 'o e sētesi pea mo ha ki'i fakamatala fakatokāteline nounou, 'o hangē ko 'ene hā 'i he lēsoni, ka te nau toki fai pē 'eni hili ha'ane 'uhingamālie fakatāutaha kiate koe 'a e ngaahi lea ko iá. 'Oua 'e ako ma'uloto 'a e ngaahi lēsoni kotoa.

Faiako Mahino

'Oku 'oatu he faka'osinga 'o e 'uluaki lēsoni 'e tolú ha lisi 'o ha ngaahi fo'i lea 'e hā ngali fo'ou kiate kinautolu 'okú ke ako'i. Ako ke ke fakamatala'i mahino 'a e ngaahi fo'i lea ko 'eni. Fai 'a e me'a kotoa pē te ke lava 'i ho'o faiakó, ke mahinongofua ange ai 'a e pōpoaki.

Ako Folofolá

Ko e hā e me'a 'oku ue'i koe ke ke ako'i?

Mōsaia 18:18–20

T&F 43:15–16

T&F 52:9

Ko e hā hono 'uhinga kuo pau ke ke ako ai 'a e ngaahi tokāteline 'oku 'omi he ngaahi lēsoni?

'Alamā 17:2–3

T&F 84:85

Ko e Pōpoaki 'o Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi

Ngaahi Fakamatalá

© 1991 Greg K. Olsen. Do not copy.

Ko Ho'o Taumu'á

'I ho'o faiakó, teuteu'i ho'o kau fiefanongó ke nau fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ki he papitaisó, 'a ia 'oku ako'i mai 'i he Tokâteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37 pea mo e ngaahi fehu'i 'o e 'initaviu papitaisó. 'E lava ke fakahoko lelei 'eni 'aki hano fakaafe'i ho'o kau fiefanongó ke nau fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi tukupā 'oku hiki atu 'i laló.

Ngaahi Fehu'i 'o e 'Initaviu Papitaisó

- 'Okú ke tui nai ko e 'Otuá ko 'etau Tamai Ta'engata Ia?
- 'Okú ke tui nai ko Sīsū Kalaisi ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá, ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i Ia 'o e māmani?
- 'Okú ke tui nai kuo toe fakafoki mai 'a e Siasi mo e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi, 'o fakafou mai he Palōfita ko Siosefa Sāmitá?
- 'Okú ke tui nai ko [Palesiteni lolotonga 'o e Siasi] ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá? Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koé?

Ngaahi Tukupaá

- Te ke lau nai 'a e Tohi 'a Molomoná mo lotua ke ke 'ilo'i pe ko e folofola ia 'a e 'Otuá?
- Te ke lotu nai ke ke 'ilo'i pe ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmita?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu 'i he Sāpate ko 'ení?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau kehe mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Ko e 'Otuá 'a 'Etau Tamai Hēvani 'Ofá

Ko e 'Otuá 'a 'etau Tamai Hēvani. Ko 'Ene fānau kitautolu. 'Okú Ne ma'u ha sino 'o e kakano mo e hui 'oku nāunau'ia mo haohaoa. 'Okú Ne 'ofa 'iate kitautolu. 'Okú Ne tangi fakataha mo kitautolu he taimi 'oku tau faingata'a'ia ai peá Ne fiefia he taimi 'oku tau fai ai 'a e me'a 'oku totonú. 'Okú Ne fie fetu'utaki mo kitautolu, pea 'e lava ke tau fetu'utaki mo Ia 'o fakafou 'i he lotu fakamātoató.

Ngaahi Fakamatalá

Kuó Ne 'omi ke tau foua 'a e ngaahi me'á ni 'i he māmani, ke tau lava 'o ako mo tupulaki ai. 'E lava ke tau fakahaa'i 'etau 'ofa kiate Iá 'o fakafou 'i he ngaahi fili 'oku tau faí pea mo 'etau talangofua ki He'ene ngaahi fekaú.

Kuo tuku mai 'e he Tamai Hēvani kiate kitautolu ko 'Ene fānaú, ha founa ke tau lavame'a ai 'i he mo'uí ni pea ke tau toe foki hake 'o nofo 'i Hono 'aó. Ka neongo iá, kuo pau ke tau ma'a mo haohaoa 'o makatu'unga 'i he'etau talangofuá, ka tau lava 'o fai ia. 'Oku hanga 'e he talangata'á 'o 'ave kitautolu ke tau mama'o ange meiate Ia. Ko e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí ko e uho ia 'o e palani 'a 'etau Tamai. Na'e kau 'i he Fakalelei 'a 'Ene mamahi he Ngoue ko Ketisemani pea mo 'Ene mamahi mo pekia he kolosí. 'Oku tu'unga 'i he Fakalelei, 'a e malava ke fakatau'atāina'i kitautolu mei he kavenga mafasia 'o 'etau ngaahi angahalá kae fakatupulaki 'etau tuí mo hotau ivi ke fehanga'angai mo hotau ngaahi 'ahi'ahí.

Tui fekau'aki mo e 'Otuá

Fakapapau'i e mahino 'oku ma'u 'e he tokotaha 'okú ke ako'i, 'o kau ki he ngaahi tui 'a e lotu faka-Kalisitiane mo e 'Otuá. 'Oku toko lahi ha kakai he māmani he 'ahó ni 'oku 'ikai ke nau 'ilo ki he 'Otuá pe kehe 'aupito pē 'enau vakai 'anautolu ia ki he 'Otuá.

Na'e hanga 'e ha ongo faifekau he Tohi 'a Molomoná ko 'Āmoni mo 'Ēlone, 'o ako'i ha kakai na'e 'ikai hanau tupu'anga faka-Kalisitiane. Na'á na ako'i ha ngaahi mo'oni faingofua pea fakaafe'i 'ena kau fiefanongó ke nau lotu. Na'e fakaului ai 'a Lāmonai mo 'ene tamai. Lau 'a e 'Alamā 18:24–40 mo e 22:4–23, pea tali 'a e ngaahi fehu'i 'i laló:

- Ko e hā e me'a na'e ako'i 'e he ongo faifekau ni 'o fekau'aki mo e natula 'o e 'Otuá?
- Te ke lava fēfē 'o muimui ki he'ena ngaahi sipingá?

Ako Folofolá

Ko e hā e natula 'o e 'Otuá ko e Tamai pea mo Sīsū Kalaisí?

1 Nīfai 17:36	3 Nīfai 27:13–22	Sione 3:16–17
2 Nīfai 9:6	T&F 38:1–3	Ngāue 17:27–29
Mōsaia 4:9	T&F 130:22	Loma 8:16
3 Nīfai 12:48	Mōsese 1:39	Hepelū 12:9
3 Nīfai 14:9–11	Mātiu 5:48	1 Sione 4:7–9

'Oku Tāpuekina 'e he Ongongolelei 'a e Ngaahi Fāmilí

'Oku hanga 'e he ongoongolelei kuo toe fakafoki mai, 'o tāpuekina mo tokoni'i 'a e ngaahi husepānití mo e uai'í, mātu'á mo e fānaú 'i he'enau feinga ko ia ke fakatupulaki ha fetu'utaki 'oku mālohi angé pea mo ha ivi fakalaumālie 'i honau ngaahi fāmilí. 'Oku 'atā ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení he lolotongá ni pea mo e ta'engata. 'Oku 'omi 'e he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí ha tokoni fekau'aki mo e ngaahi hoha'a pea mo e ngaahi palōpalema 'i he lolotongá.

Koe'uhí ko e fāmilí ko e tu'utu'uni ia 'a e 'Otuá, ko ia 'oku nau hoko ai ko e 'iuniti fakasosiale mahu'inga taha 'i he mo'uí ni pea mo e ta'engata. Kuo fokotu'u 'e he 'Otuá 'a e ngaahi fāmilí ke 'omi ai 'a e fiefiá ki He'ene fānaú, 'o malava ke nau ako ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú 'i ha ātakai 'ofa, pea teuteu'i kinautolu ki he mo'ui ta'engata. Ko 'api 'a e feitu'u lelei taha ke ako'i, ako pea mo fakahoko ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Ko e 'api ko ia 'oku fokotu'u 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, 'e hoko ia ko ha feitu'u 'o e hūfanga'anga mo e malu'anga. 'E hoko ia ko ha feitu'u 'e lava ke nofo'ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí, 'o ne tāpuekina e kau mēmipa 'o e fāmilí 'aki 'a e nongá, fiefiá mo e nēkeneká. Kuo fakafou mai 'e he 'Otuá 'i he kau palōfita

he kuonga kotoa pē, 'o kau ai hotau kuongā, 'a 'Ene palani 'o e fiefiā ki he fakafō'ituitui mo e ngaahi fāmīlī.

'Oku Fakahā Mai 'e he Tamai Hēvani 'a 'Ene Ongongolelei 'i he Kuonga Fakakōsipeli Kotoa pē

Ko e founga mahu'inga 'e taha 'oku fakahāa'i 'aki 'e he 'Otuā 'a 'Ene 'ofa ma'atautolū, ko 'ene uiui'i ha kau palōfita, 'a ia kuo foaki kiate kinautolu 'a e lakanga fakataula'eikī—'a e mālohi mo e mafai ke ngāue 'i he huafa 'o e 'Otuā ke fakamo'ui 'a 'Ene fānaú. 'Oku ako 'e he kau palōfitā 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'i he fakahā. 'Oku nau hanga leva 'o ako'i 'a e ongoongolelei ki he nī'ihī kehē mo nau fakamo'oni ko Sīsū Kalaisi 'a e Fakamo'ui mo e Huhu'i. 'Oku ma'u e ngaahi akonaki 'a e kau palōfitā 'i he ngaahi tohi topupapū 'a ia 'oku ui ko e folofolā.

Ko e palani ko ia 'a e Tamai ma'atautolu ke tau lavame'a 'i he mo'ui ni pea toe foki hake 'o nofo mo Iá, 'oku ui ia ko e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi, pea ko e Fakalelei 'a Sīsū 'a e uho 'o e palani ko iá. Tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi, 'e lava ke tau ma'u ai 'a e mo'ui ta'engata 'o kapau te tau fakahāa'i 'etau tui kia Sīsū Kalaisi, fakatomala pea papitaiso 'i he fakauku ke fakamolemole'i 'a e ngaahi angahalā, ma'u 'a e me'afoki 'o e Laumālie Mā'oní'oni pea kātaki 'o a'u ki he ngata'angā. "Ko e halā 'eni; pea kuo 'ikai ke tuku mai mo ha toe hala pe hingoa 'i he lalo langi, 'a ia 'e lava ke fakamo'ui ai 'a e tangatā 'i he pule'anga 'o e 'Otuā. Pea ko 'eni, vakai ko e akonaki 'eni 'a Kalaisi'" (2 Nifai 31:21). 'Oku ma'u 'e he kakai kotoa pē 'a e me'afoki 'o e tau'atāina ke filí, 'a ia 'oku kau ai 'enau fa'iteliha ke tali pe fakasitu'a'i 'a e ongoongolelei 'i hono ako'i 'e he kau palōfitā mo e kau 'apōsetolō. 'Oku tāpuekina 'a kinautolu 'oku fili ke talangofuā, ka ko kinautolu 'oku fili ke tukunoa'i, fakasitu'a'i pe liliu e ongoongolelei, 'oku 'ikai ke nau ma'u 'e kinautolu e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa mai 'e he 'Otuā.

Ko e taimi kotoa pē 'oku fili ai 'a e kakai ke nau si'aki, talangata'a pe liliu ha fa'ahinga tefito'i mo'oni pe ouau 'o e ongoongolelei, pea taimi kotoa pē 'oku nau fakasitu'a'i ai 'a e kau palōfita 'a e Eikí mo 'ikai ke nau kātaki 'o a'u ki he ngata'angā 'i he tuí, 'oku nau fakamama'o ai kinautolu mei he 'Otuā pea kamata ke nau nofo 'i he fakapo'uli fakalaumālié. 'Oku iku leva 'eni ki he tu'unga ko ia ko e hē mei he mo'oni. 'I he taimi 'oku mafola lahi ai 'a e hē mei he mo'oni, 'oku 'ave leva 'e he 'Otuā 'a Hono mafai 'o e lakanga fakataula'eikí ke ako'i mo fakahoko 'a e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei.

'Oku hā 'i he hisitōlia faka-Tohi Tapú ha ngaahi me'a ne hoko ne folofola ai 'a e 'Otuā ki he kau palōfitā, pea 'oku toe fakamatala foki ai ki ha ngaahi taimi lahi ne hoko ai 'a e hē mei he mo'oni. Ke fakangata e vaha'a taimi taki taha 'o e hē faka'aufuli mei he mo'oni, ne fakahāa'i ai 'e he 'Otuā 'a 'Ene 'ofa ki He'ene fānaú 'aki 'Ene uiui'i ha palōfita 'e taha pea foaki kiate ia 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí ke toe fakafoki mai mo ako'i fo'ou 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi. Ko hono mo'oni, 'oku hoko 'a e palōfitā ko ha tauhi ke ne tokanga'i e pule'anga 'o e 'Otuā 'i he māmaní. 'Oku ui he ngaahi vaha'a taimi pēhē na'e tataki 'e he kau palōfitā, ko e ngaahi kuonga fakakōsipelí.

Na'e fakahā 'e he 'Otuā 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kia 'Ātama mo foaki kiate ia 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Ko 'Ātama 'a e fuofua palōfita he māmaní. Na'e ako

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakamatalá

'a 'Ātama 'o fakafou 'i ha fakahā, ki he founa fetu'utaki totonu 'a e fa'ahinga 'o e tangatá pea mo e 'Otua ko e Tamai, Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí pea mo e Laumālie Mā'oni'oni; ki he Fakalelei pea mo e Toetu'u 'a Sīsū Kalaisí; pea pehē ki he ngaahi fuofua tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei. Na'e ako'i 'e 'Ātama mo 'Ivi 'a e ngaahi mo'oni ko 'eni ki he'ena fānaú peá na poupou'i kinautolu ke nau fakatupulaki 'a e tuí mo mo'ui'aki 'a e ongoongolelei 'i he ngaahi tapa kotoa pē 'o 'enau mo'uí. Na'e muimui mai 'ia 'Ātama ha kau palōfita kehe, ka 'i he faka'au ki mu'a e taimí, na'e hanga 'e he hako 'o 'Ātamá 'o fakasitu'a'i 'a e ongoongolelei pea nau hē mei he mo'oni, 'o nau fili ke anga ta'emā'oni'oni.

Na'e kamata leva ai 'a e hokohoko mai 'o e ngaahi kuonga fakakosipeli 'o e kau palōfitá, 'a ia 'oku fakamatala ki ai e konga lahi 'o e hisitōlia 'oku hiki 'i he Fuakava Motu'á. Na'e fakahā mai 'e he Tamai Hēvaní 'a 'Ene ongoongolelei 'o fakafou 'i He'ene fetu'utaki fakahangatonu mo e kau palōfita hangē ko Noa, 'Ēpalahame pea mo Mōsese. Na'e uiui'i 'a e palōfita takitaha 'e he 'Otuá ke kamata ha kuonga fo'ou 'o e ongoongolelei. Na'e foaki ki he kau palōfita kotoa ko 'eni 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki pea mo e ngaahi mo'oni ta'engata kuo fakahā maí. Kae me'apangó, na'e faka'aonga'i 'e he kakaí 'i he kuonga fakakōsipeli taki taha, 'a 'enau tau'atāina ke filí 'o nau fili ke si'aki 'a e ongoongolelei pea nau iku ai 'o hē-mei he-mo'oni.

Kau palōfitá

Fakapapau'i pe ko e hā e mahino 'oku ma'u 'e he tokotaha 'okú ke ako'í, 'o fekau'aki mo e kau palōfitá. 'Oku tokolahi ha kakai 'i ha ngaahi anga fakafonua, 'oku nau tui 'oku ma'u 'e he kakai mā'oni'oni pe kakai kuo ue'i fakalaumālié, ha fakahinohino pea mo ha tataki mei he 'Otuá. Ka neongo ia, 'oku 'ikai hoko 'a e tokotaha kotoa pē kuo ue'i fakalaumālie, ko ha kau palōfita 'a e 'Otuá 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i mai 'i he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Fakamatala'i mahino ange 'oku fokotu'u 'e he 'Otuá Hono pule'angá 'i he māmaní 'aki 'ene uiui'i ha palōfita ke ne fokotu'u ha kuonga fakakosipeli fo'ou. 'Okú Ne foaki ki he palōfita ko iá 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki. 'Oku tokoni leva 'a e palōfitá ke fakamahino'i ki he kakaí 'a 'enau fetu'utaki mo e 'Otuá, 'o kau ai 'a e founa ke nau ma'u 'aki 'a e mo'ui ta'engatá 'o fakafou 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.

Mahalo te ke fifili pe ko e hā ha founa 'e 'aonga ai 'a e ngaahi kuonga fakakōsipeli he taimi 'oku 'ikai ha momo'i 'ilo pe tupu'anga faka-Kalisitiane 'a e kakaí. Ka te ke 'ilo'i 'i ho'o fakamatala nounou ko ia ki he hisitōlia 'o e ngaahi kuonga fakakōsipeli, te ke lava 'o tokoni ai ke fakamahino lelei ki he kakaí 'oku 'ofa 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú pea 'okú Ne tatau pē 'i he 'aneafí, 'aho ní pea ta'engata.

Ako Folofolá

Kau Palōfitá

Sēkope 4:4, 6
Mōsaia 8:13–18

Ngāue 10:34–43

'Āmosi 3:7

Ngaahi Kuonga Fakakōsipeli

T&F 136:36–38
Mōsese 5:4–12, 55–59

Mōsese 8:19–30

Guide to the Scriptures, "Dispensations"

Ko e Ngāue Fakafaifekau 'a e Fakamo'uí 'i he Māmaní

'I ha ngaahi ta'u 'e laungeau ki mu'a pea 'alo'i 'a Sīsū Kalaisí, na'e toe hē 'a e kakaí mei he mo'oni. Ka 'i he taimi na'e kamata ai 'e he Fakamo'uí 'a 'Ene ngāue fakafaifekau 'i he māmaní, na'á Ne toe fokotu'u ai 'a Hono Siasí 'i māmaní.

Ngaahi Fakamatalá

Na'e fekau'i mai 'e he Tamai Hēvaní 'a Hono 'Aló ki he māmaní ke fakalelei ma'á e ngaahi angahala 'a e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá pea ke Ne ikuna'i 'a e maté: "He na'e 'ofa pehē 'a e 'Otuá ki māmani, na'á ne foaki hono 'Alo tofu pē taha na'e fakatupú. . . koe'uhí ke mo'ui 'a māmani 'iate ia" (Sione 3:16–17). Na'e fekau'i mai 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí, ke Ne to'o kiate Ia 'o Ne mamahi koe'uhí ko e ngaahi angahala 'a kinautolu kotoa pē 'e mo'ui 'i he māmaní pea mo ikuna'i 'a e mate fakatu'asinó. Na'e fakahoko 'e he Fakamo'uí ha feilaulau fakalelei ta'efakangatangata koe'uhí kapau te tau tui kiate Ia 'o fakatomala pea papitaiso, ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo kātaki ki he iku'angá, 'e lava ke tau ma'u ha fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá pea tau hū 'o muimui 'i he hala te ne 'ave kitautolu ki he mo'ui ta'engatá 'i he 'ao 'o e 'Otuá (vakai, 2 Nifai 31:13–21).

Lolotonga e ngāue fakafaipekau 'a e Fakamo'uí 'i he māmaní, na'á Ne ako'i ai 'Ene ongongolelei mo fakahoko ha ngaahi mana lahi. Na'á Ne uiui'i ha kau tangata 'e toko hongofulu mā ua ke nau hoko ko 'Ene kau 'Aposetolo pea Ne hilifaki Hono ongo nimá ki honau 'ulú 'o foaki

kiate kinautolu 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'á Ne fokotu'u Hono Siasí, fakahoko 'a ia ne kikite'i pea na'e fakasitu'a'i mo tutuki Ia. Kae mahu'inga tahá, na'á Ne fakakakato 'a e Fakalelei. Na'e fakakakato kotoa 'e he 'Alo 'o e 'Otuá, 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'a e ngaahi me'a kotoa pē ne fekau'i mai Ia 'e he Tamai Hēvaní ke fakahokó.

Ki mu'a pea pekia mo toetu'u 'a e Fakamo'uí, na'á Ne foaki ki He'ene kau 'Aposetoló 'a e mafai ke ako'i 'Ene ongongolelei, fakahoko 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí pea mo fokotu'u Hono Siasí 'i he māmaní.

Ako Folofolá

Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:5
Mātiu 10:1–10

Luke 6:13
Sione 15:16

Hepelū 5:4

Ko e Hē Faka'aufuli Mei he Mo'oni

Hili e pekia 'a Sīsū Kalaisí, na'e hanga 'e ha kakai angakovi 'o fakatanga'i e kau 'Aposetoló mo e kāingalotu 'o e Siasí pea nau tāmāte'i ha toko lahi 'o kinautolu. 'I he mate ko ia 'a e kau 'Aposetoló, na'e 'ave ai mei he māmaní 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí pea mo e mafai pule 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'e tauhi 'e he kau 'Aposetoló ke haohaoa 'a e ngaahi tokāteline 'o e ongongolelei pea nau pukepuke 'a e maau mo e tu'unga mo'ui taau 'o e kāingalotu 'o e Siasí. 'I he 'ikai ko ia ke kei 'i ai ha kau 'Aposetoló, na'e faka'au pē taimí mo e fakahala'i 'a e ngaahi tokāteline pea fakahoko mo ha ngaahi liliu ta'e fakamafai'i 'i he fa'unga 'o e Siasí mo e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí 'o hangē ko e papitaisó mo hono foaki 'o e me'afoki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

'I he 'ikai ko ia ke 'i ai ha fakahaá pea mo e mafai 'o e lakanga fakatuala'eikí, na'e fakafalala 'a e kakai ki he poto 'o e tangatá ke faka'uhinga'i e folofolá pea mo e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Na'e ako'i 'a e ngaahi akonaki halá 'o tala ko e mo'oni kinautolu. Pea mole ha kongā lahi 'o e 'ilo fekau'aki mo e

Ngaahi Fakamatalá

anga mo e natula totonu 'o e 'Otua ko e Tamaí, Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí pea mo e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e liliu pe ngalo leva 'a e ngaahi tokāteline ia 'o e tui kia Sīsū Kalaisí, fakatomalá, papitaisó pea mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e 'ikai toe 'i he māmaní 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí ne foaki ki he kau 'Aposetolo 'a Kalaisí. Na'e iku leva 'a e hē ko 'eni mei he mo'oni, ki hono fokotu'u hake 'o ha ngaahi siasi lahi.

Hili ha ngaahi senituli 'o e fakapo'uli fakalaumālié, na'e hanga leva 'e ha kau tangata mo ha kau fefine ne fekumi ki he mo'oni, 'o fakafepaki'i 'a e ngaahi ouau fakalotu ne lolotonga fakahokó. Na'a nau 'ilo'i kuo lahi hono liliu pe mole ha konga lahi 'o e ngaahi tokāteline mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei. Na'a nau fekumi ki ha maama fakalaumālie ne lahi angé pea nau lea fekau'aki mo e fiema'u ko ia ke toe fakafoki mai 'a e mo'oni. Neongo ia, na'e 'ikai foki ke nau talaki kuo uiui'i kinautolu 'e he 'Otuá ke hoko ko ha palōfita. Ka na'a nau feinga ke fakafou 'a e ngaahi akonakí mo e ngaahi ouau fakalotu na'a nau tui kuo liliu pe fakahoko 'i ha founga halá. Na'e iku 'enau ngaahi feingá ki hono fokotu'u 'o ha ngaahi siasi lahi faka-Palōtisani. Na'e iku 'enau fokotu'u lotu fo'ou ke fakautuutu ai pē e tō 'a e fakamamafá 'i he tau'atāina fakalotú, 'a ia na'a ne faka'atā mai e hala ki hono fakafoki faka'osi mai 'o e Ongoongolelei.

Na'e tomu'a kikite'i pē 'e he kau 'Aposetolo 'a e Fakamo'uí, 'e hoko 'a e hē faka'aufuli ko 'eni mei he mo'oni. Na'a nau tomu'a kikite'i foki 'e toe fakafoki mai ki he māmaní 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí pea mo Hono Siasí.

Ako Folofolá

1 Nifai 13	Ngāue 3:19–21	2 Pita 2:1–2
2 Nifai 26:20–21	Ngāue 20:28–30	'Āmosi 8:11–12
2 Nifai 28	Kalētia 1:6–9	Guide to the Scriptures, "Apostasy"
4 Nifai 1:27	2 Tesalonika 2:1–12	<i>True to the Faith</i> , peesi 13–14
T&F 86:1–3	(LSS veesi 2, 3, 7–9)	<i>Our Search for Happiness</i> , peesi 23–32
Mātiu 24:9–11	1 Tīmote 4:1–3	<i>Jesus the Christ</i> , vahe 40,
Ma'ake 12:1–9	2 Tīmote 4:3–4	"The Long Night of Apostasy"

Ko e Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni

Kuo pau ke mahino ki he kau fiefanongó, na'e hoko ha hē faka'aufuli mei he mo'oni, hili e pekia 'a Sīsū Kalaisi mo 'Ene kau 'Aposetoló. Kapau na'e 'ikai ke hoko ha hē-mei he-mo'oni, na'e 'ikai fie ma'u ke Toe Fakafoki Mai 'a e Ongoongolelei ia. Hangē ko e hā ngingila ange ko ia ha fo'i taiamoni 'i hano hilifaki 'i ha konga tupenu oloveti lanu 'uli'ulí, 'oku pehē pē 'a e hā ngingila 'a hono Toe Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei, 'i hono fakafehoanaki atu ki he fakapōpō'uli 'o e Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni. Ako'i ki he kau fiefanongó 'o fekau'aki mo e Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni, 'o fakafe'unga pē ki he tu'unga 'o 'enau fiema'ú pea mo honau tūkungá, pea fakatatau mo e ue'i 'a e Laumālié. Ko ho'o taumu'á ke tokoni 'i hono fakamahino kiate kinautolu na'e fie ma'u ke Toe Fakafoki mai 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.

Ngaahi Me'a Mahu'ingá

- 'Oku langa 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'i he fakava'e ko e kau 'aposetolo mo e kau palōfita (vakai, 'Efesó 2:19–20; 4:11–14). 'Oku ma'u 'e he kau taki ko 'eni ha mafai fakataula'eiki fakalangi. 'Oku nau tataki e ngaahi ngāue 'a e Siasí 'o fakafou 'i he fakahā. 'Oku nau pukepuke 'a e haohaoa 'o e tokāteliné, fakamafai'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ouau pea uiui'i mo foaki ki he ni'ihī kehé 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki.

Ngaahi Fakamatalá

- Na'e fakasītu'a'i mo tāmāte'i 'e he kakai 'a Sīsū Kalaisi mo e kau 'Aposetoló (vakai, Mātiu 24:9; 1 Nīfai 11:32–34; 2 Nīfai 27:5). 'I he pekia ko ia 'a e kau 'Aposetoló, na'e 'ikai ke toe ma'u 'i he Siasí 'a e mafai pule 'o e lakanga fakataula'eikí. Ko ia na'e 'ikai leva ke toe ma'u 'a e mafai ke foaki 'a e Laumālie Mā'oni'oni pe fakahoko ha ngaahi ouau faifakamo'ui kehe. Na'e 'ikai toe hoko mai ha fakahā pea takihala'i mo e tokāteliné.
- Ka ki mu'a 'i he pekia 'a e kau 'Aposetoló, na'e lahi ha ngaahi fepakipaki ne hoko fekau'aki mo e tokāteliné. Na'e hanga 'e he Pule'anga Lomá, 'a ia na'a nau 'uluaki fakatanga'i e kau Kalisitiané, 'o ohi ki mui ange 'a e lotu faka-Kalisitiané. Na'e toki veteki 'e he ngaahi fakataha kōsilió 'a e ngaahi fehu'i fakalotu mahu'ingá. Na'e alea'i mo liliu 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi ouau faingofua na'e ako'i mai 'e he Fakamo'uí, ke faitatau mo e ngaahi tui fakaemāmaní (vakai, 'Isaia 24:5). Na'a nau fulihi 'a e folofolá, 'o nau to'o mei ai ha ngaahi tokāteline mahinongofua mo mahu'inga (1 Nīfai 13:26–40). Na'a nau fa'u ha ngaahi akonaki pe ngaahi fakamatala fakalotu, 'o fakatefito 'i ha tokāteline hala pe tokāteline kuo liliu (vakai, Siosefa Sāmita 2:19). Pea tupu mei he hīkisiá, na'e holi ai ha ni'ihī ke ma'u ha tu'unga mā'olunga (vakai, 3 Sione 1:9–10). Na'e tali 'e he kakai 'a e ngaahi fakakaukau halá pea nau faka'apa'apa'i e kau faiako hala ne nau ako'i 'a e ngaahi tokāteline ne fie fanongo ki ai e kakai, kae 'ikai ko e mo'oni fakalangí (vakai, 2 Timote 4:3–4).
- Talu e kamata 'a e hisitōliá mo e tui fakamātoato 'a ha kakai tokolahi ki he ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi tokāteline halá. Kuo nau lotu 'o fakatau mo e maama 'oku nau ma'ú pea kuo nau ma'u ha ngaahi tali ki he'enua ngaahi lotú. Ka 'oku "ta'ofi 'a kinautolu mei he mo'oni koe'uhī ko e 'ikai ai pē ke nau 'ilo 'a e feitu'u ke 'ilo'i ai iá" (T&F 123:12).
- Ko ia ai, na'e fie ma'u ke fakahoko 'a hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei, kae 'ikai ko hano fakafou. Na'e 'ikai hoko atu e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí ia 'i ha hohoko na'e 'ikai toe motu, talu mei he 'Aposetolo ko Pitá. Ko e fakafou'ou, ko hano liliu pe fulihi ia 'o e me'a 'oku lolotonga ma'ú; ko e toe fakafoki mai, ko hano toe fakafoki ia 'o ha me'a ki hono tu'unga totonú. Ko ia, na'e hoko ai 'a hono toe fakafoki mai e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i ha kau talafekau fakalangí, ko e founa pē 'e taha ke fakangata 'aki e Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni.

Ko Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'ia Siosefa Sāmitá

Na'e toe mafao taimi totonu hifo e to'ukupu 'o e Tamai Hēvaní ki He'ene fānaú 'i he 'ofa. Na'á ne uiui'i ha talavou ko Siosefa Sāmita ke hoko ko ha palōfita. Na'e fakafou 'iate ia 'a hono toe fakafoki mai e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí ki he māmaní.

Na'e nofo 'a Siosefa Sāmita 'i he 'Iunaiteti Siteití, 'a ia mahalo ko e fonua pē ia 'e taha na'e kei tau'atāina fakalotu he taimi ko iá. Ko ha taimi longoa'a ia 'i he ngaahi me'a fakalotú, 'i he fakahahake 'o e 'Iunaiteti Siteití. Na'e tui fakalotu 'aupito hono fāmilí pea ne nau fa'a fekumi ki he mo'oni. Ka na'e tokolahi ha kau faifekau ne nau tala kuo nau ma'u 'a e ongoongolelei 'oku mo'oni. Na'e loto 'a Siosefa ke ne "'ilo'i pe ko e fē 'a e siasi 'i he ngaahi siasí kotoa pē 'oku mo'oni,'" (Siosefa Sāmita 2:18). Na'e ako'i mai 'i he Tohi Tapú ko e "'Eiki pē taha, ko e tui pē taha, ko e papitaiso pē taha" ('Efesō 4:5). Na'e 'alu 'a Siosefa 'o ma'u lotu 'i ha ngaahi siasi kehekehe, ka na'á ne kei puputu'u pē pe ko e fē siasi 'oku totonu ke ne kau ki aí. Na'á ne tohi ki mui ange 'o pehē:

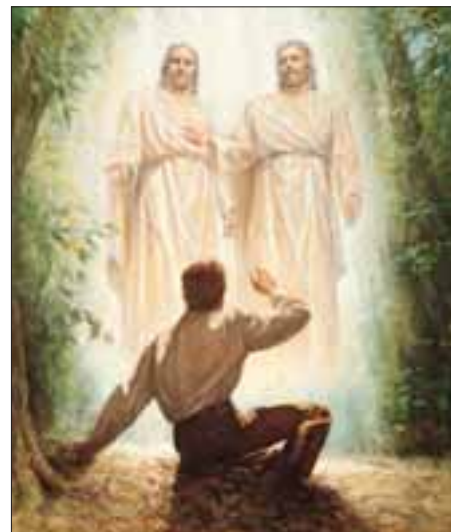
"Na'e hulu pehē fau 'a e moveuveu mo e feke'ike'i 'i he vaha'a 'o e ngaahi kautaha fakalotu kehekehé, na'e ta'e lava ai 'e ha toko taha na'e kei si'i 'o hangē ko aú . . . ke 'ilo'i pau pe ko hai 'oku totonú pea ko hai 'oku halá. . . 'I he lolotonga fai 'a e fakafetau'ilea mo e moveuveu ko 'eni 'o e ngaahi fakakaukau, na'á ku fa'a pehē 'i hoku lotó: Ko e hā ha me'a 'e fai? Ko hai 'i he ngaahi fa'ahi ko 'eni kotoa pē 'oku totonú; pe na'a kuo nau hala kotoa pē? Kapau 'oku mo'oni ha fa'ahi 'e taha 'iate kinautolu, ko e fē ia, pea te u 'ilo'i fēfē ia?" (Siosefa Sāmita 2:8, 10).

Ngaahi Fakamatalá

‘I he fekumi ko ia ‘a Siosefa ke ‘ilo‘i ‘a e mo‘oní ‘i he ngaahi tui fakalotu kehekehé, na‘á ne tafoki ai ki he Tohi Tapú ke ma‘u ha fakahinohino. Na‘á ne lau ai ‘o pehē, “Ka ai ha mou taha ‘oku masiva ‘i he potó, ke kole ‘e ia ki he ‘Otuá, ‘a ia ‘okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea ‘oku ‘ikai valokí‘i; pea ‘e foaki ia kiate ia” (Sēmisi 1:5). Na‘e tupu mei he potu folofola ko ‘ení ‘a e fakapapau‘i ‘e Siosefa ke ne fehu‘i ki he ‘Otuá ‘a e me‘a ‘oku totonu ke ne faí. ‘I he fa‘ahita‘u failau ‘o e 1820, na‘á ne ‘alu ai ki he vao‘akau ofi atu pē, ‘o ne tū‘ulutui ai ‘o lotu. Na‘á ne fakamatala‘i e me‘a na‘e hokó ‘o pehē:

“Na‘á ku mamata ki ha pou maama fe‘unga tonu mo hoku ‘ulú ‘i ‘olunga ‘iate au, pea na‘e malama ‘o lahi ange ‘i he la‘aá, ‘a ia na‘e maliu māmālie hifo kae ‘oua kuo tō ia kiate au. . . . ‘I he nofo mai ‘a e māmá ‘iate aú, na‘á ku sio ki he Ongo Tangata ‘e toko ua, ‘a ia ko hona ngingilá mo e nāunau ‘oku ‘ikai fa‘a lava ke mafakamatala‘i, ‘okú na tu‘u mai ki ‘olunga ‘iate au ‘i he ‘ataá. Na‘e folofola mai ha . . . toko taha [‘iate kinaua] kiate au, ‘o ne ui au ‘aki hoku hingoá, ‘o ne tuhu ki he toko tahá ‘o pehē—*Ko Hoku ‘Alo ‘Ofa‘angá ‘eni. Fanongo Kiate Ia!*” (Siosefa Sāmita 2:16–17).

Na‘e hā kia Siosefa Sāmita ‘a e ‘Otuá ko e Tamaí mo Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisí, ‘i he mata-me‘a-hā-mai ko ‘ení. Na‘e fakahā ‘e he Fakamo‘uí kia Siosefa ke ‘oua na‘á ne kau ki ha taha ‘o e ngaahi siasí he ‘oku nau “hala kotoa pē” pea “ko ‘enau ngaahi akonakí kotoa pē ‘oku fakalielia ia.” Na‘á Ne pehē, “‘Oku nau ‘unu‘unu mai kiate au ‘aki honau loungutú, ka ‘oku mama‘o honau lotó meiate au; ‘oku nau ako‘i ‘aki ‘a e ngaahi fekau ‘a e tangatá ko e akonaki, ‘o nau ma‘u hono nge‘esi ‘o e lotú, ka ‘oku nau lí‘aki ‘a hono mālohí” (Siosefa Sāmita 2:19). Neongo na‘e tui ha kakai lelei toko lahi kia Kalaisi pea nau feinga ke mahino mo ako‘i ‘Ene ongoongolelei, ka na‘e ‘ikai ke nau ma‘u ‘a hono kakato ‘o e mo‘oní pe ko e mafai ‘o e lakanga fakataula‘eiki ke papitaiso mo fakahoko ‘a e ngaahi ouau faifakamo‘uí kehé. Na‘e tuku‘au mai ‘iate kinautolu ‘a e tu‘unga hē mei he mo‘oní, ‘o hangē ko ia ko hono takiekina ‘o e to‘u tangata taki taha ‘e he tukufakaholo ne ‘ohifo mei he to‘u tangata ki mu‘á, ‘o kau ai ‘a e ngaahi liliu ‘i he tokāteliné mo e ngaahi ouaú, ‘o hangē ko e papitaisó. Pea hangē ko ia ne fai ‘e he ‘Otuá kia ‘Ātama, Noa, ‘Ēpalahame, Mōse mo e kau palōfita kehé, na‘á Ne uiui‘i ai ‘a Siosefa Sāmita ke hoko ko ha palōfita ke fakafoki mai ai ‘a e kakato ‘o e ongoongolelei ki he māmaní.

Hili e hā mai ‘a e Tamaí mo e ‘Aló, na‘e fekau‘i mai leva mo ha kau talafekau fakalangi kehe pe kau ‘āngelo, kia Siosefa Sāmita mo hono kaungā-ngāue ko ‘Ōliva Kautelē. Na‘e hā mai ‘a Sione Papitaiso ‘o ne foaki kia Siosefa Sāmita mo ‘Ōliva Kautele ‘a e Lakanga Taula‘eiki Faka-‘Ēloné, ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e mafai ke fakahoko ‘a e ouau ‘o e papitaisó. Na‘e hā mai ‘a Pita, Sēmisi mo Sione (toko tolu ‘o e kau fuofua ‘Aposetolo ‘a Kalaisí), ‘o nau foaki ‘a e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí kia Siosefa Sāmita mo ‘Ōliva Kautele, ‘o fakafoki mai ai ‘a e mafai tatau pē na‘e foaki ki he kau ‘Aposetolo ‘a Kalaisi ‘i he kuonga mu‘á. Pea tu‘unga ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula‘eiki ko ‘ení, ‘a hono fakahinohino‘i ‘o Siosefa Sāmita ke ne toe fokotu‘u ‘i he māmaní ‘a e Siasi ‘o Sīsū Kalaisí. Na‘e fakafou ‘iate ia ‘a hono uiui‘i ‘e Sīsū Kalaisi ‘a e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá.

‘Oku ui ‘e he kau palōfita he Tohi Tapú ‘a e kuonga ‘oku tau mo‘ui aí ko e ngaahi ‘aho faka‘osí, ko e ngaahi ‘aho kimui ní pe ko e kuonga fakakōsipeli ‘o e kakato ‘o e ngaahi

kuongá. Ko e vaha'a taimi ia ki mu'a pea Hā'ele 'Angaua mai 'a Sīsū Kalaisi. Ko e kuonga faka'osí ia. Ko e 'uhinga 'eni na'e ui ai 'a e Siasí ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

'Oku tataki 'a e Siasí he 'ahó ni 'e ha palōfita mo'ui. Ko e palōfita ko 'ení, 'a e Palesiteni 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, ko e tokotaha ia kuo fakamafai'i ke ne fetongi 'a Siosefa Sāmitá. Ko e tuku'au mai meia Sīsū Kalaisi 'a hono mafai' pea mo e mafai 'o e kau 'Aposetolo he lolotongá, 'i ha ngaahi fakanofa ne hokohoko, 'o fakafou 'ia Siosefa Sāmita.

Ako Ma'uloto 'a e Siosefa Sāmita 2:16–17

Ako ma'u loto 'a hono fakamatala'i 'e Siosefa Sāmita 'a 'ene mamata ki he Tamaí mo e 'Aló (Siosefa Sāmita 2:16–17), pea ke mateuteu ma'u pē ke fakamatala'i 'a e 'Uluaki Mata-me'a-hā-mai, 'o ke ngāue'aki 'a e ngaahi lea na'á ne faka'aonga'i. 'Oua na'á ke fakamatala'i fakavavevave ia. Fai fakamātoato ho'o fakamo'oni 'okú ke 'ilo'i 'oku mo'oni ia. 'Oua na'á ke momou ke fakamatala'i 'a e founa na'á ke 'ilo'i 'aki 'a hono mo'oni. Fakaafe'i ho hoá ke ne fai foki mo e me'a tatau pē.

Fai Ho'o Fakamo'oni

Ko ha konga mahu'inga ia 'o e fatongia 'o e faifekau, ke fai 'ene fakamo'oni fekau'aki mo e palōfita pea mo e palesiteni lolotonga 'o e Siasí.

Ako Folofolá

2 Nifai 3	'Efesō 1:10	Sēmesi 1:5
T&F 112:30	'Efesō 4:5	Tohi tufa, <i>Ko e Fakamo'oni 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá</i>

Ko e Tohi 'a Molomoná: Ko ha Toe Fakamo'oni 'e Taha 'o Sīsū Kalaisi

'I hono 'ilo'i ko ia 'e he'etau Tamai Hēvani 'ofá te tau kei feohi pē mo e veiveiuá, ta'e tuí mo e ma'uhala hili ha ngaahi senituli 'o e fakapo'ulí, ko ia na'á ne tuku mai ai ha tohi fakakuonga mu'a 'o e folofola mā'oni'oni, 'a ia 'oku faitatau mo e Tohi Tapú, pea 'oku 'i ai 'a hono kakato 'o e ongoongolelei ta'engata 'o Sīsū Kalaisi. Ko e tohi ko 'eni 'o e folofola mā'oni'oni, 'oku ma'u ai ha fakamo'oni mālohi ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita mo'oni ia 'a e 'Otuá. Ko e lekooti ko 'ení ko e Tohi 'a Molomoná: Ko ha Toe Fakamo'oni 'e Taha 'o Sīsū Kalaisi.

Na'e tataki 'a Siosefa Sāmita 'e ha talafekau fakalangi ko Molonai, ki ha mo'unga ne laui senituli hono fūfuu'i ai ha 'ū lau'i peleti koula. Na'e 'i he 'ū lau'i peleti koula ko 'ení ha ngaahi

tohi na'e fai 'e he kau palōfitá 'o nau fakamatala'i ai e ngaahi fengāue'aki 'a e 'Otuá mo ha ni'ihí 'o e kakai ne nau nofo'i 'a e ongo 'Ameliká he kuonga mu'á. Na'e liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e ngaahi me'a ne hā he 'ū lau'i peleti ko 'ení, 'i he mālohi 'o e 'Otuá. Na'e 'ilo e kau palōfita 'i he Tohi 'a Molomoná 'o kau ki he misiona 'a e Fakamo'uí pea nau ako'i 'a 'Ene ongoongolelei. Na'e hā 'a Kalaisi ki he kakai ko 'ení, hili 'a 'Ene toetu'ú. Na'á Ne

Ngaahi Fakamatalá

ako'i kiate kinautolu 'a 'Ene ongoongolelei mo fokotu'u 'a Hono Siasí. 'Oku fakamo'oni'i mai 'e he Tohi 'a Molomoná 'oku "ue'i fakalaumālie 'e he 'Otuá 'a e kau tangata mo uiui'i 'a kinautolu ki he'ene ngāue mā'oni'oni 'i he kuonga mo e to'u tangatá ni, 'o hangē foki ko e ngaahi to'u tangata ki mu'á" (T&F 20:11). Kuo pau ke lau 'e ha taha 'a e Tohi 'a Molomoná, fakalaululoto ki ai pea lotua ia, kae lava ke ne 'ilo'i pe 'oku mo'oni ia. 'E toki 'ilo'i leva 'e he tokotaha 'oku fekumi fakamātoato ki he mo'oni, ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá.

'Oku mahu'inga ki he ului kakató, 'a hono lau, fakalaululoto mo lotua 'o e Tohi 'a Molomoná. Ko kinautolu ko ia ko e fuofua taimi 'eni ke nau lau ai e Tohi 'a Molomoná, 'oku nau laka atu ai 'i ha hala mahu'inga ki hono 'ilo'i ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita 'a e 'Otuá pea kuo toe fakafoki mai ki he māmaní 'a e Siasí mo'oni.

Faka'aonga'i e Tohi 'a Molomoná ke Fakapapau'i 'aki e Mo'oni 'o Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei

'Oku 'oatu heni ha sīpinga 'o e me'a te ke lava ke lea'aki, 'i he taimi te ke fakafe'iloaki atu ai e Tohi 'a Molomoná:

"'Oku 'ofa 'a e 'Otuá 'i He'ene fānaú, ko ia na'á Ne 'omi ai ha founga 'oku fakalotolahí ke tau fakapapau'i 'aki 'a hono mo'oni 'o e me'a kuó ma lea'aki. 'A ia ko e Tohi 'a Molomoná. Kātaki mu'a ka ke lau mai e ongo palakalafi faka'osi 'i he talateu 'o e tohi.

Fakamatala'i lelei 'a e 'uhinga 'o e akonaki taki taha 'i he ongo palakalafi peá ke fakaafe'i 'a e fiefanongó ke ne tukupā ke lau ha kongá 'o e Tohi 'a Molomoná peá ne fakahoko 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku fakamatala'i mai 'i he ongo palakalafi ko 'eni.

'I he taimi 'okú ke fakafe'iloaki ai ha taha ki he Tohi 'a Molomoná, 'e tokoni 'aupito ke ke faka'alí'alí ange kiate ia ha tatau 'o e tohi, pea mou vakai'i nounou 'a e fakahokohoko 'o e tohi peá ke vahevahe ange ha potu folofola 'e taha pe ua, 'oku 'uhingamālie fakatāutaha kiate koé pe lava ke 'uhingamālie kiate iá.

Ako Folofolá

Peesi 'uluaki 'o e Tohi 'a Molomoná	T&F 1:17–23	Siosefa Sāmita 2:27–64
Talateu ki he Tohi 'a Molomoná, palakalafi 1–7	T&F 20:5–12	

Lotu ke 'Ilo'i 'a e Mo'oni 'o Fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni

Kapau 'oku 'ikai mo'oni e pōpoaki ko 'eni 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Mai, pea tā 'oku hala. 'E lava ke tau 'ilo'i 'a hono mo'oni 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni, 'o hangē ko ia 'oku tala'ofa mai 'i he Molonai 10:3–5. Hili 'a hono lau pea fakalaululoto ha taha ki he pōpoaki 'o e Tohi 'a Molomoná, kapau 'okú ne fie 'ilo ki hono mo'oni, kuo pau ke ne lotu 'o fehu'i ki he'etau Tamai Hēvani, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, pe 'oku mo'oni nai ia pe 'ikai. Ke fai 'eni, 'oku tau fakataufolofola ai ki he'etau Tamai Hēvani. 'Oku tau fakamālō kiate Ia 'i hotau ngaahi tāpuakí pea kole ke tau 'ilo'i pe 'oku mo'oni 'a e pōpoaki 'o e Tohi

Lotú

- Fakataufolofola ki he'etau Tamai Hēvani ("Ko 'emau Tamai 'i Hēvani, . . .").
- Fakahaa'i e ngaahi ongo 'oku 'i ho lotó (hounga'ia, ngaahi fehu'i, kole ke fakapapau'i mai pe 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, mo e alā me'a pehē).
- Faka'osi ("I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni").

'a Molomoná. He 'ikai lava ke 'ilo'i 'e ha taha 'a e ngaahi mo'oni fakalaumālié, 'o ka 'ikai kau ai e lotú. 'I hono tali ko ia 'o 'etau ngaahi lotú, 'oku ako'i leva kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o fakafou 'i he ngaahi ongo 'oku tau ma'ú pea mo 'etau ngaahi fakakaukā. 'Oku mālohi fau 'a e ngaahi ongo 'oku ma'u mei he Laumālie Mā'oni'oni, pea 'oku angavaivai mo fakalongolongo foki ia. 'I he kamata ko ia ke tau ongo'i 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku tau akó, te tau loto leva ai ke 'ilo'i 'a e me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo hono toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei.

'Oku hanga 'e he'etau 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, 'o tataki kitautolu ke tau 'ilo'i na'e uiui'i 'a Siosefa Sāmita ke hoko ko ha palōfita pea na'e fakafoki mai 'iate ia 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.

Lotú

Neongo 'oku kaunga lahi 'a e lotú ki ha ngaahi tui fakalotu lahi pea mo ha ngaahi anga fakafonua, ka 'oku tātātaha ke pehē ko e lotú ko ha fetu'utaki tafa'aki-ua ia 'i he vaha'a 'o e 'Otuá mo e tangatá. Tokoni ke mahino ki he ni'ihi 'okú ke ako'i, te nau lava 'o fakamatala'i tau'atāina 'i he'enu lotú, 'a e ngaahi ongo 'oku nau ma'ú. Fakafōtunga 'eni 'i he anga ho'o lotú 'i he kamata'anga pe faka'osinga 'o ha lēsoni. Faka'aonga'i ha ngaahi lea faingofua 'e lava ke nau faka'aonga'i 'i he taimi 'oku nau lotu ai. Tokoni ke fakamahino kiate kinautolu 'e tali 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a 'enu ngaahi lotú, 'o meimei ke fakafou mai ia 'i he ngaahi ongo 'o honau lotó pea mo e ngaahi fakakaukā 'a honau 'atamaí. Kapau 'oku nau fakamātoato pea mo fie 'ilo'i mo'oni pe 'oku 'i ai ha 'Otua, te Ne tali mai ia. Fakaafe'i 'a e 'ulu 'o e fāmilí ke ne tū'ulutui 'o fai ha lotu 'i he faka'osinga 'o e lēsoni.

Ako Folofolá

'Alamā 5:45–46
T&F 8:2–3

Sione 14:26

Talateu ki he Tohi 'a Molomoná,
palakalafi 8–9

Fakaafe ke Papitaisó

Lolotonga 'a e lēsoni ko 'ení pe ko ha lēsoni kehe pē, 'oua na'á ke momou ke fakaafe'i 'a e kakai ke nau papitaiso pea hilifakinima.

Ke teuteu'i 'a e kakai ki ha fakaafe ke papitaiso mo hilifakinimá, toutou fakamo'oni ki hono mahu'inga ke papitaiso 'a e kakai kotoa pē 'i he mafai totonú, ke ma'u ha fakamolemole 'o e ngaahi angahalá pea mo e me'afaoaki faka'ofu'ofa 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'E lava ke ke pehē ange, "'I hono tali mai 'e he 'Eiki 'a ho'o ngaahi lotú peá ke ongo'i 'oku mo'oni 'a e pōpoaki ko 'ení, 'e lava nai ke ke muimui ki he sīpinga 'a Sīsū Kalaisí 'aki ha'o papitaiso?"

'Oku totonu ke mahino mo fakahangatonu 'a e fakaafe ko ia ke papitaiso mo hilifakinimá: "Te ke muimui nai ki he sīpinga 'a Sīsū Kalaisí, 'aki hano papitaiso koe 'e ha taha 'okú ne ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá? Te tau fakahoko 'a e ouau 'o e papitaisó 'i he ('aho). 'E lava nai ke ke teuteu ke papitaiso he 'aho ko iá?"

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakakaukau Ki Hono Ako'i

'Oku 'i he konga ko 'ení ha ngaahi fakakaukau ke ke faka'aonga'i 'i ho'o teuteu mo ako'i 'a e lēsoni ko 'ení. Muimui 'i he fa'a lotu ki he Laumālié, 'i ho'o fili 'a e founa ke faka'aonga'i 'aki e ngaahi fakakaukau ko 'ení. Tānaki atu 'a e ngaahi fakakaukau 'okú ke filí, ki ho'o palani e lēsoní. Manatu'i ma'u pē ko e ngaahi fakakaukau ko 'ení ko ha ngaahi fokotu'u pē ke tokoni atu ke ke feau 'aki e ngaahi fie ma'u 'a kinautolu 'okú ke ako'i—ka 'oku 'ikai ko ha fie ma'u tukupau.

Palani Lēsoni Nounou (miniti 'e 3–5)

Hili ha ngaahi senituli 'o e hē-mei he-mo'óni, na'e toe fakafoki mai 'e he'etau Tamai Hēvani anga'ofá 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi ki he māmani, 'o fakafou 'i ha palōfita mo'ui. 'Oku hoko 'a e Tohi 'a Molomoná ko ha fakamo'óni 'o e me'á ni. 'E lava ke ke pukepuke ia 'i ho nimá. 'E lava ke ke lau ia mo fakalaululoto ki he founa 'e lava ke hanga ai 'e he pōpoaki 'i he tohi 'o fakalei'i 'a ho'o mo'uí, peá ke lotu ke 'ilo'i ko hono pōpoaki ko e folofola ia 'a e 'Otuá.

- Ko e 'Otuá 'a 'Etau Tamai Hēvani 'Ofá
- 'Oku Faitāpuekina 'e he Ongongolelei 'a e Ngaahi Fāmilí
- 'Oku Fakahā Mai 'e he Tamai Hēvani 'a 'Ene Ongongolelei 'i he Kuonga Fakakōsipeli Kotoa pē
- Ko e Ngāue Fakafaifekau 'a e Fakamo'uí 'i he Māmani
- Ko e Hē Faka'aufuli mei he Mo'óni
- Ko Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'ia Siosefa Sāmitá
- Ko e Tohi 'a Molomoná: Ko ha Toe Fakamo'óni 'e Taha 'o Sīsū Kalaisi
- Lotu ke 'Ilo'i 'a e Mo'óni 'o Fakafou 'i he Laumālie Mā'óni'óni

Ngaahi Tukupaá:

- Te ke lau nai e Tohi 'a Molomoná mo lotua ke ke 'ilo'i pe ko e folofola ia 'a e 'Otuá?
- Te ke lotu nai ke ke 'ilo'i pe ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmita?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu he Sāpate ko 'ení?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Palani Lēsoni Fe'ungamālié (miniti e 10–15)

'Oku fakafo mo mahinongofua 'a 'ema pōpoaki. Ko e 'Otuá 'a 'etau Tamai. Ko 'Ene fānau kitautolu. 'Oku tau kau ki Hono fāmilí. 'Okú Ne 'ofa 'iate kitautolu. Talu mei he kamata'anga 'o e māmani mo 'Ene muimui he sīpinga 'o e 'ofá mo e tokangá. Kuo tu'o lahi 'Ene ala mai 'i he 'ofa ke fakahaa'i mai 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi, ke lava 'e He'ene fānau 'o 'ilo'i 'a e founa ke nau toe foki hake ai kiate lá. Na'á Ne fakahā ia ki he kau palōfita hangē ko 'Ātama, 'Ēpalahame pea mo Mōsese. Ka na'e toutou fili 'e he kakaí ke nau fakafisinga'i 'a e ongoongolelei. 'I he ta'u 'e uaafe kuohilí, na'e ako'i tonu mai ai 'e Sīsū Kalaisi 'a 'Ene ongoongolelei pea fokotu'u Hono Siasí. 'Oku fakafo ka na'e a'u pē kia Sīsū hono fakafisinga'i 'e he kakaí. Ko e taimi kotoa pē 'oku 'ikai ke tokanga pe liliu

Ngaahi Fakamatalá

ai 'e he kakai 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi ouau mo'oni, 'oku to'o atu leva 'e he 'Otuá 'a Hono mafai ke tataki 'a e Siasí.

Ko 'ema fakaafe kiate koe mo e kakai kotoa, ke mou fakalahi atu pē ki he ngaahi mo'oni ko ia kuo mou 'osi ma'ú. Fakakaukau'i ange mu'a 'a 'ema ngaahi fakamo'oni ko ia kuo toe mafao mai 'a e to'ukupu 'o e Tamai Hevani mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi 'i He'ena 'ofa ki he fānau 'a e 'Otuá, 'o fakahā mai 'a e kakato 'o e Ongongolelei ki ha palōfita. Ko e hingoa 'o e Palōfita ko iá ko Siosefa Sāmita. Pea 'oku ma'u 'a e ngaahi fakamo'oni ki he mo'oni maongo'onga ko 'eni 'i ha tohi, pea 'oku ui 'a e tohi ko iá ko e Tohi 'a Molomoná, 'a ia te ke lava 'o lau, fakalaululoto ki ai peá ke lotua ia. Kapau te ke lotu 'aki 'a e lotu fakamātoato mo e lotu mo'oni 'o tui kia Kalaisi, 'e fakahā atu kiate koe 'a hono mo'oni 'e he 'Otuá 'i he mālohi mo e ivi 'o e Laumālie Ma'oni'oni.

Ngaahi Tukupaá:

- Te ke lau nai e Tohi 'a Molomoná mo lotua ke ke 'ilo'i pe ko e folofola ia 'a e 'Otuá?
- Te ke lotu nai ke ke 'ilo'i pe ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmita?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu he Sāpate ko 'eni?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Palani Lēsoni Kakato (miniti 'e 30–45)

- Ko e 'Otuá 'a 'Etau Tamai Hēvani 'Ofá
  - Ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá (vakai, Ngāue 17:29).
  - 'Oku 'ofa 'a e 'Otuá 'iate kitautolu pea te Ne tokoni mai ke tau fai 'a e ngaahi fili 'oku totonú.
  - 'E lava ke tau toe nofo fakataha mo e 'Otuá 'o fakafou 'ia Sisū Kalaisi (vakai, Sione 3:16–17)
- 'Oku Faitāpuekina 'e he Ongongolelei 'a e Ngaahi Fāmilí
  - 'Oku tokoni'i 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi 'a e ngaahi fāmilí ke nau fakatupulaki ha ngaahi vā fetu'utaki 'oku mālohi angé.
  - Ko e ngaahi fāmilí ko e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá; ko e 'iuniti fakasōsiale mahu'inga taha kinautolu 'i taimi mo 'itāniti (vakai, T&F 49:15–16).
  - Ko e fāmilí 'a e feitu'u lelei taha ke ako'i, ako, pea mo faka'aonga'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei (vakai, T&F 68:25; Sēnesi 18:19; Teutalōnome 6:7).
  - 'E lava ke hoko 'a e fāmilí ko ha feitu'u 'o e malu'anga, melino, pea mo e fiefia.
- 'Oku Fakahā Mai 'e he Tamai Hēvani 'a 'Ene Ongongolelei 'i he Kuonga Fakakōsipeli Kotoa pē
  - 'Oku uiui'i 'e he 'Otuá 'a e kau palōfita ke nau ako'i 'a 'Ene ongoongolelei (vakai, 'Āmosi 3:7).

Ngaahi Fakamatalá

- 'Oku 'uhinga 'a e hē mei he mo'oni ki hono fakafisinga'i 'o e kau palōfita mo e ongoongolelei.
- Ko e ngaahi kuonga fakakōsipeli ko ha ngaahi vaha'ataimi ia na'e ako'i ai 'e he kau palōfita 'a e ongoongolelei. Ko e ngaahi kuonga fakakōsipeli kimu'á ne nau iku kotoa pē ki he hē mei he mo'oni (vakai, T&F 136:36–38).
- Na'e ako'i 'a e ongoongolelei 'e Noa, 'Épalahame, Mōsese, mo e kau palōfita kotoa 'i mu'á (Vakai, Mōsese 5:4–12).
- Ko e Ngāue Fakafaifekau 'a e Fakamo'ui 'i he Māmaní
  - Na'e toe fakafoki mai mo ako'i 'a e ongoongolelei 'e he 'Alo 'o e 'Otuá. Na'á Ne fai ha ngaahi mana lahi (vakai ki he Guide to the Scriptures, "Miracles," 165).
  - Na'á Ne uiui'i ha kau 'Aposetolo peá Ne foaki kiate kinautolu 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki ke nau malanga'aki 'a e ongoongolelei pea fakahoko mo e ngaahi ouau 'o e fakamo'ui, hangē ko e papitaisó (vakai, Sione 15:16).
  - Na'e fokotu'u 'e Kalaisi 'a Hono Siasí.
  - Na'e tutuki 'a Kalaisi, pea na'e fakafisinga'i mo tāmata'i 'a 'Ene kau 'Aposetoló (vakai, Mātiu 27:35; Ma'ake 15:25).
  - Na'e fakakakato 'e Kalaisi 'a e Fakalelei (vakai, Guide to the Scriptures, "Atone, Atonement," 22–23).
- Ko e Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni
  - 'Oku hē atu 'a e kakaí ki he fakapo'uli fakalaumālié 'i he 'ikai ha fakahā 'o fakafou mai 'i ha palōfita (vakai, 'Āmosi 8:11–12).
  - Na'e tomu'a fakahā pē 'e he kau Palōfita mo e kau 'Aposetoló 'a e Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni (vakai, 2 Tesalonaika 2:1–3).
- Ko Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'ia Siosefa Sāmitá
  - Na'e fekumi 'a Siosefa ki he mo'oni (vakai, Siosefa Sāmita 2:8, 10).
  - Na'e hā 'a e 'Otuá mo Sīsū Kalaisi kia Siosefa Sāmita (vakai, Siosefa Sāmita 2:16–17).
  - Na'e uiui'i 'a Siosefa Sāmita ko e palōfita 'o e kuonga fakakōsipeli faka'osi ni 'o hangē pē ko e kau palōfita 'i he ngaahi kuonga fakakōsipeli kimu'á.
  - Na'e toe fakafoki mai 'e he 'Otuá 'a hono kakato 'o e ongoongolelei 'ia Siosefa Sāmita (vakai, T&F 35:17; 135:3).
  - Na'e toe fakafoki mai 'a e lakanga fakataula'eiki 'e ha kau talafekau fakalangi, pea na'e fokotu'u 'a e Siasí 'o Kalaisi (vakai, T&F 13; 27:12).
  - 'Oku tataki 'a e Siasí 'e ha palōfita mo'ui 'i he 'ahó ni.
- Ko e Tohi 'a Molomoná: Ko ha Toe Fakamo'oni 'e Taha 'o Sīsū Kalaisi
  - Ko e Tohi 'a Molomoná ko ha fakamo'oni pau ia ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmita.

Ngaahi Fakamatalá

- Na'e liliu 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí 'i he mālohi 'o e 'Otuá (vakai ki he Talateu ki he Tohi 'a Molomoná, palakalafi 5).
- 'Oku fakamo'oni'i 'e he Tohi 'a Molomoná 'oku ue'i fakalaumālie 'e he 'Otuá 'a e kau palōfita 'i hotau kuongá ni 'o hangē pē ko ia kuó Ne fai 'i he kuonga fakakōsipeli kotoa pē (vakai, T&F 20:5–12).
- 'Oku 'i he Tohi 'a Molomoná 'a hono kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí (vakai, T&F 20:8–9).
- Lotu ke 'ilo'i 'a e Mo'oni 'o Fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni
  - Te ke lava ke 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná (vakai, Molonai 10:3–5; Talateu ki he Tohi 'a Molomoná, palakalafi 1, 8–9).
  - 'E ako'i koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o fakafou 'i ho'o ngaahi fakakaukáu pea mo e ngaahi ongo 'okú ke ma'ú (vakai, T&F 8:2–3).

Ngaahi Tukupaá:

- Te ke lau nai 'a e Tohi 'a Molomoná mo lotua ke ke 'ilo'i pe ko e folofola ia 'a e 'Otuá?
- Te ke lotu nai ke ke 'ilo'i pe ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmita?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu 'i he Sāpate ko 'eni?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakáu.

Ngaahi Fehu'i ke Fai hili Ho'o Ako'i

- Ko e hā ha'o ngaahi fehu'i fekau'aki mo e me'a kuó ma ako'i atú?
- Kapau na'e 'i ai ha palōfita 'i māmani he 'ahó ni, ko e hā e me'a te ke fehu'i kiate iá?
- 'Okú ke ongo'i nai 'oku fanongo mai 'a e 'Otuá ki ho'o ngaahi lotú? Ko e hā hono 'uhingá?
- Te ke fie 'ilo nai pe 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná? Ko e hā hono 'uhingá?

Ngaahi Faka'uhinga Mahu'inga

- **Fakahaá:** Ko e fetu'utaki mei he 'Otuá ki He'ene fānau 'i he māmani. 'Oku lava pē ke fakahoko mai 'a e fakahaá 'o fakafou 'i he Maama 'o Kalaisí mo e Laumālie Mā'oni'oni 'i he ue'i fakalaumālie, ngaahi me'a-hā-mai, ngaahi misi, pe 'a'ahi mai 'a ha kau 'āngelo. 'Oku 'omai 'e he fakahaá 'a e fakahinohino te ne lava ke tatakí 'a e kakai angatonú ki he fakamo'ui ta'engata 'i he pule'anga fakasilesitialé. 'Oku fakahā 'e he 'Eikí 'a 'Ene ngāué ki He'ene kau palōfitá peá Ne fakamo'oni' i ki he kakai tui 'oku mo'oni 'a e ngaahi fakahā ko ia 'oku fai ki he kau palōfitá (vakai, 'Āmosi 3:7). 'Oku fakafou mai 'e he 'Eikí 'i he fakahā, 'a e fakahinohino fakafō'ituitui ma'á e tokotaha kotoa pē 'okú ne fekumi ki ai pea 'okú ne ma'u 'a e tui, fakatomala, pea talangofua ki he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.
- **Hē Mei he Mo'oni:** Ko e tafoki mei he mo'oni ha ni'ihī fakafō'ituitui, Siasí, pe ngaahi pule'anga kakato. 'Oku kau ki ai 'a e angatu'u ki he mafai pea mo hono fakafisinga'i 'o e kau palōfitá. 'Oku kau he ngaahi fakamo'oni 'o e hē mei he mo'oni 'a hono maumau'i 'o e ngaahi fono 'a e 'Otuá, liliu e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei, pea mo hono maumau'i 'o e ngaahi fuakavá (vakai, 'Īsaia 24:5).

Ngaahi Fakamatalá

- **Huhu'i:** Ko Sīsū Kalaisi 'a e Huhu'i ma'ongo'onga 'o e fa'ahinga 'o e tangatá koe'uhí he na'á Ne totongi e ngaahi angahala 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'i He'ene Fakalelei 'o lava ai ke toetu'u 'a e kakai kotoa pē. Ko e huhu'i ko e fakahaofi, ke fakatau, pe ke totongi, hangē ko hano fakatau'atāina'i ha taha mei he nofo pōpulá 'aki hano totongi hono mo'uá. 'Oku 'uhinga e huhu'i ki he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi pea mo e fakahaofi mei he angahalá. 'Oku hanga 'e he Fakalelei 'a Sīsū 'o huhu'i kotoa e fa'ahinga 'o e tangatá mei he mate fakasinó. Ko kinautolu 'oku nau tui kiate lá pea nau fakatomalá, 'e huhu'i kinautolu mei he mate fakalaumālié 'o fakafou 'i He'ene Fakalelei, 'a ia 'oku kau ai 'a 'Ene mamahi 'i Ketisemani pea mo e funga kolosi pea pehē foki ki He'ene Toetu'ú.
- **Kuonga Fakakōsipeli:** Ko ha vaha'ataimi 'oku 'i ai ai 'i he māmaní ha tamaio'eiki 'e toko taha 'a e 'Eiki kuo 'osi fakamafai' 'o ne ma'u 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni. Makehe meia Sīsū, na'e 'i ai mo ha kau palōfita na'a nau taki taha kamata ha kuonga fakakōsipeli fo'ou, hangē ko 'Ātama, 'Īnoke, Noa, 'Ēpalahame, Mōse, mo Siosefa Sāmita. Ko e taimi 'oku fokotu'u ai 'e he 'Eiki ha kuonga fakakōsipeli, 'oku toe fakahā fo'ou mai leva 'a e ongoongolelei ke 'oua na'a fakafalala 'a e kakai ki he ngaahi kuonga fakakōsipeli ko ia he kuohi'i, ke 'ilo'i mei ai e palani 'o e fakamo'ui. 'Oku 'iloa 'a e kuonga fakakōsipeli na'e kamata 'e Siosefa Sāmitá ko e "kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá."
- **Lakanga Fakataula'eiki:** Ko e mafai mo e mālohi 'oku foaki 'e he 'Otuá ki he tangatá ke ne ngāue 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisi 'i he ngaahi me'a kotoa pē ki hono fakamo'ui 'o e fa'ahinga 'o e tangatá.
- **Palōfita:** Ko ha tangata kuo uiui'i 'e he 'Otuá pea 'okú ne lea 'o fakafongā'i la. 'I he hoko 'a e palōfita ko ha talafekau 'a e 'Otuá, 'okú ne ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki, ngaahi fekau, ngaahi kikite, mo e ngaahi fakahā mei he 'Otuá. Ko hono fatongia ke fakahā ki he fa'ahinga 'o e tangatá 'a e finangalo mo e 'ulungāanga totonu 'o e 'Otuá pea ke fakahā hono 'uhinga 'o 'Ene ngaahi fengāue'aki mo kinautolu. 'Oku malanga'i 'e he palōfita hono kovi 'o e fai angahalá peá ne tomu'a fakahā 'a hono ngaahi nunu'á. Ko e tokotaha ia 'okú ne malanga'i 'a e anga mā'oni'oni. 'Oku 'i ai pē 'a e taimi 'e ue'i ai 'a e palōfita 'e he Laumālié ke ne tala 'a e me'a 'e hoko 'i he kaha'ú koe'uhí ko e lelei 'a e fa'ahinga 'o e tangatá. Neongo ia, ko hono tefito'i fatongia ko e fakamo'oni kia Kalaisi.
- **Tau'atāina ke Filí:** Ko e ivi mo e faingamālie 'oku foaki 'e he 'Otuá ki he kakai ke nau fili pea ngāue ma'anautolu pē.
- **Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei:** 'Oku 'uhinga 'a e toe fakafoki ki he foki ki ha tu'unga na'e 'i ai 'i mu'a, pe ko hano toe fakafoki mai. 'Oku 'uhinga 'a hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei, hangē ko hono faka'aonga'i 'e he kāingalotu 'o e Siasí, ki hono toe fakafoki mai 'a e Siasí mo'oni 'o Sīsū Kalaisi, na'e mole tupu mei he hē mei he mo'oni, ki he tu'unga na'e 'uluaki 'i ai 'i hono fokotu'u 'e Sīsū Kalaisi. 'Oku 'ikai tatau 'a hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei ia mo e Toe Fokotu'u pe Fakalelei'i Lotú, he na'e fakahoko ia 'aki 'a e mafai faka-'Otuá 'o fakafou mai 'i he fakahā.
- **Tokotaha Fokotu'u Lotu Fo'ou pe Fakalelei'i Lotu (Reformer):** Ko e fokotu'u fo'ou pe fakalelei'i (fo'i lea faka-Pilitānia ko e reform) ko hono fai ia ha ngaahi liliu ki ha fa'ahinga me'a ke lelei ange. 'Oku 'uhinga 'a e fo'i lea ko 'eni ko e *reformers* ki he kau tangata mo e kau fefine (hangē ko Māteni Lütelo, Sione Kalavini, Uiliami Tiniteili, mo Sione Uikilifi), 'a ia ne nau fakafepaki'i 'a e ngaahi me'a na'e fakahoko 'e he ngaahi siasi honau taimi, 'o nau ongo'i na'e totonu ke fai hano fakalelei'i.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Lea Kehe 'e Fie Ma'u ke Toe Faka'uhinga'i Ma'anautolu 'Okú Ke Ako'i

- Angahala
- 'Aposetolo
- Fakamo'uí
- Angahala
- Foki 'o nofo 'i Hono 'afio'angá
- Folofolá
- Kātaki ke a'u ki he ngata'angá
- Lotú
- Me'afoaiki 'o e Laumālie Mā'oni'oni
- Ngaahi ouau 'o e fakamo'uí
- Ongoongolelé
- Talangofua mo e talangata'a ki he ngaahi fekaú
- Tohi Tapu
- Tufakanga tauhi

Ko e Kau Fokotu'u Lotú mo e Kau Taki Fakalotu 'o Māmani

Toki faka'aonga'i pē 'a e fakamatala ko 'eni ki honau tupu'angá 'o ka fie ma'u.

Sione Uikilifi: Fā'ele'i 'i he senituli 14 'i Ingilani. Ako fakalotu 'i he 'Univēsiti 'Okisifōtí. Na'á ne akonaki 'o pehē na'e 'ikai ke ma'u 'e he Siasi Katoliká 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí, pea ko e sakalametá (pe sākalamēnití) na'e 'ikai ko e sino totonu ia 'o Kalaisí, pea 'oku 'ikai totonu ke faka'aonga'i 'e he siasi 'a e mafai fakapolitikalé ki he kakai. Liliu 'a e Tohi Tapú ki he lea faka-Pilitāniá. Pekia 'i he 31 'o Tisema, 1384.

Māteni Lütelo: Fā'ele'i 'i Nōvema 1483 'i Siamane. Ako 'i he 'Univēsiti 'o 'Ēfete mo Uitenipēkí. Fakapipiki ha ngaahi fokotu'u 'e 95 ki he matapā 'o e Siasi Katolika Lomá ko e angatu'u ki he ngaahi akonaki lolotonga 'a e Siasi Katolika Lomá he taimi ko iá, kau ai 'a 'enau faka'aonga'i 'o e founga ko hono totongi 'e he kakai ha pa'anga kae fakamolemole'i 'enau ngaahi angahalá. Pekia 'i Fēpueli 18, 1546.

Uiliami Tinitelli: Fā'ele'i 'i Uēlesi 'i he 1494. Ako 'i 'Okisifooti mo Kemipilisi. Liliu e Fuakava Fo'ou ki he lea faka-Pilitāniá. 'Ave 'a e folofolá ke a'u ki he kakai tu'á (common people), ke 'ilo'i 'a e ngaahi tokāteline loí mo e fai hala 'a e kau taki fakalotú. Na'e tāmata'e'i (fakalao) ia 'i 'Okatopa 6, 1536.

Sione Kalavini: Fa'ele'i 'i he 'aho 10 'o Siulai 1509 'i Falanisē. Ako faifekau 'i Pālesi. Ko ha taki tu'unga mā'olunga ia 'i he ngaahi feinga ke liliu 'a e Siasi Katoliká. Nofo 'i Suisalani he konga lahi 'o 'ene mo'uí. Na'á ne akonaki 'o pehē 'oku natula angahala'ia pē 'a e tangatá ia pea ko e 'alo'ofa pē 'a e 'Otuá 'e lava ke fakahaofi ai kinautolú. Hiki ha ngaahi fakamatala lahi kau ki he Tohi Tapú. Pekia 'i he 'aho 27 'o Mē, 1564.

Vakai ki he ngaahi ma'u'anga tokoni ko 'eni 'i he laipeli 'a e faifekau ke ma'u mei ai ha toe ngaahi fakamatala lahi ange: James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 692–703; M. Russell Ballard, *Our Search for Happiness*, 26–32.

Ngaahi Fakamatalá

Na'e hangē pē hono tāpuekina 'o e māmani Kalisitiané 'i he lototo'a mo e vīsone 'a e ni'ihi na'a nau fai e liliu ki he ngaahi siasí, mo hono tāpuekina 'o e ngaahi pule'anga mo e ngaahi fonua lahi kehe 'e kinautolu na'a nau foaki ange 'a e kongá ko ia 'o e folofolá 'oku "'afio'i ['e he'Otuá] 'oku 'aonga ke nau ma'ú" ('Alamā 29:8). Kuo tokoni 'a e ngaahi akonaki 'a e kau taki fakalotu kehé ki ha kakai tokolahi ke nau anga faka'apa'apa mo anga lelei ange.

Putá (Gotama): Fā'ele'i 'i he 563 B.C. 'i Neipolo ki ha 'eiki 'o e kau Hinituú. Na'á ne hoha'a 'i he'ene mamata ki he lahi 'a e faingata'a'ia. Hola mei he fu'u palasi 'o 'ene tamaí, sítu'a mei māmani, pea mo'ui fakamasivesiva. 'I he'ene fekumi ke ma'u ha fakamāmá, na'a ne 'ilo ai e me'a na'á ne ui ko e "hala 'o e fakahaofi." Na'a ne pehe kuó ne a'u ia ki Nivana (Nirvana), 'a e tu'unga 'oku 'ikai ke toe ongo'i pe tokanga ai ki ha me'a, mamahi, pe ko ha ngaahi me'a fakatu'asino 'oku hoko takai 'i tu'a. Na'e hoko ia ko e faiako ki ha kau patele.

Konifiusiasi: Fā'ele'i 'i he 551 B.C. Mālōlō 'ene ongo mātu'á 'okú ne kei si'i. Ko e fuofua faiako fakapalōfesinale 'a Siainá. Tangata Siaina ma'ongo'onga taha 'i he fakakaukau ki he ngaahi me'a fakae'ulungāanga mo fakasōsialé. Na'e si'i ha'ane lau 'o kau ki ha kakai fakalaumālie pe ngaahi mālohi faka-'Otuá. Na'á ne tui kuo tuku mai kiate ia ha misiona toputapu mei langi pea ko ia 'oku tu'ukimu'a 'i he ngaahi me'a 'oku lelei mo mo'oní.

Mahōmeti: Fā'ele'i 'i he 570 A.D. 'i Meka. Mālōlō 'ene ongo mātu'á 'okú ne kei si'i. Mo'ui masiva. Na'e ma'u 'aki ko ha tokotaha fakamelino falala'anga ia. Mali 'i hono ta'u 25. Lotu mo fakalaululoto 'i he Mo'unga ko Hailá 'i he ta'u 610. Na'á ne pehē na'e hā ange kiate ia 'a e 'āngelo ko Kepalelí 'o 'oange ha pōpoaki meia 'Ala ('Otuá). Na'á ne pehē na'e fetu'utaki mai 'a e 'Otuá 'ia Kepalelí mei he 620 ki he 632. Na'á ne fakahā e ngaahi fetu'utaki ko 'ení ki he'ene kau ākongá, pea na'e hiki ia kimui 'i he Kōlaní (Koran) 'a ia ko e tohi toputapu 'a e kau 'Isilamí.

Ko e Palani 'o e Fakamo'uí

Ngaahi Fakamatalá

Ko Ho'o Taumu'á

'I ho'o faiakó, teuteu'i ho'o kau fiefanongó ke nau fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ki he papitaisó 'o hangē ko ia 'oku ako'i mai 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37 pea 'i he ngaahi fehu'i 'o e 'initaviu papitaisó. Ko e founga lelei taha ke lava'i ai 'ení, ko hano fakaafe'i ho'o kau fiefanongó ke nau fai 'a e ngaahi tukupā 'oku 'oatu 'i laló pea nau tauhi ki ai.

Ngaahi Fehu'i 'o e 'Initaviu Papitaisó

- 'Okú ke tui nai ko e 'Otuá ko 'etau Tamai Ta'engata' la?
- 'Okú ke tui nai ko Sīsū Kalaisí ko e 'Alo la 'o e 'Otuá, ko e Fakamo'uí mo e Huhu'i la 'o e māmani?
- 'Okú ke loto fiemālie nai ke tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni, kau ai 'a hono ma'u 'o e sākalamēnití 'i he uike kotoa pē pea fai 'a e ngāue tokoni ki he kāingalotu kehé?

Ngaahi Tukupāá

- Te ke lotu nai ke ke 'ilo'i pe 'oku mo'oni 'a e me'a kuó ma ako'i atú?
- Te ke fakatomala nai mei ho'o ngaahi angahalá?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu 'i he Sāpate ko 'ení?
- Te ke muimui nai ki he sīpinga 'a e Fakamo'uí 'o ke papitaiso 'i he ('ahó)?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Tokoni'i 'o e Ni'ihi Kehé ke Nau Ako 'o Kau kia Sīsū Kalaisi

'Okú fie ma'u ke fakamo'oni'i 'e he kau faifekau 'a Sīsū Kalaisi pea nau fakaafe'i 'a e kakai kotoa pē ke nau ha'u kiate la ke fakamo'ui ai kinautolu. 'Okú mahu'inga hono fai 'o ha fakahinohino makehe fekau'aki mo e Fakamo'uí kiate kinautolu 'oku si'i pe mātu'aki hala 'aupito pē he 'ilo kau kiate lá. 'Okú fakataumu'a 'a e Tohi 'a Molomoná: Ko ha Toe Fakamo'oni 'e Taha 'o Sīsū Kalaisí, ke tokoni'i e kakai ke nau 'ilo ko Sīsúú ko e Kalaisí la, 'okú Ne fakahā la ki he ngaahi pule'anga kotoa pē (vakai ki he peesi 'uluaki 'o e Tohi 'a Molomoná). Ko e taha 'o e ngaahi founga 'aonga taha ke faiako ai mo fakamo'oni kau ki he Fakamo'uí, ko e laukonga fakataha mei he Tohi 'a Molomoná. 'E toe 'aonga foki mo e ngaahi potu folofola mei he ngaahi tohi tapu kehe 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí.

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau angé ki he ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu 'i laló. 'E lava pē ke fai 'eni ko e kongá 'o e lēsoni ko 'eni pe ha toe ngaahi lēsoni kehe pe ko ha fo'i lēsoni mavahe pē. Toutou fai 'a e 'ekitiviti ko 'eni kimu'a pea 'i he hili 'a e papitaisó mo e hilifakinimá, 'o ka 'aonga ke fai.

Peesi 'uluaki mo e talateú	Fakamahino'i e taumu'a 'o e tohi.
1 Nifai 10–11	Ko hono fakamo'oni'i 'e Lihai mo Nifai 'a e Fakamo'uí.
1 Nifai 19	Ko e fakamatala 'a Nifai ki he ngaahi kikite kau ki he ngāue fakafaifekau 'a e Fakamo'uí mo 'Ene Fakalelei.
2 Nifai 2	Ko e fakamo'oni 'a Lihai ki he hoko 'a e Fakamo'uí ko e Huhu'í.
2 Nifai 9	Ko e fakamo'oni 'a Sēkope ki he Fakalelei.
2 Nifai 31–33	Ko hono ako'i 'e Nifai 'a e tokāteline 'o Kalaisi.
'Inosi	Ko hono a'usia 'e 'Inosi 'a e mālohi 'o e Fakalelei.
Mōsaia 2–5	Ko e akonaki 'a Penisimani 'o kau kia Kalaisi.
Mōsaia 12–16	Ko hono foaki 'e 'Apinetai 'ene mo'uí ko hono fakamo'oni'i 'o Sīsū Kalaisi.
'Alamā 5, 7	Ko hono fakamo'oni'i 'e 'Alamā 'a e Fakamo'uí.
'Alamā 17–22	Ko hono ma'u 'e he kau Leimaná ha fakamo'oni kia Sīsū Kalaisi.
'Alamā 34	Ko e fakamo'oni 'a 'Amuleki ki he Fakalelei.
'Alamā 36	Ko hono a'usia 'e 'Alamā 'a e mālohi 'o e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi.
'Alamā 40–42	Ko e fakamo'oni 'a 'Alamā ki he toetu'ú mo e Fakalelei.
Hilamani 5	Ko e hoko 'a Nifai mo Lihai ko e ongo me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá ke na fakamo'oni'i 'a e Fakamo'uí.
3 Nifai 9–10	Ko hono fakaafe'i 'e he Fakamo'uí 'a e kakai ke nau ha'u kiate la.
3 Nifai 11–18	Ko hono ako'i 'e he Fakamo'uí 'a e kakai Nifai 'o kau ki he Tamai mo 'Ene tokāteliné.
3 Nifai 27	Ko hono ako'i 'e he Fakamo'uí 'a 'Ene ongoongolelei.
'Eta 3	Ko e mamata 'a e tokoua 'o Sēletí ki he Fakamo'uí.
'Eta 12	Ko e fakamo'oni 'a 'Eta mo Molonai ki he Fakamo'uí pea mo e mālohi 'o 'Ene Fakalelei.
Molonai 7–8	Ko hono ako'i 'e Molomona 'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisi mo 'Ene Fakalelei.
Molonai 10	Ko hono fakaafe'i 'e Molonai 'a e kakai kotoa pē ke nau ha'u kia Kalaisi pea hoko 'o haohaoa 'iate la.
"Ko e Kalaisi Mo'uí"	Ko hono fakamo'oni'i 'e he kau palōfitá mo e kau 'aposetoló 'a e Fakamo'uí.

Mo'ui 'i he Maama Fakalaumalié: Ko e Taumu'a mo e Palani 'a e 'Otuá Ma'atautolú

'Oku fifili ha kakai tokolahi 'o pehē, "Na'a tau ha'ú mei fē? Ko e hā 'oku tau 'i heni aí? Ko 'etau 'alú ki fē?" 'Oku 'omai kiate kitautolu 'e he palani 'o e fakamo'uí 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i ko 'eni.

Ko e 'Otuá ko e Tamai ia 'a hotau ngaahi laumalié. Ko 'Ene fānau mo'oni 'a kitautolu, pea 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolu. Na'a tau hoko ko e fānau fakalaumalié 'a 'etau Tamai Hēvaní kimu'a pea toki fanau'i mai kitautolu ki he māmaní. Neongo ia, na'e 'ikai ke tau tatau mo 'etau Tamai Hēvaní, pea he 'ikai pē lava ke tau hoko 'o tatau mo Ia mo ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'okú Ne ma'ú, ta'e te tau a'usia 'a e mo'ui fakamatelié mo ma'u ha sino fakamatelie.

Ko e taumu'a kakato 'a e 'Otuá—'a 'Ene Ngāuē mo Hono nāunaú—ke tau lava taki taha 'o ma'u kotoa 'Ene ngaahi tāpuakí. Kuó ne 'osi tuku mai ha palani haohaoa ke fakahoko'aki 'Ene taumu'á. Na'e mahino kiate kitautolu 'a e palani ko 'ení pea na'a tau tali ia kimu'a pea tau toki ha'u ki he māmaní. 'Oku ui 'a e palani 'a e 'Otuá 'i he folofolá ko e founga manava'ofá, ko e hala lahi 'o e fiefiá, ko e founga lahi 'o e huhu'í, pea mo e palani 'o e fakamo'uí.

Ko Sīsū Kalaisi 'a e uho 'o e palani 'a e 'Otuá. Na'e fakakakato 'e Sīsū Kalaisi 'a e taumu'a 'a 'Ene Tamaí 'i He'ene fai e Fakaleléi, pea 'oku lava ke tau takitaha ma'u ai 'a e mo'ui ta'e fa'amaté mo e mo'ui ta'engatá. Ko Sētane, pe ko e tēvoló, ko e fili ia ki he palani 'a e 'Otuá.

Ko e taha 'o e ngaahi me'afaoaki ma'ongo'onga taha 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú ko e tau'atāina ke filí, pe ko 'ete lava ko ia ke te filí. 'Oku fakafalala 'a 'etau fakalalakaka ta'engatá ki he founga 'oku tau faka'aonga'i ai 'a e me'afaoaki ko 'ení. Kuo pau ke tau fili ke muimui 'ia Sīsū Kalaisi pe muimui 'ia Sētane.

Lolotonga 'a e mo'ui 'i he māmaní, 'oku tau mavahe fakaesino ai mei he 'Otuá, ka ko Hono finangaló ke ma'u 'e he tokotaha kotoa pē 'o 'Ene fānaú 'a e melinó 'i he mo'ui ni pea mo e fiefia kakato 'i Hono 'afio'angá hili 'a e mo'ui ko 'ení. Ko Hono finangaló ke tau hoko 'o hangē pē ko Iá.

Ako Folofolá

Fānau 'a e 'Otuá

T&F 93:29
Ngāue 17:29

Hepelū 12:9

Taumu'a 'a e 'Otuá

Mōsese 1:39 Sione 17:3

Mo'ui 'i he Maama Fakalaumālié

T&F 138:53–56
Mōsese 3:5

'Ēpalahame 3:22–26
Selemaia 1:5

Guide to the Scriptures,
"Premortal Life"

Ko e Fakatupú

Na'e fakatupu 'e Sīsū Kalaisi 'a e māmaní 'o fakatatau ki he fakahinohino 'a e Tamaí, ko ha feitu'u ke tau mo'ui ai mo a'usia ha ngaahi me'a. Ke tau lava 'o fakalalakaka pea hoko 'o tatau mo e 'Otuá, na'e fie ma'u ke tau taki taha ma'u ha sino pea sivi'i kitautolu lolotonga ha vaha'ataimi 'ahi'ahi'anga 'i māmani. Lolotonga 'etau 'i he māmaní, 'oku tau mavahe ai mei he 'afio'anga 'o e 'Otuá. 'Oku 'ikai ke tau manatu ki he'etau mo'ui pea tau toki ha'u ki he māmaní. Kuo pau ke tau mo'ui'aki 'a e tuí, kae 'ikai ko 'etau falala pē ki he ngaahi ongo mo e ngaahi mālohi 'oku tau ma'ú.

Ako Folofolá

1 Nīfai 17:36
'Alamā 30:44
T&F 88:41–47

Mōsese 2:1
Mōsese 6:63
'Ēpalahame 3:24–25

JST, Sione 1:1–3
2 Kolinitō 5:6–7

Tau'atāina ke Filí mo e Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī

Ko 'Ātama mo 'Ivi 'a e fuofua fānau 'a e 'Otuá ke ha'u ki māmaní. Na'e ngaohi 'e he 'Otuá 'a 'Ātama mo 'Ivi pea tuku kinaua 'i he Ngoue ko 'Ītení. Na'e ngaohi 'a 'Ātama mo

Ngaahi Fakamatalá

'Ivi 'i he tatau 'o e 'Otuá, 'aki 'a e sino ko e kakano mo e hui. Lolotonga 'a e 'i he ngoué 'a 'Ātama mo 'Ivi, na'á na kei 'i he 'ao pē 'o e 'Otuá pea na'á na mei mo'ui ai pē 'o ta'e ngata. Na'á na mo'ui ta'e halaia, pea na'e foaki ange 'e he 'Otuá 'a e ngaahi me'a na'á na fiema'ú.

Na'e foaki 'e he 'Otuá kia 'Ātama mo 'Ivi 'ena tau'atāina ke filí 'i he Ngoue ko 'Īteni. Na'á ne fekau kiate kinaua ke 'oua na'á na kai mei fua kuo fakatapuí, pe ko e fua 'o e 'akau 'o e 'ilo 'o e lelei mo e koví. Kapau te na talangofua ki he fekau ko 'ení te na nofo ai pē 'i he ngoué, ka he 'ikai ke na fakalalakaka kinaua 'i ha'ana fehanga hangai mo e ngaahi me'a 'i he mo'ui fakamatelié. He 'ikai ke na lava 'o 'ilo 'a e fiefiá koe'uhí he 'ikai ke na a'usia 'e kinaua 'a e loto mamahí pe ko e mamahí.

Na'e fakatauele'i 'e Sētane 'a 'Ātama mo 'Ivi ke na kai 'a e fua na'e ta'ofi ke 'oua na'á na kaí, pea na'á na fili ke na kai ia. Ko e konga pē 'eni 'o e palani 'a e 'Otuá. Koe'uhi ko e fili ko 'ení, na'e kapusi ai kinaua mei he ngoué pea mei he 'ao 'o e 'Otuá. 'Oku ui 'eni ko e Hingá. Ko e mate fakalaumālié 'a e mavahe mei he 'afio'anga 'o e 'Otuá. Na'e ma'u leva 'e 'Ātama mo 'Ivi 'a e sino fakamatelié—'o lava ke na mate fakasino, pe ko e mavahevahe 'a e sinó mo e laumālié. Na'e lava 'eni he taimí ni ke na ma'u ha ngaahi mahaki pea mo ha fa'ahinga kehekehe 'o e mo'ui mamahí. Ne na ma'u leva 'a e tau'atāina ke fili pe ma'anauá, pe ko 'ena fili ki he lelei pe ko e koví. 'Oku hanga 'e he me'a ni 'o fakafaingofua 'i 'ena ako mo fakalalakaká. Na'e toe lava foki ai ke na fai ha ngaahi fili na'e hala, 'o na faiangahala ai. 'Ikai ko ia pē, ka na'e lava heni ke na ma'u ha fānau, 'o lava ai ke ha'u ki he māmaní 'a hono toenga 'o e fānau fakalaumālie 'a e 'Otuá, ma'u ha ngaahi sino fakamatelie, pea sivi'i ai kinautolu. Ko e founga pē 'eni 'e taha 'e lava ke fakalalakaka ai 'a e fānau 'a e 'Otuá pea nau hoko 'o tatau mo Ia.

Akonaki Fekauaki mo e Hingá

'I ho'o 'uluaki ako'i e tokāteline ko 'ení, 'oua te ke ako'i e me'a kotoa pē 'okú ke 'ilo kau ki aí. Fakamatala'i ange pē na'e fili 'e he 'Otuá ha toko ua 'o 'Ene fānau, 'a 'Ātama mo 'Ivi, ke na hoko ko e 'uluaki ongo mātu'a 'i he māmaní. Hili 'ena maumau fonó, na'á na fakatou mo'ulaloa ai ki he angahalá mo e maté. Na'e 'ikai ke na lava 'iate kinaua pē ke foki 'o nofo mo e Tamai Hēvaní. Na'e folofola 'a e 'Eiki kia 'Ātama pea ako'i kiate ia 'a e palani 'o e fakamo'ui pea mo e huhu'í 'o fakafou 'i he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'I he muimui 'a 'Ātama mo hono fāmilí ki he palani ko iá, 'e lava ke nau ma'u 'a e fiefiá 'i he mo'ui ko 'ení pea nau toe foki 'o nofo fakataha mo e 'Otuá (vakai, 'Alamá 18:36; 22:12–14).

Ako Folofolá

'I he Ngoué

2 Nīfai 2	Mōsese 3:15–17	Sēnesi 1:26–31
Mōsese 2:26–31	Mōsese 5:11	Sēnesi 2:15–17

Ko e Hingá

2 Nīfai 2:25	Mōsese 4	Sēnesi 3
'Alamá 12:22–34	Mōsese 5:10–12	

Ko 'Etau Mo'ui 'i he Māmaní

Ko e mo'ui 'i he māmaní ko ha faingamālie ia mo ha tāpuaki. Ko 'etau taumu'a 'i he mo'ui ko 'ení ke tau ma'u 'a e fiefiá pea tau teuteu ke toe foki hake ki he 'afio'anga 'o e 'Otuá. 'I he mo'ui matelié 'oku tau mo'ui ai 'i ha tu'unga 'oku tau mo'ulaloa ai ki he mate

fakaesinó mo fakalaumālié fakatou'osi. 'Oku ma'u 'e he 'Otuá ha sino ta'e fa'amate haohaoa mo nāunau'ia 'o e kakano mo e hui. Kuo pau foki ke tau ma'u 'e kitautolu ha sino ta'e fa'amate haohaoa mo nāunau'ia 'o e kakano mo e hui ka tau lava 'o tatau mo e 'Otuá pea tau foki hake ai ki Hono 'afio'angá. Neongo ia, tupu mei he Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī, 'oku ma'u ai 'e he tokotaha kotoa pē 'i he māmaní ha sino fakamatelie 'oku 'ikai ke haohaoa, pea 'e iku pē 'o mate. Ka ne ta'e 'oua 'a e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí, pehē kuo fakangata 'e he maté 'a e 'amanaki lelei kotoa ki ha nofo fakataha mo e Tamai Hēvaní 'i he kaha'ú.

'Oku hoko 'a e fai angahalá, fakataha mo e mate fakaesinó, ko ha tefito'i me'a 'okú ne ta'ofi kitautolu mei he'etau hoko 'o tatau mo 'etau Tamai Hēvaní mo ha'atau toe foki atu ki Hono 'afio'angá. 'I hotau tu'unga matelié, 'oku tau fa'a fakavaivai ai ki he 'ahi'ahí, maumau'i e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, pea tau faiangahala. Lolotonga 'etau mo'ui 'i he māmaní 'oku tau taki taha fai pē ha ngaahi fehālaaki. 'Oku iku ma'u pē 'a e faiangahalá ki he mamahí neongo 'e 'ikai 'asi pehē ia he taimi 'e ní'ihí. 'Oku fakatupu 'e he faiangahalá 'a e ongo'i halaiá mo e mā. Koe'uhi ko 'etau ngaahi angahalá, he 'ikai ke tau lava ai 'o foki ke nofo fakataha mo e Tamai Hēvaní kae 'oua kuo 'uluaki fakamolemole'i mo fakama'a kitautolu.

Lolotonga 'etau 'i he mo'ui fakamatelié, 'oku tau a'usia ai ha ngaahi me'a te tau ma'u ai 'a e fiefiá. 'Oku tau a'usia foki mo ha ngaahi me'a 'okú ne 'omi 'a e mamahí mo e loto mamahí, pea ko e ní'ihí 'o e ngaahi mamahi ko 'ení ko e fakatupu ia 'e he ngaahi fai angahala 'a ha ní'ihí kehe. 'Oku 'omi 'e he ngaahi me'a ko 'eni 'oku tau a'usiá, ha ngaahi faingamālie ke tau ako ai pea tau tupulaki, ke tau 'ilo'i 'a e lelei mei he koví, pea ke tau fai ha'atau ngaahi fili. 'Oku tataki kitautolu 'e he 'Otuá ke tau fai lelei; 'oku fakatauele'i kitautolu 'e Sētane ke tau fai angahala. He 'ikai ke tau lava 'o ikuna'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e faiangahalá 'iate kitautolu pē, 'o tatau pē mo e mate fakaesinó. 'Oku 'ikai ke tau lava 'o fai ha me'a ta'e kau ai 'a e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí.

Ako Folofolá

Vaha'ataimi 'Ahi'ahi'anga pe Sivi

2 Nifai 2:21	'Alamā 12:21–24	'Ēpalahame 3:25–26
2 Nifai 9:27	'Alamā 34:31–35	
Mōsaia 3:19	'Alamā 42:2–10	

Filí

2 Nifai 2:26–29	<i>Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupú, "Tau'atāina ke</i>
Sosiua 24:15	<i>Filí mo e 'Ekea Meiate Kita 'a 'Ete Ngaahi Ngāué"</i>

Lelei mo e Koví

Molonai 7:12–19

Faiangahalá

Loma 3:23	1 Sione 1:8–10	1 Sione 3:4
-----------	----------------	-------------

He 'ikai Lava ke Nofo Fakataha 'a e Kakai Ta'ema'á mo e 'Otuá

1 Nifai 10:20–21	3 Nifai 27:19	Mōsese 6:57
'Alamā 41: 10–11		

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakamatalá

Ko e Fakalelei

Kimu'a pea fa'u 'a e māmaní, na'e fili 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a Sīsū Kalaisi ke hoko ko hotau Fakamo'uí mo hotau Huhu'í. 'Oku tau lava ke ikuna'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e Hingá koe'uhi pē ko e feilaulau fakalelei 'a Sīsū Kalaisí. Talu pē mei he kamata'anga 'o māmaní mo e fakamo'oni'i 'e he kau palōfita kotoa pē ko Sīsū Kalaisi hotau Huhu'í.

Te tau a'usia kotoa pē 'a e mate fakasinó, ka na'e ikuna'i 'e Sīsū Kalaisi 'a e mate fakasinó ma'atautolu.

'I He'ene pekia he kolosí, na'e mavahe ai 'a Hono Laumālié mei Hono sinó. 'I he 'aho hono tolú, na'e toe fakataha ai 'o ta'engata 'a Hono laumālié mo

Hono sinó, pea he 'ikai pē ha taimi te na toe mavahevahe ai. Na'á Ne hā ki ha kakai tokolahi 'o Ne fakahā ai kiate kinautolu 'Ene ma'u ha sino ta'e fa'amate 'o e kakano mo e hui. 'Oku ui e fakataha 'a e sinó mo e laumālié ko e toetu'u pea ko ha me'afaoaki ia kuo tala'ofa mai kiate kitautolu taki taha. Te tau toetu'u kotoa 'o tatau ai pē pe na'a tau fai lelei pe fai kovi 'i he mo'uí ni koe'uhi ko e Toetu'u 'a Sīsū Kalaisí. Te tau ma'u ha sino ta'e fa'amate haohaoa 'o e kakano mo e hui 'a ia he 'ikai pē toe mo'ulaloa ia ki he mahakí, mamahí, pe maté. 'Oku hanga 'e he toetu'ú 'o 'ai ke tau toe lava 'o foki hake ki he 'afio'anga 'o e 'Otuá ke fai hotau fakamāu'í, ka 'oku 'ikai ke ne fakapapau'í mai 'e ia te tau lava 'o nofo 'i Hono 'afio'angá. Kuo pau foki ke fakama'a kitautolu mei he'etau ngaahi angahalá ka tau ma'u 'a e tāpuaki ko iá.

Na'e fekau'í mai 'e he 'Otuá 'a Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sīsū Kalaisi ke Ne ikuna'i e tūkia'anga ko e angahalá, pea pehē foki ki he tūkia'anga ko e mate fakasinó. 'Oku 'ikai ha'atau kaunga 'atautolu ki he Hinga 'a 'Ātama mo 'Iví, ka 'oku tau ha'isia pē ki he'etau ngaahi angahala 'atautolú. 'Oku 'ikai malava 'e he 'Otuá ke 'afio ki he angahalá 'o momo'í faka'atu'í ia, pea 'oku hanga 'e he angahalá 'o ta'ofi kitautolu mei ha'atau nofo 'i Hono 'afio'angá. Ngata pē 'i he 'alo'ofa mo e manava'ofa 'a e Fakamo'uí, 'e lava ke tau ma'a ai mei he angahalá pea tau toe lava 'o nofo fakataha mo e 'Otuá. 'Oku lava 'eni 'i he tui kia Sīsū Kalaisí, fakatomala, papitaiso, ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea kātaki ke a'u ki he ngata'angá.

Na'e totongi 'e Kalaisi 'a e mo'ua 'o 'etau ngaahi angahalá ke fakakakato 'a e palani 'o e fakamo'uí. Ko Ia tokotaha pē na'e lava ke Ne fai 'ení. Na'e uiui'i pea teuteu'í ia 'i he mo'uí fakalaumālié. Ko e 'Alo mo'oni ia 'o e 'Otuá 'i he kakanó. Na'e 'ikai Ha'ane angahala pea na'á Ne talangofua kakato ki He'ene Tamaí. Neongo na'e 'ahi'ahi'í Ia ka na'e 'ikai 'aupito ke Ne tukulolo ki he 'ahi'ahí. 'I he taimi na'e kole ai 'e he Tamaí ki Hono 'Alo 'Ofa'angá ke totongi 'a e angahala 'a māmaní, na'e mateuteu mo lotu fiemālie pē ki ai 'a Sīsū. Na'e kau 'i he Fakalelei 'a 'Ene mamahi 'i he Ngoue ko Ketisemaní mo 'Ene mamahi pea pekia 'i he kolosí, pea faka'osi'aki 'a 'Ene Toetu'ú. Neongo na'e 'ikai hano tatau 'a 'Ene mamahí—na'e pehē fau hono lahí ne tafe ai 'a e totó mei he ava kotoa pē 'i hono kilí peá Ne kole ai pe 'e lava ke to'o atu 'a e kavenga mamafa ko 'ení meiate Ia—ka na'á Ne talangofua ki he finangalo 'o e Tamaí 'i He'ene fakahā 'i he founga mā'olunga tahá 'a e 'ofa ki He'ene Tamaí pea kiate kitautolu. 'Oku ui ko e Fakalelei, 'a hono ikuna'i ko 'eni 'e Sīsū Kalaisi 'a e mate fakalaumālié 'aki 'Ene mamahí pea mo 'Ene ikuna'i e mate fakaesinó 'aki 'a 'Ene Toetu'ú.

'Oku tala'ofa mai 'a Kalaisi 'e fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá 'o kapau te tau tali Ia 'aki 'etau tui kiate Ia, fakatomala, papitaiso 'i he fakauku, mo e hilifakinima ke ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea feinga faivelenga ke tauhi 'Ene ngaahi fekaú 'o a'u ki he ngata'anga 'o 'etau mo'u'i. Te tau ma'u 'a e fakamolemole' pea fakama'a kitautolu mei he'etau ngaahi angahalá 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'i ha'atau hokohoko fakatomala ma'u pē. 'Oku to'o atu meiate kitautolu 'a e mafatukituki 'o e ongo'i halaiá mo e maá, pea 'oku tau hoko 'o taau ke toe foki atu ki he 'afio'anga 'o e 'Otuá 'o fakafou pē 'ia Sīsū Kalaisi.

'I he'etau fakafalala ki he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi, te Ne lava leva 'o tokoni'i kitautolu ke tau kataki'i hotau ngaahi 'ahi'ahi, 'a 'etau mahamahaki, pea mo hotau mamahi. 'E lava ke fakafonu 'aki kitautolu 'a e fiefiá, nongá mo e fiemālié. 'E lava ke fakalelei'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku ta'e fakafiemālie 'i he mo'ui ní, 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi.

Neongo iá, na'e 'ikai ke to'o 'e Sīsū ia 'a hotau fatongia fakatāutahá 'i He'ene totongi 'a e mo'ua 'o 'etau ngaahi angahalá. Kuo pau ke tau fakahā 'oku tau tali Ia pea te tau muimui ki He'ene ngaahi fekaú. Ko e me'a'ofa pē 'e taha ko e Fakalelei 'e lava ke tau toe foki atu ai 'o nofo mo e 'Otuá.

Ako Folofolá

Ko e Toetu'ú

2 Nifai 9:6–7	T&F 88:27–32	Guide to the Scriptures, "Death, Physical," "Death, Spiritual," "Resurrection"
'Alamā 11:42–45	Luke 24:1–10, 36–39	
'Alamā 40:23	1 Kolinitō 15:20–23	
Hilamani 14:15–19	JST, 1 Kolinitō 15:40–42	

Ko e Fakalelei

2 Nifai 2:6–8	T&F 19:15–19	1 Sione 1:7
'Alamā 7:11–13	T&F 45:3–5	Guide to the Scriptures,
'Alama 34:8–10	Sione 3:16–17	"Atone, Atonement"

Ko e Ongongolelei—'A e Halá

2 Nifai 9:1–24	'Alamā 11:40	3 Nifai 27
2 Nifai 31	3 Nifai 11:31–41	Molonai 7:27–28

Ko e Maama 'o e Ngaahi Laumālié

Neongo na'e ikuna'i 'e Kalaisi 'a e mate fakasinó ka kuo pau ke mate 'a e kakai kotoa pē, he ko e maté ko e kongá ia 'o e founga 'oku liliu ai kitautolu mei he mo'ui matelié ki he mo'ui ta'e fa'amaté. 'I he'etau maté 'oku 'alu hotau ngaahi laumālié ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié. 'Oku 'ikai ke liliu 'e he maté ia 'a hotau 'ulungāngá mo 'etau holi ki he lelei pe koví. Ko kinautolu ko ia na'a nau fili ke talangofua ki he 'Otuá 'i he mo'ui ko 'ení, 'oku nau mo'ui fiefia, melino, pea mo mālōlō mei he ngaahi faingata'á mo e ngaahi me'a 'oku fai ki ai e hoha'á. Ko kinautolu na'e 'ikai ke nau fili ke talangofua 'i he mo'u'i ni pea 'ikai ke nau fakatomalá, 'oku nau mo'ui 'i ha tu'unga fakamamahi. 'I he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié, 'oku malanga'i ai 'a e ongoongolelei kiate kinautolu na'e 'ikai ke nau talangofua ki he ongoongolelei pe ma'u ha faingamālie ke fanongo ki ai lolotonga 'enau 'i he māmaní. 'Oku tau nofo 'i he maama 'o e ngaahi laumālié kae 'oua kuo tau toetu'u.

Ako Folofolá

Ko Hono Malanga'aki e Ongongolelei ki he Kakai Pekiá

T&F 138

1 Pita 3:19–20

1 Pita 4:6

Ko e Maté mo e Maama 'o e Ngaahi Laumalié

'Alamā 34:34

'Alamā 40:11–14

Tangata Malanga 12:7

Ko e Toetu'ú, Fakamāú, mo e Mo'ui Ta'e Fa'amaté

Ko e taimi ko ia 'oku toe fakataha ai hotau sinó mo hotau laumalié 'i he toetu'ú, 'e toe fakafoki mai ai kitautolu ki he 'ao 'o e 'Otuá ke fai hotau fakamāuí. Te tau manatu'i lelei 'etau anga mā'oni'oni pea mo 'etau halaiá. Kapau kuo tau fakatomala, te tau ma'u 'a e 'alo'ofá. 'E fakapale'i kitautolu 'o fakatatau ki he 'etau ngaahi ngāué mo 'etau ngaahi holí.

'E hoko 'a e kakai kotoa pē 'o mo'ui ta'e fa'amate 'i he toetu'ú—te nau mo'ui 'o 'ikai toe ngata. Ko e mo'ui ta'e fa'amaté ko ha me'a'ofa ta'etotongi ia ki he kakai kotoa pē, 'o tatau ai pē pe 'oku nau anga mā'oni'oni pe anga kovi. Neongo ia, 'oku 'ikai ke tatau 'a e mo'ui ta'engatá mo e mo'ui ta'e fa'amaté. Ko e mo'ui ta'engatá ko ha me'afokasi ia 'a e 'Otuá pea 'oku foaki ia kiate kinautolu pē 'oku talangofua ki He'ene ongoongolelei. Ko e tu'unga mā'olunga taha ia 'e lava ke tau a'usía. 'Oku ma'u ia 'e kinautolu kuo fakatau'atāina'i mei he angahalá mo e mamahí, 'i he Fakalelei 'a Kalaisí. Ko e hakeaki'í ia, 'a ia 'oku 'uhinga ki he nofo fakataha mo e 'Otuá 'i ha ngaahi fāmilí ta'engata 'o ta'e ngata. Ko hono 'ilo'i ia 'o e 'Otuá pea mo Sīsū Kalaisi pea mo a'usia 'a e mo'ui 'okú na ma'ú.

Toetu'ú mo e Toe Fanau'i Mai 'i ha Fōtunga Kehé (Reincarnation)

'Oku fa'a feto'oaki 'e he kakai 'e ni'ihí 'a e tokāteline 'o e toetu'ú mo e fakakaukau 'oku toe fanau'i mai ha taha 'i ha fōtunga kehe hili 'a e maté. 'Oku pehē 'i he fakakaukau ko 'ení 'oku toe fanau'i mai ki māmani ha tokotaha 'i ha fōtunga 'oku kehe pea ko ha tokāteline hala 'eni. Ko e tokāteline 'o e toetu'ú, ko hono ma'u 'o ha fakapale ta'engata 'o ha sino ta'e fa'amate 'o e kakano mo e hui. Ko ha tokāteline mo'oni 'eni. Fakapapau'i 'oku mahino lelei kiate kinautolu 'okú ke ako'í 'a e tokāteline 'o e toetu'ú.

Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau

'Oku tau lava 'o fai ha ngaahi fili ki he lelei pea mo e kovi lolotonga 'etau mo'ui fakamatelié. 'Oku fakapale'i kitautolu 'e he 'Otuá 'o fakatatau ki he 'etau ngaahi ngāué pea mo 'etau ngaahi holí. Koe'uhi 'oku fakapale'i 'e he 'Otuá 'a e tokotaha kotoa pē 'o fakatatau ki he ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i he sinó, 'oku 'i ai leva ha ngaahi pule'anga kehekehe 'o e nāunau 'e vahe kitautolu ki ai hili 'a e Fakamāú. Ko kinautolu na'a nau fakatomala mei he'enau ngaahi angahalá pea ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei mo tauhi 'a e ngaahi fuakava fekau'aki mo iá, 'e fakama'a kinautolu 'i he Fakalelei 'a Kalaisí. Te nau ma'u 'a e hakeaki'í 'i he nāunau mā'olunga tahá, 'a ia 'oku 'iloa foki ko e nāunau fakasilesitalé. Te nau nofo 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá, hoko 'o tatau mo Ia, pea nau ma'u 'a e fiefia kakató. Te nau nofo fakataha mo kinautolu 'o honau fāmilí 'oku fe'ungá. 'Oku fakatatau 'a e pule'anga ko 'ení 'i he folofolá ki he nāunau pe ko e maama 'o e la'aá.

'Oku ma'u 'e he kakai 'oku 'ikai ke nau tali 'a hono kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi ka 'oku nau mo'ui angatonu, ha nofo'anga 'i he pule'anga fakatelesitalé. 'Oku fakatatau 'a e pule'anga ko 'eni ki he nāunau 'o e māhiná.

Ko kinautolu na'e hokohoko atu pē 'enau fai angahalá pea 'ikai ke nau fakatomala 'i he mo'ui ko 'eni, te nau ma'u honau fakapalé 'i he pule'anga taupotu taha ki laló, 'a ia 'oku ui ko e pule'anga fakatilesitalé. 'Oku fakatatau 'a e pule'anga ko 'eni ki he nāunau 'o e ngaahi fetu'ú.

Ngaahi Fakamatalá

Ako Folofolá

Toetu'ú mo hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei

2 Nifai 9:14–15   Sēkope 6:8–9   'Alamá 42:13–15, 22–23

Fakamāú

2 Nifai 28:23   'Alamá 5:15–21   T&F 132:12; 137:9
Mōsaia 3:23–25   'Alamá 12:12–14   Sione 5:22

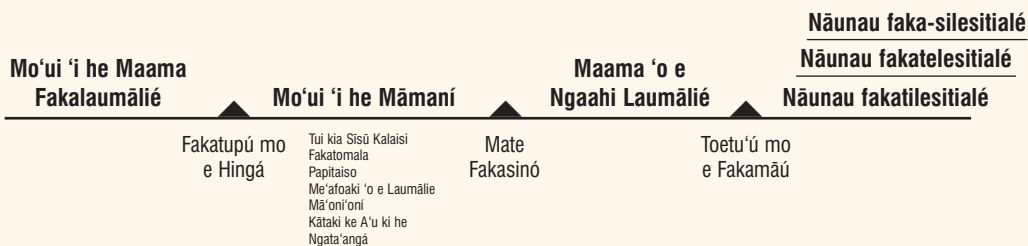
Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau

3 Nifai 28:10   T&F 76   Mātiu 5:48
Talateu ki he T&F 76   T&F 137   1 Kolinitō 15:40–42

Mo'ui Ta'engatá

2 Nifai 31:17–21   T&F 45:8   Sione 3:16
T&F 14:7   T&F 93:19   Sione 17:3
T&F 29:43–44

Palani 'o e Fakamo'u'i

'Oku lava ke fakahoko 'a e fakamo'u'i, 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi

Fakaafe ke Papitaisó

'Oku totonu ke mahino mo fakahangatonu 'a e fakaafe ke papitaiso mo hilifakinimá: "Te ke muimui nai ki he sipinga 'a Sīsū Kalaisi 'i hano papitaiso koe 'e ha taha 'okú ne ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá? 'E fakahoko 'etau ouau papitaisó 'i he ['ahó]. Te ke teuteu nai ke ke papitaiso 'i he 'aho ko iá?"

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakakaukau ki Hono Ako'í

'Oku 'i he konga ko 'ení ha ngaahi fakakaukau ke ke faka'aonga'i 'i ho'o teuteu'i pea mo ho'o ako'i 'a e lēsoni ko 'ení. Fa'a lotu pea muimui 'i he Laumālié 'i ho'o fili ko ia 'a e founga ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi fakakaukau ni. Tānaki atu 'a e ngaahi fakakaukau 'okú ke fili ki hono palani ho'o lēsoni. Manatu'i ko e ngaahi fokotu'u pē 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení ke tokoni'i koe 'i hono feau e ngaahi fiema'u 'a kinautolu 'okú ke ako'í—ka 'oku 'ikai ko ha ngaahi me'a kuo pau ke fai.

Palani Lēsoni Nounou (miniti 'e 3–5)

'Oku ako'i mai 'e he palani 'o e fakamo'uí 'a e feitu'u na'a tau ha'u mei aí, 'a e 'uhinga 'oku tau 'i māmani aí, mo e feitu'u te tau 'alu ki ai hili 'a e mo'ui ko 'ení. 'Okú ne mape'i 'e ia 'a 'etau fononga ta'engatá mei he maama fakalaumālié, mo'ui 'i he māmani, maté, toetu'ú, 'o a'u ki he'etau mo'ui 'i 'itāniti. 'Oku toe fakamatala'i foki 'e he palani 'a e me'a 'oku fakahoko 'e he'etau Tamai Hēvani 'ofá ke tokoni'i 'aki kinautolu ke tau lava'i lelei 'a e fonongá koe'uhí ke tau lava 'o toe foki atu ki Hono 'afio'angá pea hoko 'o tatau mo la. 'Oku nofo taha 'a e palani 'i he misiona pea mo e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi ke ikuna'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e Hingá pea ke tau lava 'o ma'u 'a e mo'ui ta'engatá. 'Okú ma fakaafe'i koe ke ke fakalaululoto mo lotua 'a e pōpoaki ni.

- Mo'ui 'i he Maama Fakalaumālié: Ko e Taumu'a mo e Palani 'a e 'Otuá Ma'atautolú
- Ko e Fakatupú
- Tau'atāina ke Filí mo e Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī
- Ko 'Etau Mo'ui 'i he Māmani
- Ko e Fakalelei
- Ko e Maama 'o e Ngaahi Laumālié
- Ko e Toetu'ú, Fakamāú, mo e Mo'ui Ta'efa'amaté
- Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunaú

Ngaahi Tukupaá

- Te ke lotu nai ke ke 'ilo'i pe 'oku mo'oni 'a e me'a kuó ma ako'i atú?
- Te ke fakatomala nai mei ho'o ngaahi angahalá?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu 'i he Sāpate ko 'ení?
- Te ke muimui nai ki he sipinga 'a e Fakamo'uí 'o ke papitaiso 'i he ('ahó)?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Palani Lēsoni Fe'ungamālié (miniti 'e 10–15)

'Oku tokoni'i kinautolu 'e he'ema pōpoaki ke mahino 'a e taumu'a 'o e mo'ui pea mo hotau tupu'angá. 'Okú ne 'omi 'e ia ha 'amanaki lelei pea tokoni'i kinautolu ke tau ma'u 'a e melinó, fiefiá, mo e nēkeneká. 'Okú ne tala mai kiate kinautolu 'a e feitu'u na'a tau ha'u mei aí, 'a e 'uhinga 'oku tau 'i he māmani aí, mo e feitu'u te tau 'alu ki ai hili 'a e mo'ui ko 'ení. Ko e 'Otuá 'a 'etau Tamai, pea 'okú Ne 'ofa 'iate kinautolu. Ko 'Ene fānau

Ngaahi Fakamatalá

kitautolu. Ko e konga kitautolu 'o Hono fāmili, pea na'a tau nofo fakataha mo la kimu'a pea toki fanau'i mai kitautolu ki he māmani. 'Oku 'i ai Ha'ane palani 'o e fiefiá 'a ia te tau toe lava ai 'o foki ki Hono 'aó hili 'a e mo'ui ko 'eni. 'Oku fakafalala pē 'etau fakalalakaká ki he anga 'etau faka'aonga'i 'a 'etau tau'atāina ke fili na'e foaki mai 'e he 'Otuá, pe ko 'etau lava ko ia ke fai ha fili. Ko e Hinga 'a 'Ātamá ko ha konga pē ia 'o e palani ko iá ke tau lava ai 'o ha'u ki māmani, ma'u ha sino fakamatelie, a'usia ha ngaahi me'a, pea ma'u hatau ngaahi fāmili. Ka na'e toe 'omi foki 'e he Hingá 'a e mate fakasinó, 'a ia ko e mavahe ia 'a e laumālié mei he sinó, pea mo e mate fakalaumālié, 'a ia ko e mavahe ia mei he 'Otuá.

Ko Sisū Kalaisi 'a e uho 'o e palani 'a e 'Otuá. Na'e ikuna'i 'e he feilaulau fakalelei 'a Kalaisi 'a e mate fakasinó mo e mate fakalaumālié fakatou'osi. Te tau toetu'u kotoa pē pea mo'ui 'o 'ikai toe ngata 'i ha sino fakamatelie 'oku toe hoko ki ai 'a e mamahi pe mahamahaki. Na'e fakahoko foki 'e Kalaisi ke lava 'o ikuna'i 'a e mate fakalaumālié. Te Ne 'alo'ofa 'o fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá 'i he'etau mo'ui'aki 'a 'Ene ongoongolelei. Te Ne fakamo'ui kitautolu pea fetongi 'a e ongo'i halaia mo e maá 'aki 'a e melino mo e fiefia 'i he mo'ui ni.

Ko e konga ia 'o e palani 'o e 'alo'ofa 'a e 'Otuá ke hoko kiate kitautolu kotoa 'a e mate fakasinó. 'E mavahe hotau laumālié mei hotau sinó 'o nofo 'i he maama 'o e ngaahi laumālié 'i ha vaha'ataimi. Te tau toetu'u hake leva 'i ha sino ta'e fa'amate, 'a ia ko e fakataha ia 'a hotau sinó mo e laumālié 'o ta'engata. 'E fakamāu'i leva kitautolu 'o fakatatau ki he'etau ngaahi ngāue mo 'etau ngaahi holí. Ko kinautolu na'a nau mo'ui'aki 'a e ongoongolelei, te nau ma'u 'a e me'afaoaki ma'ongo'onga taha 'a 'etau Tamai Hēvani, 'a e me'afaoaki 'o e mo'ui ta'engata 'i Hono 'afio'angá.

Kuo toe mafao atu 'i he 'ofa 'a e to'ukupu 'o 'etau Tamai Hēvani ki He'ene fānaú ke fakahā 'Ene palani 'o e fiefiá. 'Oku tau ako 'o kau ki he palani fakaofo ko 'eni 'i he Tohi 'a Molomoná 'a ia 'e lava ke ke lau, fakalaulauloto, pea lotua ia. 'Okú ma fakaafe'i koe ke tau ō mo kimaua ki he lotú.

Ngaahi Tukupaá:

- Te ke lotu nai ke ke 'ilo'i pe 'oku mo'oni 'a e me'a kuó ma ako'i atú?
- Te ke fakatomala nai mei ho'o ngaahi angahalá?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu 'i he Sāpate ko 'eni?
- Te ke muimui nai ki he sīpinga 'a e Fakamo'ui 'o ke papitaiso 'i he ('ahó)?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Palani Lēsoni Kakató (miniti 'e 30–45)

- Mo'ui 'i he Maama Fakalaumālié: Ko e Taumu'a mo e Palani 'a e 'Otuá Ma'atautolú
  - Ko e 'Otuá 'a 'etau Tamai Hēvani, pea ko 'Ene fānaú kitautolu (vakai, Ngāue 17:16–34; Hepelū 12:9).

Ngaahi Fakamatalá

- 'Oku 'i ai ha palani 'a e 'Otuá ke tau fiefia ai. Ko Sísū Kalaisi 'a e uho 'o e palani ko iá.
- 'Oku lava e toe foki ki he 'ao 'o e 'Otuá tupu mei He'ene palani 'o e fiefiá (vakai, Mōsese 1:39).
- 'Oku fakafalala 'a 'etau fakalakalaka ta'engatá ki he founga 'o 'etau faka'aonga'i 'a 'etau tau'atāina ke filí (vakai, 2 Nifai 2:27–29).
- Ko e Fakatupú
  - Na'e fakatupu 'e Sísū Kalaisi 'a e māmaní 'o fakatatau ki he fakahinohino 'a e Tamai (vakai, Hepelū 1:1–3).
- Tau'atāina ke Filí mo e Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī
  - Na'e ngaohi 'a 'Ātama mo 'Ivī 'i he tatau 'o e 'Otuá (vakai, Sēnesi 1:26–27).
  - Na'á na ta'e halaia 'i he Ngoue ko 'Itēni peá na nofo 'i he 'ao 'o e 'Otuá.
  - Na'e kapusi kinaua mei he ngoué koe'uhi ko 'ena kai 'a e fua tapú (vakai, Mōsese 4:19–31). 'Oku ui 'eni ko e Hingá.
  - Na'á na hoko 'o matelie, lava ke 'i ai 'ena fānau, pea na'á na mo'ulaloa foki ki he angahalá mo e maté (vakai, 2 Nifai 2:22–25; Mōsese 5:11).
- Ko 'Etau Mo'ui 'i he Māmaní
  - Ko 'etau taumu'a 'i he mo'uí ke ma'u 'a e melino, fiefia, mo e nēkeneka 'e tolongá 'i he'etau hoko ko ha ngaahi fāmilí, pea ke tau teuteu ke foki 'o nofo fakataha mo e 'Otuá.
  - Na'a tau ha'u ki he māmaní ke sivi'i kitautolu (vakai, 'Ēpalahame 3:24–25).
  - 'Oku tau ma'u ha sino 'o e kakano mo e hui, ka 'oku tau mo'ulaloa ki he mate fakasinó.
  - 'Oku tuku mai 'e he 'Otuá ha ngaahi fekau. Kapau te tau talangofua, 'e tāpuekina kitautolu. Kapau te tau talangata'a, 'oku tau faiangahala pea tau ma'u hono ngaahi nunu'á.
  - Kuo pau ke totongi ki he angahala kotoa pē, 'a ia ko 'etau totongi 'e kitautolu pē pe ko Kalaisi (vakai, T&F 19:15–20).
  - 'Oku tau fai ha ngaahi fili, pea 'oku tau fai angahala kotoa pē (vakai, Loma 3:23).
  - 'Oku tau a'usia ha ngaahi me'a 'okú ne 'omi kiate kitautolu 'a e fiefiá mo e mamahí foki.
  - He 'ikai ke tau lava 'o ikuna'i 'a e mate fakasinó pe fakalaumāliē ta'e kau ai 'a Kalaisi.
- Ko e Fakalelei
  - Koe'uhi ko hono ikuna'i 'e Sísū Kalaisi 'a e mate fakasinó, ko ia ai te tau toetu'u kotoa pē (vakai, 'Alamā 11:41–43).
  - 'E lava ke tau ma'a mei he angahalá 'i he Fakalelei 'a Kalaisi, 'o tau lava ke toe foki atu ai 'o nofo 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá (vakai, 2 Nifai 9:8–9).

Ngaahi Fakamatalá

- 'E fakamolemole'i 'e Kalaisi 'etau ngaahi angahalá 'i he 'etau tui kiate lá, fakatomala, papitaiso pea ma'u 'a e me'afoaki 'o e Laumálie Mā'oni'oni, pea kātaki ke a'u ki he ngata'angá.
- Ko e Maama 'o e Ngaahi Laumálie
  - Kuo pau ke mate 'a e kakai kotoa pē.
  - 'I he 'etau maté, 'oku 'alu hotau laumálie ki he maama 'o e ngaahi laumálie.
  - 'Oku tau mo'ui 'i ha tu'unga 'o e mamahi pe 'i ha tu'unga 'o e nonga mo e fiemálie, 'o makatu'unga pē 'i he anga 'etau mo'ui he mo'ui ní.
- Ko e Toetu'ú, Fakamāú, mo e Mo'ui Ta'e Fa'amaté
  - 'E toe fakataha hotau laumálie mo hotau sinó 'i he toetu'ú (vakai, 'Alamā 11:42–45; 40:23).
  - Te tau toe foki ki he 'ao 'o e 'Otuá ke fakamāu'i kitautolu 'o fakatahu ki he 'etau ngaahi ngāué mo 'etau ngaahi holí.
  - Kapau kuo tau fakatomala, te tau ma'u 'a e 'alo'ofá.
  - Ko e mo'ui ta'engatá ko ha me'a'ofa ia 'a e 'Otuá 'oku foaki kiate kinautolu 'oku talangofua kakato ki he ongoongolelei 'o Sisú Kalaisi (vakai, T&F 14:7).
- Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunaú (vakai, T&F 76; 137; 1 Kolinitō 15:40–42).
  - 'Oku tau ma'u ha ngaahi fakapale 'o fakatahu pē ki he 'etau ngaahi ngāué mo 'etau ngaahi holí (vakai, T&F 137:9).
  - Ko kinautolu ko ia na'a nau tali 'a e ongoongolelei pea nau mo'ui'aki ia 'i he faivelenga 'i hono kotoa 'o 'enau mo'ui, te nau ma'u 'a e pule'anga fakasilesitalé (vakai, T&F 76:50–70).
  - Ko e kakai angatonu 'a ia "na'e fakakuihi 'e he olopoto 'a e tangatá" pea "ikái ke nau lototo'a 'i he fakamo'oni 'o Sisú [Kalaisi]," te nau ma'u 'e kinautolu 'a e pule'anga fakatelesitalé (vakai, T&F 76:76, 79).
  - Ko kinautolu 'oku faiangahala pea 'ikái ke nau fakatomalá, te nau ma'u 'e kinautolu 'a e pule'anga fakatesitalé hili 'enau mamahi mo totongi ki he 'enau ngaahi angahalá.

Ngaahi Tukupaá

- Te ke lotu nai ke ke 'ilo'i pe 'oku mo'oni 'a e me'a kuó ma ako'i atú?
- Te ke fakatomala nai mei ho'o ngaahi angahalá?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu 'i he Sāpate ko 'eni'?
- Te ke muimui nai ki he sīpinga 'a e Fakamo'ui 'o papitaiso 'i he ('ahó)?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he 'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fehu'i ke Fai hili Ho'o Ako'i

- Ko e hā ha'o ngaahi fehu'i 'o kau ki he me'a kuó ma ako'i atú?
- Ko e hā e me'a 'oku mahino kiate koe 'o kau ki he palani 'a e 'Otuá ma'au mo ho fāmili?
- Ko e hā e mahino 'okú ke ma'u ki he fatongia 'o Sisū Kalaisi, mei he me'a kuó ma ako'i atú? Ko e ha 'ene mahino kiate koé?

Ngaahi Faka'uhinga Mahu'inga

Ko e ngaahi lea 'eni 'oku lahi 'ene fa'a ta'e mahinó. Fakapapau'i 'okú ke fakamatala'i mahino kinautolu pea ke 'ai ke ke 'ilo'i pe 'oku mahino kiate kinautolu 'okú ke ako'i.

- **Fakalelei:** 'I hono faka'aonga'i 'i he folofolá, ko e fakalelei ko e mamahi ke totongi 'aki ha faiangahala, 'o to'o atu ai 'a e ngaahi nunu'a 'o e faiangahalá mei he kau faiangahala kuo nau fakatomalá pea lava ke fai ha fakalelei mo e 'Otuá. Na'e mamahi 'a Sisū Kalaisi 'i Ketisemani pea 'i he funga kolosí. Ko la toko taha pē na'e lava ke Ne fai 'a e Fakalelei haoahaoa ma'á e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. Na'á ne mamahi ko e totongi ma'a 'etau ngaahi angahalá 'i Ketisemani pea Ne pekia 'i he funga kolosí. Na'á Ne to'o kiate la 'a e ngaahi mamahi, ngaahi mahamahaki, ngaahi 'ahi'ahi, ngaahi fakamamahi, mo 'etau ngaahi vaivaí (vakai, 'Alamā 7:11–12).
- **Fakamāu:** 'E fakamāu'i fakafo'ituitui kinautolu 'e he 'Otuá 'o fakafou 'ia Sisū Kalaisi, ke fakapapau'i 'a e nāunau ta'engata te tau ma'ú. 'E makatu'unga 'a e fakamaau ko 'ení 'i he'etau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá, kau ai 'a 'etau tali 'a e feilaulau fakalelei 'a Sisū Kalaisi. Te tau ma'u hotau pale ta'engatá 'o makatu'unga ia pe na'e lelei pe kovi 'etau ngaahi ngāuē mo e ngaahi holi 'a hotau lotó.
- **Fakamo'ui:** Ko e fakamo'ui mei he mate fakasino mo fakalaumālié. 'E fakamo'ui 'a e kakai kotoa pē mei he mate fakasinó 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'o fakafou 'i he pekia mo e Toetu'u 'a Sisū Kalaisi. 'E lava foki ke fakamo'ui 'a e tokotaha fakafo'ituitui taki taha mei he mate fakalaumālié 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'o fakafou 'i he tui kia Sisū Kalaisi. 'Okú fakahā 'a e tui ko 'ení 'i he mo'ui talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei pea mo e tauhi kia Kalaisi.
- **Hakeaki'i:** Ko e mo'ui ta'engata 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá; ke hoko 'o tatau mo 'etau Tamai Hēvani pea nofo 'i Hono 'afio'angá. Ko e ma'ongo'onga taha ia 'i he ngaahi me'a'ofa kotoa 'a e 'Otuá. 'Okú ma'u 'a e hakeaki'i 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Kalaisi pea 'i he talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau kotoa 'o e ongoongolelei.
- **Hingá ('a 'Ātama mo 'Ivi):** Ko e taimi na'e kai ai 'e 'Ātama mo 'Ivi 'a e fua tapú, na'á na hoko 'o matelie—'a ia ko e pehē, na'á na mo'ulaloa ki he fai angahalá mo e maté. Na'e hoko 'a 'Ātama ko e "uluaki kakano" 'i he māmaní (Mōsese 3:7). 'Okú fakamahino'i mai 'e he fakahā 'o e ngaahi 'aho kimui ní ko e Hingá ko ha tāpuaki ia pea 'oku totonu ke fakalāngilangi'i 'a 'Ātama mo 'Ivi 'i he'ena hoko ko e 'uluaki ongo mātu'a 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá.
- **Huhu'i:** Ko e fakahaofi, ke fakatau, pe ke totongi huhu'i, hangē ko ha totongi ke fakatau'atāina'i ha taha mei he nofo pōpulá. 'Okú 'uhinga 'a e huhu'i ki he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi pea mo e fakahaofi mei he angahalá. 'Okú hanga 'e he Fakalelei 'a Sisuú 'o huhu'i 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá mei he mate fakasinó. 'Okú toe huhu'i foki mei he mate fakasinó'a kinautolu 'oku tui kiate la mo fakatomalá, 'o fakafou 'i He'ene Fakalelei.
- **Mate fakasinó:** Ko e mavahe mei hotau sino fakamatelie 'a hotau laumālié, 'a ia 'oku mo'ui ia 'o ta'e ngata pea 'ikai ke lava 'o mate.

Ngaahi Fakamatalá

- **Mate fakalaumālié:** Ko e mavahe mei he 'Otuá mo Hono ngaahi ivi takiekiná; ko e mate 'i he ngaahi me'a fekau'aki mo e mā'oni'oni. Na'e kamata 'a e mate fakalaumālié 'i he māmani 'e he hinga 'a 'Ātamá (vakai, 'Alamā 42:6–7). 'Oku mate fakalaumālie 'a e kakai ko ia 'oku fakakaukau kovi, lea kovi, pea mo ngāue kovi, neongo 'oku nau lolotonga mo'ui pē 'i he māmani (vakai, 2 Nifai 9:39). 'E lava ke fakama'a 'a e kakai tangata mo fefiné mei he angahalá pea nau ikuna'i 'a e mate fakalaumālié 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi pea mo e talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelé.
- **Matelié:** Ko e vaha'ataimi mei he fanau'i maí 'o a'u ki he mate fakasinó.
- **Mo'ui 'i he maama fakalaumālié (mo'ui ki mu'a he mo'ui fakamatelié; mo'ui kimu'a pea toki ha'u ki māmani):** 'I he'etau hoko ko e fānau fakalaumālie 'a 'etau Tamai Hēvani, na'a tau nofo 'i Hono 'aó kimu'a pea toki fanau'i mai kitautolu ki he māmani. Na'e 'ikai ke tau ma'u ha sino fakamatelie 'i he maama fakalaumālié.
- **Mo'ui Ta'e Fa'amaté:** Ko e mo'ui 'o 'ikai toe ngata 'i ha tu'unga toetu'u, pea 'ikai mo'ulaloa ki he mate fakasinó.
- **Toetu'ú:** Ko e fakataha'i 'o e sino fakalaumālié mo e sino fakamatelie 'o e kakano mo e hui hili 'a e maté. Hili 'a e toetu'ú, 'e 'ikai toe mavahevahe 'a e laumālié mo e sinó, pea 'oku ta'e fa'amate leva 'a e tokotaha ko iá. 'E toe tu'u 'a e tokotaha kotoa pē kuo fanau'i mai ki māmani koe'uhí he na'e ikuna'i 'e Sisū Kalaisi 'a e maté.

Ngaahi Lea Kehe 'e Fiema'u Ke Toe Faka'uhinga'i Ma'anautolu 'Okú ke Ako'i

• 'Ahi'ahi'angá	• Fakatomala	• Ngoue ko 'Īteni
• 'Akau 'o e 'ilo 'o e lelei mo e kovi	• Fakatupú	• Palani 'o e Fakamo'ui
• Faiangahala	• Fua tapú	• Papitaiso 'i he fakaukú
• Faikehekehé	• Maama 'o e Ngaahi Laumālié	• Silesitialé
• Fakalalaka ta'engatá	• Mate fakasinó	• Telesitialé
• Fakama'a [mei he angahalá]	• Mo'ui ta'engatá	• Tilesitialé
• Fakamolemole'i ['o e angahalá]	• Ngaahi pule'anga 'o e nāunau	• Tuí

Ko e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi

Ngaahi Fakamatalá

Ko Ho'o Taumu'á

Teuteu'i ho'o kau fiefanongó lolotonga ho'o ako'i ke nau lava'i e ngaahi fiema'u ki he papitaisó 'a ia 'oku ako'i mai 'i he Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37 pea 'i he ngaahi fehu'i 'o e 'initaviu papitaisó. Ko e founa 'e lava'i lelei taha ai 'eni ko ha'o fakaafe'i ho'o kau fiefanongó ke nau fai 'a e ngaahi tukupá 'oku hiki atu 'i laló pea nau tauhi ki ai.

Ngaahi Fehu'i ki he 'Initaviu Papitaisó

- 'Okú ke tui nai ko e 'Otuá ko 'etau Tamai Ta'engata' la?
- 'Okú ke tui nai ko Sīsū Kalaisi ko e 'Alo la 'o e 'Otuá, ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i la 'o e māmaní?
- 'Okú ke tui nai kuo toe fakafoki mai 'a e Siasí mo e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi, 'o fakafou mai he Palōfita ko Siosefa Sāmitá?

Ngaahi Tukupaá

- 'E kei hokohoko atu pē nai ho'o fakatupulaki 'a e tui kia Sīsū Kalaisi 'aki hano hokohoko atu ho'o ako ki He'ene ongoongolelei?
- Te ke fakatomala nai pea lotu ke fakamolemole'i ho'o ngaahi angahalá?
- 'E papitaiso nai koe ko ha mēmipa 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he ('ahó)? Te ke loto ke hilifakinima koe peá ke ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumálie Mā'oni'oni?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu 'i he Sāpate ko 'eni?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

'E Lava ke Fakama'a Kitautolu mei he Angahalá 'o Fakafou 'ia Kalaisi

Na'e fekau'i mai 'e he 'Otuá Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sīsū Kalaisi ki he māmaní koe'uhi ke lava 'a e fanau kotoa pē 'a e 'Otuá 'o toe foki 'o nofo 'i Hono 'aó hili 'enau maté. Ngata pē 'i he manava'ofa mo e 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí, 'e lava ke tau ma'a ai mei he angahalá ka tau nofo 'i he 'afio'anga 'o 'etau Tamai Hēvaní. Ko e fakamo'ui fakalaumálié 'a e ma'a ko ia mei he angahalá (vakai, 3 Nifai 9:13; 18:32).

Ngaahi Fakamatalá

'E toe fakafoki 'a e kakai kotoa pē ki he 'ao 'o e 'Eiki ke fakamāu'i 'o fakatatau ki he'enua ngaahi ngāue mo e ngaahi holi 'o honau lotó (vakai, 2 Nifai 9:10–16; Hilamani 14:15–18; 3 Nifai 27:14–22; T&F 137:9). 'E fakamāu'i kitautolu 'o fakatatau ki he ngaahi fono 'o e fakamaau totonú mo e 'alo'ofá.

Ko e fakamaau totonú ko e fono ta'e feliliuaki ia 'okú ne 'omi 'a e ngaahi nunu'a 'o e ngaahi ngāue 'oku fakahokó—'a ia ko e ngaahi tāpuaki 'i he talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá mo e ngaahi tautea 'i he talangata'á. 'Oku tau fai angahala kotoa pē. 'Oku ngaohi kitautolu 'e he fai angahalá ke tau hoko 'o ta'e ma'a, pea 'e 'ikai lava ke nofo ha me'a ta'e ma'a 'i he 'ao 'o e 'Otuá (vakai, 1 Nifai 10:21; 3 Nifai 27:19; Mōsese 6:57).

Na'e fakakakato 'e he Fakamo'u'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e fakamaau totonú ma'anautolu 'oku fakatomala mei he'enua ngaahi angahalá pea feinga ke tauhi kotoa 'Ene ngaahi fekaú 'i He'ene fetongi kitautolu 'o mamahi ko e totongi ki he'etau ngaahi angahalá. 'Oku ui 'a e ngāue ko 'eni ko e Fakalelei. Koe'uhi ko e ngāue ta'e siokita ko 'eni, 'oku lava ai ke tautapa 'a Kalaisi ki he Tama'i ma'atautolu. 'Oku lava 'e he Tamai Hēvaní 'o fakahoko 'a e 'alo'ofá, ta'ofi hotau tautea'i, pea talitali kitautolu ki Hono 'afio'angá. 'Oku fakahā mai 'e he'etau Tamai Hēvaní ha 'alo'ofa 'i he taimi 'okú Ne fakamolemole'i ai 'etau ngaahi angahalá pea tokoni'i kitautolu ke tau toe foki 'o nofo 'i Hono 'aó.

Neongo 'eni, na'e 'ikai to'o ai 'e Sīsū ia 'a hotau fatongia fakatāutahá. 'Okú Ne fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá 'i he taimi 'oku tau tali ai Iá, fakatomala, pea talangofua ki He'ene ngaahi fekaú. 'I he Fakalelei mo 'etau mo'ui'aki 'a e ongoongolelei, 'oku tau mo'ui taau ai ke hū atu 'o nofo ma'u 'i he 'afio'anga 'o 'etau Tamai Hēvaní. Kuo pau ke tau fakahā 'oku tau tali 'a Kalaisi pea 'oku tau tui kiate Ia 'aki 'etau tauhi 'Ene ngaahi fekaú mo talangofua ki he ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei.

Ko e Faiangahalá

'Oku lahi 'a e ngaahi me'a kehekehe 'oku 'uhinga ki ai 'a e fo'i fakakaukau ko 'eni ko e "faiangahalá," 'i he ngaahi anga fakafonua kehekehe. 'I he ngaahi anga fakafonua 'e ni'ihí 'oku fekau'aki vāofi ia mo e fakakaukau ki he fai hiá. 'I he anga fakafonua 'e ni'ihí 'oku 'uhinga ia 'o ka toki ma'u ha taha 'okú ne fai ha me'a hala 'o tupu ai ha fakamā ki ha fāmili pe kolo. Fakamahino'i ange ko e faiangahalá ko e talangata'a ia ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá pea 'oku iku ia ki he mavahe mei he 'Otuá. 'Oku 'afio'i 'e he 'Otuá 'a e me'a kotoa pē 'oku tau fai mo fakakaukau ki a'i, pea 'oku 'ikai ke Ne hōifua mai kiate kitautolu he taimi 'oku tau faiangahala a'i. 'Oua na'á mo lau ki ha'amo ngaahi maumaufono 'i he kuohilí. 'Oua na'á mo poupou'i e kau fiefanongó ke nau lau ki ha'anau ngaahi maumaufono he kuohilí pe ko ho'omo kole ange ke 'oua pē na'a fai ha lau ki ai.

Ako Folofolá

Na'e Fekau'i Mai 'e he 'Otuá 'a Hono 'Aló

'Alamā 11:40

Sione 3:16–17

Ko Kalaisi 'a Hotau Taukapó

T&F 45:3–5

Ko e Fakamo'u'i 'o fakafou ia Kalaisi

2 Nifai 2:6–8

'Alamā 34:8–9, 14–16

Ko e 'Alo'ofá mo e Fakamaau Totonú

Mōsaia 15:9

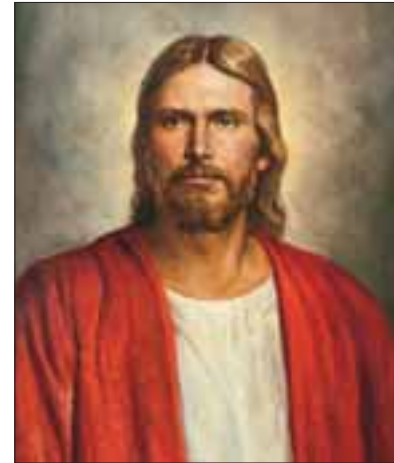
'Alamā 42:22–25

2 Nifai 9:21–24

Ngaahi Fakamatalá

Tui kia Sīsū Kalaisi

Ko e 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei ko e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi. 'Oku kau 'i he tui kia Kalaisi 'a e ma'u ha tui mālohi ko e 'Alo Tofu pē Ia 'e Taha 'o e 'Otuá pea ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i Ia 'o e māmaní. 'Oku tau 'ilo 'e toki lava pē ke tau toe foki 'o nofo fakataha mo 'etau Tamai Hēvaní 'i he'etau fakafalala ki he manava'ofa mo e 'alo'ofa 'a Hono 'Aló. Ko e taimi 'oku tau tui ai kia Kalaisi, 'oku tau tali mo faka'aonga'i ai 'a 'Ene Fakalelei mo 'Ene ngaahi akonaki. 'Oku tau falala kiate Ia mo e me'a 'okú Ne folofola'aki. 'Oku tau 'ilo 'okú Ne ma'u 'a e mālohi ke tauhi ki He'ene ngaahi tala'ofá. 'Oku tāpuaki'i 'e he Tamai Hēvaní 'a kinautolu 'oku tui pea talangofua ki Hono 'Aló.

Ko e ngāué 'oku hoko mai ia hili 'a e tui kia Kalaisi. 'Oku hoko mei ai ki he fakatomala 'oku mo'oni pea tolongá. 'Oku hanga 'e he'etau ma'u 'a e tuí 'o 'ai ke tau feinga mālohi ke tau ako 'o kau ki hotau Fakamo'ui pea ke tau hoko o hangē pē ko Iá. 'Oku tau fie ma'u ke 'ilo pe ko e hā 'Ene ngaahi fekaú pea tau talangofua leva ki ai. Neongo te tau kei fai pē ha ngaahi fehālaaki, ka 'oku tau fakahā 'etau 'ofa kiate Iá 'aki 'etau feinga ke tauhi 'Ene ngaahi fekaú pea faka'ehi'ehi mei he faiangahalá.

'Oku tau tui kia Kalaisi, pea 'oku tau tui ko Hono finangaló ke tau tauhi kotoa 'Ene ngaahi fekaú. 'Oku tau loto ke fakahā 'etau tuí 'aki 'etau talangofua kiate Iá. 'Oku tau lotu 'i he tui ke ma'u 'a e mālohi ke ikuna'i'aki 'a e 'ahi'ahí. 'Oku tau toe lava foki 'o fakatupulaki etau tui ki ha tefito'i mo'oni pau, hangē ko e Lea 'o e Potó pe vahehongofulú, 'aki 'etau fuofua ma'u ha tui mālohi fe'unga kia Sīsū Kalaisi ke tau talangofua ai ki He'ene ngaahi fekaú. 'I he'etau mo'ui'aki ko ia ha fo'i fekau paú, 'oku tau 'ilo'i 'a hono mo'oní 'i he'etau 'ausia tonu iá (vakai, Sione 7:17). 'Oku toe tupulaki foki 'etau tuí 'i he'etau fanongo ki he folofola 'a e 'Otuá (vakai, Loma 10:17) mo 'etau lau e folofola 'a e 'Otuá (vakai, Hilamani 15:7-8).

'Oku tāpuaki'i kitautolu 'e he 'Otuá 'i he'etau talangofua kiate Iá. 'Okú Ne foaki mai 'a e mālohi ke tau matu'uaki 'a e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí. 'Okú Ne tokoni'i kitautolu ke liliu 'a e ngaahi holi 'a hotau lotó. 'I he'etau tui kia Sīsū Kalaisi, te Ne lava ke fakamo'ui kitautolu, 'o tatau pē 'i he fakatu'asino mo e fakalaumālie.

Ako Folofolá

Tuí, Mālohi, mo e Fakamo'ui

1 Nīfai 7:12   Molonai 7:33-34
 2 Nīfai 9:23   Molonai 10:7
 2 Nīfai 25:23

Ko e Tokāteline 'o e Tuí

'Alamā 32   Guide to the Scriptures,
 "Faith"
 'Efesō 2:8

Ngaahi Sīpinga 'o e Tuí

'Eta 12   Hepelū 11

Ngaahi Ngāué mo e Talangofuá

1 Nīfai 3:7   Sēmisi 2:17-26
 T&F 130:20-21

Ko e Tui ke Fakatomalá

'Alamā 34

Fakatomalá

Ko e tefito'i mo'oni hono ua 'o e ongoongolelei ko e fakatomalá. 'Oku hanga 'e he'etau tui kia Kalaisi mo 'etau 'ofa kiate Iá 'o 'ai ke tau fakatomala, pe liliu 'etau ngaahi fakakaukau, ngaahi me'a 'oku tau tui ki ai, mo e ngaahi 'ulungāanga ko ia 'oku 'ikai taau mo Hono finangaló. 'Oku kau ki he fakatomalá 'a hono ma'u 'o ha mahino 'oku kehe 'o kau ki he 'Otuá, kiate kitautolu, pea mo e māmaní. Ko e taimi 'oku tau fakatomala ai, 'oku tau ongo'i 'a e mamahi 'oku taau mo e 'Otuá, hili iá 'oku tuku leva 'etau fai 'a e ngaahi me'a halá kae hokohoko atu hono fai 'o e ngaahi me'a 'oku totonú. Ko ha tefito'i taumu'a ia 'o 'etau mo'ui ke tau mo'ui 'o fakatatau mo e finangalo 'o e 'Otuá 'o fakafou 'i he fakatomalá. 'E toki lava pē ke tau foki hake 'o nofo fakataha mo e 'Otuá ko e Tamaí 'i he 'alo'ofa 'a Kalaisi, pea 'oku tau toki ma'u pē 'a e 'alo'ofa 'a Kalaisi 'i ha'atau fakatomala.

'I he'etau fakatomalá, 'oku tau 'ilo'i 'a 'etau ngaahi angahalá pea tau ongo'i loto mamahi, pe ko e mamahi 'oku taau mo e 'Otuá. 'Oku tau vete 'etau ngaahi angahalá ki he 'Otuá. 'Oku tau toe vete foki mo e ngaahi angahala mamafá ki he kau taki 'o e Siasí kuo fakamafai 'i 'e he 'Otuá, 'a ia te nau tokoni'i kitautolu ke tau fakatomala. 'Oku tau kole ki he 'Otuá 'i he'etau lotú ke ne fakamolemole'i kitautolu. 'Oku tau fai 'a ia kotoa pē 'oku tau lavá ke fakalelei'i 'a e ngaahi palōpalema na'e fakatupu 'e he ngaahi me'a na'a tau fai; 'oku ui 'eni ko e totongi fakafoki. 'I he'etau fakatomalá, 'oku liliu e anga 'etau fakakaukau kiate kitautolú pea mo e māmaní. 'I he'etau liliú, 'oku tau 'ilo'i ai ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá pea 'oku fie ma'u ke 'oua na'a toe hokohoko atu 'etau toutou fai 'a e ngaahi fehālaaki tatau. Kapau 'oku tau fakatomala mo'oni, te tau tafoki mei he'etau ngaahi angahalá pea 'ikai toe fai ia. 'Oku tau teke'i ha holi 'oku tau ma'u ke faiangahala. 'Oku faka'au ke toe mālohi mo loloto ange 'a e holi 'i hotau lotó ke muimui ki he 'Otuá.

'Oku 'omi 'e he fakatomala mo'oni ha ngaahi ola lahi. 'Oku tau ongo'i 'i he'etau mo'ui 'a e fakamolemole 'a e 'Otuá mo 'Ene melinó. 'Oku to'o atu 'etau ongo'i halaiá mo e mamahi. 'Oku toe lahi ange 'etau ongo'i 'a e ivi tākiekina 'o e Laumālié. Pea ko e taimi ko ia te tau mavahe atu ai mei he mo'ui ko 'eni, te tau toe mateuteu ange ai ke nofo fakataha mo 'etau Tamai Hēvaní pea mo Hono 'Aló.

Pea a'u pē ki ha hili 'etau tali 'a Kalaisi pea fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá, te tau kei tō nounou pē mo fai angahala. 'Oku totonu ke tau kei hokohoko feinga ke fakatonutonu e ngaahi maumau fono ko 'eni. 'Ikai ko ia pē, ka 'oku totonu ke hokohoko atu 'etau fakalakalaká—ke tau fakatupulaki 'a e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi mo 'etau 'iló, pea ke tau ngāue ke toe ola lelei ange. 'I he'etau ako ko ia 'o 'ilo lahi ange ki he me'a 'oku 'amanaki mai 'a e Fakamo'uí ke tau fai, te tau loto ai ke fakahā 'etau 'ofá 'aki 'etau talangofua kiate Ia. 'I he'ene peheé leva, 'i he'etau fakatomala faka'ahó, te tau 'ilo'i ai 'e liliu pea toe lelei ange 'a 'etau mo'ui. 'E toe faka-Kalaisi ange 'a hotau lotó mo hotau 'ulungāangá. Te tau ongo'i ha fiefia lahi 'i he'etau fakatomala faka'ahó.

Ako Folofolá

'Oku Tau Faiangahala Kotoa pē

Loma 3:23   1 Sione 1:7–8

Fakatomalá

'Alamā 34:8–17   2 Kolinitō 7:9–10
T&F 58:42–43   Guide to the Scriptures,
T&F 61:2   "Repent, Repentance"

Ko e Huhu'i mo e Fa'a Fakamolemolé

Hilamani 5:10–11

'Oku Ma'u 'a e 'Alo'ofá 'e he Tokotaha 'Oku Fakatomalá

'Alamā 12:32–35   T&F 18:10–13
'Alamā 42:13, 21–24

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakamatalá

Ko e Papitaisó, 'a 'Etau 'Uluaki Fuakavá

'Oku teuteu'i kitautolu 'e he tui kia Sīsū Kalaisi mo e fakatomalá ki he ngaahi ouau 'o e papitaisó mo e hilifakinimá. Ko e ouau ko ha founga pe tō'onga toputapu ia 'okú ne fakahā kuo tau fai ha fuakava mo e 'Otuá.

Kuo finangalo ma'u pē 'a e 'Otuá ke fakahoko 'e He'ene fānaú ha ngaahi fuakava. Ko e fuakavá ko ha alea pau mo molumalu ia 'i he vaha'a 'o e 'Otuá mo e tangatá. 'Oku palōmesi 'a e 'Otuá te Ne tāpuaki'i kitautolu, pea 'oku tau palōmesi kitautolu ke talangofua kiate Ia. Ko e 'Otuá pē 'okú Ne fokotu'utu'u e ngaahi fie ma'u ki he ngaahi fuakava 'o e ongoongolelei, pea 'oku 'atautolu leva pe te tau tali pe fakafisinga'i ia. 'Oku 'omi 'e hono tauhi 'o e ngaahi fuakavá ha ngaahi tāpuaki 'i he mo'uí ni mo e hakeaki'i 'i he mo'uí kaha'ú.

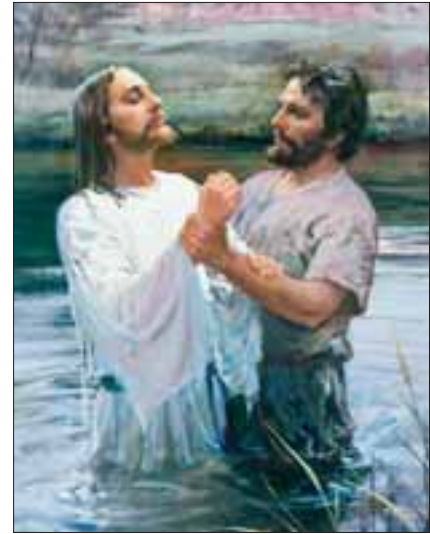
'Oku hanga 'e he ngaahi fuakavá 'o fakafatongia'i kitautolu 'aki ha ngafa ke tau tauhi ki he ngaahi tukupā na'a tau fai ki he 'Otuá. Ke tauhi 'etau ngaahi fuakavá, kuo pau ke tau lí'aki 'a e ngaahi me'a 'oku tau fai pe ngaahi manako 'oku ta'ofi ai kitautolu mei hono tauhi 'o e ngaahi fuakava ko 'ení. Hangē ko 'ení, 'oku tuku 'etau fakatau mei falekolóá pe fai e ngaahi fakafiefiá 'i he 'aho Sāpaté kae lava ke tau tauhi e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni. 'Oku totonu ke tau ma'u ha holi ke ma'u 'i he mo'uí taau, 'a e ngaahi fuakava 'oku fai mai 'e he 'Otuá, pea tau feinga leva ke tauhi ki ai. 'Oku fakamanatu mai 'e he 'etau ngaahi fuakavá ke tau fakatomala 'i he 'aho kotoa pē 'o 'etau mo'uí. 'I he 'etau tauhi 'a e ngaahi fuakavá mo tokoni ki he ní'ihī kehé, 'oku tau ma'u ai pea pukepuke ha fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá.

'Oku meimei ke fa'a fakahoko 'a e ngaahi fuakavá 'i ha ngaahi ouau toputapu, hangē ko e papitaisó. 'Oku fakahoko 'a e ngaahi ouau ko 'ení 'e he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Hangē ko 'ení, 'oku tau fuakava 'i he ouau 'o e papitaisó ke tau to'o kiate kitautolu 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisi, manatu ma'u pē kiate Ia, pea tauhi 'Ene ngaahi fekaú. 'I he 'etau tauhi 'etau tafa'aki 'i he fuakavá, 'oku palōmesi mai 'a e 'Otuá 'e 'iate kitautolu ma'u ai pē 'a e Laumālie Mā'oni'oni, fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá, pea toe fanau'i fo'ou kitautolu.

'I he ngaahi ouau toputapú, hangē ko e papitaisó mo e hilifakinimá, 'oku tau ako ai pea tau a'usia 'a e mālohi 'o e 'Otuá (vakai, T&F 84:20). Na'e akonaki 'a Sīsū 'o pehē kuo pau ke papitaiso kitautolu 'i he fakauku ki hono fakamolemole'i 'o 'etau ngaahi angahalá. Ko e papitaisó ko ha ouau mahu'inga ia 'o e fakamo'uí. He 'ikai lava ha taha 'o hū ki he pule'anga 'o e 'Otuá ta'e fakahoko 'a e papitaisó. Na'e hoko 'a Kalaisi ko ha sippinga ma'atautolu 'i Hono papitaiso Iá.

Ko e papitaiso 'i he fakaukú, ko ha tatau ia 'o e pekia, telio, pea mo e toetu'u 'a e Fakamo'uí. Pea 'i he founga tatau pē, 'okú ne fakafofonga'i 'e ia 'a e ngata'anga 'o 'etau mo'ui faiangahala motu'á mo ha tukupā ke mo'ui'aki ha mo'ui fo'ou ko ha ākongā 'a Kalaisi. Na'e akonaki 'a e Fakamo'uí 'o pehē ko e papitaisó ko ha toe fanau'i fo'ou. Ko e taimi ko ia 'oku papitaiso ai kitautolú, 'oku kamata 'a hotau fanau'i fo'ou pea tau hoko ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine fakalaumālie 'o Kalaisi (vakai, Mōsaia 5:7-8; Loma 8:14-17).

Kuo pau ke papitaiso kitautolu ke tau hoko ko e kau mēmipa 'o e Siasi kuo toe fakafoki maí, 'a ia ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui

Ní, pea tau iku 'o hū ai ki he pule'anga 'o e langí. Ko e ouau ko 'ení ko ha fono ia 'a e 'Otuá pea kuo pau ke fakahoko ia 'aki 'a Hono mafai. Kuo pau ke fakangofua 'e ha pīsope pe ha palesiteni fakamisiona ha tokotaha ma'u lakanga fakatula'eiki ke ne fakahoko ha papitaiso pe hilifakinima.

'Oku 'ikai fie ma'u ia ke papitaiso 'a e fānau ikí he 'oku huhu'i kinautolu 'o fakafou 'i he 'alo'ofa 'a Sīsū Kalaisi (vakai, Molonai 8:4–24). 'Oku 'ikai fie ma'u ke papitaiso kinautolu kae 'oua leva kuo nau a'usia 'a e ta'u motu'a 'e 'ekea ai meiate kinautolu 'enua ngaahi ngāu'e, 'a ia ko e ta'u valú (vakai, T&F 68:27).

Kimu'a he papitaisó 'oku tau fakahā 'etau loto fiemālie ke fai ha fuakava ke tau tauhi kotoa e ngaahi fekaú 'i he toenga 'o 'etau mo'uí. Hili 'a e papitaisó 'oku tau fakahā 'a 'etau tuí 'aki 'etau tauhi 'etau ngaahi fuakavá. 'Oku tau toutou fakafou ma'u pē foki 'a e ngaahi fuakava na'a tau fai 'i hotau papitaisó 'aki 'etau ma'u 'a e sākalamēnití. Ko hono ma'u 'o e sākalamēnití 'i he uike kotoa peé ko ha fekau ia. 'Okú ne tokoni'i kitautolu ke tau kei mo'ui taau pē koe'uhí ke 'iate kitautolu ma'u ai pē 'a e Laumālié. Ko hano fakamanatu fakauike ia kiate kitautolu 'o 'etau ngaahi fuakavá. Na'e kamata 'e Sīsū Kalaisi 'a e ouau ko 'ení ki He'ene kau 'Aposetoló kimu'a pea fakahoko 'Ene Fakalelei. Na'á ne toe fakafoki mai ia 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmítá. Na'e fekau 'e he Fakamo'uí 'oku totonu ke fakahoko 'a e sākalamēnití 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki ko e fakamanatu ki Hono sinó mo Hono ta'ata'á 'a ia na'e lilingi ma'atautolú. 'I he'etau to'o 'a e sākalamēnití 'oku tau mo'ui tāú, 'oku tau palōmesi ai te tau manatu'i ma'u pē 'a 'Ene feilaulaú, 'oku tau fakafou ai 'etau ngaahi palōmesi, pea 'oku tau ma'u 'a e palōmesi ko ia 'e 'iate kitautolu ma'u ai pē 'a e Laumālié.

Kimu'a he Papitaisó

“'Oku totonu ke fakapapau'i kuo nau [kau faifanongó] fakatupulaki ha tui kia Kalaisi, fakatomala mei he'enua ngaahi maumau fonó, pea nau fakahoko ha ngaahi liliu mahu'inga 'i he'enua mo'uí, ke nau a'usia ai 'a e ngaahi fiema'u kuo tu'utu'uni mai 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37. 'Oku totonu ke mo'ui'aki 'e he kau fiefanongó 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mo'ui angama'á, Lea 'o e Potó, pea tukupā ke totongi vahehongofulu. Kapau 'oku ongo'i 'e he kau faifekaú 'oku fie ma'u ha teuteu lahi ange, pea 'oku totonu leva ke nau toloi 'a e papitaisó kae 'oua kuo a'usia 'e he fiefanongó 'a e tu'unga mo'ui 'oku fie ma'ú.

“Ki mu'a pea papitaisó, 'oku totonu ke 'osi fai ki he kau fiefanongó 'a e ngaahi lēsoni kotoa pē 'a e kau faifekaú, fe'iloaki mo e pīsope pe palesiteni fakakoló, pea tu'o lahi ha'ane ma'ulotu 'i he houalotu sākalamēnití” (“Fakamatala Fekau'aki mo e Ngāue Fakafaifekaú,” tohi 'a e Kau Palesitenisi 'Uluakí, 11 Tīsema 2002).

Ako Folofolá

Ko e Sīpinga 'a Kalaisi

2 Nīfai 31:4–18   Mātiu 3:13–17

Ko e Fuakava 'o e Papitaisó

Mōsaia 5:8–10   T&F 20:37
Mōsaia 18:8–10

Ngaahi Fiema'u ki he Papitaisó

2 Nīfai 9:23   Molonai 6:1–4
Mōsaia 18:8–10   T&F 20:37
'Alamā 7:14–15   Ngāue 2:37–39
3 Nīfai 11:23–27

Ko Hono Kamata 'e he 'Eiki 'a e Sākalamēnití

3 Nīfai 18:1–18   Luke 22:15–20

Ngaahi Tāpuaki 'o e Papitaisó Kuo Tala'ofa Maí

Mōsaia 4:11–12, 26   Sione 3:5
Molonai 8:25–26   Loma 6:4

Ko e Lotu Tāpuaki'i 'o e Sākalamēnití

Molonai 4 mo e 5   T&F 20:75–79

Ko Hono Ma'u 'o e Sākalamēnití

T&F 27:2

1 Kolinitō 11:23–29

Ko e Fiema'u Ke 'i ai 'a e Mafai

T&F 22

Hepelū 5:4

Ko e Me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni

Na'e akonaki 'a Sīsū 'o pehē kuo pau ke papitaiso kitautolu 'i he vai pea 'i he Laumālié. Kuo pau ke hili pē 'a e papitaiso 'aki 'a e vai pea hoko atu mo e papitaiso 'i he Laumālié, ka 'ikai, 'oku 'ikai kakato ia. Ko e taimi pē 'oku tau papitaiso ai pea ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'oku tau toki lava ai ke ma'u ha fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá pea kakato hotau toe fanau'i fakalaumālié. Te tau toki kamata leva ha mo'ui fakalaumālie fo'ou ko e kau ākongá 'a Kalaisi.

Hili pē hono papitaiso 'o ha taha 'i he vai, 'oku hilifaki leva 'e ha toko taha pe toko lahi ange 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí, 'a honau nimá ki he 'ulu 'o e tokotahá pea fakama'u ia ko e mēmipa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku nau toki foaki leva 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

Ko kinautolu 'oku nau ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni pea nau kei mo'ui tāú, te nau ma'u Ia ke 'iate kinautolu 'i hono kotoa 'o 'enau mo'ui. 'Oku fakamā'oni'oni'i mo fakama'a kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku fakamo'oni e Laumālie Mā'oni'oni 'o kau kia Kalaisi peá Ne tokoni'i kitautolu ke tau 'ilo'i 'a e mo'oni. 'Okú ne foaki mai ha mālohi fakalaumālie mo tokoni ke tau fai 'a e me'a 'oku totonú. 'Okú ne fakafiemālie'i kitautolu 'i he taimi 'o e faingata'á mo e mamahí. 'Okú Ne fakatokanga kiate kitautolu 'i he 'i ai ha fakatu'utāmaki fakatu'asino pe fakalaumālié. 'Oku 'omai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e mālohi ke fai'aki 'etau faiakó mo 'etau akó. Ko e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ko e taha ia 'o e ngaahi me'afaoaki mahu'inga taha 'a 'etau Tamai Hēvaní. 'Oku lava ke tau ongo'i 'a e 'ofa mo e fakahinohino kiate kitautolu 'a e 'Otuá, 'o fakafou 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e me'a'ofá ni ko ha ki'i fakatātá si'i pē ia 'o e fiefia ta'engatá mo ha tala'ofa ki he mo'ui ta'engatá.

Na'e toe fakafoki mai 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, 'a ia 'oku fie ma'u ke fakahoko 'aki 'a e ouau ko 'eni, pea na'e 'ave ia 'i he ngaahi senituli lahi kuohilí tupu 'i he hē mei he mo'oni. Ngata pē 'i he kau ki he Siasí, 'e lava ai 'e ha taha 'o ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e mafai 'eni 'okú ne 'ai ke kehe 'a e Siasí mei ha toe tui fakalotu 'i he māmaní. Na'e folofola tonu pē 'a e 'Eikí "ko e siasi mo'oni mo mo'ui pē [ia 'e] taha 'i he funga 'o māmaní kátoa" (T&F 1:30).

Fakahinohino mei he Laumālie Mā'oni'oni

Fakamatala'i ange kiate kinautolu 'okú ke ako'i 'oku fakafepaki 'a Sētane ki he 'Otuá peá ne fakatauele'i 'a e kakaí ke nau faiangahala. 'Oku totonu ke nau lau 'a e Tohi 'a Molomoná, lotu, ma'ulotu, pea talangofua ki he ngaahi fekaú ke nau kei ma'u 'a e ngaahi ongo faka'ofa'ofa ko ia na'a nau ma'u lolotonga 'enau fe'iloaki mo e kau faifekaú. Fakamatala'i ange ko e taha 'o e lelei 'oku ma'u mei hono papitaiso mo hilifakinima kitá, ko e hokohoko atu hono tataki kita 'e he Laumālie Mā'oni'oni.

Ako Folofolá

Ko e Natula 'o e Laumālie Mā'oni'oni

T&F 130:22–23
Sione 3:1–8

Kalētia 5:22–23

Guide to the Scriptures, "Holy Ghost"

Ngaahi Tāpuaki mo e Ivi Tākiekina mei he Laumālie Mā'oni'oni

2 Nīfai 32:1–5
2 Nīfai 33:1–2Moses 6:61
Sione 14:26

Guide to the Scriptures, "Holy Ghost"

Mahu'inga 'o e Me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni

2 Nīfai 31:11–12, 18, 21
3 Nīfai 18:36–37
3 Nīfai 19:133 Nīfai 27:19–20
T&F 19:31T&F 33:15
Acts 19:1–6

Ngaahi Fakamatalá

Kātaki ke A'u ki he Ngata'angá

Ko e taimi pē kuo tau hū ai 'i he hala hangatonu mo fāsí'í 'i he'etau tui kia Sīsū Kalaisi, fakatomala, pea mo e ouau 'o e papitaisó mo e hilifakinimá, kuo pau ke tau feinga 'i he me'a kotoa pē ke tau nofo ma'u 'i he halá. 'Oku tau fai 'eni 'aki 'a e hokohoko atu 'etau tui kia Sīsū Kalaisi, fakatomala, fai ha ngaahi tukupā, pea muimui ki he Laumālié.

Ko e taimi pē kuo fakamolemole'i ai 'etau ngaahi angahalá, 'oku totonu leva ke tau feinga 'i he 'aho kotoa pē ke tau 'ata'atā mei he faiangahalá koe'uhí ke 'iate kitautolu ma'u ai pē 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku tau palōmesi ki he'etau Tamai Hēvaní 'i he fuakava 'o e papitaisó, te tau talangofua ki He'ene ngaahi fekaú 'i he toenga 'o 'etau mo'uí. Kapau he 'ikai ke tau lava, kuo pau pē ke tau fakatomala kae lava ke tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e fuakavá. 'Oku tau palōmesi ke tau fai ha ngaahi ngāue lelei, tokoni ki he kakai kehé, pea tau muimui ki he sīpinga 'a e Fakamo'uí. 'Oku fa'a ui 'i he folofolá 'a e tukupā ko 'eni 'oku tau fai 'i he kotoa 'o 'etau mo'uí, ko e "kātaki ke a'u ki he ngata'angá."

'I he'etau muimui 'i he hala 'o e ongoongolelei, 'oku lava ke tau toe ofi ange ai ki he 'Otuá, lava'i 'a e 'ahi'ahí mo e faiangahalá, pea ma'u 'o toe lahi ange 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'I he'etau muimui pau 'i he hala ko 'eni 'i he fa'a kātaki mo e faivelenga 'i hono kotoa 'o 'etau mo'uí, te tau fe'unga ai ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá.

'Oku hoko ko ha founga 'o e mo'uí 'a e tui kia Kalaisi; fakatomalá; fai 'o e ngaahi fuakavá, fakafo'ou, mo tauhi kinautolú; pea mo e fakama'a kitautolu 'e he Laumālié. 'Oku tataki mo pule'i 'e he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni 'a e ngaahi me'a 'oku tau fai 'i he'etau mo'ui faka'ahó. 'Oku ma'u 'a e melinó mo e fiefia 'i he founga ko 'eni, pea 'oku tau tupulaki māmālie ai 'i he ngaahi 'ulungāanga 'oku faka-Kalaisi. Pea 'e faka'osi 'aki 'etau muimui ki he founga ko 'eni mo tau "vivili atu ki mu'a 'i he tu'u ma'u 'ia Kalaisi. . . pea kātaki 'o a'u ki he ngata'angá," 'a e tala'ofa "te mou ma'u 'a e mo'ui ta'engatá" (2 Nīfai 31:20).

Ngaahi Fakamatalá

Ako Folofolá

Kātaki ke A'u ki he Ngata'angá

2 Nifai 9:24

3 Nifai 27:16–17

Mātiu 10:22

2 Nifai 31:14–20

Ngaahi Tāpuaki Ma'anautolu 'Oku Kātaki

1 Nifai 13:37

3 Nifai 15:9

T&F 14:7

Fakaafe ke Papitaisó

'Oku totonu ke pau pea fai fakahangatonu 'a e fakaafe ke papitaiso mo hilifakinimá: "Te ke muimui nai ki he sīpinga 'a Sīsū Kalaisi 'i hano papitaiso koe 'e ha taha 'okú ne ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá? 'E fakahoko 'etau ouau papitaiso 'i he ['ahó]. Te ke teuteu'i nai koe ke ke papitaiso 'i he 'aho ko iá?"

Ngaahi Fakakaukau ki Hono Ako'í

'Oku 'i he konga ko 'eni ha ngaahi fakakaukau ke ke faka'aonga'i 'i ho'o teuteu'i mo ako'i 'a e lēsoni ko 'eni. Fa'a lotu peá ke muimui ki he Laumālié 'i he taimi 'okú ke fili ai 'a e founga ke faka'aonga'i 'aki e ngaahi fakakaukau ni. Tānaki atu e ngaahi fakakaukau 'okú ke fili ki ho'o palani lēsoni. Manatu'i ko e ngaahi fokotu'u pē 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni ke tokoni atu ke ke feau e ngaahi fiema'u 'a kinautolu 'okú ke ako'í—ka 'ikai ko ha me'a kuo pau ke ke fai.

Palani Lēsoni Nounou (miniti 'e 3–5)

Ko e ongoongolelei pē 'o Sisū Kalaisi 'a e hala ki he mo'ui ta'engatá. Ko e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o 'Ene ongoongolelei ko e tui kia Sisū Kalaisi, fakatomala, papitaiso 'i he fakauku ke fakamolemole'i ai 'a e ngaahi angahalá, pea mo e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Hili ko iá kuo pau leva ke tau kātaki ke a'u ki he ngata'angá. 'I he'etau faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni 'i he kotoa 'o 'etau mo'ui, 'oku tau muimui ai ki he sīpinga 'a e Fakamo'ui, ako ke tau mo'ui'aki 'a 'Ene ngaahi fekaú, pea tau fakatupulaki 'a e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi. 'E lava ke fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá, pea 'e lava ke tau toe foki 'o nofo 'i he 'ao 'o 'etau Tamai Hēvani.

- 'E Lava ke Fakama'a Kitautolu mei he Angahalá 'o Fakafou 'ia Kalaisi
- Tui kia Sisū Kalaisi
- Fakatomalá
- Ko e Papitaiso, ko 'Etau 'Uluaki Fuakavá
- Ko e Me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni
- Kātaki ke A'u ki he Ngata'angá

Ngaahi Tukupaá

- 'E kei hokohoko atu pē nai ho'o fakatupulaki 'a e tui kia Sisū Kalaisi 'aki 'a e hokohoko atu ho'o ako 'o kau ki He'ene ongoongolelei?
- Te ke fakatomala nai pea lotu ke fakamolemole'i ho'o ngaahi angahalá?
- 'E papitaiso nai koe ko ha mēmipa 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni 'i he ('ahó)? 'E hilifakinima koe ke ke ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu he Sāpate ko 'eni?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Palani Lēsoni Fe'ungamālié (miniti 'e 10–15)

Ko 'ema pōpoaki ko ha pōpoaki ia 'o e tui mo e 'amanaki lelei. 'Okú ma 'ofa mo hū kia Sisū Kalaisi. Ko la e uho 'o e palani 'a e 'Otuá ki he'etau fiefiá. Tupu mei he feilaualau fakalelei 'a Kalaisi, 'e lava ke tau ma'u ai 'a e mo'ui ta'engatá 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá. 'I he'etau mo'ui'aki 'a 'Ene ongoongolelei, te ne 'alo'ofa ai 'o fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá. Te Ne fakamo'ui kitautolu pea fetongi 'a e ongo'i halaiá mo e maá 'aki 'a e melinó mo e fiefia 'i he mo'ui ni.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakamatalá

'Oku mahinongofua pē 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi. 'Oku kamata'aki ia 'a e tui kia Kalaisi. 'Oku tau tui, falala, mo fakafalala kiate la. 'Oku hanga 'e he fa'ahinga tui ko 'eni 'o 'ai kītautolu ke tau fakatomala—ke tuku hono fai 'o e ngaahi me'a 'oku halá kae hokohoko atu hono fai 'o e ngaahi me'a ko ia 'oku totonú. 'Oku hanga foki 'e he'etau tui kiate lá 'o 'ai ke tau fie fakahā 'etau 'ofá 'aki 'etau tauhi 'Ene ngaahi fekaú, 'o kau ai 'a e papitaisó. Hili 'a e papitaisó, 'okú Ne palōmesi ke foaki mai kiate kītautolu 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'E fakahinohino'i, fakafiemālie'i, mo tokoni'i kītautolu ke tau 'ilo'i 'a e mo'oni. 'E lava ke tau 'ilo 'i hotau lotó mo hotau 'atamaí 'a e taimi 'oku 'iate kītautolu ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Te tau ma'u 'a e ngaahi ongo 'o e melinó, 'ofá, mo e fiefiá. Te tau fie tokoni ki he ni'hi kehé. Te tau feinga 'i hono kotoa 'o 'etau mo'uí ke fakahōifua ki he 'Eiki.

Kuo toe fakafoki mai 'e Sīsū Kalaisi 'Ene ongoongolelei 'i ha palōfita 'i he ngaahi 'aho kimui ní. 'Oku tau ako 'o kau ki he ongoongolelei mei he Tohi 'a Molomona 'a ia 'oku lava ke ke lau, fakalaulauloto ki ai, mo lotua ia. 'E fakahā atu 'e he 'Otuá 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'oku mo'oni ia. 'I ho'o 'ilo'i iá, te ke lotu ke ke fakatomala pea papitaiso ke ke ma'u ha fakamolemole 'o ho'o ngaahi angahalá pea mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

Ngaahi Tukupaá

- 'E kei hokohoko atu pē nai ho'o fakatupulaki 'a e tui kia Sīsū Kalaisi 'aki 'a e hokohoko atu ho'o ako 'o kau ki He'ene ongoongolelei?
- Te ke fakatomala nai pea lotu ke fakamolemole'i ho'o ngaahi angahalá?
- 'E papitaiso nai koe ko ha mēmipa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi Aho Kimui Ní 'i he ('ahó)? 'E hilifakinima koe ke ke ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu he Sāpate ko 'eni?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Palani Lēsoni Kakato (miniti 'e 30–45)

- 'E Lava ke Fakama'a Kītautolu Mei he Angahalá 'o Fakafofou 'ia Kalaisi
  - Na'e fekau'i mai 'e he 'Otuá ki māmani 'a Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sīsū Kalaisi (vakai, Sione 3:16–17).
  - 'Oku toki lava pē ke tau ma'a mei he angahalá tu'unga 'i he manava'ofa mo e 'alo'ofa 'a Kalaisi (vakai, 2 Nifai 2:6–8).
  - 'Oku tau fatongia'aki hono tali 'a Kalaisi, fakatomala, pea mo talangofuá.
- Tui kia Sīsū Kalaisi
  - 'Oku fie ma'u ke tau tui kia Kalaisi ko e Fakamo'ui la 'o e māmani.
  - Ko Hono finangaló ke tau tali 'Ene ngaahi akonaki pea muimui ki ai.

Ngaahi Fakamatalá

- 'Oku tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'i he taimi 'oku tau talangofua aí (vakai, T&F 130:20–21).
- Fakatomalá
  - 'Oku hoko mei he tui kia Kalaisi ki he fakatomalá (vakai, 'Alamā 34).
  - 'Oku tau ongo'i 'a e mamahi 'oku taau mo e 'Otuá (vakai, 2 Kolinitō 7:9–10).
  - 'Oku tuku 'etau fai 'a e ngaahi me'a 'oku halá pea hokohoko atu 'i hono fai 'o e ngaahi me'a ko ia 'oku totonú.
  - 'Oku tau vete 'etau ngaahi angahalá, pea 'oku tau vete 'a e ngaahi angahala mamafá ki he kau taki 'o e Siasí 'a ia te nau lava ke tokoni'i kitautolu ke tau fakatomala (vakai, T&F 58:43).
  - 'Oku tau ma'u 'a e fakamolemolé; 'oku fetongi 'a e loto halaiá mo e mamahi 'aki 'a e melinó (vakai, 'Alamā 36:17–21).
- Ko e Papitaisó, ko 'Etau 'Uluaki Fuakavá
  - Ko e ouaú ko ha founa toputapu ia 'oku tau fai ai ha ngaahi fuakava mo e 'Otuá.
  - Ko e fuakavá ko ha aleapau molumalu ia 'i he vaha'a 'o e 'Otuá mo 'Ene fānaú.
  - 'Oku 'omi 'e he ngaahi fuakavá 'a e ngaahi tāpuaki.
  - 'Oku papitaiso kitautolu 'i he fakauku ke fakamolemole'i ai 'etau ngaahi angahalá (vakai, Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:4).
  - Ko e taimi ko ia 'oku papitaiso ai kitautolú, 'oku tau kamata ha mo'ui fo'ou 'o e tauhi māteaki kia Kalaisi (vakai, Loma 6:3–8).
  - Kuo pau ke fakahoko 'a e papitaisó 'e ha taha 'okú ne ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí.
  - 'Oku tau fakafou 'etau ngaahi fuakavá 'aki 'etau ma'u fakauike e sākalamēnití (T&F 20:77, 79).
- Ko e Me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni
  - 'Oku hoko atu he papitaiso 'i he fakaukú 'a e papitaiso 'i he Laumālié; 'oku 'ikai fa'a mavahevahe 'a e ongo me'a ni.
  - 'Oku foaki 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifakinima, 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí.
  - 'Oku ako'i, fakama'a mo fakafiemālie'i kitautolu, fakamo'oni ki he mo'oni, fakatokanga mai mo fakahinohino'i kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni (vakai, 2 Nifai 32:1–5; Mōsaia 5:1–6; Molonai 10:5; T&F 36:2).
- Kātaki ke A'u ki he Ngata'angá
  - Kuo pau ke tau kei hokohoko atu ai pē 'i he halá hili hono papitaiso mo hilifakinima kitautolú.
  - 'Oku tau fai hotau lelei tahá ke tau 'ata'atā mei he angahalá koe'uhi ke tau lava 'o ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.
  - Te tau lava 'o fe'unga ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá 'aki 'etau muimui 'i he hala 'o e ongoongolelei 'i he tui, fakatomala, fakahoko

Ngaahi Fakamatalá

mo tauhi 'o e ngaahi fuakavá pea mo hono ma'u 'o e me'afuaki 'o e Laumálie Mā'oni'oni (vakai, 2 Nifai 31:14–20).

- Kuo pau ke kei hokohoko atu ai pē 'etau fakatomalá 'i hono kotoa 'o 'etau mo'uí (vakai, T&F 19:15–20).

Ngaahi Tukupaá

- 'E kei hokohoko atu pē nai ho'o fakatupulaki 'a e tui kia Sīsū Kalaisi 'aki 'a e hokohoko atu ho'o ako 'o kau ki He'ene ongoongolelei?
- Te ke fakatomala nai pea lotu ke fakamolemole'i ho'o ngaahi angahalá?
- 'E papitaiso nai koe ko ha mēmipa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he ('ahó)? 'E hilifakinima nai koe ke ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumálie Mā'oni'oni?
- Te ke lava nai ke tau ma'ulotu he Sāpate ko 'ení?
- 'E lava nai ke tau fokotu'u ha taimi ki he'ema 'a'ahi mai hono hokó?
- Ngaahi fekau mei he lēsoni 4 'okú ke fili ke fakakaú.

Ngaahi Fehu'i ke Fai Hili Ho'o Ako'i

- Ko e hā ha'o ngaahi fehu'i 'o kau ki he me'a kuó ma ako'i atú?
- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e fakatomalá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai 'a e me'afuaki 'o e Laumálie Mā'oni'oni ko ha konga mahu'inga 'o e ongoongolelei?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke papitaiso koe peá ke ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumálie Mā'oni'oni?
- Na'e 'i ai nai ha fa'ahinga me'a fekau'aki mo e ngaahi fakataha'anga 'a homau Siasí na'e 'ikai mahino kiate koe?
- Ko e hā e me'a na'á ke sai'ia ai fekau'aki mo e ngaahi fakataha'anga 'a homau Siasí?

Ngaahi Faka'uhinga Mahu'inga

- **'Alo'ofá:** Ko e laumálie 'o e manava'ofá, 'o e angalelei, mo e fa'a fakamolemole. Ko e 'alo'ofá ko e taha ia 'o e ngaahi 'ulungāanga 'o e 'Otuá. 'Oku foaki mai 'e Sīsū Kalaisi 'a e 'alo'ofá kiate kitautolu 'o fakafou 'i He'ene feilaulau fakalelei 'o kapau te tau fakatomala.
- **Fakafoki:** Ko hono fakafoki ha fa'ahinga me'a na'e 'ave pe fakamoleki.
- **Fuakava:** Ko ha aleapau 'i he vaha'a 'o e 'Otuá mo 'Ene fānaú. 'Oku 'ikai ke tau tu'unga tatau mo la 'i hono fakahoko 'o e aleapaú. 'Oku 'omai 'e he 'Otuá 'a e founga fakahoko 'o e fuakavá, pea 'oku tau loto lelei ke fai 'a e me'a 'okú Ne kole mai ke tau fai. 'Oku palōmesi mai leva 'e he 'Otuá ha ngaahi tāpauki kapau te tau talangofua. 'Oku tau ma'u 'a e ngaahi ouaú 'i he fuakava. Ko e taimi 'oku tau fai ai 'a e ngaahi fuakava ko 'ení, 'oku tau palōmesi te tau tauhi ia. Hangē ko 'ení, 'oku fuakava 'a e kāingalotu 'o e Siasi mo e 'Eiki 'i he papitaisó pea nau fakafo'ou 'a e ngaahi fuakava ko iá 'i he'enau ma'u 'a e sākalamēniti. 'Oku tau fai foki mo ha ngaahi fuakava kehe 'i he temipalé. Ko e kakai mohu fuakava 'a e kakai 'o e 'Eiki. 'Oku lahi hotau tāpuaki 'i he taimi 'oku tau tauhi ai 'etau ngaahi fuakava mo e 'Eiki.

Ngaahi Fakamatalá

- **Hilifakinima:** Ko e hilifaki 'o e nimá 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki ke hoko ko e mēmipa 'o e Siasí pea mo foaki 'a e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.
- **Kātaki ke A'u ki he Ngata'angá:** Ke kei tauhi mo'oni ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'i he kotoa 'o 'ete mo'ui neongo 'a e 'ahi'ahí, fakafepakí, mo e faingata'á.
- **Manava'ofá:** Ko e mālohi meia Sīsū Kalaisi 'oku lava ke tau ma'u ai 'a e ngaahi tāpuakí 'i he maama ko 'ení pea tau ma'u ai 'a e hakeaki'í hili 'etau ma'u 'a e tuí, fakatomala, pea fai hotau lelei tahá 'i hono tauhi 'o e ngaahi fekaú. 'Oku foaki mai 'a e tokoni pe ivi faka-'Otuá ko 'ení 'i he 'alo'ofa mo e 'ofa 'a Sīsū Kalaisi. 'Oku tau fie ma'u kotoa pē 'a e manava'ofá koe'uhi ko e Hinga 'a 'Ātamá pea koe'uhi foki ko hotau ngaahi vaivaí.
- **Mo'ui Ta'engatá:** Ke mo'ui 'o ta'e ngata ko e ngaahi fāмили 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá (vakai, T&F 132:19–20). Ko e me'a'ofa mahu'inga taha ia 'a e 'Otuá ki he fa'ahinga 'o e tangatá.
- **Ongoongolelei:** Ko e palani 'o e fakamo'ui 'a e 'Otuá, 'a ia na'e lava ke fakahoko 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi. 'Oku kau 'i he ongoongolelei 'a e ngaahi mo'oni pe ngaahi fono, ngaahi fuakava, mo e ngaahi ouau ta'engata 'a ia 'oku fie ma'u ma'á e fa'ahinga 'o e tangatá kae lava ke nau toe foki ki he 'ao 'o e 'Otuá.

Ngaahi Lea Kehe 'e Fie Ma'u Hano Toe Faka'uhinga'i Ma'anautolu 'Okú ke Ako'i

- 'Ahi'ahí
- Fakama'a mei he angahalá
- Fa'a fakamolemole
- Hala hangatonu mo fāsi'í
- Lotu
- Sākalamēnití
- Vetehia

Ko e Ngaahi Fekau

Ko e Teuteu ki he Papitaisó mo e Hilifakinimá

Ko Hono Ako'i 'o e Lēsoni Ko 'Ení

'Oku lahi 'a e ngaahi founa ke ako'i 'aki 'a e ngaahi fekau 'oku hā 'i he lēsoni ko 'ení. Hangē ko 'ení, 'e lava ke ke ako'i ha ngaahi fekau si'i pē mei he lēsoni ko 'ení ko e kongá 'o e ngaahi 'uluaki lēsoni 'e tolú, pe ko ha'o ako'i ha ngaahi fekau lahi ko ha fo'i lēsoni pē 'e taha. 'Oku totonu ke fakafalala 'a e me'a 'okú ke fai ki he ngaahi fiema'u 'a e kau fiefanongó pea mo e fakahinohino mei he Laumálié.

Teuteu ke Ako'i

Ko e taumu'a 'o ho'o ako'i 'o e ngaahi fekau ke tokoni'i 'a e kakaí ke nau mo'ui'aki 'a e ongoongoleléi 'o fakafou 'i he'enua ngāue'aki 'a e tui kia Sīsū Kalaisí mo fakatomala 'i he'enua teuteu atu ko ia ki he papitaisó mo e hilifakinimá. 'I he talangofua 'a e kakaí ki he ngaahi fekau, 'e tupulaki 'enua fakamo'oni ki he ongoongoleléi, nau fakahā 'oku nau ma'u 'a e "loto mafesifesi mo e lotu fakatomala," pea kamata ke nau fakatomala mei he'enua ngaahi angahala kotoa pē (vakai, Molonai 6:1-4; T&F 20:37).

'Oku kehe hono fokotu'utu'u 'o e lēsoni ko 'ení mei he ngaahi 'uluaki lēsoni 'e tolú. 'Oku fakamatala'i 'e he ngaahi 'uluaki lēsoni 'e tolú 'a e makatu'unga fakatokāteline ki he ongoongoleléi 'o Sīsū Kalaisí. 'Oku fakamatala'i 'e he lēsoni ko 'ení ha ngaahi fekau pau kuo foaki mai 'e he 'Otuá 'a ia 'oku tokoni kiate kinautolu 'i hono faka'aonga'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi 'i he'etau mo'ui.

'Oku lahi ha ngaahi founa ke ako'i'aki 'a e lēsoni ko 'ení. 'Oku totonu ke fakafalala 'a e founa 'okú ke faka'aonga'i ki he ngaahi fiema'u 'a e kau fiefanongó mo e tatakí 'a e Laumálié. Fakakaukau mo lotu ma'u pē ki ha founa ke tokoni'i'aki 'a e kau fiefanongó ke nau mo'ui'aki 'a e ongoongoleléi. 'Oku kau 'i he ngaahi fakakaukau 'a e:

- Ako'i ha fekau 'e taha pe lahi ange ai ko e kongá 'o e ngaahi 'uluaki lēsoni 'e tolú. 'I ho'o fai 'ení, fakakaukau ki he tefito'i mo'oni ko ia 'oku ako'i mai 'i he 'Alamá 12:32: "Ko ia na'e fai ai 'e he 'Otuá ha ngaahi fekau kiate kinautolu, *hili* 'ene fakahā kiate kinautolu 'a e hala 'o e huhu'í" (toki tñaki atu 'a e mata'itohi fakahihifí). 'Oku 'i ai ha ngaahi fekau pau ia hangē ko e lotú mo e ako folofolá, 'e lelei taha pē hano ako'i ko e

konga 'o e ngaahi 'uluaki lēsoni 'e tolú. Ko e ngaahi fekau 'e ni'ihī 'e lelei taha hano ako'i hili ho'o ako'i 'a e makatu'unga fakatokāteline 'o e ongoongolelei 'a ia 'oku 'i he ngaahi 'uluaki lēsoni 'e tolú.

- Ako'i 'o ha fekau 'e ua pe tolu ko ha fo'i lēsoni pē 'e taha.
- Ako'i ha fekau pē 'e taha ko ha lēsoni.
- Ako'i 'a e ngaahi fekaú 'i he anga 'o 'ene tu'u 'i he ongoongolelei. Toe vakai'i taimi nounou 'a e lēsoni ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kimu'a ia pea toki ako'i ha fekau 'e taha pe toe lahi ange ai. 'I ho'o fai 'enī, te ke lava 'o tokoni'i ai e kau fiefanongó ke nau vakai ki he kaunga lahi ange 'a e ngaahi fekaú ki he tui ki he Fakamo'uú mo e fakatomalá 'i he teuteu ki he papitaisó mo e hilifakinimá. 'E lava ke tāpuekina 'enau mo'uú 'i he'enau vakai ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi ko ha sīpinga ia ke nau mo'uú'aki.

Mahalo te ke lava 'o ako'i ha kau fiefanongó 'e ni'ihī 'i ha'o ngaahi 'a'ahi si'i pē; 'e fie ma'u ha ngaahi 'a'ahi lahi ange ia ki he kau fiefanongó 'e ni'ihī. 'Oku lava pē ke ke fulifulihi holo hono ako'i 'o e ngaahi lēsoni 'i ha fa'ahinga founga 'e tokoni lelei taha ki hono teuteu'i 'o e kaka'i ki honau papitaisó mo e hilifakinimá. 'Oku 'ikai ko ho'o taumu'á pē ke ako'i e lēsoni; ka ke tokoni'i 'a e ni'ihī kehé ke nau ha'u kia Kalaisi 'o fakafou 'i he tui kia Sisū Kalaisi, fakatomala, papitaiso, ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'onī'onī, pea kātaki ke a'u ki he ngata'angá.

'Oku totonu ke tātātaha pē ha laka hake ha lēsoni 'i he miniti 'e 45. Te ke 'ilo 'e fe'unga pē 'a e taimi ia ke fai ai ha ngaahi 'a'ahi taimi nounou. 'I he'ene peheé, 'e fie ma'u ke ke toutou fakahoko 'e koe ha ngaahi 'a'ahi taimi nounou pē 'o ako'i ai ha ngaahi kongá iiki ange 'o e lēsoni.

'Oku lahi 'a e ngaahi founga 'e lava ke ke ako'i 'aki 'a e lēsoni ko 'enī. Ko e lelei tahá ke ke fakapapau'i pe ko e fekau fē te ke ako'i, ko e fē taimi 'e ako'i aí, pea mo e lahi 'o e taimi te ke ako'i aí, 'o fakatatau pē ki he ngaahi fiema'u 'a e kau fiefanongó mo e fakahinohino 'a e Laumālié.

Ako ki he Ngaahi Fekau mo e Ngaahi Tukupaá

'I ho'o ako 'a e lēsoni ko 'enī, muimui 'i he sīpinga 'i laló:

- Ako 'a e kongá ko ia 'oku fakamatala ki he fekaú pea hiki ha sīpinga 'o ha palani lēsoni 'oku 'i ai ha ngaahi me'a mahu'inga 'e tolu ki he nima.
- Ako'i ha lēsoni miniti 'e ua pe tolu ki ho hoá. Akoako e founga te ke fakahoko'aki 'a e fakaafe fakatukupā taki taha pea mo e founga te ke fakalelei'i 'aki ha ngaahi me'a 'oku fai ki ai ha hoha'a.
- Alea'i ha ngaahi founga ke toe vakai'i 'aki e tukupā takitaha kuo tali 'e he kau fiefanongó.

Talangofuá

'Oku foaki mai 'e he 'Otuá ha ngaahi fekau ke tau lelei ai. Ko ha ngaahi fakahinohino ia mei ha Tamai Hēvani 'ofa ke tokoni'i kitautolu ke tau mo'ui fiefia. 'Okú ne toe foaki mai foki 'etau tau'atāina ke filí, pe ko e mālohi mo e faingamālie ke tau fili ai ki he lelei pe koví. Ko e taimi 'oku tau talangofua ai ki he 'Otuá, 'oku tau muimui ki he ivi tākiekina 'o e Laumālié 'o tau fili ai ke fai ki Hono finangaló. 'Oku 'omi 'e he talangofua ki he ngaahi fekaú ha melino kiate kitautolu 'i he mo'uú ni pea mo e mo'ui ta'engatá 'i he

Ngaahi Fakamatalá

maama ka hoko mai. 'Oku fakahā 'e he talangofuá 'a 'etau 'ofa ki he 'Otuá. 'Oku 'omi 'e he talangata'á 'a e mamahí kiate kitautolu.

'Oku 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní hotau ngaahi vaivaí pea 'okú Ne kātekina kitautolu. 'Okú Ne tāpuaki'i kitautolu 'i he'etau feinga ke talangofua ki He'ene ngaahi fekau. 'Okú Ne 'amanaki mai te tau talangofua kiate Ia kae lava ke Ne tāpuaki'i kitautolu.

Ako Folofolá

Tau'atāina ke Filí

2 Nifai 2:26–29

T&F 58:26–29

Guide to the Scriptures, "Agency"

'Alamā 12:31

T&F 82:8–10

Talangofuá

T&F 130:20–21

Sione 14:15, 21

Tangata Malanga 12:13

Tukupáá

- Te ke talangofua nai ki he ngaahi fono 'a e 'Otuá?

Fa'a Lotu

'Oku fekau'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau lotu kiate Ia. Te ke lava 'o lotu 'i ha fa'ahinga taimi mo ha fa'ahinga feitu'u pē. Kuo akonekina kitautolu 'e he 'Eiki ke tau tū'ulutui 'o lotu 'i he pongipongi mo e efiafi, fakafo'ituitui pe mo hotau ngaahi fāmilí. 'Oku fanongo mai mo tali 'e he Tamai Hēvaní 'a 'etau ngaahi lotú. 'Oku tau ma'u 'a e tataki fakalangi mo ha ngaahi tāpuaki 'i he'etau lotu faka'ahó. 'Oku totonu ke tau lotu fakamātoato ma'u pē. 'Oku totonu foki ke tau lotu 'aki 'a e "loto mo'oni," 'a ia ko hono 'uhingá 'oku tau tukupā ke ngāue'i 'a e tali ko ia 'oku tau ma'ú.

'Oku tau lotu 'i he tui ki he'etau Tamai Hēvaní 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí (vakai, Mōsese 5:8). Te Ne tali 'etau ngaahi lotú koe'uhí ko 'etau Tamai Ia pea ko 'Ene fānau kitautolu. 'Oku kamata'aki 'etau ngaahi lotú 'etau fakataufolofola ki he'etau Tamai Hēvaní. 'Oku tau faka'osi 'etau ngaahi lotú 'aki 'etau pehē, "I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni."

I he'etau lotú, 'oku tau fakataufolofola tau'atāina ai pea 'i he loto faitotonu ki he'etau Tamai Hēvaní 'ofá. 'Oku tau fakahā 'etau houngā'ia mo 'etau fakafeta'i koe'uhí ko hotau ngaahi tāpuaki. 'E lava ke tau fakahā 'a 'etau 'ofa kiate Iá. Te tau toe lava foki 'o kole ke ma'u ha tokoni, malu'i, mo ha fakahinohino 'o fakatatau ki he'etau ngaahi fiema'ú.

I he'etau lotu 'i he loto tui, fakamātoato, mo loto'akí, te tau mamata ai ki he ivi tākiekina 'o e 'Otuá 'i he'etau mo'uí. Te Ne tataki kitautolu 'i he'etau mo'ui faka'ahó pea tokoni'i kitautolu ke tau fai 'a e ngaahi fili 'oku lelei. Te Ne tāpuaki'i kitautolu 'aki ha ngaahi ongo fakafiemālie mo nonga. Te Ne fakatokanga mai 'i he taimi 'o e faingata'á mo fakamālohia kitautolu ke tau lava'i 'a e 'ahi'ahí. Te Ne fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá. Te tau toe ongo'i ofi ange kiate Ia. Kuo pau ke tau ako ke tau lava 'o tala 'a Hono ivi tākiekiná 'i he'etau mo'uí. Kuo pau ke tau ako ke fakaongoongo ki he kihi'i le'o si'i 'o e Laumālié.

Te tau lava 'o 'ilo'i 'a e taimi 'oku ako'i ai kiate kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'a e mo'oni. 'E fakafonu hotau 'atamai 'aki 'a e ngaahi fakakaukau fakalaumālie mo langaki mo'ui. 'E fakamaama kitautolu, pe ko hono foaki mai kiate kitautolu ha 'ilo fo'ou. 'E 'i hotau lotó 'a e ongo'i nonga, fiefia, mo e 'ofa. Te tau loto ke fai lelei pea 'aonga ki he ni'ihí

kehé. 'Oku faingata'a hono fakamatala'i 'o e ngaahi ongo ko 'ení ka 'e lava pē ke tau 'ilo'i ia 'i he taimi 'oku tau ongo'i ai kinautolú.

Ako Folofolá

2 Nifai 32:8–9	T&F 6:22–23	T&F 19:28
'Inosi 1:1–12	T&F 8:2–3	1 Ngaahi Tu'i 19:11–12
'Alamá 34:17–28	T&F 9:7–9	Guide to the Scriptures, "Prayer"
Molonai 10:3–5		

Tukupáá

- Te ke tū'ulutui faka'aho nai 'o lotu fakafo'ituitui mo fakafāmilii?

Ako 'a e Folofolá

Ko e folofolá ko ha ngaahi lekooti ia kuo hiki 'o fekau'aki mo e fengāue'aki 'a e 'Otuá mo 'Ene fānaú 'o hangē ko hono hiki 'e he kau palōfitá 'i he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku tau fakahā 'a 'etau tu'i 'i he 'etau ako, tui, pea talangofua ki he folofola 'a e 'Otuá kuo fakahā maí. 'Oku tau fekumi faivelenga 'i he folofolá ke mahino kiate kitautolu 'a e mo'oni. 'Oku tau keinanga 'i he folofolá koe'uhí he 'oku nau fakaava mai 'a e matapā ki he fakahaá pea faka'ilo kiate kitautolu 'a e me'a 'oku fie ma'u ke tau fakahoko mo a'usiá. 'Oku tau fekumi 'i he folofolá ke tau ako kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene ongoongoleleí. Ko e tui kia Sīsū Kalaisi ko ha me'a'ofa ia mei he 'Otuá pea 'oku ma'u ia mei hono ako pea mo'ui'aki 'a 'Ene folofolá mo 'Ene ongoongoleleí. Ko e ngaahi tohi folofola ko ia kuo fakangofua pe faka'aonga'i 'e he Siasí, ko e Tohi Tapú, Tohi 'a Molomoná, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, pea mo e Mata'itofe Mahu'ingá. 'Oku totonu ke tau ako faka'aho 'a e ngaahi tohi toputapú ni.

Ako Folofolá

1 Nifai 19:22–23	2 Nifai 31:19–20	Sione 20:31
2 Nifai 9:50–51	2 Nifai 32:3–5	2 Timote 3:14–17
2 Nifai 25:26	'Alamá 32:28–30	2 Pita 1:20–21
2 Nifai 29:1–13	Sione 5:39	

Tukupáá

- Te ke lau fakafo'ituitui pe fakafāmilii nai 'a e folofolá he 'aho kotoa?

Tauhi 'a e 'Aho Sāpaté ke Mā'oni'oni

'Oku hā mei hotau 'ulungāanga 'i he 'aho Sāpaté 'a 'etau tukupā ko ia ke fakalāngilangi'i mo hū ki he 'Otuá. 'I he 'etau tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni, 'oku tau fakahā ai ki he 'Otuá 'a 'etau loto fiemālie ke tauhi 'etau ngaahi fuakavá. 'Oku tau ō ki he fale 'o e 'Eiki he 'aho Sāpate taki taha ke hū kiate Ia. 'Oku tau ma'u ai 'a e sākalamēnití ke tau manatu kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakaleleí. 'Oku tau fakafo'ou 'etau ngaahi fuakavá pea fakahā 'etau loto fiemālie ke fakatomala mei he 'etau ngaahi angahalá mo e ngaahi fehālaaki.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakamatalá

I he 'aho ko 'ení 'oku tau mālōlō ai mei he'etau ngaahi ngāue. 'Oku tau fefakamālohia'aki 'i he'etau 'alu ki he ngaahi houalotú 'o lotu fakatahá. 'Oku fakafo'ou kitautolu 'i he'etau feohi mo e ngaahi kaume'á pea mo e fāmilí. 'Oku fakamālohia 'a 'etau tuí 'i he'etau ako 'a e folofolá mo ako lahi ange ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

Ko e taimi pē kuo ta'e tokanga ai ha kolo pe ko ha pule'anga ki he ngaahi me'a 'oku nau fai 'i he 'aho Sāpaté, 'oku hōloa 'enau mo'ui fakalotú pea 'oku uesia kovi ai 'a e tapa kotoa pē 'o e mo'uí. 'Oku mole 'a e ngaahi tāpuaki ko ia 'oku fekau'aki mo hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni. 'Oku totonu ke tuku 'etau fakatau he 'aho Sāpaté pea mo 'etau kau ki he ngaahi me'a fakapisinisi mo e ngaahi sipoti angamaheni 'o e ngaahi 'aho ní, 'o ta'e mā'oni'oni ai 'a e 'aho Sāpaté.

'Oku totonu ke fokotu'u mavahe 'e he Kāingalotu 'o e Siasí 'a e 'aho mā'oni'oni ko 'ení ke 'oua na'a fakahoko ai 'a e ngaahi 'ekitiviti 'o e māmaní 'aki 'enau ma'u 'a e laumālie 'o e lotú, fakafeta'í, tokoní, mo e ngaahi 'ekitiviti 'oku fakatefito ki he fāmilí, 'a ia 'oku fe'unga mo e Sāpaté. I he feinga ko ia 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke fe'unga 'a e ngaahi me'a 'oku nau fai 'i he Sāpaté mo e taumu'a pea mo e Laumālie 'o e 'Eikí, 'e fakafonu 'enau mo'uí 'aki 'a e fiefia mo e melino.

Ako Folofolá

3 Nīfai 18:1–25 T&F 59:9–15	'Ekesotosi 20:8–11 'Ekesōtosi 31:12–17	'Isaia 58:13–14
--------------------------------	---	-----------------

Tangutu 'i he Lotú mo e Kau Fiefanongó pe Kāingalotú

'Oku totonu ke tangutu fakataha 'a e kau faifekau mo e kau fiefanongó, kau toki papi uluí, pe kāingalotú lolotonga 'a e ngaahi houalotu sākalamēniti pe ngaahi konifelenisi fakasiteiki. 'Oku 'ikai totonu ke nau tangutu fakataha pē mo e kau faifekau kehé.

Ngaahi Tukupaá

- Te ke tauhi nai 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni?
- Te ke teuteu'i nai koe ke ke taau ke ma'u 'a e sākalamēniti?

Ngaahi Fehu'i ki he 'Initaviu Papitaisó 'Oku Kaunga ki Hení

- Ko e hā e me'a 'oku mahino kiate koe fekau'aki mo e 'aho Sāpaté, kau ai 'a e ma'u 'o e sākalamēniti 'i he uike kotoa pē mo hono fakahoko 'o ha ngāue tokoni ki he ni'hi kehé? 'Okú ke loto fiamālie nai ke ke talangofua ki he fonu ko 'ení [kimu'a pea papitaiso koé]?

Papitaisó mo e Hilifakinimá

Ko e papitaisó mo e hilifakinimá 'a e founga 'oku tau fakahā ai 'etau loto ke muimui 'i he hala 'o e 'Otuá. Ko e taimi 'oku papitaiso pea hilifakinima ai kitautolú, 'oku tau fai ha fuakava mo e 'Otuá te tau to'o kiate kitautolu 'a e huafa 'o Sisū Kalaisí pea manatu ma'u ai pē kiate la mo tauhi 'Ene ngaahi fekau. 'Oku tau toe palōmesi foki te tau tu'u ko e kau fakamo'oni 'o e 'Otuá 'i he taimi kotoa pē pea te tau tokoni kiate kinautolu 'oku faingata'a'ia (vakai, Mōsaia 18:8–9). 'Oku palōmesi mai leva 'a e 'Otuá 'e 'iate kitautolu ma'u ai pē 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'e fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá, pea 'e toe fanau'i fo'ou 'a kitautolu.

Ngaahi Tukupaá

- 'E papitaiso nai mo hilifakinima koe?
- Te ke fakaafe'i nai ha kau fiefanongo ke nau ha'u ki he ouau papitaisó?
- Kapau 'e lava pea fakaafe'i ha kau fiefanongo ki ha houalotu sākalamēniti 'e hilifakinima ai ha taha.

Ngaahi Fehu'i ki he 'Initaviu Papitaisó 'Oku Kaunga ki Hení

- Ngaahi fehu'i kotoa 'o e 'initaviu papitaisó.

Fakaafe ke Papitaisó

'Oku totonu ke mahino mo fakahangatonu 'a e fakaafe ke papitaiso mo hilifakinimá: "Te ke muimui nai ki he sípinga 'a Sísū Kalaisí 'i hano papitaiso koe 'e ha taha 'okú ne ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá? 'E fakahoko 'etau ouau papitaisó 'i he ['ahó]. Te ke teuteu'i nai koe ke ke papitaiso 'i he 'aho ko iá?"

Muimui 'i he Palōfitá

Ko e mo'óni ko e 'ilo ia ki he ngaahi me'a 'o hangē ko honau anga 'oku 'i aí, pea hangē na'e 'i aí, pea hangē 'e 'i aí. 'Oku 'ikai liliu ia koe'uhí ko ha ngaahi me'a 'oku hoko pe 'i he 'alu 'a e taimí. 'Oku tatau pē 'a e mo'óni 'i he kuonga pea mo e fonua kotoa pē. Ko e 'Otuá 'oku ha'u mei ai 'a e mo'óni kotoa pē. 'Oku lava ke tau tui kiate Ia he 'oku tau 'ilo'i ko e mo'óni pē te Ne ako'i kiate kitautolú. Ko e finangalo 'o e 'Otuá ke 'ilo'i 'e He'ene fānaú 'a e mo'óni. 'I he'ene peheé, 'okú Ne fakahā mai 'a e ngaahi mo'oni ko ia 'oku 'aonga ki he fakamo'uú 'o fakafou 'i he kau palōfitá mo e kau 'aposeóló. 'Okú ne fakahā 'a e mo'óni kiate kitautolu fakatāutaha 'o fakafou 'i he folofolá mo e ma'u fakahā fakatāutahá.

'Oku ui mo fili 'e he 'Otuá 'a e palōfitá pea ko ha tangata anga mā'oni'oni 'eni mo tui lahi. 'Oku fakahā 'e he 'Eiki 'a e ngaahi mo'óni kiate ia 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni. 'Okú Ne fekau 'Ene palōfitá ke ako'i 'a e mo'óni ki he kakai kotoa pē. 'E tāpuekina 'a kinautolu 'oku tui ki he ngaahi folofola 'a e 'Otuá 'o hangē ko hono fakahā mai 'i He'ene palōfitá.

'Oku langa 'a e Siasi 'o Kalaisí 'i he fakava'e ko e kau 'aposeóló mo e kau palōfita, 'a ia 'oku nau tataki 'a e Siasí 'i he fakahā. Na'e ui 'e he 'Eiki 'a Siosefa Sāmita ke hoko ko e 'uluaki palōfita pea ke ne taki e kuonga fakakōsipeli faka'osi ko 'ení. Ko e kau palōfita mo e kau 'aposeóló foki 'a kinautolu na'a nau hokohoko mai hono tataki 'o e Siasi 'o Sísū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he kuonga ko 'ení. Ko e palōfita mo'ui 'a e Palesiteni 'o e Siasí he 'aho ní. 'Oku fie ma'u ke tau tui ki he palōfita 'a e 'Otuá kuo filí, ma'u ha 'ilo fakapapau 'oku faka-'Otuá hono uiui'i, pea tau muimui ki he'ene ngaahi akonakí.

'Oku lahi hotau ngaahi faingamālie ke fakahā'i ai 'etau poupu ki he kau taki 'o e Siasí. 'Oku 'uhinga 'a e *poupou'i* ki he pukepuke hake. 'Oku totonu ke tau teuteu'i kitautolu koe'uhí ko e taimi ko ia 'e lea ai 'a e kau palōfitá mo e kau 'aposeóló, 'e lava ke fakamo'oni'i mai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e ngaahi mo'oni 'oku nau ako'i maí, pea te tau lava leva 'o muimui ki he akonaki 'oku nau fai maí.

He 'ikai ke hē 'a kinautolu 'oku fakafanongo pea muimui ki he akonaki 'a e kau palōfita mo e kau 'aposeóló mo'ui. 'Oku hoko 'a e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita mo'ui ko ha taula 'o e mo'oni ta'engatá 'i ha māmani 'oku feliliuaki ai 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga

Ngaahi Fakamatalá

mahu'ingá, pea 'oku tokoni'i ai kitautolu ke tau faka'ehi'ehi mei he mo'ui mamahí mo e lotu mamahí. 'E 'ikai lōmekina kitautolu 'e he puputu'u pea mo e vātau 'a māmaní, pea 'e lava ke tau 'ilo'i fakapapau 'oku tau fai ki he finangalo 'o e 'Otuá.

Ako Folofolá

Mōsaia 15:11–12	T&F 21:1–7	'Efesō 2:19–20
'Alamā 13:1–16	T&F 136:37–38	'Efesō 4:11–14
3 Nifai 12:1–2	Sione 15:16	Hepelū 5:4
T&F 1:37–38	Ngāue 10:34–44	'Āmosi 3:7

Ngaahi Tukupaá

- Te ke fie fe'iloaki nai mo e pīsopé?
- Te ke poupuu nai mo muimui 'i he akonaki 'a e kau taki 'o e Siasi?

Ngaahi Fehu'i ki he 'Initaviu Papitaisó 'Oku Kaunga ki Hení

- 'Okú ke tui ko ha palōfita 'a e 'Otuá 'a [Palesiteni lolotonga 'o e Siasi]? Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koé?

Tauhi e Ngaahi Fekau 'e Hongofulú

'Oku tuku mai 'e he Tamai Hēvaní ha ngaahi fekau kiate kitautolu koe'uhí ke tau 'ilo'i 'a e me'a ke faí mo e me'a ke tau faka'ehi'ehi mei ai ka tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'okú Ne finangalo ke foaki mai ma'atautolú ('a e fiefia, nonga 'o e lotó mo e fiefia 'oku tolongá). Na'e fakahā 'e he 'Otuá 'a e Fekau 'e Hongofulú kia Mōsese ke tataki'aki Hono kakaí:

- "'Oua na'á ke ma'u mo au ha 'otua kehe 'i hoku 'aó" ('Ekesōtosi 20:3). 'Oku lava ke kau 'i he "ngaahi 'otua" kehé 'a e koloá, mafaí, pe ongoongó.
- "'Oua na'á ke ngaohi kiate koe ha fakatātā" ('Ekesōtosi 20:4).
- "'Oua na'á ke takuanoa 'a e huafa 'o [e 'Eiki] ko ho 'Otuá" ('Ekesōtosi 20:7).
- "Manatu ki he 'aho Sāpaté, ke tauhi ia ke mā'oni'oni" ('Ekesōtosi 20:8).
- "Faka'apa'apa ki ho'o tamaí mo ho'o fa'eé" ('Ekesōtosi 20:12).
- "'Oua na'á ke fakapō" ('Ekesōtosi 20:13).
- "'Oua na'á ke tonu fefine" ('Ekesōtosi 20:14).
- "'Oua na'á ke kaiha'a" ('Ekesōtosi 20:15).
- "'Oua na'á ke tukuaki'i 'a ho kaungā'apí" ('Ekesōtosi 20:16).
- "'Oua na'á ke mānumanu" ('Ekesōtosi 20:17).

'Oku kei 'aonga pē 'a e Fekau 'e Hongofulú 'i he 'ahó ni. 'Oku nau ako'i kitautolu ke tau lotu pea fakahā 'a e 'apasia ki he 'Otuá. 'Oku nau toe ako'i mai foki 'a e founa ke tau fetauhi'aki aí.

'Oua Na'a 'i ai mo ha 'Otua Kehe

'Oku 'i ai ha kakai 'i ha ngaahi fonua lahi 'oku nau ma'u pe faka'apa'apa ki ha ngaahi me'a 'oku ne fakamanatu ange kiate kinautolu 'a e 'Otuá pe ko 'enau ngaahi kuí. Pea ko e taimi 'e ni'ihī 'oku nau lotu kinautolu ki he ngaahi me'a ko iá, hangē ko e ngaahi tamapua, ngaahi fakatātā fakalotu, pe ngaahi fale toputapu 'oku nau fa'u. Tokoni ke mahino kiate kinautolu kuo fekau'i kītautolu 'e he 'Eikí ke 'oua na'a tau lotu ki ha ngaahi 'otua tamapua. Poupou'i kinautolu ke nau to'o mei honau ngaahi 'apí ha fa'ahinga me'a pē 'oku nau hū pe lotu ki ai. Tokoni'i kinautolu ke fai taha 'enau tuí mo 'enau lotú ki he'enau Tamai Hēvaní pea mo Sisū Kalaisi. Ako'i ange 'oku nofo taha pē 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki maí 'i he Kalaisi mo'uí.

Kuo akonekina kītautolu 'e he 'Eikí 'i he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, ki he founa ke tau manatu'i ai lá. 'Oku tau manatu kiate la 'i he'etau lotú, sākalamēnití, mo e lotu 'i he tempalé. 'E toki 'oatu 'e ho'o palesiteni fakamisioná ha fakahinohino 'i ha ngaahi tafa'aki pau.

Ako Folofolá

Mōsaia 13
T&F 59:5–6

Mātiu 22:36–40
'Ekesōtosi 20:1–17

Teutalōnome 5:6–21

Tukupá

- Te ke tauhi nai 'a e Fekau 'e Hongofulú?

Mo'ui'aki 'a e Fono 'o e Angama'á

'Oku hōifua 'a e 'Otuá ki he angama'á pea 'okú Ne fehi'a 'i he angahala fakasekisuálé. 'Oku kau 'i he angama'á 'a e faka'ehi'ehi faka'aufuli mei he ngaahi vā fetu'utaki fakasekisuale kimu'a 'i he malí pea pehē ki he anganofo kakato mo e faitotonu ki hoto malí hili 'a e malí. Ko kinautolu 'oku tauhi ki he fono 'o e angama'á, 'oku nau ma'u 'a e ivi ko ia 'oku ha'u mei he'ete mapule'i kitá. 'Oku nau ma'u 'a e falalá 'i honau ngaahi vā fetu'utaki fakafāmilí. 'E lava ke nau ma'u 'o toe kakato ange 'a e ivi tākiekina 'o e Laumālie Mā'oni'oní 'i he'enau mo'uí. Ko kinautolu 'oku maumau'i 'a e fono ko 'ení, 'oku nau mo'ulalao ki he ongo'i mā mo halaiá, 'a ia 'e mafasia fuoloa ai 'a 'enau mo'uí.

'Oku fie ma'u 'i he angama'á 'a e faitotonu 'i he fakakaukau' mo e ngāué. Kuo pau ke tau tauhi ke ma'a 'etau ngaahi fakakaukau' pea ke taau hotau valá, leá, mo 'etau ngaahi ngāué. Kuo pau ke tau faka'ehi'ehi mei ha fa'ahinga ponokalafi pē. 'Oku totonu ke tau tauhi ke toputapu 'a e mālohi ko ia na'e foaki mai 'e he 'Otuá ki he faktupú pea mo hotau sinó. 'Oku fie ma'u ke mo'ui 'aki 'e kinautolu 'oku teuteu ke papitaisó 'a e fono 'o e angama'á, 'a ia 'oku tapui ai ha fetu'utaki fakasekisuale 'i he vā 'o ha tangata mo ha fefine 'oku te'eki ai ke na mali fakalao. 'Oku 'ikai totonu ke nau kau ki ha fakatōtama pe nonofo 'a e tangata pē mo e tangata pe fefine mo e fefine. 'E lava pē ke fakatomala 'a kinautolu kuo nau fakahoko ha angahala fakasekisuálé pea 'e fakamolemole'i 'a kinautolu.

Ko ha Ni'ihī 'Oku Nonofo Fakamali

He 'ikai lava ke papitaiso 'a e kakai tangata mo e kakai fefine 'oku nonofo fakamali ka 'oku te'eki ai ke nau malí, ta'e te nau tomu'a malí pe māvae fakalao. He 'ikai ke papitaiso 'a kinautolu 'oku laka hake he toko tahá 'a hono malí. Ma'u ha fale'i mei ho'o palesiteni fakamisioná, 'a ia te ne 'oatu ha ngaahi fakahinohino pau 'i he tu'unga taki taha 'oku hokó.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakamatalá

Ako Folofolá

Sēkope 2:28	3 Nifai 12:27–30	Mātiu 5:27–28
Mōsaia 13:22	T&F 42:22–24	Loma 1:26–32
'Alamā 39:3–5	T&F 63:16	'Efesō 5:3–5

Tukupāá

- Te ke mo'ui'aki nai 'a e fono 'o e angama'á?

Ngaahi Fehu'i 'o e 'Initaviu Papitaisó 'Oku Kaunga ki Hení

- Ko e hā e me'a 'oku mahino kiate koe kau ki he fono 'o e angama'á, 'a ia 'okú ne tapui ha fa'ahinga fetu'utaki fakasekisuale 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine 'oku 'ikai te na mali fakalao? 'Okú ke loto fiemālie nai ke ke talangofua ki he fono ko 'ení [kimu'a pea toki papitaiso koé]?
- Kuo 'i ai nai ha taimi na'á ke kau ai ki ha fakatōtama? Ki ha fetu'utaki fakasekisuale 'a ha tangata mo ha tangata pe fefine mo ha fefine? [Fakatokanga'i angé: Ka 'i ai ha taha 'oku tali 'io ki ha taha 'o e ongo fehu'i ko 'ení, kuo pau ke 'initaviu ia 'e he palesiteni fakamisioná ki mu'a pea toki papitaiso.]

Talangofua ki he Lea 'o e Potó

Na'e fakahā 'e he 'Eikí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha fono ki he mo'ui lelei 'a ia na'e ui ko e Lea 'o e Potó. 'Oku ako'i mai 'e he fono ko 'ení 'a e me'akai mo e inu 'oku totonu pe 'ikai totonu ke tau faka'aonga'i ke mo'ui lelei ai hotau sinó pea ke tau hao ai mei he ngaahi ivi tākiekina 'oku koví. 'Oku tala'ofa mai 'e he 'Eikí ha ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui lelei, ivi mālohí, malu'i mei he koví, mo hono tali lelei ange 'a e ngaahi mo'oni fakalaumālié.

Manatu'i 'oku toputapu hotau sinó. 'Oku totonu ke tau tauhi ia 'i he faka'apa'apa mo e founa 'apasia. 'Oku ako'i mai 'e he Lea 'o e Potó ke tau kai 'a e me'akai 'oku fakatupu mo'ui lelei. 'Okú ne ako'i papau mai 'oku fie ma'u ke tau faka'ehi'ehi mei he ngaahi me'a huhu'a 'oku koná, kau ai 'a e kava mālohí, tapaká, tií, mo e kofi. Kuo pau foki ke tau faka'ehi'ehi mei ha fa'ahinga pē 'o e faito'o kona tapú. Kuo pau ke li'aki 'e kinautolu 'okú ke ako'i 'a e ngaahi me'a ko 'ení kae toki papitaiso mo hilifakinima kinautolu. 'Oku tali lelei ange 'a e ngaahi mo'oni fakalaumālié 'e he kakai 'oku talangofua ki he Lea 'o e Potó.

'E toki tali atu 'e ho'o palesiteni fakamisioná ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e Lea 'o e Potó mo ha ngaahi me'a tukupau 'i homou anga fakafonuá.

Ko Hono Ikuna'i 'o e Ngaahi 'Ulungāanga 'Okú Ne Pukenimā Kitá (Addictions)

Te ke lava 'o tokoni'i lelei taha 'a kinautolu 'oku nau fāinga ke ikuna'i 'a e ifi tapaká, kava mālohí, mo e ngaahi 'ulungāanga kehe 'okú ne anga'akí, 'i ha'o muimui ki he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení. 'Oku fakatautefito e ngaahi fokotu'u 'i laló ki he Lea 'o e Potó, ka 'e lava pē ke fulihi kinautolu ke faka'aonga'i ki ha ngaahi 'ulungāanga kehe 'okú ne pukenimā kitá.

1. Tokoni ki he kakai ke nau fokotu'u ha ngaahi taumu'a pe ko e fē 'a e taimi mo e founa te nau mo'ui'aki ai 'a e Lea 'o e Potó.
2. Lotua kinautolu 'i ho'o ngaahi lotu fakatāutahá pea 'i he taimi 'oku mou fakataha aí.
3. Fakalotolahi mo pou pou'i—neongo ha'anau toe foki 'o fai 'a e me'a na'a nau anga'akí.
4. Hokohoko atu hono ako'i 'o e ongoongolelei kiate kinautolu. Ako'i kinautolu ki hono faka'aonga'i 'o e lotú mo e tuí ke hoko ko ha ma'u'anga ivi.

5. Tokoni kiate kinautolu ke nau ma'ulotu ma'u pē pea fakakaume'a ki he kakai 'oku nau mo'ui'aki 'a e Lea 'o e Potó pea kuo nau lava'i 'a e 'ulungāanga 'okú ne pukenimā kitá.
6. Talaange te ke foaki ha ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eiki 'o ka fe'unga ke fai pehē.
7. Fakalotolahi'i kinautolu ke nau to'o 'o 'ave mei honau 'apí ha ngaahi me'a 'oku fakatu'utāmaki ki he sinó.

Vakai ki he vahe 10 ke ma'u mei ai ha toe fakahinohino lahi ange 'o kau ki hono tokoni'i 'o e kakai ke nau ikuna'i 'a e ngaahi 'ulungāanga 'okú ne ala pukenimā kitá.

Ako Folofolá

T&F 89

1 Kolinitō 3:16–17

1 Kolinitō 6:19–20

Tukupaa

- Te ke mo'ui'aki nai 'a e Lea 'o e Potó?

Ngaahi Fehu'i 'o e 'Initaviu Papitaisó 'Oku Kaungatonu ki Hení

- Ko e hā e me'a 'oku mahino kiate koe fekau'aki mo e Lea 'o e Potó? 'Okú ke loto fiemālie pē ke ke talangofua ki he fono ko 'ení [kimu'a ho papitaisó]?

Tauhi 'a e Fono 'o e Vahehongofulú

Ko e taha 'o e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga taha 'o 'ete kau ki he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, ko e faingamālie ko ia ke tokoni ki he tupulaki 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'o fakafou 'i he totongi vahehongofulú. Ko e vahehongofulú ko ha lao motu'a ia mo faka-'Otua. Hangē ko 'ení, na'e totongi 'e he palōfita ko 'Ēpalahame 'i he Fuakava Motu'á, 'a e vahehongofulu 'o e me'a kotoa pē na'á ne ma'ú (vakai, 'Alamā 13:15).

'Oku tala'ofa 'e he 'Eiki kiate kinautolu 'oku totongi vahehongofulú te Ne "fakaava 'a e ngaahi matapā 'o e langí, peá u lilingi hifo . . . ha tāpuaki, 'e 'ikai ha potu 'e fa'a hao ia ki ai" (Malakai 3:10). 'E lava pē ko e ngaahi tāpuaki fakatu'asino pe fakalaumālie 'eni, ka 'e ma'ú ia 'e kinautolu 'oku talangofua ki he fono fakalangi ko 'ení.

'Oku 'uhinga 'a e vahehongofulú ki he vahe hongofulu 'e taha, pea kuo fekau'i mai 'e he 'Eiki ke tau foaki ha vahe hongofulu 'e taha 'o 'etau tupú, pea 'oku mahino 'oku 'uhinga 'eni ki he 'etau pa'anga hū maí, kae faitāpuekina ai kinautolu. 'Oku 'omi 'e he fono 'o e vahehongofulú ha faingamālie kiate kinautolu ke tau tokoni ai ki hono langa hake Hono pule'angá. 'Oku mā'oni'oni 'etau ngaahi vahehongofulú ki he 'Eiki, pea 'oku tau fakalāngilangi 'i Ia 'aki 'etau totongi vahehongofulú. 'Oku tala'ofa 'e he 'Otuá te Ne tāpuaki'i lahi 'a kinautolu 'oku totongi vahehongofulu totonú. 'Oku kaiha'a mei he 'Otuá 'a kinautolu 'oku 'ikai te nau totongi vahehongofulú (vakai, Malakai 3:8). 'Oku nau tauhi 'e kinautolu 'Ene me'a 'oku totonu ke Ne ma'ú. 'Oku totonu ke tau 'uluaki fekumi ki he pule'anga 'o e 'Otuá, pea ko e vahehongofulú ko ha founa mahu'inga ia 'oku tau fakahoko 'aki ia. 'Oku fakahā 'e he totongi vahehongofulú 'a 'etau tuí. Ko ha faka'ilonga ia ki tu'a 'o 'etau tui ki he 'Otuá pea mo 'Ene ngāue.

'Oku faka'aonga'i 'a e pa'anga vahehongofulú ke tokoni'i'aki 'a e ngaahi ngāue 'a e Siasi 'oku lolotonga fakahokó, hangē ko hono langa mo hono tauhi 'o e ngaahi tempalé mo e ngaahi falelotú, tufaki 'o e ongoongolelei ki he funga māmaní, fakahoko 'o e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí, pea mo e ngaahi ngāue kehe pē 'oku fakahoko 'i

Ngaahi Fakamatalá

he funga māmaní. 'Oku 'ikai totongi'aki e vahehongofulú 'a e kau taki fakalotofonua 'o e Siasí, he 'oku nau ngāue ta'etotongi pē.

'Oku 'ave fakahangatonu 'e he kau taki fakalotofonua 'o e Siasí 'a e vahehongofulu 'oku ma'u mai 'i he uike taki taha ki he hetikuota 'o e Siasí. 'Oku fakapapau'i 'e ha fakataha alēlea 'a ia 'oku kau ki ai 'a e Kau Palesitenisí 'Uluaki, Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo e Toko Hongofulu Mā Uá, mo e kau Pisopeliki Pulé, 'a e ngaahi founa pau ke faka'aonga'i ki ai 'a e pa'anga vahehongofulu toputapú.

Ako Folofolá

Vahehongofulú

T&F 119

Hepelū 7:1–2

Levitiko 27:30–33

T&F 120

Sēnesi 14:18–20

Malakai 3:7–12

Tuí

3 Nīfai 13:33

'Eta 12:6

Tukupaa

- Te ke mo'ui'aki nai 'a e fono 'o e vahehongofulú 'i he taimi 'e papitaiso ai koé?

Ngaahi Fehu'i 'o e 'Initaviu Papitaisó 'Oku Kaungatonu ki Hení

- Ko e hā e me'a 'oku mahino kiate koe 'o fekau'aki mo e fono 'o e vahehongofulú? 'Okú ke loto fiemālie pē ke ke talangofua ki he fono ko 'eni?

Tauhi 'a e Fono 'o e 'Aukai

'Oku 'i ai ha ngaahi tāpuaki lahi 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku talangofua ki he fekau 'a e 'Otuá ke 'aukai. 'Oku 'uhinga 'a e 'aukai ki he 'ikai ke kai pe inu 'i ha vaha'atami. 'Oku fa'a tuku mavahe 'a e 'uluaki Sāpate 'o e māhina taki taha ko ha 'aho makehe ia ke 'aukai ai 'i ha houakai hokohoko 'e ua, lotu, pea fai ai mo e fakamo'oní. 'Oku ō fakataha pē 'a e 'aukai mo e lotú. Ko e taimi ko ia 'oku tau 'aukai ai pea tau lotu 'i he tuí, 'oku tau ongo'ingofua ai e ngahi tali ki he'etau lotú pea mo e ngaahi tāpuaki mei he 'Eiki. 'Okú ne tala'ofa mai te Ne tataki ma'u pē kitautolu. 'Oku totonu ke tau 'aukai mo lotua ha ngaahi taumu'a pau. Ko e 'aukai ko e me'a fakafo'ituitui mo fakalaumālie pē ia, pea 'oku totonu ke 'oua na'a tau 'ai ke 'ilo'i 'e he kakaí 'oku tau 'aukai.

'Oku kau 'i he lotu haoahaoá 'a hono tokanga'i 'a e masivá. 'Oku fie ma'u ke tau tokoni kiate kinautolu ke feau 'enau ngaahi fiema'u fakatu'asinó mo fakalaumālie. Ko e taimi 'oku tau 'aukai ai, 'oku tau foaki ha pa'anga ki he Siasí ke tokoni'i'aki 'a e masivá mo e paeá. 'Oku tau ui 'eni ko e foaki 'aukai. 'Oku tau foaki 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku tau fakahaofi 'i he'etau 'aukai 'i he houakai 'e uá. Neongo ia, 'oku 'ikai fie ma'u ke tau fai fakangatangata pē 'etau foaki ki he mahu'inga 'o e houakai 'e uá. 'Oku poupou'i kitautolu ke tau foaki ha pa'anga fe'unga 'o fakatatau ki he me'a 'oku tau lavá. 'I he'etau tokanga'i 'a e masivá, 'oku tau tokoni ai ke fakakakato 'a 'etau ngaahi fuakava 'i he papitaisó mo pukepuke 'a hono fakamolemole'i 'o 'etau ngaahi anghalá.

Ako Folofolá

'Aukái

'Amenai 1:26

'Alamā 5:45–46

'Alamā 6:6

'Alamā 17:2–3

Molonai 6:5

T&F 88:76

T&F 59:12–16

Mātiu 6:1–4, 16–18

'Īsaia 58:6–11

Tokanga'i 'o e Masivá

Mōsaia 4:16–27

Mōsaia 18:8–10

'Alamā 4:12–13

Mātiu 25:34–46

Sēmisi 1:27

'Īsaia 58:3–12

Ngaahi Tukupaá

- Te ke 'aukai nai mo lotua ha fiema'u makehe 'i he Sāpate 'aukai hono hokó?
- Te ke fie foaki nai ha pa'anga 'aukai [hili ho papitaisó]?

Founga Hono Fai 'o e Totongi Vahehongofulú mo e Ngaahi Foakí

'Oku tau'atāina pē 'a e totongi 'o e vahehongofulú mo e ngaahi foakí pea 'oku 'ikai toe 'ilo ki ai ha taha. 'E lava ke totongi 'e he kāingalotú 'enau vahehongofulú mo e ngaahi foakí 'i ha fa'ahinga taimi pē, ka 'oku fa'a lelei ange pē ke totongi 'a e vahehongofulú 'i he taimi pē ko ia 'oku ma'u ai 'a e pa'anga hū maí pea totongi 'a e pa'anga 'aukái 'i he 'aho 'aukái. 'Oku fai 'e he kāingalotú 'enau ngaahi foakí 'aki hono fakafonu ha la'i foomu foakí 'oku ma'u mei he kau pīsopelikí. 'Oku tauhi 'e he mēmipá 'a e tatau lanu engeengá pea fa'o 'a e tatau hinehiná mo e foakí 'i ha sila 'oku 'oatu peá ne tāpuni'i. 'Oku 'ave leva 'a e silá ki ha mēmipa 'o e kau pīsopelikí. 'Oku lau 'a e ngaahi foaki ko 'ení 'oku toputapu pea ko e me'a ia 'a e 'Eiki. 'Oku fakamā'opo'opo fakalelei 'e ha mēmipa 'o e kau pīsopelikí mo ha kalake 'a e ngaahi foakí kotoa pea 'oku 'ikai ke fakahāhāholo ia.

'Oku fai ha fakamā'opo'opo vahehongofulu 'a e kāingalotú mo e pīsopé 'i he faka'osinga 'o e ta'u taki taha ke nau fakahā ai 'enau faitotonu 'i hono totongi 'enau vahehongofulú. 'Oku ma'u 'e he kāingalotú 'i he ki'i fakataha ko 'ení mo e pīsopé ha lipooti 'o 'enau ngaahi foakí 'i he faka'osinga 'o e ta'ú. 'Oku tauhi malu 'aupito 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga kotoa pē 'o 'ikai 'aupito ke fakahāhāholo ia.

Ako'i 'a e Founga Hono Totongi 'o e Vahehongofulú mo e Ngaahi Foakí

Faka'ali'ali ange ha foomu foaki pea fakamatala'i 'a e anga hono faka'aonga'i. Hili hono papitaiso 'o e kau papi ulú, 'e fie ma'u ke ke tokoni'i kinautolu 'i hono fakafonu 'o e fōmú.

Talangofua pea Faka'apa'apa ki he Laó

'Oku tui 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'i he feitu'u kotoa pē ki he talangofua ki he ngaahi lao 'o e fonua 'oku nau nofo aí. 'Oku fale'i 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke nau hoko ko ha kau tangata'ifonua lelei, ke nau kau ki he ngaahi me'a fakapule'angá mo fakapolitikalé, pea ke nau fai ha ngāue tokoni 'i he koló. Neongo iá, 'oku nau fai 'eni koe'uhi ko e kau tangata'ifonua kinautolu 'oku tokanga ki he ngaahi me'a 'oku hokó, kae 'ikai ko 'enau fakafongua'i e Siasí.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakamatalá

Ako Folofolá

T&F 58:21
T&F 98:5

T&F 130:20–21
T&F 134

Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:12

Tukupáá

- Te ke talangofua nai ki he ngaahi lao 'o e fonua 'okú ke nofo aí?

Ngaahi Fehu'i 'o e 'Initaviu Papitaisó 'Oku Kaungatonu ki Hení

- Kuo 'i ai ha taimi na'á ke fai ai ha hia mamafa? Kapau 'oku 'io, 'oku lolotonga malu'i angalelei nai koe koe'uhí ko ha hia pe malu'i ki tu'a mei pilisone? [Fakatokanga'i angé: Ka 'i ai ha taha 'oku tali 'io ki ha taha 'o e ongo fehu'i ko 'eni, kuo pau ke 'initaviu ia 'e he palesiteni fakamisioná ki mu'a pea toki papitaiso.]

'Ekitivitíí

Hiki e ngaahi tala'ofa 'oku fai 'e he 'Eikí 'i he folofolá kiate kinautolu 'oku tauhi e fekau takitaha 'i he lēsoni ko 'eni. Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e ngaahi tala'ofa ko ia kuo 'osi fakahoko 'i ho'o mo'uí.

Ngaahi Fonó mo e Ngaahi Ouau

Hili 'a e Papitaisó mo e Hilifakinimá

© 1988 Del Patsun. Do not copy.

Ngaahi Fakamatalá

Teuteu ke Ako'i

Hili hono papitaiso mo hilifakinima 'a e kau papi uluí, 'oku fakapapau'i leva 'e he kau taki fakauōtí pe kau faifekau fakauōtí pe kau faifekau taimi kakató, te nau hokohoko atu 'a e ako'i pea mo hono fuoloa 'o e kau mai ki ai 'a e kau faifekau taimi kakató. 'Oku totonu ke ako'i 'a e lēsoni ko 'ení ki he kāingalotu fo'ou 'i he hili pē honau papitaisó mo e hilifakinimá. 'E lava ke ke kamata ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi fono mo e ngaahi ouau ko 'ení 'i he vaha'ataimi honau papitaisó mo e hilifakinimá pe kimu'a pē ia 'i honau papitaisó. 'Oku totonu ke 'ilo'i e ngaahi fono mo e ngaahi ouau ko 'ení 'e kinautolu 'oku teuteu papitaisó kimu'a honau papitaisó.

'Oku tatau pē 'a e lēsoni ko 'ení mo e lēsoni 4. 'Oku totonu ke fakafalala 'a e founga ke ke ako'i'aki iá ki he ngaahi fiema'u 'a e kau toki papi uluí mo e fakahinohino mei he Laumalié. Fakakaukau'i ma'u pē mo ke lotua 'a e founga hono tokoni'i 'o e kau toki papi uluí ke nau mo'ui'aki 'a e ongoongolelei. 'Oku kau 'i he ngaahi fakakaukau 'a hono:

- Ako'i ki he mēmipa fo'ou 'a e ngaahi fono mo e ngaahi ouau taki taha mei he lēsoni ko 'ení lolotonga ho'omou toe fakamanatu 'a e ngaahi lēsoni ko ia "Ko e Pōpoaki 'o Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei," "Ko e Palani 'o e Fakamo'uí," pea mo e "Ko e Ongongolelei 'o Sīsū Kalaisí." Hangē ko 'ení, mahalo 'e lolotonga ho'omou fakamanatu 'a e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei te ke fie ma'u 'e koe ke fai hano ako'i 'o e lakanga fakataula'eikí mo e ngāue fakafaifekaú; lolotonga ho'omou fakamanatu 'a e palani 'o e fakamo'uí te ke ako'i 'e koe 'a e mali ta'engatá, ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí, pea mo e faiako mo e ako 'i he Siasí. Lolotonga hono fakamanatu 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, mahalo te ke fie ma'u 'e koe ke ako'i 'a e hala hangatonu mo fāsí'i pea mo e ngāue 'i he Siasí.
- Ako'i ha fono mo e ouau 'e ua pe tolu ko ha fo'i lēsoni pē 'e taha.
- Ako'i ha fono pe ouau 'e taha ko ha lēsoni 'e taha.

Ngāue mo e kāingalotú ke tokoni'i 'a e kāingalotu fo'ou ke nau tali pea kamata mo'ui'aki 'a e ngaahi fono mo e ngaahi ouau ko 'ení. Tokoni ki he kāingalotu fo'ou ke nau 'ilo'i ko 'enau tauhi ko ia e ngaahi fono 'a e 'Otuá, te nau ma'u ai 'a e fakamolemole 'o 'enau ngaahi angahalá pea nau nofoma'u 'i he hala ki he mo'ui ta'engatá. Te nau a'usia ha melino mo ha fiefia 'oku lahi angé. Te nau ma'u 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i 'o e

Ngaahi Fakamatalá

mo'uí pea mo ha malu 'i he'enau 'ilo'i ko ia 'oku nau kau ki he Siasi 'o Sisū Kalaisí. 'Oku hoko 'a e ngaahi fonó mo e ngaahi ouau ko ha ngaahi fakahinohino ia ki he mo'uí fiefiá, mo e tui kia Sisū Kalaisí pea mo ha 'amanaki lelei 'oku pau ki hono ma'u 'o e mo'uí ta'engata mo 'etau Tamai Hēvaní.

Ako ki he Ngaahi Fonó, Ngaahi Ouau, mo e Ngaahi Tukupaá

'Oku 'aonga ke ke muimui ki he sīpinga 'i laló 'i ho'o ako 'a e "Ngaahi Fonó mo e Ngaahi Ouau."

- Ako 'a e konga ko ia 'okú ne fakamatala'i 'a e tokātelinē pea hiki ha palani lēsoni faingofua 'oku 'i ai 'a e tefito'i me'a mahu'inga 'e tolu ki he nima.
- Ako'i ha lēsoni miniti 'e ua pe tolu ki ho hoá. Akoako e founa te ke fai 'aki 'a e fakaafe fakatukupā taki taha pea mo e founa te ke fakalelei'i'aki ha ngaahi me'a 'oku fai ki ai ha hoha'a.
- Alea'i e ngaahi founa 'aonga ke toe vakai'i 'aki 'a e tukupā taki taha na'e tali 'e he kau toki papi uluí.

Lakanga Fakataula'eikí mo e Ngaahi Houalotú

Ko e lakanga fakataula'eikí ko e mālohi ia mo e mafai kuo foaki ki he tangatá ke nau ngāue 'i he huafa 'o e 'Otuá ki hono fakamo'uí 'o 'Ene fānaú. 'Oku tau ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí 'o fakafou 'i he lakanga fakataula'eikí, pea pehē foki ki he ngaahi tāpuaki 'o e fai fakamo'uí, fakafiemālié, pea mo e akonakí.

'Oku tataki 'e Sisū Kalaisi 'a e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, 'o fakafou 'i ha kau 'apostolo mo e kau palōfita. Ko ha kau tangata angamā'oni'oni 'eni 'oku uiui'i 'e he 'Otuá pea foaki kiate kinautolu 'a e lakanga fakataula'eikí. 'I he kuonga mu'á na'e fakanofu 'e Kalaisi 'Ene kau 'Apostoló pea foaki kiate kinautolu 'a e lakanga fakataula'eikí. Na'e mole 'a e mafai ko iá 'i he taimi na'e fakafisinga 'i ai 'e he kakaí 'a e ongoongoleléi pea fakapoongi 'a Kalaisi mo e kau 'Apostoló.

Na'e toe fakafoki mai 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he 1829 'i he hā 'a Sione Papitaiso ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo 'Ōliva Kautele. Na'á ne hilifaki hono ongo nimá ki hona 'ulú pea foaki kiate kinaua 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné (vakai, T&F 13). Hili pē mei ai ha taimi nounou na'e hilifaki 'e Pita, Sēmisi, mo Sione 'o e 'uluaki Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, honau ngaahi nimá kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele 'o foaki kiate kinaua 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, 'a ia na'e ma'u 'e Pita, Sēmisi, mo Sione meia Sisū Kalaisí (vakai, T&F 27:12–13).

'E toki lava pē ke ma'u 'e ha tangata 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i hano fakanofu 'i he founa totonú 'i he hilifakinima 'e ha taha 'okú ne ma'u 'a e mafai. 'Oku foaki 'a e faingamālie fakaofo ki he tangata ko ia 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí. 'Okú ne fai ha fuakava ke ne fakahoko ha ngaahi fatongia toputapu, tokoni ki he ni'ihi kehé, pea tokoni ki hono langa hake 'o e Siasí. Kuo pau ke ne ma'u ha holi 'i hono lotó ke ngāue ma'á e 'Otuá pea kuo pau ke fakanofu ia ki he mālohi ko 'ení (vakai, T&F 4:3; 63:57). 'Oku toe fie ma'u foki ke fakahoko 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eikí ha ngaahi ouau toputapu hangē ko e papitaisó mo e hilifakinimá. Ko e taimi ko ē 'oku ngāue'aki ai 'a e lakanga fakataula'eikí 'e ha taha 'oku mo'uí tāú, 'oku fakahā ai 'a e mālohi 'o e 'Otuá. 'Oku toki lava pē ke ngāue'aki 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he anga-mā'oni'oni, 'ofa, mo e fa'a kātaki.

'Oku mei he 'Otuá 'a e lakanga fakataula'eikí kotoa. 'Oku 'i ai ha lakanga fakataula'eikí 'e ua 'i he Siasí: ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné mo e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí. 'Oku ngāue 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné ki he ngaahi ouau hangē ko

Ngaahi Fakamatalá

e papitaisó mo e sākalamēnití. 'Oku ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné 'e he kakai tangata mo'ui taau 'oku ta'u 12 pe lahi angé, hili pē honau papitaiso mo hilifakinimá.

'E a'u pē ki ha taimi 'e ma'u ai 'e he kakai tangata lalahi 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, pe Lakanga Fakataula'eiki mā'olunga angé. 'Oku ma'u 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a e ngaahi tāpuaki fakalaumālie mo fakatu'asino lahi 'o fakafou 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki ko 'ení. 'Oku lava ke foaki 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní 'e he kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki mo'ui tāú, nau fakanofu ha ní'ihí kehe ki he lakanga fakataula'eiki 'o ka vahe ange ke nau fai, tākai 'a e ní'ihí 'oku puké 'aki 'a e lolo kuo 'osi fakatapu'i, pea foaki 'a e ngaahi tāpuaki 'o e fakamo'uí mo e fakafiemālié. 'Oku lava 'e he ngaahi husepānití mo e ngaahi tamai mo'ui taau 'oku nau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, 'o foaki ha ngaahi tāpuaki makehe ma'a honau malí, fānau, mo e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí. 'Oku 'a'ahi 'a e kau faiako faka'apí ki he ngaahi 'apí 'o e kāingalotu 'o e Siasí mo tokanga'i 'a e kakai fakafō'ituitui mo e ngaahi fāmilí ko iá. 'Oku hoko 'a e kau pīsopé mo e kau palesiteni fakasiteikí ko ha kau fakamaau 'i he Siasí. 'Oku nau ma'u 'a e mafai ke tokoni'i 'a e Kāingalotu kuo faiangahalá ke nau fakatomala pea ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kakato 'o e kau ki he Siasí. 'Oku nau 'initaviu 'a e kakaí ke fakapapau'i 'oku nau taau ke hū he tempalé.

'Oku tokoni 'a e ngaahi houalotú ki hono fakamālohia 'o e kāingalotú 'i he malumalu 'o e tatakí 'a e lakanga fakataula'eiki. Ko ha ngaahi ma'u'anga tokoni ma'ongo'onga kinautolu 'i he ngāue fakafaifekau 'i he'enua tokoni ki hono kumi mo ako'i 'o e kau fiefanongó pea fakafeohi ki he kau toki papi uluí. 'Oku kau 'a e kakai fefine ta'u 18 mo matu'otu'a ange aí ki he Fine'ofá, 'a ia 'oku a'u atu 'enua ngāue tokoni ki he ngaahi fāmilí, fakafō'ituituí, pea mo e koló. 'Oku kau 'a e kau finemui ta'u 12 ki he 18 ki he polokalama 'a e Kau Finemuí. 'Oku kau 'a e fānau tangata 'i he to'u pē ko iá ki he polokalama 'a e Kau Talavou. 'Oku hoko 'a e fānau kotoa mei he ta'u 3 ki he 11 ko e kongá 'o e houalotu Palaimelí. Ko e kāingalotu kotoa pē 'oku ta'u 12 pea toe motu'a ange ai, 'oku nau kau kinautolu ki he ngaahi kalasi 'a e Lautohi Faka-Sāpaté.

Ako Folofolá

Mōsaia 18:17	T&F 84:19–20	Luke 9:1–6
'Alamā 13:1–19	T&F 107	Sione 15:16
T&F 20:38–65	T&F 121:34–46	Sēmisi 5:14–15

Ngaahi Tukupaá

- Te ke fie teuteu nai ke ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné (kakai tangata ta'u 12 mo lahi hake ai 'oku taau mo fe'ungá)?
- Te ke fie teuteu nai ke ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí (kakai tangata lalahi 'oku taau mo fe'ungá)?
- Te ke ngāue mālohi nai 'i he houalotu 'oku totonu ke ke kau ki aí?

Ngāue Fakafaifekau

'Oku fiefia 'a e kāingalotu 'oku nau vahevahe 'a e ongoongoleléi mo e ní'ihí kehé pea nau ma'u 'a e Laumālie 'o e 'Eikí 'o lahi ange 'aupito. 'I he'etau vahevahe atu 'a e ongoongoleléi, 'oku tau hounga'ia ai 'i hono mahu'ingá mo 'ene mahu'ingamālie kiate kitautolú, pea'oku tau ongo'i ai ha 'ofa 'oku lahi angé ki he 'Otuá mo e ní'ihí kehé. Na'e fekau 'e he 'Eikí ki Hono kau muimuí ke nau malanga'aki 'a e ongoongoleléi 'i he funga

Ngaahi Fakamatalá

māmaní, 'o 'oange ki he tokotaha kotoa pē 'a e faingamālie ke ne tali pe fakafisinga'i ia. Ko e taimi 'oku papitaiso ai 'a e kakaí, 'oku nau fuakava te nau tu'u ma'u pē ko e kau fakamo'oni 'o e 'Otuá. 'Oku fekau kiate kinautolu ke nau vahevahe 'a e ongoongolelei ki he ní'ihí kuo te'eki ai ke nau ma'u iá. 'I he'enu faivelenga 'i hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei, te nau tā ai ha sīpinga 'i he'enu faka'ali'ali ki he kau mēmipa 'o honau fāmilí mo honau ngaahi kaume'á 'a e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga 'oku nau ma'u mei hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei. 'Oku totonu foki ke nau faka'aonga'i 'a e ngaahi faingamālie ko ia ke tali ha ngaahi fehu'i, vahevahe ha ngaahi nāunau kuo pākí pe ngaahi nāunau fakavitiō, pea fakaafe'i 'a e ní'ihí kehé ke nau ako lahi ange 'o kau ki he pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. 'Oku totonu ke lotua 'e he kāingalotú 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau kau mai ki he Siasí. 'Oku totonu ke nau lotu ke ma'u ha ngaahi faingamālie ke fai ai 'a e ngāue fakafaifekau—ke tokoni kiate kinautolu 'oku 'ikai ke tau tui tataú pea vahevahe 'a e me'a 'oku nau tui ki ai. 'Oku tala'ofa mai 'e he 'Eiki te ne tokoni ki he kāingalotú ke nau 'ilo'i 'a e me'a ke nau lea'aki mo faí 'i he'enu vahevahe 'a e ongoongolelei mo ha ní'ihí kehé.

Ako Folofolá

Sēkope 5:70–75	T&F 19:29	T&F 84:74–76, 88
Mōsaia 28:3	T&F 33:8–11	T&F 88:81
T&F 18:10–16	T&F 38:40–42	T&F 100:5–8

Ngaahi Tukupá

- Te ke teuteu nai ke fakaafe'i mai hao ngaahi kaume'a mo hao kāinga 'oku 'ikai ke nau kau ki he Siasí, ke nau fe'iloaki mo e kau faifekau ke ako'i ange kiate kinautolu 'a e ongoongolelei?
- Te ke lotua nai 'a e kau faifekau mo ha ngaahi faingamālie ke fevahevahe'aki ai 'a e ongoongolelei?
- Te ke teuteu atu nai ke ngāue fakafaifekau?

Mali Ta'engata

Ko e fāmilí 'a e tefito'i 'iuniti 'o e Siasí. 'Oku a'usia 'e he kakai 'i he loto'i fāmilí ha kongā lahi 'o e ngaahi me'a fakafiefia taha mo fakamamahi taha 'i he mo'ui. Ko e mali 'i ha vā 'o ha tangata mo ha fefine na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá pea ko e uho ia 'o e palani ta'engata 'a e 'Otuá ki hono fakamo'ui 'o 'Ene fānaú. Ko e founga ko ia 'oku fakatupu ai 'a e mo'ui fakamatelié, ko ha tu'utu'uni fakalangi ia pea 'oku malu'i'aki ia 'a e malí. 'Oku faka'atā 'e he palani fakalangi 'o e fiefiá 'a e feohi fakafāmilí ke tolonga atu 'o 'oua na'a ngata pē 'i he fa'itoká. Neongo iá, 'e toki lava pē ke ta'engata 'a e malí 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e ouau 'o e fakama'ú 'i he ngaahi tempale toputapú 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eiki kuo 'osi fakamafai'i, pea mo e taimi 'oku tauhi ai 'e he ngaahi husepāniti mo e ngaahi uaiifi kuo 'osi fakama'u 'i he ngaahi tempale toputapú, 'a e ngaahi fuakava kuo nau faí. 'Oku totonu ke fe'ofa'ofani 'a e husepāniti mo e uaiifi. 'I he'enu tauhi 'a e ngaahi fekau mo mo'ui'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, 'oku fie ma'u ke nau faka'apa'apa'i 'a 'enu ngaahi fuakava 'o e malí 'i he anganofo kakato (vakai, "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Liahona*, Sānuali 1996; vakai foki, T&F 42:22).

Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí, 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí pea mo e taimi 'oku 'ai ai 'e he ngaahi mātu'á ke hoko honau fāmilí ko 'enu koloa mahu'inga tahá. "Tu'unga 'i ha

Ngaahi Fakamatalá

palani fakalangi, 'oku 'a e ngaahi tamaí ai ke nau pule'i honau fāmilí 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni pea ko honau fatongia ke tokonaki 'a e ngaahi fiema'u 'o e mo'ui pea mo ha malu'i ma'a honau ngaahi fāmilí. Ko e tefito'i fatongia 'o e ngaahi fa'eé ke lehilehi'i hake 'a 'enau fānaú. 'I he ngaahi fatongia toputapú ni, 'oku ha'isia ai 'a e ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé ke nau fetokoni'aki ko ha kaungā-ngāue tu'unga tatau" (*Ensign*, Nōvema 1995, 102). 'Oku fie ma'u ke ngāue fakataha 'a e ngaahi mātu'á 'i hono ako'i ki he'enau fānaú 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí pea tokoni'i kinautolu ke nau mo'ui'aki ia.

'Oku tokanga taha 'a Sētane ki hono 'ohofi 'o e ngaahi fāmilí. 'I he ngaahi ta'u kuohilí, na'e tuku mavahe ai 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e efiafi Mōnité ko e taimi ia ke fakahoko ai 'a e efiafi fakafāmilí 'i 'apí. 'Oku totonu ke faka'aonga'i 'e he ngaahi mātu'á 'a e taimi ko 'ení ki hono ako'i 'a e ongoongolelei ki he'enau fānaú, fakamālohia honau ngaahi vā fetu'utaki mo kinautolú, pea nau fiefia fakataha. 'Oku kau 'i he ngaahi founa kehe 'o hono fakamālohia 'o e fāmilí, 'a e lotu fakafāmilí mo e ako folofola faka'ahó, ma'ulotu fakataha ko e fāmilí, pea mo e tokoni ki he ní'ihí kehé. Ko hēvaní ko e hokohoko atu pē ia 'o e nofo'api lelei mo'oni. 'E lava ke tau nofo fakafāmilí 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá 'o ta'engata 'o fakafou 'i he ngaahi ouau 'a e lakanga fakataula'eikí mo e mo'ui mā'oni'oni.

Ako Folofolá

Ko e Malí

T&F 42:22
T&F 49:15
T&F 131:1–4

T&F 132:7
Sēnesi 2:24
'Efesō 5:25

"Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani"

Ko e Fāmilí

Mōsaia 4:14–15
3 Nīfai 18:21

T&F 130:2
1 Tīmote 5:8

"Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani"

Ako'i 'a e Fānaú

'Alamā 56:47
'Alamā 57:21

Mōsese 6:55–62
T&F 68:25–30

'Efesō 6:4
Lea Fakatātā 22:6

Ngaahi Tukupaá

- Te ke fakahoko nai 'a e efiafi fakafāmilí 'i 'apí 'i he uike kotoa pē, pehē ki he lotu fakafāmilí faka'ahó, ako folofola faka'ahó, pea mo e ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí kehé?
- Te ke teuteu nai ke hū he temipalé 'o (1) ma'u ho 'enitaumení? (2) mali ai ki taimi mo 'itāniti? (3) fakama'u ai ki he ta'engatá ko e husepāniti mo e uaifi, kapau kuó ke 'osi mali? pea (4) fakama'u ai ho'o fānaú kiate koe?
- Te mou lotu nai 'i he 'aho Sāpaté ko e fo'i fāmilí?
- Te ke fietokoni nai ki he ní'ihí kehé?

Ngaahi Temipalé mo e Hisitōlia Fakafāmilí

Kuo fekau 'e he 'Otuá ki Hono kakaí ke langa ha ngaahi temipale. 'Oku tau fai ha ngaahi fuakava toputapu 'i he temipalé pea 'oku fakakoloa'i kitautolu, pea foaki mai ai ha me'afuaki ko e mālohi mo e 'ilo mei 'olunga. 'Oku tokoni 'a e mālohi ko 'ení kiate kitautolu 'i he'etau mo'ui faka'ahó pea 'oku tau lava ai ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá. 'Oku toe lava foki ke tau mali 'i he temipalé ki taimi mo 'itāniti, 'o lava ai ke

Ngaahi Fakamatalá

fakataha 'a e ngaahi fāmīlī 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá 'o ta'e ngata. 'I he 'osi ha ta'u 'e taha 'o e kau ki he Siasí, 'e lava leva ke ma'u 'e he kakai lalahi mo'ui tāu ha lekomeni mei he'enua pīsopé ke ma'u honau 'enitaumeni 'onautolú. Hili hono ma'u 'e he mātu'a malí 'a honau 'enitaumení, 'e lava ke fakama'u leva kinautolu pe mali ki he ta'engata.

'Oku 'ofa 'a e Fakamo'uí 'i he kakai kotoa pē pea ko Hono finangaló ke nau ma'u 'a honau fakamo'uí. Ka 'oku lau miliona 'a e kakai kuo nau pekia 'oku te'eki ai ke nau ma'u ha faingamālie ke fanongo ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki maí pe ma'u 'a e ngaahi ouau fakamo'uí. 'I he manava'ofa mo e 'alo'ofa 'a e 'Eikí, 'oku lava ai ke ma'u 'a e fakamo'uí 'e kinautolu kotoa pē na'e 'ikai ke nau ma'u 'a e faingamālie ke tali, mahino kiate kinautolu, pea talangofua ki he ongoongolelei lolotonga 'enua mo'ui 'i he māmaní. 'Oku malanga'i 'a e ongoongolelei ki he kakai pekia ko 'ení 'i he maama 'o e ngaahi laumālié. 'Oku fakahoko 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'i māmani 'a e ngaahi ouau fakamo'uí ma'a 'enua ngaahi kui kuo pekiá pea mo ha ni'ihī kehe pē. 'Oku ma'u 'e he kakai pekia 'i he maama 'o e ngaahi laumālié 'a e faingamālie ke nau tali pe ta'e tali ai 'a e ongoongolelei mo e ngaahi ouau ko ia kuo fai ma'anautolú.

Ko hono 'uhinga 'eni 'oku fekumi ai 'a e kāingalotu 'o e Siasí ki he ngaahi fakamatala fekau'aki mo 'enua ngaahi kuí. 'Oku nau fakafonu 'a e ngaahi mape tohi hohoko 'o 'enua ngaahi kuí mo e ngaahi lekooti kulupu fakafāmīlī, pea fakahū atu e ngaahi hingoa 'o honau ngaahi kāinga kuo pekiá, 'a ia 'oku fie ma'u ke fakahoko ma'anautolu 'a e ngaahi ouau fakamo'uí 'i he ngaahi temipale toputapú. Ko e ngāue 'eni ki he hisitōlia fakafāmīlī. 'E lava ke ma'u 'e he kāingalotu mo'ui taau ta'u 12 mo motu'a ange aí, kau ai 'a e kāingalotu fo'ou, ha lekomeni mei he'enua pīsopé ke fakahoko 'a e papitaiso ma'á e kakai pekiá.

Hisitōlia Fakafāmīlī

Fakaafe'i 'a e kāingalotu fo'ou ke nau fe'iloaki mo ha mēmipa pe ke ne 'alu ki ha senitā hisitōlia fakafāmīlī ('i he feitu'u 'oku tu'u ai ha senitā) ke fakafe'iloaki ai kinautolu ki hono fai 'o e hisitōlia fakafāmīlī pea ki he ngaahi ma'u'anga tokoni ko ia 'e lava ke nau ma'ú. 'Oange kiate kinautolu ha tatau 'o e nāunau ki he hisitōlia fakafāmīlī.

Ako Folofolá

T&F 43:16	T&F 131	1 Pita 3:18–21
T&F 95:8–9	T&F 132	1 Kolinitō 15:29
T&F 124:22–42	T&F 138	Tohi Tufa, 'Oku Talitali Lelei Koe ki he Senitā
T&F 128	Saame 65:4	Hisitōlia Fakafāmīlī

Ngaahi Tukupaá

- Te ke teuteu nai ke ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé? (Hili pē ha taimi nounou mei hono papitaiso mo hilifakinima 'o e kāingalotu mo'ui taau 'oku lahi hake honau ta'u motu'á 'i he ta'u 12, 'e lava ke nau ma'u ha'anau lekomeni ke 'alu ki he temipalé 'o kau 'i he papitaiso ma'á e kakai pekiá.)
- Te ke kau nai he ngāue ki he hisitōlia fakafāmīlī 'o fakahū 'a e ngaahi hingoa 'o ho'o ngaahi kuí ke ma'u honau ngaahi ouau fakatemipalé, 'i he ngāue fakafofonga ma'anautolú?

Ngāue Tokoní

Ko e taha 'o e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga taha 'o e kau ki he Siasí ko e faingamālie ko ia ke fai ha ngāue tokoní. Ko e taimi 'oku tau tokoní 'ofa ai ki he ni'ihi kehé, 'oku tau ngāue ai pē ma'á e 'Otuá. 'I he taimi 'oku papitaiso ai kitautolú, 'oku tau fuakava te tau fai ha ngāue tokoní pehē (vakai, Mōsaia 18:8–10). 'Oku fie ma'u ke tau 'ilo'i 'a e ngaahi fiema'u fakatu'asino mo fakalaumālie 'a e ni'ihi kehé. Hili ko iá 'oku tau foaki leva 'a hotau taimí, ngaahi talēnití, mo 'etau koloá ke tokoní ki hono feau 'o e ngaahi fiema'u ko iá. 'Oku tau muimui ki he sīpinga 'a e Fakamo'uú 'a ia na'á Ne hā'ele mai ke tokoní ki he ni'ihi kehé. 'Oku fie ma'u ke tau fai 'a e me'a na'e fai 'e Sisuú pea tau hoko 'o hangē ko Iá.

Hili pē ha taimi nounou mei hono papitaiso 'o e kāingalotu fo'ou, 'oku nau ma'u leva mei he kau taki lakanga fakataula'eikí ha tāpuaki, 'a ia ko ha fatongia ke tokoní 'i he Siasí. 'Oku ui 'eni ko ha uiui'i. Ko e ngāue kotoa pē 'i he Siasí, 'oku tuku mai pē ia kiate kita pe 'okú te loto ki ai pe 'ikai. 'Oku 'ikai ke totongi ha taha 'i he'ene fai 'a e ngāue ko 'ení. Ko e taimi 'oku tau tali ai 'a e ngaahi uiui'i, 'oku hikinima'i kitautolu 'i ha houalotu 'a e Siasí koe'uhí ke fakahā ai 'e he kāingalotu kehé 'oku nau tali hotau uiui'i pea pou pou ki ai. 'Oku toe vahe'i foki kitautolu 'e ha taki lakanga fakataula'eiki pea foaki mai mo ha ngaahi tāpuaki makehe ke tokoní'i kitautolu 'i hono fua hotau ngaahi uiui'i. 'Oku fie ma'u 'e he Siasí 'a e ngaahi talēniti mo e ngaahi me'a 'oku lava ke fai 'e he mēmipa kotoa pē ke fua ha ngaahi uiui'i kehekehe. 'Oku mahu'inga 'a e ngaahi uiui'i kotoa pē pea 'oku nau tokoní ki hono langa hake 'o e pule'anga 'o e 'Otuá. 'Oku fie ma'u ke tau tali 'a e ngaahi uiui'i pehení pea tau ngāue faivelenga ke tau ako mo fakahoko 'a hotau ngaahi fatongia. 'I he'etau fai 'ení, 'oku tupulaki leva 'etau tuí, tau fakatupulaki mo ha ngaahi talēniti kehe pea tau toe malava ange ai ke tokoní pea ma'u mo ha ngaahi tāpuaki kehe lahi.

Ako Folofolá

'Ofa Faka-Kalaisí

Molonai 7:43–48

T&F 88:125

Mātiu 22:36–40

1 Kolinitō 13:1–8

Tokanga'i 'o e Masivá

Mōsaia 4:26

'Alamā 34:28–29

T&F 52:40

Mātiu 25:40

'Oku Fie Ma'u Ke Tau Tokoní

Mōsaia 2:17

Mōsaia 18:8–10

T&F 42:29

T&F 107:99–100

Ngaahi Tukupaá

- Te ke fie tali nai mo fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o ha uiui'i (kau ai hano vahe atu ke ke hoko ko ha faiako faka'api pe faiako 'a'ahi)?
- Te ke pou pou'i nai 'a e ni'ihi kehé 'i honau ngaahi uiui'i?

Ko e Faiako mo e Ako 'i he Siasí

'Oku fokotu'utu'u 'a e Siasí ke ne fakahaohaoa'i mo tāpuekina e mo'ui 'a e kāingalotú. 'Okú ne 'omai ha ngaahi faingamālie ke tau feako'i'aki ai 'a e ongoongoleléi, fakafeohi pea fetauhi'aki, pea tau fepoupouaki 'i he'etau fekumi ko ia ke ma'u hotau fakamo'uú. 'Oku ako'i 'a e ngaahi tokāteline 'o e ongoongoleléi ki he mēmipa taki taha 'i he fāmilí pea fakafou 'i he Siasí. Ko e taimi ko ia 'oku uiui'i ai 'a e kāingalotú ke nau faiakó, 'oku 'oange kiate kinautolu ha ngaahi nāunau mo ha tokoní ke nau lava'i lelei ai ia.

Ngaahi Fakamatalá

Ako Folofolá

T&F 88:77–79

'Efesō 4:11–14

Tukupáá

- Te ke ma'ulotu nai?

Kātaki ke A'u ki he Ngata'angá

'I he hokohoko atu 'etau mo'ui'aki e ongoongolelei, 'oku tau tupulaki 'o toe ofi ange ai ki he 'etau Tamai Hēvaní. 'Oku tau fiefia mo houngá'ia lahi ange 'i he Fakalelei 'a e Fakamo'uí. 'Oku toe vāofi ange hotau ngaahi fāmilí. 'Oku tau ma'u ha ongo'i 'ofa, fiefia, mo ha melino 'oku toe lahi angé mei he Fakalelei. 'Oku liliu hotau lotó, pea 'oku tau 'ilo 'a e malu mei hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

'I he hokohoko atu 'o 'etau tui kia Kalaisí, fakatomala, mo fakafo'ou 'etau ngaahi fuakavá, 'oku tau hokohoko ma'u ai ha fakahinohino mei he Laumālie Mā'oni'oní. Kapau te tau kātaki ke a'u ki he ngata'anga 'o 'etau mo'ui 'i he tauhi totonu ki he 'etau ngaahi fuakavá, te tau ma'u 'a e mo'ui ta'engatá.

'Oku 'i ai ha kāingalotu toko si'i 'oku 'ikai ke nau kātaki ke a'u ki he ngata'angá pe te nau kei mālohi kakato 'i he Siasí. Neongo ia, ko e kātaki ke a'u ki ne ngata'angá ko ha fatongia fakatāutaha pē ia. 'Oku tau "ngāue ke lava'i [hotau] fakamo'ui ['otautolú]" (Filipai 2:12), pea 'oku tau tokoni mo 'ofa 'iate kinautolu kuo faka'au ke vaivai 'enau tuí 'i he 'ikai ke nau kei mālohi 'i he Siasí.

Ako Folofolá

2 Nīfai 31:20–21
Molonai 6:4

T&F 20:37
Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:3

Sione 14:15, 21
'Efesō 4:11–14

Filipai 2:12

Tukupáá

- Te ke kei hokohoko atu nai hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei 'aki ho'o tauhi 'a e ngaahi fuakava 'o e papitaisó 'i hono kotoa ho'o mo'ui?

'E Founga Fēfē Ha'aku 'Ilo'i pea Mahino Kiate Au 'a e Laumālié?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau'i 'Eni

- Ko e hā 'oku fie ma'u ai ke u ma'u ha fakahā fakafo'ituitui?
- Ko hai 'a e Laumālie Mā'oni'oni pea 'oku founga fēfē 'Ene ngāué?
- Ko e hā hono 'uhinga kuo pau ai ke u lotu 'i he tui?
- Ko e hā e fatongia 'o e Laumālié 'i he ngāue fakafaifekau?
- Te u lava fēfē ke 'ilo'i e ngaahi ue'i 'a e Laumālié?

Ko e Fakahā Fakafo'ituitui

Na'e pehē 'e Siosefa Sāmita, "He 'ikai lava ke ma'u 'a e fakamo'uí ta'e kau ai 'a e fakahaá; 'oku 'ikai hano 'aonga ki ha taha ke ne malanga ta'e kau ai 'eni" (*History of the Church*, 3:389). Te ke lavame'a 'i ho'o ngāué 'i ha'o ako ke ke ma'u pea muimui ki he fakahā fakafo'ituitui. Na'e toe akonaki pē foki 'a Siosefa Sāmita 'o pehē 'oku mahu'inga 'a e fakahaá ki ho'o ngāue faka'ahó: "Ko e tefito'i mo'oni 'eni 'oku tataki'aki 'a e pule'anga 'o e langi—'aki 'a e fakahā 'oku 'omi fakafe'unga pē ki he ngaahi tūkunga 'oku 'i ai 'a e fānau 'o e pule'angá" (*History of the Church*, 5:135).

'Oku 'ofa 'a e 'Otuá 'iate koe mo hono kotoa 'o 'Ene fānau. 'Okú ne tokanga mai ke poupu'i koe 'i ho ngaahi faingata'a'ia pau 'i ho'o ngāué. Kuo 'osi tala'ofa atu te ke ma'u ha ue'i fakalaumālie ke ke 'ilo'i 'a e me'a ke fa'i pea kuo foaki atu mo e mālohi ke ke fakahoko 'aki ia (vakai, T&F 43:15–16). Te Ne tokoni'i koe 'i ho'o feinga ke ke 'ilo'i pea mahino kiate koe 'a e Laumālié 'o fakafou 'i hono ako fakamātoato 'o e folofolá. Te Ne tataki koe ki ha kakai 'a ia te nau tali 'a e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelé. Te Ne 'oatu kiate koe 'a e mālohi ke ke 'ave 'a e pōpoaki pea ke ke fakamo'oni'i 'a Kalaisi mo 'Ene

ongoongolelei. Te Ne foaki lahi kiate koe 'a 'Ene ngaahi tāpuakí 'o fakafou 'i he me'afouaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Okú Ne kole mai ke ke mo'ui taau mo e me'afouaki ni pea ke ke kole, kumi, mo tukituki (vakai, T&F 4:7; Mātiu 7:7–8).

'Oku tau mo'ui 'i he kuonga na'e kikite ki ai 'a e kau palōfita 'o e Tohi 'a Molomoná—ha kuonga 'e "fefakakikihi'aki ai ['a e kakaí], pea te nau akonaki'aki 'a honau potó, 'o faka'ikai'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'oku fakalea'í" (2 Nifai 28:4; vakai foki, 3 Nifai 29:6; Molomona 9:7–8). Ka 'oku toko lahi pē foki mo e kakai 'oku nau holi ki he ngaahi me'a fakalaumālie. 'I ho'o ako ko ia ke ke ma'u 'a e fakahā fakatāutahá, te ke faiako'aki ai 'a e mālohi mo e mafaí (vakai, 'Alamā 17:3) koe'uhí he 'oku foaki atu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ha mālohi kiate koe ke ke lea (vakai, 1 Nifai 10:22).

'Oku fie ma'u ke ke fekumi pea ma'u 'a e fakahā fakafo'ituitui 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni 'i ho'o tokoni'i ko ia 'a e kakaí ke nau papitaiso mo hilifakinimá. Tui te ke ma'u ha fakahā fakafo'ituitui ke tataki koe he 'aho takitaha. 'E tokoni atu 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he tafa'aki kotoa pē 'o ho'o ngāué.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutahá

'I he fakamo'oni faka'osi 'a Molonai, na'á ne hiki ai e "ngaahi lea 'e ni'ihí ke na'ina'i" (Molonai 10:2). Lau 'a e Molonai 10 pea hiki 'i ho'o fakalea pē 'a'au 'a e me'a na'e na'ina'i mai 'e Molonai ke fai 'e he tokotaha 'okú ne lau 'a e Tohi 'a Molomoná. ('Oku 'uhinga 'a e *na'ina'i* ki he poupou'i mālohi pe faka'ai'ai ha taha ke ne fai ha fa'ahinga me'a.)

Ko e Maama 'a Kalaisí

'Oku lava pē ke ma'u 'e ha taha ha tataki fakalaumālie kimu'a pea toki papitaiso mo hilifakinima ia. 'Oku kamata e mālohi fakalaumālie ko 'ení 'aki 'a e Maama 'o Kalaisí, 'a ia "'oku foaki ki he tangata fulipē, ke ne 'ilo'i 'a e lelei mei he koví" (Molonai 7:16; vakai foki ki he veesi 14–19).

Ko e Maama 'o Kalaisí ko ha ivi fakalangi, mālohi, pe ivi tākiekina ia 'oku ha'u mei he 'Otuá 'o fakafou mai 'ia Kalaisí pea 'okú ne foaki 'e ia 'a e mo'ui mo e maama ki he me'a kotoa pē. Ko e fononua ia 'oku pule'i'aki 'a e ngaahi me'a kotoa 'i he langí pea 'i māmani. 'Oku toe tokoni foki ia ki he kakaí ke mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoingolelei pea tokoni ke fokotu'u kinautolu ki he hala ko ia 'o e ongoingolelei 'oku tataki atu ki he fakamo'uí.

"'Oku totonu ke 'oua na'a feto'oaki e maama 'o Kalaisí mo e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e maama 'o Kalaisí 'oku 'ikai ko ha tangata ia. Ko ha ivi ia 'oku ha'u mei he 'Otuá 'o ne teuteu'i ha taha ke ne ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Ko ha ivi tākiekina ia ki he lelei 'i he mo'ui 'a e kakai kotoa pē.

"Ko e fōtunga 'e taha 'o e maama 'o Kalaisí, ko e konisēnisí, 'a ia 'oku tokoni ki ha taha ke ne fili 'i he me'a totonú mo e me'a 'oku halá. 'I he ako 'a e kakaí 'o lahi ange ki he ongoingolelei, 'oku kamata leva ke ongo'ingofua ange 'a honau konisēnisí. Ko e kakai ko ia 'oku nau tokanga ki he maama 'o Kalaisí, 'oku tataki atu 'a kinautolu ki he ongoingolelei 'o Sisū Kalaisí" (The Guide to the Scriptures, "Light, Light of Christ;" vakai foki, T&F 84:46–47).

Na'e pehē 'e Palesiteni Poiti K. Peeke, "'Oku mahu'inga ki ha . . . faifekau . . . ke ne 'ilo'i 'oku lava ke ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o fakafou mai 'i he Maama 'o Kalaisí. 'Oku 'ikai ke hanga 'e ha faiako ia 'okú ne ako'i e ngaahi mo'oni 'o e ongoingolelei 'o fakatō ki he loto 'o ha tokotaha lahi pe ha tamasi'i si'i ha me'a muli pe ha me'a fo'ou. Ka ko e fetu'utaki pē 'a e faifekau ia pe faiakó mo e Laumālie 'o Kalaisí 'a ia kuo 'osi 'i ai pē

ia he tokotaha ko iá. 'E hangē pē kuo nau 'osi fanongo kinautolu he ongoongolelei' ("The Light of Christ," ko e lea na'e fai 'i ha seminā ma'á e kau palesiteni fakamisiona fo'ou, 22 Sune 2004, 2).

Ko e Laumālie Mā'oni'oni

Ko e tokotaha ko e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e Laumālie Mā'oni'oni ko e mēmipa ia hono tolu 'o e Tolu'i 'Otuá. Ko e tokotaha ia ko e laumālie pea 'oku 'ikai ke ne ma'u ha sino 'o e kakano mo e hui (vakai, T&F 130:22). Ko ia 'a e Fakafiemālie na'e tala'ofa 'a e Fakamo'ui te ne ako'i ki Hono kau muimu' 'a e me'a kotoa pē mo fakamanatu kiate kinautolu 'a e ngaahi me'a kotoa pē kuó Ne ako'i kiate kinautolú (vakai, Sione 14:26).

Ko e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e fakamo'oni ko ia 'oku ma'u 'e he kau fiefanongo 'oku loto mo'oni kimu'a pea nau papitaisó, 'oku ma'u ia 'o fakafou 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. "'E lava ke ma'u 'a e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'e ha tokotaha kimu'a pea papitaisó peá ne fakamo'oni'i 'oku mo'oni 'a e ongoongolelei'" (The Guide to the Scriptures, "Holy Ghost"). 'Okú ne foaki 'e ia ki ha taha ha fakamo'oni kia Sīsū Kalaisi pea mo 'ene ngāue pea mo e ngāue 'a 'ene kau tamaio'eiki 'i he funga 'o e māmani. 'Oku fakamo'oni'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e mo'oni. 'E lava ke 'ilo'i 'e he kakai kotoa pē 'a hono mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná 'o fakafou 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. "E lava ke 'ilo'i 'a e me'a kotoa pē 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni'" (Molonai 10:5).

Ko e me'afouaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e kau fiefanongo ko ia 'oku 'i ai 'enau fakamo'oni, 'oku te'eki ke nau ma'u 'e kinautolu 'a e tala'ofa 'o e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e pehē 'e Siosefa Sāmīta: "'Oku 'i ai 'a e faikehekehe 'i he Laumālie Mā'oni'oni mo e me'afouaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e ma'u 'e Koniliusi 'a e Laumālie Mā'oni'oni kimu'a ia pea toki papitaisó, 'a ia ko e mālohi ia 'o e 'Otuá na'á ne fakalotoa ia ki hono mo'oni 'o e Ongoongolelei, ka na'e 'ikai ke ne lava ke ma'u 'a e me'afouaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni kae 'oua kuó ne papitaiso. Kapau na'e 'ikai te ne ma'u kiate ia 'a e faka'ilonga pe ouau ko 'eni, pehē kuo mavahe meiate ia 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'a ia na'á ne fakalotoa ia ki he mo'oni 'a e 'Otuá'" (History of the Church, 4:555).

"'Oku toki ma'u pē 'a e me'afouaki ['o e Laumālie Mā'oni'oni] hili 'a hono fakahoko totonu 'o e papitaisó mo e hilifakinimá, pea 'oku foaki ia 'i he hilifaki 'o e nima. . . . Ko e me'afouaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, ko e totonu ia ke ma'u e takaua 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'i he taimi kotoa pē 'oku mo'ui taau ai ha taha'" (The Guide to the Scriptures, "Holy Ghost").

'I ho'o hoko ko e mēmipa 'o e Siasí, kuó ke 'osi ma'u ai e me'afouaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eiki. 'Oku 'oatu 'e he me'afouaki ko 'eni ho'o totonu ki he takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni kapau te ke kei mo'ui taau ai pē ke ma'u ia.

"'Oku ma'u 'a e me'afouaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni hili 'a e fakatomala ha taha pea mo'ui tātū. . . . 'Oku fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki he mo'oni peá ne fakatō mamafa ki he lotó 'oku mo'oni 'a e 'Otua ko e Tamaí pea mo e 'Alo ko Sīsū Kalaisi pea 'oku 'ikai mo ha toe mālohi pe mafai fakamāmani te ne lava ke to'o ia mei he 'ilo ko iá."

– PALESITENI SĒMISI E. FAUSI
"THE GIFT OF THE HOLY GHOST—A SURE COMPASS,"
ENSIGN, 'EPELELI 1996, 4

Lotu ke ke ma'u e fakahinohino 'a e Laumālié, peá ke lototo'a 'o muimui ki he ngaahi ue'i 'okú ke ma'ú.

Ko e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá. 'Oku toe ui pē foki 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá (vakai, T&F 88:3). Ko e fakama'u'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá 'oku 'uhinga ia 'oku fakamo'oni'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'oku tali 'e he 'Otuá 'a e ngaahi ngāue, ngaahi ouau, mo e ngaahi fuakava mā'oni'oni. 'Oku fakamo'oni'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá ki he Tamaí kuo fakahoko totonu 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'ui pea kuo tauhi 'a e ngaahi fuakava 'oku ō fakataha mo iá. Ko kinautolu 'oku fakama'u'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá, 'oku nau ma'u 'a e me'a kotoa pē 'oku 'a e Tamaí (vakai, T&F 76:51–60; 'Efesō 1:13–14). Kuo pau ke fakama'u 'a e ngaahi fuakava mo e ngaahi ouau kotoa pē 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá kae lava ke 'aonga hili 'a e mo'ui ko 'eni (vakai, T&F 132:7, 18–19, 26). 'E hanga 'e hono maumau'i 'o e ngaahi fuakavá, 'o veteki 'a e fakama'ú.

Ngaahi Me'afuaki 'o e Laumālié. Ko e ngaahi me'afuaki 'o e Laumālié ko ha ngaahi tāpuaki fakalaumālie makehe ia 'oku foaki 'e he 'Eikí ki he ni'ihi fakafo'ituitui 'oku mo'ui tāú, ke nau lelei ai pea ke nau faka'aonga'i ke tāpuekina ai ha ni'ihi kehe. Hangē ko 'eni, ko e kau faifekau ko ia kuo pau ke nau ako ha lea fo'ou, 'e lava ke nau ma'u 'a e me'afuaki 'o e ngaahi lea kehekehe ke 'oange kiate kinautolu ha tokoni fakalangi 'i hono ako 'o ha lea fakafonua. 'Oku 'i ai ha ngaahi me'afuaki 'o e Laumālié 'oku fakamatala ki ai 'a e Molonai 10:8–18; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46:11–33; mo e 1 Kolinitō 12:1–12. Ko ha ngaahi sīpinga 'eni 'e ni'ihi 'o e ngaahi me'afuaki lahi 'o e Laumālié. 'E lava ke tāpuaki'i koe 'e he 'Eikí 'i ha ngaahi founga kehe ka 'e makatu'unga pē 'i ho'o faivelengá, 'i ho'o ngaahi fiema'ú, pea mo e ngaahi fiema'ú 'anautolu 'okú ke ngāue ki ai. 'Oku totonu ke ke holi ki he ngaahi me'afuaki fakalaumālié peá ke feinga fakamātoato ke ma'u ia (vakai, T&F 46:8; 1 Kolinitō 12:31; 14:1, 12). 'Oku ma'u 'a e ngaahi me'afuaki ko 'eni 'i he lotu, tui, mo e ngāue, 'o fakatatau pē ki he finangalo 'o e 'Otuá (vakai, T&F 63:9–12; 84:64–73).

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Lau e ngaahi fakamatala 'i he ma'u'anga tokoni 'oku hā atu 'i laló:

- The Guide to the Scriptures, "Holy Ghost," "Light, Light of Christ," mo e "Spirit."
- *Our Search for Happiness*, 84–86, 91–92.
- *True to the Faith*, 81–84, 165–67.

Hiki hano fakamatala ki he natula pea mo e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Lau 'a e Ngāue 4:23–33.

- Na'e founga fēfē 'a e fekumi 'a Pita mo Sione ki he ngaahi me'afuaki fakalaumālié?
- Ko e hā e founga na'e tali mai ai 'e he 'Eikí 'ena ngaahi lotú?
- Ko e hā ha me'a 'oku lava ke ke ako mei he me'a ko 'eni na'e hokó 'o fekau'aki mo ho'o ngāue 'a'au?

Ko e Mālohi 'o e Laumālié 'i he Fakauluí

'Oku mahu'inga e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni ki hono fakaului 'o ha taha. Feinga ke mahino kiate koe 'a e tokāteline 'o e fakauluí pea mo hono a'usia 'o e uluí. Na'e fakamatala 'i 'e 'Eletā Poiti K. Peeka 'a e tefito'i ngāue 'a e Laumālié 'i he fakauluí:

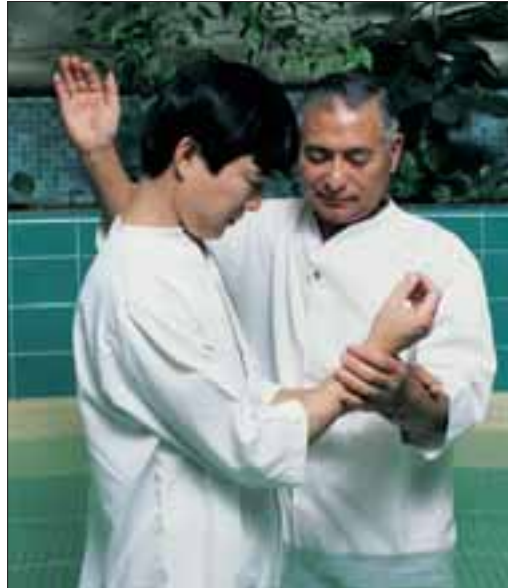
“Ko e taimi ko ē 'oku hoko ai 'a e uluí, 'oku hoko ia 'o fakafou 'i he mālohi 'o e Laumālié. Kuo pau ke hoko 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'e tolu kae toki lavame'a ha taha he ngāue fakafaifekau:

“Kuo pau ke mahino kiate kitautolu 'a e ongo kuo pau ke ma'u 'e he tokotaha fiefanongó kae lava ke hoko 'a e fakauluí.

“Kuo pau ke mahino kiate kitautolu 'a e ongo kuo pau ke ma'u 'e he faifekau kae lava ke tau faiako'aki 'a e mālohi fakaului 'o e Laumālié.

“Pea kuo pau ke mahino kiate kitautolu 'a e ongo kuo pau ke ma'u 'e he mēmipá kae lavame'a 'i he'ene kau ki he fakauluí” (konifelenisi 'a e kau palesiteni fakamisioná, 3 'Epeleli 1985).

Ko 'ene mahino lelei ange ko ia kiate koe 'a e ongo 'oku ma'u 'e he kau fiefanongó, kau faifekau, mo e kāingalotú 'i he taimi 'oku nau ma'u ai 'a e fakamo'oni 'a e Laumālié, ko 'ene mahino lelei ange ia kiate koe 'a ho fatongiá, 'a ia ko hono:

- Langaki fakalaumālie hake mo fakamāma'i ho 'atama'i 'i ho'o fekumi 'i he folofolá mo ako'i 'a e tokāteliné.
- Fakatupu ha fa'ahinga ongo 'i he taimi 'okú ke faiako ai 'a ia 'e lava ke fakamo'oni ki ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Okú ke fai 'eni 'aki ho'o ako'i mo ho'o fakamo'oni' 'a e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei. Faiako fakatatau ki he fakahinohino 'a e Laumālié, peá ke fakamo'oni 'okú ke 'ilo'i 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'oku mo'oni 'a e me'a 'okú ke ako'i.
- Muimui ki he fakahinohino 'a e Laumālié 'i ho'o fakafe'unga'i 'a e pōpoaki ki he ngaahi fiema'u 'a e tokotaha taki taha.
- Fakaafe'i e kaka'i ke nau fai ha me'a. 'E tupulaki 'enau tui 'i he'enu fakatomala, talangofua ki he ngaahi fekau, mo fai ha ngaahi fuakava pea tauhi ki ai.

Na'e lea 'a 'Eletá Lāsolo M. Pālati 'o kau ki he mālohi 'o e Laumālié: “'Oku fou mai 'a e ului mo'oni 'i he mālohi 'o e Laumālié. Ko e taimi 'oku ongo ai 'a e Laumālié ki he lotó, 'oku liliu leva ia. Ko e taimi 'oku ongo'i ai 'e he fakafo'ituituí . . . 'a e ngāue 'a e Laumālié 'iate kinautolú, pe ko e taimi 'oku nau fakatokanga'i ai ha fakamo'oni 'o e 'ofa mo e 'alo'ofa 'a e 'Eiki 'i he'enu mo'uí, 'oku langaki mo fakamālohia fakalaumālie ai kinautolu pea tupulaki mo 'enau tui kiate Iá. 'Oku hoko fakanatula pē 'a e ngaahi me'a ko 'eni, 'a e fengāue'aki mo e Laumālié 'i he taimi 'oku loto ai ha taha ke ne 'ahi'ahi' 'a e folofolá. Ko e founga 'eni te tau ongo'i ai 'oku mo'oni 'a e ongoongolelei” (“Ko e Taimi 'Eni,” *Liahona*, Sānuali 2001, 89).

'Oku ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he loto 'o e kaka'i ke fakahoko ai 'a e ngaahi liliu ko 'eni. 'I he fili 'a e kaka'i ke nau tauhi 'a e ngaahi tukupaá, 'e toe mālohi ange ai 'enau ongo'i 'a e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni mo nau fakatupulaki 'a e tui ke talangofua kia Kalaisí. 'I he'ene peheé leva, 'oku totonu ke ke tokoni ki he kakai 'oku mou ngāue ke tupulaki 'a 'enau tui, 'aki ha'o fakaafe'i kinautolu ke nau fakatomala mo fai ha ngaahi tukupā pea tauhi ki ai.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha

- Lau ha potu folofola 'e taha pe ua mei he ngaahi potu folofola ko 'ení peá ke fakalaululoto angé pe ko e hā e ongo kuo pau ke ma'u 'e ha fiefanongo kae lava ke fakaului ia. Hiki e ngaahi ongo 'okú ke ma'ú mo ho'o ngaahi fakakaukau 'i ho'o tohinoa akó. Alea'i ho'o ngaahi fakakaukau mo e kau faifekau kehé pea mo e kau mēmipá.

2 Nifai 4:16–35; 'Inosi 1; Mōsaia 4–5; 18:7–14; 27–28; 'Alamā 5; 17–22; 32; 36; 38

- Lau ha potu folofola 'e taha pe ua mei he ngaahi potu folofola ko 'ení peá ke fakalaululoto angé pe ko e hā e ongo kuo pau ke ke ma'u 'e koe ko e faifekau pea mo e mēmipá, ke ke faiako 'aki ai 'a e mālohi ke fakaului. Hiki e ngaahi ongo 'okú ke ma'ú mo ho'o ngaahi fakakaukau 'i ho'o tohinoa akó. Alea'i ho'o ngaahi fakakaukau mo e kau faifekau kehé pea mo e kāingalotú.

1 Nifai 8:11–12; Mōsaia 28:1–4; 'Alamā 26; 29; 31:26–38; 32; Molonai 7:43–48; T&F 4; 18:10–16; 50:21–22

Ako Folofolá**Ko e hā e me'a 'oku ako'i 'e he ngaahi potu folofola ko 'ení 'o fekau'aki mo e mālohi 'o e Laumalié 'i ho'o ngāue?**

2 Nifai 33:1–2
T&F 42:11–17

T&F 50:13–22
Ngāue 2:37–38

1 Kolinitō 2:11–14
Guide to the Scriptures,
"Conversion, Convert"

Ko e hā e me'a 'e lava ke ke fai ke ma'u ai 'a e mālohi 'o e Laumalié 'i ho'o ngāue?

'Alamā 32:27–28

T&F 42:14

Sione 7:17

Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke ke ako'i 'a e me'a 'okú ke 'ilo mo tui ki ai?

'Alamā 5:43–47

T&F 52:9

T&F 80:4

Lotu 'i he Tui

'Okú toki lava pē ke ke faiako'aki 'a e founga 'a e 'Eikí 'i he mālohi 'o e Laumalié, pea 'okú ke ma'u 'a e Laumalié 'i he lotu 'o e tui. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'o pehē, "Pea 'e foaki 'a e Laumalié kiate kimoutolu 'i he lotu 'o e tui; pea kapau 'e 'ikai te mou ma'u 'a e Laumalié 'oua te mou faiako" (T&F 42:14). 'I ho'o lotu ke ma'u ha tokoni ki ho'o faiakó, 'e hanga 'e he mālohi 'o e Laumalié Mā'oni'oni 'o fakahū 'a e ngaahi me'a 'okú ke ako'i "ki he loto 'o e fānau 'a e tangatá " (2 Nifai 33:1).

Na'e fakatāta'a 'i he Palesitini Kōtoni B. Hingikelí 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení 'aki ha'ane fakamatala ki ha me'a na'e hoko 'i he'ene ngāue fakafaipekaú:

""Okú ou manatu'i ma'u pē ha ongo talavou na'á na ngāue 'i he misiona na'á ku 'i ai. Ko e tokotaha na'e mohu talēniti pea na'e 'iloa ia. Na'á ne ako lelei. Na'á ne poto. Na'e ngāue vave. Na'e hangē 'okú ne ki'i fie mahu'ingá nai. Pea ko e tokotahá ko ha tama na'á ne tā e ngaahi faka'ilongá mo e ngaahi tu'uakí. Na'e ha'u ia mei ha falekoloa na'e tā ai 'eni pea na'e 'ikai ke fu'u fēfē fau 'ene akó, ka na'á ne 'ilo'i pē 'e ia 'a 'ene ta'e fe'ungá pea na'á ne fakafalala ki he 'Eikí. Ko e taimi na'á ne lotu ai, 'okú te 'osi 'ilo'i pē 'e kita ko 'ene talanoa mo e 'Eikí. Na'e 'ikai ko ha lotu ia na'e ako ma'uloto ka ko ha fepōtalanoa'aki pē pea na'e lava'i 'e he talavou ko 'ení 'a e ngaahi me'a fakaofa lahi ka ko e talavou 'e tahá ko 'ene fai 'ata'atā pē 'a e ngaahi me'a na'e fie ma'u ke ne faí, ne hangē ia 'oku taumu'avaleá. Na'e hā mahino mai 'aupito 'a e mālohi na'e 'i he tokotahá mo e 'ikai ke 'i ai ha mālohi 'i he tahá. Ui ki he 'Eikí. Kuó ne 'osi fai mai 'a e fakaafé pea te Ne fai mai 'a e talí" (Teachings of Gordon B. Hinckley [1997], 469).

Feinga ke ke lotu fakamātoato, 'i he loto mo'oni, pea 'aki 'a e "ivi kotoa 'o homou lotó" (Molonai 7:48). Ko e lotu 'oku ola lelei 'oku fiema'u ki ai ha ngāue lahi (vakai, Molonai 10:3–4; T&F 8:10; 9:7). Fakakaukau fakamātoato ki ho'o tō'ongá pea ki he ngaahi lea 'okú ke ngāue'akí. Fakakaukau'i e ngaahi me'a ko 'ení 'i he taimi 'okú ke lotu aí:

- Ngāue'aki 'a e lea fakafonua 'o e lotú 'a ia 'okú ne fakahā ho'o 'ofa mo ho'o faka'apa'apa ki ho'o Tamai Hēvaní. Ngāue'aki 'a e lea totonu mo faka'apa'apa 'i ha lea fakafonua pē 'okú ke lea'aki. Hangē ko 'ení, 'i he lea faka-Tongá, ngāue'aki e ngaahi fetongi nauna 'oku faka-folofolá, hangē ko e *Ho'o 'Afió mo e 'Afiona*.
- Fakahā ma'u pē 'a ho'o fakamālō koe'uhi ko ho ngaahi tāpuakí. 'E tokoni ha'o feinga ke fakahā ho'o loto hounga'ia, ke ke 'ilo'i ai e 'alo'ofa 'a e 'Eikí ki ho'o mo'uí.
- Lotu 'o fakatautefito ke ke ma'u 'a e tataki mo e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oní. Fakahā 'okú ke mahu'inga'ia 'i he tāpuaki ko 'ení 'aki ha'o ongo'ingofua peá ke 'ilo'i 'a e ngaahi ue'i fakalaumālié. Hili iá peá ke lototo'a 'o muimui ki he ngaahi ue'i ko iá.
- Lotu 'i he 'ofa mo e manava'ofa. Lotua 'a e kakaí 'o faka'aonga'i honau hingoá. Kole ki ha ue'i fakalaumālie ke tokoni atu ke mahino kiate koe 'enau ngaahi fiema'ú mo ke feau kinautolu. Lotua e lelei 'a e kakai ne fai ki ai ha fetu'utakí, kau fiefanongó, kau papi ului fo'ou, mo e kāingalotu 'oku māmālohí. Lotua e kāingalotú mo e kau taki lakanga fakataula'eikí pea mo e kau taki 'o e ngaahi houalotú 'i homou feitu'ú. Lotua ho fāmilí 'i 'api. Lotua ho hoá, kau faifekau kehé, pea mo ho'o palesiteni fakamisioná. Lotu ke ke 'ilo'i e founga 'e lava ke ke tokoni'i'aki 'a e ni'ihí kehé, hili ko iá peá ke loto fiemālie ke ke fai ha feilaulau koe'uhi ko kinautolu.
- Lotu ke fakahā atu kiate koe 'a e feitu'u ke ke 'alu ki aí mo e me'a ke ke faí. Lotu ke tataki koe kiate kinautolu kuo mateuteu ke tali 'a e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolei. Lotu ke ke lava 'o 'ilo'i kinautolu.

“Oku totonu ke . . . tū'ulutui 'a e kau faifekau 'i he pongipongi kotoa pē 'o kole ki he 'Eikí ke ne vete honau 'elelō mo folofola mai 'iate kinautolu ke tāpuekina ai 'a kinautolu te nau ako'i. Kapau te nau fai 'eni, 'e nofo'ia 'enau mo'uí 'e ha maama fo'ou. 'E toe lahi ange 'a e loto fie ngāue. Te nau 'ilo'i mo'oni ko e kau tamaio'eiki kinautolu 'a e 'Eikí 'oku lea Ma'ana. Te nau 'ilo ha kehekehe 'i he tali meiate kinautolu 'oku nau ako'i. 'I he'enau fai 'eni 'aki 'a e Laumālié, 'e tali ia 'e he'enau kau fiefanongó 'i he ivi 'o e Laumālie tatau pē.”

—PALESITENI KŌTONI B. HINGIKELĪ
 “NGĀUE FAKAFAIFEKĀU,” “ULUAKI FAKATAHA AKO FAKATAKIMU'A
 FAKAEMĀMANI LAHI, 11 SĀNUALI 2003, 20.

Ngaahi Fakamatalá

- 'Ilo'i 'oku 'afio'i lelei ange 'e ho'o Tamai Hēvaní 'a e me'a 'okú ke fie ma'ú 'o lelei ange ia 'iate koe. Fakafalala ki he Laumālié ke ke 'ilo'i 'a e me'a ke ke lotuá (vakai, 3 Nīfai 19:24; T&F 46:28, 30).
- 'I ho'o lotu he po'ulí, fakamatala ki he 'Eikí 'a e ngaahi me'a na'á ke fai 'i he 'aho ko iá. Hili iá peá ke toe vakai'i fakataha mo Ia 'a ho'o palani ki he 'aho hono hokó. Fakaongoongo ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālié.
- Lotu ke ke ikuna'i 'a e 'ahi'ahí. 'E hanga 'e ho'o tukulolo ki he 'ahi'ahí 'o ta'ofi 'a e Laumālié.
- Lotu, pea ka taau ke fai, 'aukai ke ma'u mo ha ngaahi tāpuaki makehe.
- Lotua mo fakalaulauloto ki he folofolá. 'Oku tokoni 'a e folofolá ki hono ma'u 'o e fakahaá.
- Tui 'e tali 'e he 'Otuá ho'o ngaahi lotú. 'Ilo'i 'oku 'ikai ko e ngaahi fakakaukau 'a e 'Otuá 'a ho'o ngaahi fakakaukau (vakai, 'Īsaia 55:8–9), peá ke falala ki he 'Otuá ke Ne tali mai 'a ho'o ngaahi lotú 'i He'ene founga pē 'A'ana pea 'i He'ene taimi pē 'A'ana.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha

Fakalaulauloto ki he ngaahi fakamatala ko 'eni fekau'aki mo e lotu fakamātoató:

“Ko hono mele 'o e konga lahi 'o 'etau ngaahi lotú he 'oku tau fai ia 'o hangē pē ko ha'atau to'o hake 'a e telefoni 'o talaatu ki ha falekoloa 'a e koloa 'oku tau fie ma'ú— tau tala atu ia pea tāpuni'i leva e telefoni. 'Oku fie ma'u ke tau fakakaukauloto, fakalaulauloto, pea fakakaukau ki he me'a 'oku tau lotuá pea fakataufolofola ki he 'Eikí 'o hangē 'oku lea 'e he tangata 'e taha ki ha tangata 'e tahá” (Gordon B. Hinckley, *Teachings of Gordon B. Hinckley*, 469).

“Kapau ko e lotú ko ha toki kole fakafokifā hake pē 'i he taimi 'oku hoko ai ha faingata'á, ta 'oku mātu'aki siokita 'aupito ia, pea 'oku tau fakakaukau kitautolu ko e 'Otuá ko ha tangata ngāue pē ia pe ha kautaha tokoni ke toki tokoni'i pē kitautolu 'i he'etau ngaahi fiema'u fakavavevavé. 'Oku totonu ke tau manatu'i 'a e Fungani Mā'olungá 'i he 'aho mo e pō—ma'u ai pē—kae 'ikai 'i he toki taimi pē 'oku 'ikai ke toe ma'u ai ha tokoni kehé pea tau fu'u fie ma'u lahi ha tokoni” (Howard W. Hunter, *The Teachings of Howard W. Hunter*, ed. Clyde J. Williams [1997], 39).

Faka'aonga'i 'a e me'afua ko 'ení ke ke fakafuofua'i ai pē 'e koe 'a ho'o ngaahi lotú. Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i hangē ko 'ení: Ko e fē 'a e feitu'u te ke fokotu'u ai koe 'i he me'afua ko 'ení? Ko e fē 'a e feitu'u te ke loto ke ke 'i ai 'i he me'afua ko 'ení? 'E anga fēfē ha'o liliu?

Siokita	←	→	Tokanga ki he kakai kehé
Fakalūkufua, kae 'ikai fakamahino'i	←	→	Fakamahino'i, 'ikai ke fakalūkufua
'Oku 'ikai ke 'i ai 'a e Laumālié	←	→	'Oku fakahinohino 'e he Laumālié 'a e lotú
'Ikai ke 'ilo'i e ngaahi talí	←	→	Falala 'oku tali mai 'e he 'Otuá e ngaahi lotú

Ako Folofolá

Ko e hā hono 'uhinga kuo pau ai ke ke lotu ke ma'u 'a e Laumālié?

2 Nīfai 32:8–9

T&F 42:14

T&F 50:13–22

Ko e hā e me'a 'oku totonu ke ke lotuá?

'Alamā 6:6

'Alamā 37:36–37

T&F 50:29–30

'Alamā 13:28

3 Nīfai 18:20

Guide to the Scriptures, "Prayer"

'Alamā 34:17–27

3 Nīfai 19:9

Ako ke ke Lava 'o 'Ilo'i e Ngaahi Ue'i 'a e Laumālié

'Oku 'i ai ma'u pē 'a e Laumālié ke tataki mo fakahinohino koe. Neongo iá, 'oku fanafana 'a e Laumālié, 'o fakafou mai 'i he ngaahi ongo 'okú ke ma'ú pea pehē ki ho 'atamaí. Ko ha tukupā mamafa ia kiate koe mo kinautolu 'oku mou ngāué ke mou lava 'o tala 'a e ngaahi ue'i le'o sí'i mo vaivai 'a e Laumālié Mā'oni'oni.

Na'e akonaki 'a 'Eletā Poiti K. Peeka 'o pehē: "'Oku fakamatala'i 'i he folofolá 'a e le'o 'o e Laumālié 'o pehē 'oku 'ikai ke 'le'o lahi' pe 'mālohi.' 'Oku 'ikai ko e le'o ia 'o e mana, pea 'oku 'ikai foki ko ha. . . le'o ia 'o e fu'u longoa'a lahi.' Ka ko 'ha kīhi'i le'o sí'i mo fu'u malū 'aupito, 'o hangē ko e fanafaná,' pea 'oku "'asi ia 'o a'u ki he lotó' mo 'fakamāfana [a e lotó].' (3 Nīfai 11:3; Hīlamani 5:30; T&F 85:6–7.) Manatu, na'e 'ilo 'e 'Ilaisiā na'e 'ikai ke 'i he matangí 'a e le'o 'o e 'Eikí, pe 'i he mofuiké, pe 'i he afí, ka ko ha 'kīhi'i le'o mālie' ia. (1 Ngaahi Tu'i 19:12.)

"'Oku 'ikai ke ma'u 'e he Laumālié 'a 'etau tokangá 'aki ha'ane kaikaila pe lulululu'i mālohi kitautolu. Ka 'okú ne fanafana mai. 'Oku ongo vaivai 'aupito ia pea kapau 'oku tau tokanga kitautolu ki ha me'a kehe, he 'ikai ke tau lava 'o ongo'i ia. (Ta ko ai ne fakahā mai ai e Lea 'o e Potó kiate kitautolú, he 'e lava fēfē 'e he tokotaha konaá pe tokotaha 'oku ma'u 'e he kava mālohí ke ne ongo'i ha kī'i le'o peheni?)

"'Oku fa'a 'i ai pē taimi te ne ue'i mālohi mai ai kitautolu pea tau fakatokanga'i. Ka ko e taimi lahi, kapau 'e 'ikai ke tau fakatokanga'i 'a e kī'i ongo vaivai ko 'ení, 'e mavahe 'a e Laumālié ia 'o talitali kae 'oua kuo tau fekumi ange mo fakafanongo pea tau lea 'i he founga 'oku tau anga'akí 'o hangē ko ia na'e fai 'e Samuela 'i he kuonga mu'á, 'Folofola mai ['Eiki], he 'oku ongo'i 'e ho'o tamaio'eikí' (1 Samuela. 3:10.)" ("The Candle of the Lord," *Ensign*, Sānuali 1983, 53).

'Oku lahi e ngaahi le'o 'i he māmaní 'oku nau fe'au'auhi ke ma'u ho'o tokangá, pea 'e faingofua pē ke nau kāpui 'e kinautolu 'a e ngaahi ongo fakalaumālié kapau he 'ikai ke ke tokanga.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Ako e lisi ko 'ení. Fakakaukau ki ha ngaahi taimi na'á ke a'usia ai ha taha 'o e ngaahi ongo pe ngaahi fakakaukau 'oku fakamatala'i atu 'i he ngaahi potu folofola 'i laló. 'I ho'o ako 'o ma'u 'a e taukeí, toe tānaki atu mo ha ngaahi potu folofola kehe ki he lisi ko 'ení. Fakakaukau ki ha founa te ke lava 'o faka'aonga'i ai e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ke tokoni'i'aki 'a e ni'ihí kehé ke nau ongo'i pea lava ke nau tala 'a e Laumālié.

T&F 6:23; 11:12–14; Loma 15:13; Kalētia 5:22–23	'Omai ha ngaahi ongo'i 'ofa, fiefia, nonga, fa'a kātaki, angamalū, angavaivai, tui, mo e 'amanaki lelei.
T&F 8:2–3	'Omai ha ngaahi fakakaukau ki he 'atamaí, mo e ngaahi ongo ki he lotó
T&F 128:1	Nofo'ia mo ne ue'i hake e ngaahi ongo 'o e lotó.
Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 2:11–12	Tokoni ke ue'i mālohi 'e he folofolá.
T&F 9:8–9	'Omi e ongo'i lelei ke faiako kapau 'oku mo'oni ha fa'ahinga me'a.
'Alamá 32:28; T&F 6:14–15; 1 Kolinitó 2:9–11	Fakamaama e 'atamaí.
'Alamá 19:6	Fetongi e fakapo'ulí 'aki 'a e māmá.
Mōsaia 5:2–5	Fakamālohia 'a e holi ke faka'ehi'ehi mei he koví pea talangofua ki he ngaahi fekaú.
Sione 14:26	Ako'i 'a e mo'oni pea fakamanatu'i mai ia.
Sione 14:27	'Omai ha ongo'i nonga mo ha fiemālie.
Sione 16:13	Tataki atu ki he mo'oni pea fakahā e ngaahi me'a 'e hokó.
Molonai 10:5	Fakahā 'a e mo'oni.
T&F 45:57	Tataki pea malu'i mei he kākāá.
2 Nifai 31:18; T&F 20:27; Sione 16:14	Fakalāngilangi'i pea fakamo'oni ki he 'Otua ko e Tamaí mo Sisū Kalaisi.
T&F 42:16; 84:85; 100:5–8; Luke 12:11–12	Fakahinohino e ngaahi lea 'a e kau faiako 'oku loto fakatōkilaló.
Sione 16:8	Fakatokanga'i pea fakatonutonu 'a e faiangahalá.
Molonai 10:8–17; T&F 46:8–26; 1 Kolinitó 12	Foaki mai e ngaahi me'afoaki 'o e Laumālié.
'Alamá 10:17; 12:3; 18:16, 20, 32, 35; T&F 63:41	Tokoni ke 'ilo'i pe tala e ngaahi fakakaukau 'a e ni'ihí kehé.
T&F 46:30; 50:29–30	Talamai e me'a ke lotuá.
2 Nifai 32:1–5; T&F 28:15	Talamai e me'a ke fai.
1 Nifai 10:22; 'Alamá 18:35	Tokoni'i e kakai anga mā'oni'oni ke nau lea 'i he mālohi mo e mafai.
T&F 21:9; 100:8; Sione 15:26	Fakamo'oni ki he mo'oni.
2 Nifai 31:17; 'Alamá 13:12; 3 Nifai 27:20	Fakamā'oni'oni'i pea fakamolemole'i e ngaahi angahalá.
1 Nifai 2:16–17; 2 Nifai 33:1; 'Alamá 24:8	Fakahū e mo'oni ki he loto 'o e tokotaha fanongó.
1 Nifai 1:1–3; 'Ekesótosi 31:3–5	Fakalahi 'a e potó mo e ngaahi me'a 'e lava ke fai.
1 Nifai 7:15; 2 Nifai 28:1; 32:7; 'Alamá 14:11; Molomona 3:16; 'Eta 12:2	Teke (ue'i ke 'alu ki mu'a) pe ta'ofi (ke 'oua 'e laka kimu'a).
T&F 50:13–22	Fakamaama'i fakatou'osi e faiakó mo e kau akó.
T&F 88:3; Sione 14:26	'Omi ha fakafiemālie.

'I he tali 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī ki he fehu'i, "'Oku tau 'ilo fēfē e ngaahi ue'i 'a e Laumālié?" na'á ne lau 'a e Molonai 7:13, 16–17 peá ne toki pehē: "Ko e sivi faka'osí ia. 'Okú ne fakaloto'i nai ha taha ke fai lelei, ke tupulaki, ke tu'u 'ali'aliaki, ke fai 'a e me'a 'oku totonú, ke angalelei mo ke anga'ofa? Ta 'oku mei he Laumālie ia 'o e 'Otuá . . .

"Kapau 'okú ne fakaafe'i 'a e fai lelei, 'oku tupu ia mei he 'Otuá. Kapau 'okú ne fakaafe'i 'a e faikovi, 'oku 'a e tēvoló ia. . . . Pea kapau 'okú ke fai 'a e me'a 'oku totonú peá ke mo'ui 'i he founga totonú, te ke 'ilo'i 'i ho lotó 'a e me'a 'oku talaatu 'e he Laumālié kiate koé.

"'Oku lava ke ke tala 'a e ngaahi ue'i 'a e Laumālié 'i he ngaahi fua 'o e Laumālié—ko e ngaahi me'a ko ia 'okú ne fakamāmá, 'a ē 'okú ne langaki haké, 'a ē 'oku lelei mo mo'oni mo fakafiefia peá ne tataki kitautolu ki he ngaahi fakakaukau 'oku lelei angé mo e ngaahi lea 'oku lelei angé pea mo e ngaahi ngāue 'oku lelei angé, 'oku 'o e Laumālie ia 'o e 'Otuá" (*Teachings of Gordon B. Hinckley*, 260–61).

'Oku tali mai 'e he 'Otuá ho'o ngaahi lotú 'o fakafou 'i he ue'i fakalaumālie mo e fakahā fakafo'ituituí. Te Ne fakafou mai 'i he Laumālie Mā'oni'oni 'a 'Ene tataki koe 'i ho'o kumi ki he kakai ke ke ako'í, 'i ho'o ako'í 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, pea 'i ho'o fakamālohia 'a e kau mēmipa 'oku māmālohí mo e kau papi ului fo'ou. Ko e me'a ke ke fai ko ho'o mo'ui taau, lotu fakamātoato, peá ke ako ke ke lava 'o tala mo ke lototo'a ke muimui ki he fakahinohino 'a e Laumālié.

Ko e Fakafalala ki he Laumālié

'I ho'o hoko ko e tamaio'eiki 'a e 'Eiki, 'oku fie ma'u ke ke fakahoko 'a 'Ene ngāue 'i He'ene founga pē 'A'aná pea 'aki 'a Hono mālohí. 'Oku falala e kau faifekau ia 'e ni'ihi 'oku nau 'osi 'ilo'i pē 'e kinautolu ia 'a e founga 'e ola lelei ai 'enau ngāue. 'Oku 'ikai ongo'i pehē ha ni'ihi ia. Neongo 'eni, manatu'i 'oku totonu ke ke falala mo tui kia Kalaisi, kae 'ikai kiate koe pē. Fakafalala ki he Laumālié kae 'ikai ki ho ngaahi talēnití mo e ngaahi me'a ko ia te ke lava ke fai. Falala ki he Laumālié ke ne tataki koe 'i he tafa'aki kotoa pē 'o ho'o ngāue. Na'e akonaki 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē ko e Laumālié 'oku makatu'unga ai 'a e faiakó mo e malangá:

"He 'ikai lava 'e ha tangata 'o malanga'aki 'a e Ongongolelei ta'e kau ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni" (*History of the Church*, 2:477).

"Na'e ui ha ni'ihi pea fakanofa 'i he Laumālie 'o e fakahā mo e kikite, pea kamata ke nau malanga 'i hono fakahā ange 'e he Laumālié 'a e ngaahi me'a ke nau lea'aki, pea neongo na'a nau vaivai, ka na'e fakamālohia kinautolu 'e he mālohi 'o e 'Otuá" (*History of the Church*, 4:538).

"Na'e hoko atu hono fakahinohino'i ['e Siosefa Sāmita] 'a e kaumātu'á 'o fekau'aki mo hono malanga'aki 'o e Ongongolelei, peá ne fakamamafa'i kiate kinautolu 'a e fie ma'u ko ia ke nau ma'u 'a e Laumālié, koe'uhí ke nau lava 'o malanga fakataha mo e Laumālie Mā'oni'oni kuo fekau'i hifo mei he langí" (*History of the Church*, 4:13).

Lolotonga e ngaahi taimi 'oku fai ai ho'o palani fakauike mo faka'ahó, 'e fiema'u ke ke fai ha ngaahi tefito'i fehu'i 'i he 'aho kotoa pē—pe 'i ha ngaahi taimi lahi 'i he 'aho taki taha (vakai ki he puha 'o e Ako Folofola hoko haké ke ma'u ai e ngaahi sīpinga 'o e ngaahi fehu'i). Feinga ke ma'u ha ue'i fakalaumālie ke ke tali e ngaahi fehu'i ko 'ení 'i ha founga 'oku hoa mo e me'a taki taha 'oku hokó. 'Oku totonu leva ke faka'aonga'i e ngaahi talí 'i he taimi 'okú ke fai ai ho'o ngaahi palaní. Ka 'oku toe totonu foki ke ke loto fiemālie ke muimui ki he Laumālié pea fulihi ho'o ngaahi palaní 'i he taimi 'oku ma'u ai ha ngaahi faingamālie na'e ta'e 'amanekiná.

Ako e ngaahi potu folofola ko 'ení peá ke fakakaukau'i pe 'oku nau tali fēfē 'a e ngaahi fehu'i mahu'inga 'oku totonu ke ke fai 'i he 'aho taki tahá. Fakakaukau ki hono mahu'inga 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení ki ho'o kumi e kakai ke ako'í, ngaahi taimi

palaní, pea mo e ako fakatāutahá mo e ako mo e hoá. Toe fakakaukau'i foki honau mahu'ingá 'i he taimi 'okú ke ako'i ai e ngaahi lēsoní, fakaafe'i e kakaí ke nau fai ha ngaahi tukupaá, toe vakai'i 'o e ngaahi tukupaá, fakamālohia e kau mēmipa fo'ou mo e kau māmālohí, pea mo ho'o ngāue mo e kāingalotú.

Ako Folofolá

Ko e fē 'a e feitu'u 'oku totonu ke u 'alu ki aí?

Hilamani 10:17   T&F 75:26–27
T&F 31:11   T&F 79:1–2

Ko e hā e me'a 'oku totonu ke u fai?

1 Nifai 4:6   T&F 28:15
2 Nifai 32:2–5   T&F 52:3–4

Ko e hā e me'a 'oku totonu ke u lea'akí?

2 Nifai 33:1	T&F 33:8–10	Mātiu 10:19–20
'Alamā 5:43–46	T&F 50:13–22	Ma'ake 13:11
'Alamā 11:22	T&F 68:1–4	1 Kolinitō 2:4–5, 12–13
Hilamani 5:18	T&F 75:3–11	'Ekesōtosi 4:10–12
Hilamani 13:3–5	T&F 100:5–8	

Te u fulihi fēfē 'eku founa faiakó ke fe'unga mo e ngaahi fiema'u 'a 'eku kau fiefanongó?

'Alamā 12:7	3 Nifai 17:2–3	T&F 84:85
'Alamā 41:1	T&F 71:1	

Ko e fē 'a e ngaahi folofola te u faka'aonga'i pea te u faka'aonga'i fēfē kinautolu?

Mōsaia 18:19–20	T&F 32:4	T&F 71:1
Mōsaia 27:35	T&F 42:11–17	T&F 80:4
T&F 18:32–36	T&F 68:1–4	Luke 24:13–32

Ko ha Kí'i Fakatokanga

'I ho'o lotu ke ma'u e ue'i 'a e Laumalié, 'oku totonu foki ke ke fakapapau'i 'a e ngaahi ongo 'okú ke ma'ú. Hangē ko 'ení, fakafehoanaki ho'o ngaahi filí mo e folofolá pea mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita mo'uí. Fakapapau'i 'oku tatau e ngaahi ongo ko iá mo e ngāue 'oku vahe atu ke ke fakahokó; hangē ko 'ení, he 'ikai ke ke ma'u 'e koe ha fakahā ke ke tala ange ki ha pīsope 'i homou feitu'ú e founa ke fakahoko'aki hono uiui'i. Alea'i ho'o ngaahi filí mo ho hoá, ho'o taki fakavahé, pe ko ho'o palesiteni fakamisioná 'i he taimi 'e fe'unga ke fai aí.

Na'e fai mai 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā 'a e fale'i ko 'ení: "Tuku mu'a ke u fai atu ha kí'i fakatokanga. . . 'Oku ou pehē kapau he 'ikai ke tau tokanga . . . , 'e kamata ke tau feinga ke fa'ifa'itaki hala'i 'a e ivi totonu 'o e Laumālie 'o e 'Eikí 'i ha ngaahi founa ta'e taau mo filio'i. 'Oku ou hoha'a 'i he hangē ko ē 'oku fakatatau e ma'u 'e ha taha ha ongo mālohi pe tō ha ngaahi lo'imata, 'o pehē 'oku ma'u 'e he taha ko iá 'a e Laumālie. Ko e mo'oni 'e lava ke 'omi 'e he Laumālie 'o e 'Eikí ha ngaahi ongo mālohi pehē, 'o kau ai e tō 'a e lo'imatá, ka 'oku 'ikai totonu ke feto'oaki 'a e ongo ko ia 'oku hā pehē ki tu'á mo e ma'u 'e ha taha 'a e Laumālie" (*The Teachings of Howard W. Hunter*, 184). 'Oku fakamaama ma'u pē 'a e Laumālie 'o e 'Eikí.

'Oku toputapu 'a e fakahaá mo e ngaahi me'a 'oku tau a'usia fakalaumālié. 'Oku totonu ke tauhi ia ke 'oua 'e 'ilo ki ai e kakai kehé pea toki alea'i pē ia 'i he ngaahi taimi 'e fe'unga ke fai aí. 'I ho'o hoko ko e faifekaú, mahalo 'e lahi ange ha'o fakatokanga'i e ngaahi me'a fakalaumālie 'okú ke a'usiá 'i ha toe taimi kimu'a 'i ho'o mo'uí. Teke'i hano 'ahi'ahi'i koe ke ke talanoa'i noa'ia holo e ngaahi me'a pehē 'okú ke a'usiá.

Na'e fale'i mai 'a 'Eletā Poiti K. Peeka 'o pehē: "Kuó u ako 'o 'ilo'i 'oku 'ikai hoko mai ma'u pē kiate kitautolu ke tau a'usia ha ngaahi me'a fakalaumālie 'oku ongo mālohi mo molumalú. Ka ko e taimi ko ia 'oku hoko mai aí, 'oku 'uhinga pē ia ko hotau fakamāma'i, fakahinohino, pe fakatonutonu. 'Oku 'ikai te ne 'omi 'e ia ha mafai ke tau fale'i pe fakatonutonu ai e ni'ihiki kehé tuku kehe kapau 'e fekau'i kitautolu 'e he ma'u mafai totonú ke tau fakahoko ia.

"'Oku ou tui foki 'oku 'ikai fakapoto-poto ke toutou talanoa'aki ha ngaahi me'a fakalaumālie 'oku 'ikai anga maheni 'aki 'ene hokó. 'Oku totonu ke tokanga 'o malu'i kinautolu pea toki vahevahe pē mo ha ni'ihiki kehe 'i he taimi 'oku ue'i ai koe 'e he Laumālié ke ke ngāue'aki ke tāpuekina ai ha ni'ihiki kehé" (*Ensign*, Sānuali 1983, 53).

"Kapau 'oku tau mo'ui taau, ta 'oku 'i ai 'etau totonu ke tau ma'u ha ngaahi fakahā ma'atautolu pē, ma'u 'e he ngaahi mātu'á ha ngaahi fakahā fakafo'ituitui ma'a 'enau fānaú, pea ma'u foki 'e he kāingalotu 'o e Siasí ha ngaahi fakahā fakafo'ituitui ki honau ngaahi uiui'i. Ka ko e totonu ko ia ki he ma'u fakahaá 'oku fakangatangata pē ia kiate kitautolu mo hotau taki taha tufakanga tauhi, 'o 'ikai ke tau toe ma'u fakahā kitautolu ia ma'a e ni'ihiki kehé."

— PALESITENI SĒMISI E. FAUSI
"FAKAFEHOKOTAKI MO E LAUMĀLIE MĀ'ONI'ONÍ,"
LIAHONA, MĀ'ASI. 2002, 4

Ako Folofolá

'Oku pehē fau hono fu'u mahu'inga ke fakafalala ki he Laumālié 'oku fakatokanga mālohi mai ai 'a e 'Eiki ke 'oua na'a tau faka'ikai'i pe ta'ofi 'a e Laumālié. Ko e hā e me'a 'okú ke ako mei he ngaahi potu folofola ko 'eni?

Sēkope 6:8–9
3 Nifai 29:5–6

Molomona 9:7–9
Molonai 10:7–8

T&F 11:25–26
1 Tesalonaika 5:19–20

Manatu'i 'Eni

- Lotu 'i he lototui 'e tali ho'o ngaahi lotú.
- Ako ke mahino kiate koe, lava ke ke 'ilo, peá ke muimui ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālié.
- Ako ke ke fakafalala ki he Laumālié ke ne fakahinohino atu 'a e feitu'u ke ke 'alu ki aí, me'a ke ke faí, mo e me'a ke ke lea'akí.
- Ako'i ki he ni'ihiki kehé 'a e founa te nau lava ke 'ilo'i ai 'a e Laumālié.

Ngaahi Fakakaukau Ki Hono Akó mo Faka'aonga'i

Ako Fakatāutaha

- Hiki e ngaahi me'a fakalaumalié kuó ke a'usiá 'i ho'o tohinoá. Hangē ko 'ení, tali e ngaahi fehu'i hangē ko e: Kuo mahino lelei ange nai kiate au ha me'a 'i he'eku ako e folofolá? Kuó u ma'u nai ha ngaahi faingamalie 'oku si'i 'ene hokó ke u fetaulaki ai mo ha kakai 'e lava ke u vahevahe mo kinautolu ha pōpoaki? Na'e foaki mai nai kiate au ha ngaahi lea ke u lea'aki 'i he momeniti na'á ku fie ma'u ai iá? Kuó u ma'u nai ha ongo'i 'ofa lahi ki he kakai kuó u fetaulaki mo iá? Kuo tali mai nai 'eku ngaahi lotú?
- Vahevahe ha peesi ki ha kōlomu 'e ua. Fakahingoa e kōlomu 'e taha "Ko e Me'a Na'e Fai 'e he 'Eiki" pea kōlomu 'e tahá "Ko e Me'a Na'e Fai 'e Lihai pe Nifai." Lau 'a e talanoa fekau'aki mo e Liahoná mo e kaufana na'e motú (1 Nifai 16:9–30) pe ko e talanoa ki hono fo'u 'e Nifai 'a e vaká (1 Nifai 17:7–16; 18:1–6). 'I ho'o lau iá, hiki e ngaahi me'a na'e hoko he talanoá 'i he kōlomu totonú. Fakakaukau ki he me'a 'e lava ke ako'i atu 'e he talanoá 'o kau ki he anga 'o e ue'i 'a e Laumalié.
- Kumi 'i ho'o tohinoá ke ke ma'u e ngaahi taimi na'e tatakai ai koe 'e he Laumalié pe ma'u ha fakahā pe ha me'afuaki kehe 'o e Laumalié. Fakakaukau ki he taimi, feitu'u, mo hono 'uhinga na'e hoko ai e ngaahi me'a ko 'ení. Na'á ke fai nai ha fa'ahinga me'a ke teuteu'i ai koe ke ke a'usia ha me'a pehē? Ko e hā e founga ne hā ai ai e kaunga mai e to'ukupu 'o e 'Eiki ki he me'a ko ia na'e hokó? Ko e hā 'a e ongo na'á ke ma'ú? Ko e hā e me'a te ke lava 'o fai ke ke a'usia ai ha ngaahi me'a tatau pē mo ia? 'E lava 'e ho'o manatu'i e ngaahi me'a ko 'ení 'o tokoni'i koe ke ke toe lava 'o 'ilo'i mo ma'u 'a e Laumalié.
- Na'e ui e tohi Ngāué 'i he Tohitapú ko e "Tohi 'o e Ngaahi Ngāue 'a e Laumalié Mā'oni'oni 'o fakafou mai 'i he Kau 'Aposetoló." Lau e 'ulu'i fakamatala 'i he ngaahi vahe 'o e tohi Ngāué pea fakamatala'i hono 'uhinga 'oku fe'unga ai mo ia 'a e hingoa ko 'ení. Kumi ha fakamo'oni ke fakamo'oni'aki ho'o fakamatalá.
- Ako mo ke fakalaululoto ki he fale'i ko 'ení. 'Oku fekau'aki fēfē ia mo ho'o ngaahi malanga faka'ahó?

"Fakahā ki he kau tangatá ke nau loto fakatōkilalo pea faivelenga mo fakapapau'i 'oku nau tauhi ma'u e Laumalié 'o e 'Eiki, pea te ne tatakai kinautolu ki he me'a 'oku totonú. Tokanga ke 'oua na'a nau ta'e fanongo ki he kihii'i le'o si'i; te ne ako'i kiate kinautolu 'a e me'a ke nau fai mo e feitu'u ke nau 'alu ki ai; 'e tupu mei ai 'a e ngaahi fua 'o e pule'angá. Fakahā ki he kau tangatá ke fakaava honau lotó ke nau tui koe'uhí ko e taimi 'e hoko mai ai 'a e Laumalié Mā'oni'oni kiate kinautolú, kuo mateuteu honau lotó ke tali ia. Te nau lava ke tala 'a e Laumalié 'o e 'Eiki mei he ngaahi laumalié kehe kotoa pē—te ne fanafana 'aki 'a e melino mo e fiefia ki honau lotó; te ne to'o atu 'e ia 'a e loto tāufehi'á, fehi'á, feke'ike'i mo e ngaahi kovi kotoa pē mei honau lotó, pea te nau ma'u 'a e holi kakato ke fai lelei" (na'e hā 'i he *Juvenile Instructor*, 19 Siulai 1873, 114).

Na'e 'oange 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e fale'i ko 'ení kia Piliikiami 'longi 'i ha misi 'i he meimei ta'u ia 'e tolu hili 'a e pekia 'a Siosefa Sāmitá. Kapau ko Piliikiami 'longi koe peá ke ma'u 'a e fale'i ko 'ení, ko e hā nai e me'a te ke fai?
- Ako 'a e 'Alamá 33:1–12; 34:17–29, 38. Ko e hā e ngaahi fehu'i na'e tali 'e 'Alamá? (Toe fakamanatu 'a e 'Alamá 33:1–2). Na'e tali fēfē 'e 'Alama e ngaahi fehu'i ko 'ení? Ko e hā e ngaahi me'a na'á ne pehē 'okú ne fakapapau'i ai 'oku fanongo mai 'a e 'Otuá mo tali 'a e ngaahi lotú?
- Kuo tala'ofa mai 'e he 'Eiki 'e tatakai kitautolu 'e he Laumalié 'i ha ngaahi founga mahu'inga lahi. 'I ho'o lau e ngaahi potu folofola ko 'ení, 'ilo'i e ngaahi tafa'aki 'i ho'o ngāué 'oku fie ma'u ai e fakahinohino 'a e Laumalié. Ko e hā hono mahu'inga

'o e ngaahi fekau mo e ngaahi tala'ofa ko ia 'oku hā 'i he ngaahi potu folofola ko 'ení ki ho'ó ako fakatāutahá mo ho'ó ako mo e hoá? ki he ngaahi fakataha fakavahé? ki he ngaahi konifelenisi fakasouní, ngaahi ouau papitaisó, mo e ngaahi fakataha'anga kehé?

Ko e lotú

3 Nifai 19:24   T&F 46:30
T&F 50:30   Loma 8:26

Ko hono tataki 'o e ngaahi fakataha'angá

Molonai 6:9   T&F 20:45   T&F 46:2

Ko hono tohi

T&F 9:9   T&F 124:4   T&F 104:81
T&F 47:4   T&F 24:6   Mōsese 6:6

- Lau e ngaahi potu folofola ko 'ení (kau ki ai mo e ngaahi 'ulu'i fakamatala ki he ngaahi vahe ko 'ení).

T&F 60:1–5   T&F 61:1–4, 21–22   T&F 62:4–8

Ko e hā e me'a na'e fu'u mahu'inga ki he 'Eikí 'i he fakamatala ko 'ení?

Ko e hā e me'a na'e 'ikai mahu'inga ki he 'Eikí?

Fakakaukau angé ki he fakamatala ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi:

“[‘E lava pē ke ma’u ‘e ha taha] ha holi lahi ke tataki ia ‘e he Laumālie ‘o e ‘Eikí ‘o . . . ope atu ki ha tu’unga ‘okú ne holi ai ke tataki ia ‘i he me’a kotoa pē. Ko hono ma’u ‘o e holi ke tataki kita ‘e he ‘Eikí ko ha mālohinga ia, ka ‘oku fie ma’u ia ke na ō fakataha mo ha mahino ‘oku tuku mai ‘e he’etau Tamai Hēvani ha ngaahi filii lahi ke tau fakahoko fakafo’ituitui pē ‘e kitautolu. ‘Oku hoko ‘a hono fai ‘o e ngaahi filii fakafo’ituitui, ko e taha ia ‘o e ngaahi me’a ‘okú ne fakatupu ‘a e tupulaki ko ia ne fakataumu’a ke tau a’usia ‘i he’etau mo’ui fakamatelié. Ko e kakai ko ē ‘oku nau feinga ke fai ‘e he ‘Eikí ‘a e filii kotoa pē ma’anautolú, pea nau kole ke ma’u ha fakahā ‘i he filii kotoa pē ‘oku nau faí, ‘e vave pē ha a’u ki ha tu’unga te nau lotu ai ke ma’u ha tataki ka ‘e ‘ikai ke nau ma’u ia. Hangē ko ‘ení, ‘oku fa’a meimei ke hoko ‘eni ‘i he taimi ko ē ‘oku fai ai e filii ‘i ha me’a laulaunoa pē ‘oku hoko, pea neongo ko e hā ha fa’ahinga tali ki he filii ko iá, ‘e kei sai pē ia.

“‘Oku totonu ke tau fakakaukau ‘i e ngaahi me’a ‘i hotau ‘atamai ‘o tau faka’aonga ‘i ‘a e ngaahi mālohi na’e tuku kiate kitautolu ‘e hotau Tupu’angá ke fai’aki ‘etau faka’uhingá. Pea ‘oku totonu leva ke tau toki lotu ke ma’u mai ha fakahinohino pea tau muimui ki he fakahinohino ko iá ‘o ka tau ka ma’u ia. Kapau he ‘ikai ke tau ma’u ha fakahinohino pea tau faka’aonga ‘i pē ‘etau fakakaukau lelei tahá. Ko e fa’ahinga ko ia ‘oku nau vili ta’e’unua pē ke ma’u ha fakahinohino fekau’aki mo e ngaahi me’a kuo ‘ikai finangalo e ‘Eikí ke fakahā maí, te nau fa’ufa’u hake pē ‘e kinautolu ia ha tali, pe ko ha’anau ma’u ha tali ‘o fakafou ‘i ha taha ma’u fakahā loi ” (“Our Strengths Can Become Our Downfall,” *Ensign*, ‘Okatopa 1994, 13–14).

Ko e hā ‘ene fekau’aki ho’o muimui ki ho’o fakakaukau pē ‘a’áu mo ho’o fakafalala ki he Laumālié?

Ako mo e Hoá

- Mo talanoa ki he ngaahi lotu ‘okú mo fai ‘i ho’omo hoa he ngāue fakafaifekau. ‘Oku tataki nai ia ‘e he Laumālie Mā’oni’oni? Kuó mo ma’u nai ha ngaahi tali ki ho’omo ngaahi lotú? Ko e taimi ko ia ‘okú mo lotu fakataha ai ko e ongo hoá, ‘okú mo:
  - Tui nai ‘e foaki atu ‘e he ‘Otuá ‘a e me’a ‘okú mo kole ki ai ‘i he mā’oni’oni?
  - Fakahā mo fakamālo nai koe’uhí ko e ngaahi tali ki ho’omo ngaahi lotú?

Ngaahi Fakamatalá

- Lotua nai e kakai 'o lea'aki honau hingoá pea fakakaukau'i 'enau ngaahi fiema'ú?
- Taki taha lotua nai ho hoá mo lotua ke tataki kimoua 'e he Laumalié?
- Ma'u nai ha ngaahi tali ki ho'omo ngaahi lotú?

Alea'i mo ho hoá 'a e founa te mo fekumi fakamatoato ange ai ke ma'u e Laumalié.

- Alea'i e ngaahi founa kehekehe 'oku fakamatala'i'aki 'e he kakai 'a e ivi takiekina 'o e Laumalié Mā'oni'oni. Hiki e ngaahi fakamatala kuo fai 'e he kau fiefanongó 'o kau ki he ngaahi me'a na'a nau a'usia 'i he Laumalié 'i he'enau ako e ongoongolelei mo feinga ke tauhi 'enau ngaahi tukupaá. Te ke lava 'o tokoni'i fēfē 'a e ni'ihī kehē ke nau tala 'a e ivi takiekina toputapu ko 'eni'? Te ke lava fēfē 'o faka'ehi'ehi mei hano takihala'i kinautolu 'i hono fai 'eni'?
- Fakakaukau'i pea alea'i pe 'oku kaunga fēfē a e fale'i ko 'eni kiate kimoua: "He 'ikai te ke lava ke fakamālohi'i e ngaahi me'a fakalaumalié. 'Oku 'ikai ke fakamatala'i 'e he ngaahi fo'i lea ia hangē ko e *fakamālohi'i mo e fakakoua'i* hotau ngaahi faingamālie 'oku 'omai 'e he Laumalié. He 'ikai te ke lava ke fakamālohi'i e Laumalié ke ngāue mai 'o hangē pē ko e 'ikai te ke lava 'o fakamālohi'i ha fo'i piini ke tupu, pe ko ha fo'imoa ke fofoa 'oku te'eki ke hoko hono taimi. Te ke lava 'e koe 'o fakatupu ha fa'ahinga 'ātakai ke lava 'o tupu, fafanga, pea malu'i ai; ka he 'ikai te ke lava ke fakamālohi'i ia; kuo pau ke ke tatali koe ki ha'ane tupu" (Boyd K. Packer, "The Candle of the Lord," *Ensign*, Sānuāli 1983, 53).
- Alea'i e ngaahi fakamatala ko 'eni mo e founa 'e lava ke liliu ai 'e he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ho'o ngaahi lotú mo ho'o ngāué. 'E lava fēfē ke takiekina 'e ho'o ngaahi lotú 'a ho'o palani, fokotu'u taumu'á, ngāué, mo e ngaahi me'a 'okú ke fai 'i he 'aho taki taha?

"Ko e kongā lahi 'o 'etau ngaahi ngāué, ko e ola ia 'o 'etau ngaahi lotú. Ko 'ene 'osi pē 'etau lotú 'oku tau ngāue leva ki ai; ko e ola 'o 'etau ngaahi lotu 'oku fakahoko totonú, ko hono palani ha founa 'o e 'ulungāanga mā'oni'oni ma'atautolu'" (Bruce R. McConkie, "Why the Lord Ordained Prayer," *Ensign*, Sānuāli 1976, 12).

"'Oku 'uhinga 'a e lotu fakamatoatú ki he taimi pē 'oku tau kole ai ha fa'ahinga tāpuaki pe 'ulungāanga lelei, ka 'oku totonu ke tau ngāue'i 'a e tāpuaki ko iá pea tau tanumaki mo e 'ulungāanga lelei" (David O. McKay, *Secrets of a Happy Life*, 114–15).

"Kole [ki he 'Otuá] ke ne tuku koe 'i he feitu'u 'okú Ne finangalo ke ke 'i aí, pea ke Ne tala atu kiate koe 'a e me'a 'okú Ne finangalo ki aí, peá ke ongo'i 'okú ke mateuteu ke fai ia" (Brigham Young, *Discourses of Brigham Young*, na'e filifili 'e John A. Widtsoe [1954], 46).

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouni

- Fai ha lēsoni fekau'aki mo hono faka'aonga'i 'o e lea totonu mo faka'apa'apa 'i he lotú.
- Tuku ke vahevahe mai 'e he kau faifekau 'i ha taimi 'e fe'unga ke fakahoko aí, ha talanoa pe me'a na'e hoko 'a ia ne nau fanongo ai 'i ha houalotu fakamo'oni, houa ako'i, pe 'i ha toe fa'ahinga fakataha'anga kehe pē kimuí ni mai. 'E lava ke tokoni'i koe 'e he ngaahi talanoa mo e ngaahi me'a fakalaumālie na'e a'usia 'e ha kakai kehe, ke fakatupulaki ai 'a ho'o tuí mo ke 'ilo'i 'oku hā 'a e ivi takiekina 'o e Laumalié 'i ha ngaahi feitu'u lahi pea lahi 'ene toutou hokó.

Ngaahi Fakamatalá

- Fakahā ha loto hounga'ia 'i he fa'a kau mai e to'ukupu 'o e 'Eikí 'i ho'o ngāué (vakai, T&F 59:21). Alea'i e founa 'oku tokoni'i ai koe 'e hono fakahā 'o e loto hounga'ia ke ke lava 'o mamata ki he ngaahi founa iiki kae mahu'inga 'oku tāpuekina ai koe 'e he 'Eikí (vakai, 'Eta 3:5).
- Kole ki he kau faifeaká ke nau fai ha ngaahi lea kau ki he ngāue fakafaifeaká pea mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní.
- Kole ki ha taha toki papi ului ke fakamatala ki he founa na'e tākiekina ai ia 'e he Laumālié 'i he'ene kei fiefanongó.

Palesiteni Fakamisioná

- 'Ai pē mo ke kole ki he kau faifeaká ke nau fakakau atu 'i he'enu tohi fakauike kiate koé, ha ngaahi me'a fakalaumālie na'a nau a'usia, ka 'oku fe'unga ke nau fakahā atu.
- 'I he ngaahi 'initaviú, 'ai pē mo fehu'i ki he kau faifeaká fekau'aki mo 'enu ngaahi lotu 'i he taimi pongipongi mo e efiáfi. Fehu'i ange pe 'oku nau ongo'i 'oku mahu'ingamālie pē 'enu ngaahi lotú.
- Fehu'i ki he kau faifeaká 'a e founa 'oku nau tokoni'i 'aki e kau fiefanongó ke nau lava 'o ongo'i mo tala 'a e Laumālié.
- Fakamatala ki he kau faifeaká, 'o ka taau ke fai pehē, 'a e founa na'á ke ma'u 'aki ha fakahā fekau'aki mo e ngaahi fehikitakí, kau faifeakau 'oku talangata'a pe fie ma'u tokoni, pea mo e ngaahi tokāteline ke ako'í.

Ko e Hā e Ngāue 'a e Tohi 'a Molomoná?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau'i 'Eni

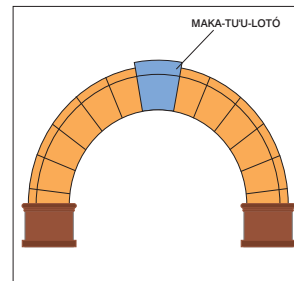
- Ko e hā ha founa 'oku hoko ai e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o 'etau tui fakalotú?
- 'Oku tali fēfē 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e ngaahi fehu'i ma'ongo'onga taha 'oku 'i he loto 'o e tangatá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fu'u mālohi pehē ai 'a e Tohi 'a Molomoná 'i hono fakahoko 'o e fakauluí?
- Te u faka'aonga'i fēfē 'a e Tohi 'a Molomoná ke langaki ai e tuí mo tokoni ki he ni'ihī kehé ke nau toe ofi ange ai ki he 'Otuá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai e tala'ofa 'i he Molonai 10:3–5 ko e uho 'o e ngāue fakafaifekau?

Ko e Tohi 'a Molomoná ko ha fakamo'oni mālohi ia ki hono faka-'Otua 'o Kalaisí. Ko ha toe fakamo'oni foki ia ki hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongoleléi 'o fakafou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Ko e kongā mahu'inga 'o e fakauluí 'a hono ma'u 'o ha fakamo'oni mei he Laumālie Mā'oni'oni 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná. 'I ho'o hoko ko e faifekau, kuo pau ke ke tomu'a ma'u ha'o fakamo'oni fakafo'ituitui 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná. 'E lava ke hoko atu mei he fakamo'oni ko 'eni ki ha tui 'oku lahi mo tolonga ki he mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná lolotonga e ngāue ki he fakauluí. Falala 'e fakamo'oni 'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni ki ha taha pē 'okú ne lau mo fakalaululoto ki he Tohi 'a Molomoná peá ne kole ki he 'Otuá pe 'oku mo'oni ia 'aki 'a e loto fakamātoato mo e loto mo'oni, 'o tui kia Kalaisi. 'Oku totonu ke hoko e fakamo'oni ko 'eni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko ha tefito ke nofo taha ai ho'o faiakó.

Ko e Tohi 'a Molomoná ko e Maka-tu'u-loto ia 'o 'Etau Tui Fakalotú

Na'e akonaki 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē ko e Tohi 'a Molomoná "ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú" (talateu ki he Tohi 'a Molomoná). Na'e 'i ai ha taimi 'e taha na'á ne lea ai 'o pehē: "'Ave 'a e Tohi 'a Molomoná mo e ngaahi fakahaá, pea ko e fē leva 'etau tui fakalotú? 'Oku hala'atā" (*History of the Church*, 2:52).

Ko e 'ālesó ko ha konga fefeka ia 'o ha fale kuo langa 'o fa'u'aki ha ngaahi kongokonga maka fuo- tapatolu-tōtao 'oku nau fefalala'aki. Ko e maka 'i lotomālié, pe maka-tu'u-lotó, 'oku fa'a lahi ange ia 'i he ngaahi konga maka kehé pea 'okú ne pukepuke fakataha 'e ia 'a e ngaahi konga maka kehé ke nau tu'u ma'u. Ko e taimi ko ia na'e ui ai 'e Siosefa Sāmita 'a e Tohi 'a Molomoná ko e "maka-tu'u-loto 'o 'etau tui fakalotú," na'á ne ako'i ai 'oku hanga 'e he Tohi 'a Molomoná 'o pukepuke fakataha 'a 'etau tui fakalotú. Na'e pehē 'e Palesiteni 'Ēsela Tafi Penisoni ko e founga 'e tolu 'oku hoko ai 'a e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-lotó:

Ko e Fakamo'oni kia Kalaisi. " Ko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau fakamo'oni kia Sīsū Kalaisi, he ko e makatuliki Ia 'o e me'a kotoa pē 'oku tau fai. 'Okú ne fakamo'oni 'i he founga mālohi mo mahino ki hono mo'oni 'o Kalaisi.

Kakato e tokātelinē. "Na'e fakahā tonu mai pē 'e he 'Eiki 'oku 'i he Tohi 'a Molomoná 'a 'hono kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi.' (T&F 20:9.) . . . Te tau ma'u 'i he Tohi 'a Molomoná 'a hono kakato 'o e ngaahi tokāteline ko ia 'oku fie ma'u ki hotau fakamo'uí. Pea 'oku ako'i kinautolu 'i ha founga mahinongofua mo faingofua koe'uhí ke lava 'e he fānau ikí 'o ako 'a e ngaahi hala 'o e fakamo'uí mo e hakeaki'í."

Fakava'e ki he fakamo'oni. "'Oku hangē pē e holo 'a e 'ālesó 'o kapau 'e to'o 'a e maka-tu'u-lotó mei ai, mo e kei tu'u pe holo 'a e Siasi fakalūkufua fakataha mo e mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná. 'Oku mahino 'aupito 'eni ia ki he ngaahi fili 'o e Siasi. Ko e 'uhinga 'eni 'oku 'ikai toe ai ha me'a he'enua fai 'i he'enua feinga ke fakamo'oni' 'oku hala 'a e Tohi 'a Molomoná, he kapau te nau lava ke fakaongoongokovi' i ia, ko e ongoongokovi ai pē ia mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Pea ko e me'a tatau pē 'e hoko ki he ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki 'oku tau taukave'i 'oku tau ma'u, mo e fakahaá, pea mo e Siasi kuo toe fakafoki maí. Ka 'i he taimi tatau pē, kapau 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná—pea kuo lau miliona 'a e kakai kuo nau fakamo'oni' i kuo nau

ma'u 'a e fakamo'oni 'a e Laumālié 'oku mo'oni ia—kuo pau leva ke tali 'e he kakai 'a hono taukave'i kuo Toe Fakafoki Mai 'a e ongoongolelei pea mo e ngaahi me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo iá" (*A Witness and a Warning* [1988], 18–19).

'Oku hoko 'a e Tohi 'a Molomoná 'i hono fakataha' i mo e Laumālié, ko ho'o ma'u'anga tokoni mālohi taha ia 'i he fakauluí. Ko e tohi totonu tahá ia 'o laka ange 'i ha toe tohi pē 'i he māmaní (vakai ki he talateu ki he Tohi 'a Molomoná). 'Okú ne ako'i 'a e tokāteline 'o Kalaisi 'i ha founga mahinongofua, tautautefito ki he ngaahi lēsoni 'okú ke ako'i ki he kau fiefanongó. Faka'aonga' i ia ke hoko ko ho'o tefito' i ma'u'anga tokoni ki hono ako'i 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Ko ha ngaahi fakatātā 'eni 'o e ngaahi mo'oni 'oku mahinongofua hono ako'i mai 'i he Tohi 'a Molomoná, 'a ia te ke ako'i ki he kau fiefanongó.

Lēsoni 'a e faifekau	Ngaahi tokātelinē	Ngaahi fakamo'oni fakafolofolá
Ko e Pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí	Hē mei he mo'oni, Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei, Siosefa Sāmita, mafai 'o e lakanga fakataula'eikí	1 Nifai 12–14 2 Nifai 3; 26–29 Mōsaia 18
Ko e Palani 'o e Fakamo'uí	Ko e "finangalo ma'ongo'onga 'o e 'Otua ta'engata," kau ki ai 'a e Hinga 'a 'Ātamá, Fakalelei, Toetu'ú, pea mo e Fakamāú	2 Nifai 2; 9 Mōsaia 3; 15 'Alamā 12; 40–42
Ko e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí	Tui kia Kalaisi, fakatomala, papitaiso, me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea kātaki ke a'u ki he ngata'angá	2 Nifai 31–32 3 Nifai 11; 27
Ko e Ngaahi Fekau; Ngaahi Fonó mo e Ngaahi Ouau	Ngaahi ouau hangē ko e papitaisó, hili fakanimá, fakanofa ki he lakanga fakataula'eikí, pea mo e sākalamenití.	3 Nifai 11:22–28; 18 Molonai 2–6

'Ekitivití: Ako Fakatāutaha

Hiki 'i ho'ó tohinoa akó 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'í ko 'ení:

- Kuo tākiekina fēfē 'a ho'ó fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí 'i ho'ó ako 'a e Tohi 'a Molomoná?
- Te ke faka'aonga'i fēfē 'a e Tohi 'a Molomoná ke tokoni ki hono fakamālohia e ngaahi fakamo'oni 'a e ni'ihī kehé?

Ako Folofolá**Ko e hā e folofola 'a e Fakamo'uí 'o kau ki he Tohi 'a Molomoná?**

T&F 1:29

T&F 19:26–27

T&F42:12

T&F 3:19–20

T&F 20:5–16

Mōsese 7:62

T&F 17:6

T&F 33:16

Fakalonga'i 'o e taa 'i he angalelei 'a C. Harrison Corroy Co., Inc. 'Oua nā 'a 'a hano tatau.

'Oku Fakamo'oni'i 'e he Tohi 'a Molomoná 'a Kalaisi

Ko ha tefito'i taumu'a ia 'o e Tohi 'a Molomoná ko hono fakaloto'i 'a e kakai kotoa pē ko Sīsū 'a e Kalaisí (vakai ki he peesi 'uluaki 'o e Tohi 'a Molomoná). 'Okú ne fakamo'oni'i 'a Kalaisi 'aki 'ene fakapapau'i mai e mo'oni 'o 'Ene mo'uí, misioná, mo hono mālohí. 'Okú ne ako'i mai 'a e tokāteline mo'oni fekau'aki mo e Fakalelei—'a e fakava'e ki he palani 'o e fakamo'uí. Ko e ni'ihī toko lahi 'o e kakai 'oku fakatolonga mai 'enua ngaahi tohí 'i he Tohi 'a Molomoná, na'a nau mamata tonu kia Kalaisi. Na'e mamata e tokoua 'o Sēletí, Nifai, pea mo Sēkope kia Kalaisi 'i He'ene kei 'i he maama fakalaumālié. Na'e mamata 'a Molomona mo Molonai kia Kalaisi hili 'Ene toetu'ú. 'Ikai ko ia pē, ka na'e toko lahi 'a e kakai na'a nau 'i

Ngaahi Fakamatalá

ai lolotonga e ngāue fakafaifekau taimi nounou kae ivi mālohi 'a e Fakamo'uí 'i he lotolotonga 'o e kakai Nīfai (vakai, 3 Nīfai 11–28). Ko kinautolu na'e 'ikai ke nau 'ilo lahi pe 'ikai pē ha fa'ahinga 'ilo ia ki he Fakamo'uí, te nau 'ilo'i ia 'aki ha'anau lau, fakalaululoto, mo lotua e Tohi 'a Molomoná.

'Oku hanga 'e he fakamo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, 'o fakapapau'i mai e fakamo'oni ko ia 'a e Tohi Tapú ko Sīsuú ko e 'Alo Tofu pē Ia 'e Taha 'o e 'Otuá na'e Fakatupú pea mo e Fakamo'ui 'o e māmaní. 'I ho'o ako'i 'a hono kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, te ke toutou fakamo'oni ai ki he Fakamo'uí mo e Huhu'i 'o e māmaní. Te ke fakalahi atu 'aki 'a ho'o fakamo'oni, 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, ki hono mo'oni 'o e pōpoakí ni.

Ako Folofolá

Ko e hā e ngaahi 'uhinga 'a e kau palōfita 'i he Tohi 'a Molomoná ki he'enau hiki 'enau ngaahi lekōtí?

1 Nīfai 6:4–6	2 Nīfai 33:13–15	Ngaahi Lea 'a Molomona 1:3–8
1 Nīfai 9:3–5	Sēkope 1:4–7	'Alamā 37:2, 14
2 Nīfai 4:15–16	Sēkope 4:1–6, 12	3 Nīfai 5:14–15
2 Nīfai 25:23–29	'Īnosi 1:13	Molomona 8:35
2 Nīfai 26:15–16	Seilomi 1:2	T&F 3:16–20
2 Nīfai 29:11–14	'Amenai 1:25–26	T&F 10:46–48

'Oku Fepoupouaki e Tohi 'a Molomoná mo e Tohi Tapú

'Oku kehekehe 'aupito pē e tui 'a e kakaí 'o fekau'aki mo e Tohi Tapú. 'Oku tui e ni'ihī 'oku mātu'aki haohaoa 'aupito pē 'a e Tohi Tapú ia, 'ikai ha me'a 'e hala ai, pea ko ia pē 'oku tau fie ma'u ki hotau fakamo'uí. 'Oku pehē 'e ha ni'ihī ko e Tohi Tapú ko ha tohi pē kuo pulusi ke lau, ka 'oku nau faka'ikai'i 'okú ne fakamo'oni'i 'a e faka-'Otuá 'o Kalaisí mo 'ene ngaahi ngāue maná pe fakahā fakahangatonu mei he 'Otuá. 'Oku fili ha ni'ihī ia ke tukutukunoa'i pē 'a e Tohi Tapú, pea kuo te'eki ai pē ke sio ha ni'ihī ia he Tohi Tapú pe ma'u ha faingamālie ke lau ia.

'Oku "tui ['a e kāingalotu 'o e Siasí] ko e Tohi Tapú ko e folofola ia 'a e 'Otuá 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'a ia kuo liliu totonú" (Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:8). 'Oku 'ikai ke fe'au'auhi e Tohi 'a Molomoná ia mo e Tohi Tapú ka 'okú ne poupou ki ai, na'ina'i mai ke tau lau ia, peá ne fakamo'oni ki hono mo'oni 'o 'ene pōpoakí. 'Oku totonu ke ke faka'aonga'i e Tohi 'a Molomoná mo e Tohi Tapú ke na fepoupouaki.

'Oku fakamatala 'a e Tohi 'a Molomoná ki he ngaahi fuakava na'e fai 'e he 'Otuá mo 'Ene fānaú 'i he kuonga mu'á; 'oku fakamatala 'a e Tohi Tapú ki he kau palōfita ma'ongo'onga 'a ia ne nau ma'u foki mo e ngaahi fuakava ko 'ení 'i he tui. 'Oku fakamo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná kia Kalaisi mo 'Ene Fakalelei; 'oku 'omai 'e he Tohi Tapú 'a e fakamatala kau ki Hono 'alo'í, 'Ene ngāue, pekiá, Fakalelei, mo 'Ene Toetu'ú. 'I he'ene peheé leva, 'oku fengāue'aki pē mo fefakalahi'aki 'a e Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná.

'Oku 'i he paaki faka-Pilitānia 'a e Siasí 'o e Tohi Tapú 'i hono liliu 'e Kingi Sēmisi pea mo e Tohi 'a Molomoná, ha ngaahi potu folofola 'oku fefakamo'oni'aki pea mo ha ngaahi tokoni ki hono akó 'a ia 'oku nau fakahoko ke taha pē 'a e va'akau 'o Siutá ('a e Tohi Tapú) mo e va'akau 'o Siosefá ('a e Tohi 'a Molomoná) 'i hotau nimá (vakai, 'Isikeli 37:15–17; vakai foki, 1 Nīfai 13:34–41; 2 Nīfai 3:12; 29:8). Fakamu'omu'a e ngaahi potu folofola mei

he Tohi 'a Molomoná 'i he taimi 'okú ke faiako aí ka ke fakahā pē foki 'a hono ako'i 'e he Tohi 'a Molomoná mo e Tohi Tapú 'a e ngaahi tefito'i mo'oni tataú.

Faka'aonga'i 'a e Tohi 'a Molomoná ke fakamahino mo fakamatala'í'aki 'a e ngaahi potu folofola mei he Tohi Tapú. Hangē ko 'ení, 'oku fakamatala 'i he Fuakava Fo'ou 'o pehē na'e papitaiso 'a Kalaisi ke "[fakakakato] 'a e mā'oni'oni kotoa pē" (Mātiu 3:14–15). 'Okú fakamatala'í 'e he Tohi 'a Molomoná 'a hono 'uhinga 'o e pehē ke fakakakato 'a e mā'oni'oni kotoa peé (vakai, 2 Nīfai 31:5–9).

'I ho'o faka'aonga'i ko ia 'a e Tohi 'a Molomoná mo e Tohi Tapú ko ha ongo folofola 'okú na ō fakatahá, 'e 'osi leva ai 'a e fakakikihí pea fakatonutonu mo e ngaahi tokāteline halá (vakai, 2 Nīfai 3:12).

'Okú ako'i mai 'e he Tohi Tapú 'a e fakamatala ko 'eni fekau'aki mo e fono 'o e kau fakamo'oni: "'I he ngutu 'o e fakamo'oni 'e toko ua pe toko tolu, 'e fakamo'oni 'a e lea kotoa pē" (2 Kolinitō 13:1). Fakatatau mo e fono ko 'ení, 'oku fakatou fakamo'oni'í 'e he Tohi 'a Molomoná mo e Tohi Tapú 'a Sīsū Kalaisi.

'Ekitivití: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Kumi e ngaahi potu folofola 'oku fekau'oni'aki 'i he ngaahi tefito ko 'eni 'i he Tohi 'a Molomoná mo e Tohi Tapú. 'Okú ha'i atu e ngaahi sipingá 'i mui 'i he tefito taki taha. Tānaki atu ki ai mo ha'o ngaahi potu folofola mo ha ngaahi tefito pē 'a'au.

- Kau palōfitá ('Āmosi 3:7 mo e Sēkope 4:4–6)
- Hē mei he mo'oni (2 Tīmote 4:3–4 mo e 2 Nīfai 28)
- Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleléi (Ngāue 3:19–21 mo e 1 Nīfai 13:34–42)
- Fānau 'a e 'Otuá (Ngāue 17:29 mo e 1 Nīfai 17:36)

Ako Folofolá

Ko e hā e lau 'a e Tohi Tapú 'o kau ki he Tohi 'a Molomoná?

Sione 10:16   'Isikeli 37:15–17   Guide to the Scriptures, "Ephraim," 'ulu'í
'Īsaia 29:4, 11–18   fakamatalá: *The Stick of Ephraim or Joseph*

Ko e hā e lau 'a e Tohi 'a Molomoná 'o fekau'aki mo e Tohi Tapú?

1 Nīfai 13:20–29, 40–41   3 Nīfai 23:1   Molomona 7:8–9
2 Nīfai 29:3–14

Ko e hā e ngaahi founga 'oku fakatou hoko ai pē 'a e ongo tohi ko ha ongo fakamo'oni kia Kalaisi?

2 Nīfai 29:8   Sione 20:31   Ngāue 10:43

'Okú Tali 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e Ngaahi Fehu'í 'o e Lotó

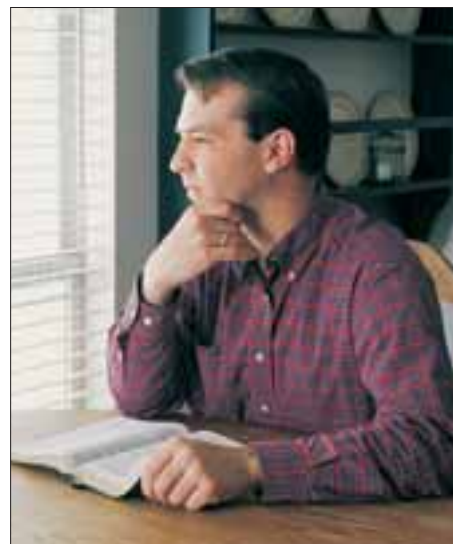
Na'e pehē 'e Palesitēni 'Ēsela Tafi Penisoni 'oku "fie ma'u ke 'ilo ['e he kau faifekau] 'a e founga 'oku tali 'aki ['e he Tohi 'a Molomoná] 'a e ngaahi fehu'í ma'ongo'onga 'o e lotó ("Flooding the Earth with the Book of Mormon," *Ensign*, Nōvema 1988, 5).

'E lava ke kau 'i he "ngaahi fehu'í ma'ongo'onga 'o e lotó" 'a e ngaahi fehu'í hangē ko 'ení: 'Okú 'i ai mo'oni koā ha 'Otuá? Na'á ku mo'ui nai kimu'a pea toki fanau'í mai áú? Te u toe mo'ui nai hili 'eku maté? Ko e hā 'a e taumu'a 'o e mo'uí? Ko e Fakamo'uí mo'oni koā 'a Sīsū?

Ngaahi Fakamatalá

'E 'i ai ha ngaahi fehu'i 'e ni'ihii 'e lahi ange 'ene tokanga ki he ngaahi fiema'u fakamatelié: Te u lava fēfē 'o fakalelei'i 'a hoku vā mo hoku malí? Te u lava fēfē 'o tokoni'i 'eku fānau tupú ke nau faka'ehi'ehi mei he faito'o kona tapú mo e anga ta'e ma'á? Te u ma'u fēfē ha ngāue ke tauhi'aki hoku fāmilí?

'Oku tokoni'i kitautolu 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi ke tau tali fakatou'osi e ongo fehu'i ko 'ení. 'I he'etau ma'u pē 'a e tui 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, 'oku kamata leva ke tau lava 'o tali 'a e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e taumu'a 'o e mo'uí pea mo 'amanaki ki he mo'ui ta'engatá. 'Oku fakamatala'i mai 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e palani 'o e fiefiá, 'a ia 'okú ne 'omai 'a e mahino mo e 'ilo ki he mo'uí. 'Oku ako'i mahino 'i he Tohi 'a Molomoná 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i hangē ko 'ení.

- 'Oku 'i ai koā ha 'Otua? ('Alamā 22)
- Ko e hā e me'a 'oku 'amanaki mai 'a Sisū Kalaisi ke u fai? (2 Nīfai 9)
- Ko e hā e founga 'e tokoni'i ai au 'e he'eku tui kia Sisū Kalaisi? ('Alamā 36)
- 'Oku 'i ai koā ha mo'ui hili 'a e maté? ('Alamā 40)
- Ko e hā 'a e taumu'a 'o e mo'uí? ('Alamā 34)
- Ko e hā 'oku fakangofua ai 'e he 'Otuá ke hoko 'a e koví mo e mamahí? (2 Nīfai 2; 'Alamā 14:9–11; 60:13)
- 'Oku fie ma'u nai ke papitaiso 'eku pēpē valevalé? (Molonai 8)
- 'Oku 'afio'i nai au 'e he 'Otuá? ('Alamā 5:38, 58)
- 'Oku tali nai 'e he 'Otuá 'a e ngaahi lotú? ('Īnosi 1)
- Te u ma'u fēfē 'a e melinó mo e fiefiá? (Mōsaia 2, 4)
- 'E lava fēfē ke toe fiefia mo uouangataha ange hoku fāmilí? (Mōsaia 2)
- Te u lava fēfē 'o 'ai ke palanisi 'a hoku fāmilí mo 'eku ngāué? (3 Nīfai 13)
- Te u lava fēfē 'o fakamālohia ange hoku vā mo hoku malí? (3 Nīfai 14)
- 'E lava fēfē ke u faka'ehi'ehi mei he ngaahi me'a kovi 'okú ne fakamanamana'i hoku fāmilí? ('Alamā 39)
- Te u lava fēfē 'o faka'ehi'ehi mei he fai angahalá? (Hilamani 5)

'I he'etau lau 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he fakahinohino 'a e Laumālié, 'okú ne tokoni'i ai kitautolu ke tau tali 'a e ngaahi fehu'i fakatāutahá. 'Okú ne ako'i mai ko e kī ki hono veteki 'o e ngaahi palopalemá ko e lotú mo e ma'u fakahā. 'Okú ne tokoni'i kitautolu ke tau tui 'e tali mai 'e he 'Otuá 'etau ngaahi lotú.

'Oku toe tokoni'i foki kitautolu 'e he Tohi 'a Molomoná ke mahino ko e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'oku 'ikai ko ha lisi fakangatangata ia 'okú ne tala mai 'a e me'a 'oku totonu ke ke faí mo e me'a 'oku 'ikai totonu ke ke faí, ka ko ha ngaahi fakahinohino ke ma'u ai ha mo'ui fiefia lahi. 'I he kamata ke mahino kiate kitautolu ko e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelé 'a e hala ki he mo'ui fiefiá, 'e hounga leva kiate kitautolu e tokoni 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki hono tali ha fa'ahinga fehu'i pē mo feau ha fa'ahinga fiema'u. Hangē ko 'ení, 'oku mahino kiate kitautolu 'oku mahu'inga 'a e fakatomalá, fa'a fakamolemolé, pea mo e fuakava ke tokoni ki he ni'ihi kehé, ki hono fakalelé'i hotau vā mo hotau malí. 'Oku tau mamata 'oku lava 'e he tui kia Kalaisí, tali mo tauhi e ngaahi fuakavá, mo e muimui ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālié, 'o tokoni'i 'a e to'u tupú ke nau faka'ehi'ehi mei he ngaahi 'ahi'ahi mālohi ko ia 'okú ne takatakai'i kinautolú.

'E lava ke veteki 'e he ongoongolelé ha meimei fa'ahinga fehu'i pe fiema'u pē. Ko hono 'uhinga 'ení 'oku fie ma'u ai ke ke "akonaki 'aki 'a e mo'oni 'o 'eku ongoongolelé, 'a ia 'oku tu'u 'i he Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná, 'a ia 'oku 'i ai 'a hono kakato 'o e ongoongolelé" (T&F 42:12).

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

'Ai ha lisi 'o ha ni'ihi 'o e "ngaahi fehu'i ma'ongo'onga 'o e lotó" kuo fehu'i mai 'e he kau fiefanongó. Kumi 'i he Tohi 'a Molomoná ha ngaahi veesi ke tali 'aki e ngaahi fehu'i ko 'ení. Hiki e ngaahi talí 'i ho'o tohinoa akó pea faka'aonga'i kinautolu 'i ho'o faiakó.

'Oku 'Omi 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e Kakaí ke Nau Toe Ofi Ange ki he 'Otuá

Na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha lea 'o kau ki he Tohi 'a Molomoná 'o ne pehē "'e ofi ange ha tangata ki he 'Otuá 'i he'ene tauhi ki hono ngaahi akonaki 'i ha toe tohi" (talateu ki he Tohi 'a Molomoná). 'Oku hanga 'e he Tohi 'a Molomoná 'o taki atu ha taha ke ma'u 'ene fakamo'oni mo ha fakahā fakafo'ituitui. Faka'aonga'i e Tohi 'a Molomoná ke tokoni'i 'aki e kakaí ke nau a'usia ha ngaahi me'a fakalaumālie, tautautefito ki hano fakamo'oni'i ange 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'oku mo'oni 'a e tohi. 'I ho'o toutou fakaafe'i 'a e kakaí ke nau mo'ui'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku 'i he Tohi 'a Molomoná, ko ho'o tokoni'i ia kinautolu ke nau fakatupulaki 'a e tui kia Sīsū Kalaisí pea nau 'unu'unu ofi ange ai ki he 'Otuá.

Na'e pehē 'e Palesitani Kōtoni B. Hingikelí: "Ko kinautolu ko ia kuo nau 'osi lau 'a e [Tohi 'a Molomoná] 'i he fa'a lotú, 'o tatau ai pē pe 'oku nau koloa'ia pe masiva, poto pe ta'e poto, kuo nau tupulaki ko e tupu mei hono mālohí. . . . 'Oku ou palōmesi atu ta'e toe veiveiua kapau te mou lau 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he fa'a lotu, neongo pe kuo tu'o fiha

*"I ha māmani mohu
faingata'a ange . . . 'oku
ma'u ai 'e he Tohi 'a
Molomoná: Ko ha Toe
Fakamo'oni 'e Taha 'o Sīsū
Kalaisí, ha mālohi ke ne
fakamo'ui e ngaahi
laumālie holi vale 'o
e māmaní. . . ."*

– PALESITANI POITI K. PEEKA
"KO E TOHI 'A MOLOMONÁ: KO HA TOE FAKAMO'ONI 'E
TAHA 'O SÍSŪ KALAIŠI," LJAHONA, SĀNUALI 2002,

ho'omou 'osi lau ia kimu'á, 'e hū ki homou lotó. . . 'a e Laumālie 'o e 'Eikí. Te mou ma'u ha fakamo'oni mālohi ke 'a'eva talangofua ki he'ene ngaahi fekaú, pea te mou toe ma'u ha fakamo'oni mālohi ange ki he mo'oni 'oku mo'ui 'a e 'Alo 'o e 'Otuá ("Ko e Mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná," *Tūhulu*, 'Okatopa 1988).

Faka'aonga'i e Tohi 'a Molomoná ke Tali'aki 'a e Ngaahi Fakafepaki

'E toko lahi ha kakai he 'ikai ke nau tui ki he me'a kotoa pē 'okú ke ako'í. Na'e ako'í 'e Palesiteni 'Ēsela Tafi Penisoni 'a e founga 'e lava ke hoko ai e Tohi 'a Molomoná ko e tefito'i ma'u'anga tokoni ke tali 'aki 'ene hoko 'a e ngaahi me'a peheé:

“'Oku fie ma'u ke tau faka'aonga'i 'a e Tohi 'a Molomoná ke tali'aki e ngaahi fakafepaki 'oku fai ki he Siasí. . .

“ . . . 'Oku meimei ke makatu'unga e ngaahi fakafepaki kotoa pē 'oku fai, 'a e fakatōtamá, mali toko lahí, 'a e toki lotu pē he 'aho hono fitú, mo e hā fua, 'i he fehu'í ko ia pe ko Siosefa Sāmitá mo kinautolu kotoa pē na'e hoko mai hono tu'á, ko ha kau palōfita koā kinautolu 'a e 'Otuá pea ne nau ma'u nai ha ngaahi fakahā fakalangí. . .

“ . . . Ko e palopalema pē 'oku toe ke toki veteki 'e he tokotaha fakafepakí, ko 'ene fakapapau'i pe 'oku mo'oni koā 'a e Tohi 'a Molomoná pe 'ikai. He kapau'oku mo'oni, ta ko Sisuú ko e Kalaisí ia, ko 'Ene palōfita 'a Siosefa Sāmita, 'oku mo'oni 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, pea 'oku tataki ia he 'ahó ni 'e ha palōfita 'okú ne ma'u fakahā.

“Ko 'etau tefito'i ngāué ko hono fakamafola 'a e ongoongoleléi pea tau fai ia ke ola lelei. 'Oku 'ikai ke tau ha'isia kinautolu ke tali 'a e fehu'í fakafepaki kotoa pē. 'E a'u pē ki ha taimi 'e pau ke tui ai 'a e tangata kotoa pē, pea ko e taimi ia kuo pau ke ne fai ai 'ene filí” (*A Witness and a Warning*, 4–5).

Hangē ko 'ení, mahalo 'e fakafepakí'i 'e he kau fiefanongo fakamātoató 'a e me'a kuó ke ako'í ange 'o kau ki he Lea 'o e Potó. Tokoni'i kinautolu ke nau fakatokanga'i ko e me'a 'oku nau hoha'a ki ai pe na'e fakahoko koā 'e Siosefa Sāmita 'a e leá ni ko ha palōfita 'a e 'Otuá 'i he taimi na'e fakafo'ou ai 'a e fekaú ni 'i he kuonga fakakōsipelí ni. 'E lava pē ke ke tala ange: “'E fie ma'u ke 'i ai ha 'ilo pau na'e 'omi 'a e fekau ko 'ení kiate kinautolu mei he 'Otuá ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá kae ma'u 'a e tui ke tali ia. Ko e founga ke 'ilo'í ai ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia 'a e 'Otuá ko hono lau 'a e Tohi 'a Molomoná pea lotua ia.”

Kuo pau ke veteki 'e he kau fiefanongó 'iate kinautolu pē 'a e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki ai mo fakafepakí'i. Te ke lava 'o tokoni'i kinautolu kapau te ke taki 'enau tokangá ke nofo taha 'i he me'a ko ia te ne fakamālohia 'enau tui kia Sīsū Kalaisí—'a ia ko e lau 'o e Tohi 'a Molomoná mo lotua ia. Ko e taimi ko ia 'e fakamālohia ange ai 'enau fakamo'oni ki hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongoleléi, te nau ma'u ai ha mālohi ke lava'i 'enau ngaahi fakafepakí mo e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí.

'I ho'o tali e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí, manatu'i pē ko e mahino 'oku tau ma'ú 'oku ha'u ia mei he kau palōfita 'o onopōnī—'a Siosefa Sāmita mo kinautolu 'oku hokohoko mai aí—'a ia 'oku nau ma'u fakahā fakahangatonu mei he 'Otuá. 'I he'ene

Ko Eku Temakohi ko Sioséf © 2004 Liz Lemon Swindle. Na'e toa hiki hono tatau 'o e 'imisi ko eni 'i hono fakangofua 'e he Foundation Arts, Amelia Fooki, Tuā Bafōg.

peheé leva, ko e 'uluaki fehu'í pē ke tali 'e ha tokotaha fiefanongó pe ko ha palōfita nai 'a Siosefa Sāmita, pea 'e lava 'e he tokotaha ko 'ení 'o tali 'a e fehu'í ni 'aki 'ene lau 'a e Tohi 'a Molomoná pea lotua ia.

Ko Siosefa Sāmita mo e Tohi 'a Molomoná

Ko e founga 'e taha ke 'ilo'í ai ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá ko hono lau e Tohi 'a Molomoná pea lotua ia.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha

Hiki 'i ho'ó tohinoa akó 'a e founga te ke fakamatala ai 'o kau kia Siosefa Sāmita mo e Tohi 'a Molomoná ke tali 'aki e ngaahi ta'e fiemālie mo e ngaahi loto hoha'a ko 'ení:

- “Oku 'ikai ke u tui au 'oku kei folofola 'a e 'Otuá ki he kakaí.”
- “Oku ou tui au te u lava ke hū ki he 'Otuá 'i he'eku founga pē 'a'aku kae 'ikai fakafou 'i ha fa'ahinga tui fakalotu kuo fokotu'u.”
- “Ko e hā kuo pau ke tuku ai 'eku inu uainé he taimi 'oku ou ma'u me'atokoni aí kapau te u kau ki homou siasi?”
- “Ko e hā te u toe fie ma'u ai ha tui fakalotu?”

Ko e hā e Founga 'Oku Totonu Ke Ke Faka'aonga'i ai 'a e Tohi 'a Molomoná?

'Oku 'i ai ha kau fiefanongó 'e ni'ihí 'oku 'ikai te nau lau 'a e Tohi 'a Molomona pe 'oku 'ikai ke mahino kiate kinautolu 'a e me'a 'oku nau lau. 'E faingata'a kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau lau pe 'ikai mahino kiate kinautolu e Tohi 'a Molomoná, ke nau ma'u ha fakamo'oni ki hono mo'oni.

Lau mo Ho'o Kau Fiefanongó e Tohi 'a Molomoná?

'I ho'omou laukonga fakatahá, lotu ke fakamo'oni'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni ki he kau fiefanongó 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná.

Te ke lava 'o tokoni ki he kau fiefanongó 'aki ha'o lau mo kinautolu 'a e Tohi 'a Molomoná. Lotu ke ke ma'u ha tokoni 'i he taimi 'okú ne filifili ai e ngaahi potu folofola 'oku fakamatala 'o kau ki he ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí mo 'enau ngaahi palopalemá. 'E lava ke ke laukonga fakatahá mo kinautolu ko e kongá pē ho'o taimi ako'í pe lolotonga ha'amo 'a'ahi 'o vakai'i kinautolu. Te ke toe lava pē foki 'o alea'i ke laukonga fakatahá 'a e kāingalotú mo e fiefanongó.

'Oku kau 'i he ni'ihí 'o e ngaahi fakamatala mahu'inga he peesi 'uluakí, 'a e talateú (kae tautautefito ki he ongo palakalafi fakamuimui tahá), mo e Molonai 10:3–5. 'Oku tokoni 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ke mahino ki he kau fiefanongó 'a e founga ke ma'u

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakamatalá

ai ha fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná. Fakalotolahi'i kinautolu ke nau lau 'a e Tohi 'a Molomoná mei he kamata'angá, kau ai 'a e ngaahi fakamo'oni 'a e kau fakamo'oni 'e toko tolú mo e toko valú pea mo e fakamo'oni 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

Lau pea alea'i e fanga ki'i potu folofola nounou (hangē ko e 1 Nifai 3:7 pe Mōsaia 2:17) mo e ngaahi potu folofola 'oku lōloa angē pe ngaahi vahe kakatō (hangē ko e 2 Nifai 31, 'Alamā 7, pe 3 Nifai 18).

Ko e taimi ko ē 'okú ke laukonga fakataha ai mo e kau fiefanongó, 'ai pē pea ki'i ta'ofi ka mou alea'i e me'a 'oku mou laú. Fakahinohino'i ange 'a e ngaahi tefito'i pōpoaki mo e ngaahi tokāteline mahu'inga ke nau fakatokanga'i 'i he taimi 'oku mou laukonga aí. Vahevahe ange e ngaahi 'ilo, ngaahi ongo, ngaahi fakamo'oni, pea mo e ngaahi me'a kuo mou a'usia fakatāutahá, 'a ia 'e fe'unga ke mou alea'i. Tokoni'i e ni'ihiki ke he nau ongo'i 'a e mālohi fakalaumālie 'o e Tohi 'a Molomoná. Te ke lava 'o ako'i fakahangatonu pē kiate kinautolu 'a e tokāteline totonú mei he Tohi 'a Molomoná, 'i he founga ko 'ení. Fai hokohoko pē 'a e founga ko 'ení 'i ho'o ngaahi 'a'ahi ki mui aí koe'uhí ke lava 'e he kakai 'okú ke ako'i 'o fakatupulaki 'a 'enau malava ko ia ke laukonga mo lotu pē 'iate kinautolú.

Ako'i e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi tokāteliné 'o faka'aonga'i ki ai e ngaahi lea mo e ngaahi kupu'i lea 'a e kau palōfita 'o e Tohi 'a Molomoná. Hanga 'o fakamatala'i 'a e tupu'anga mo e 'uhinga 'o ha potu folofola. Fakamatala'i ha ngaahi fo'i lea pe ngaahi kupu'i lea 'oku 'ikai ke nau maheni mo ia.

"Fakatatau" kiate koe mo ho'o kau fiefanongó 'a e me'a 'oku mou laú 'aki hano kumi 'o e ngaahi me'a 'oku 'i ai 'ene fekau'aki mo kaungatonu kiate koe mo ho'o kau fiefanongó (vakai, 1 Nifai 19:23). Ko e "fakatataú" ko hano fakakaukau'i pē 'i he 'atamaí ha fehokotaki'anga 'i he vaha'a 'o e mahino 'oku ma'u fekau'aki mo e tokāteliné pea mo hono mo'ui'aki 'o e tokāteliné. Kuo pau ke ke loto fiemālie pea mo e ni'ihiki 'okú ke ako'i, ke mou ngāue'aki 'a e tokāteliné, ke mou faka'aonga'i ia 'i ho'omou mo'ui faka'ahó, pea 'o ka 'aonga, ke mou fakatomala kae lava ke mou fai fakamātoato ho'omou laukongá 'aki 'a e loto mo'oni, 'I ho'o mo'ui'aki 'a e tokāteliné, te ke ma'u ai 'a e 'ilo fakapapau 'oku mo'oni ia. Hangē ko 'ení, 'e lava ke ke pēhē ange ki ha tokotaha fiefanongo:

- "Na'e fehangahangai 'a Nifai mo ha tukupā faingata'a 'o hangē pē ko koé. Ka 'i he'ene ngāue'aki 'a e tuí ke "alu 'o fai' 'a e me'a kuo fekau 'e he 'Eikí kiate iá, na'á ne lava'i lelei ia." (Lau 'a e 1 Nifai 3:7.) 'Okú ou 'ilo'i 'e teuteu'i 'e he 'Otuá ha founga ke ke mo'ui'aki ai 'a e Lea 'o e Potó."
- "Sione, ko e me'a lelei ia 'a ho'o loto ke ke 'ata'atā mei he ongo'i halaia 'okú ke ma'ú. Hangē ko ia ne tala'ofa'aki 'e he Fakamo'uí ki he kakai Nifai, kapau te ke fakatomala, pea papitaiso, pea ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, te ke tu'u 'ta'e halaia 'i he 'ao 'o [e] Tamaí.' " (Lau 'a e 3 Nifai 27:16.)

Falala ki he tala'ofa 'i he Molonai 10:3-5. 'E lava ke 'ilo'i fakapapau 'a hono mo'oni, 'e he tokotaha kotoa pē 'okú ne lau mo lotua fakamātoato 'a e tohi ko 'ení 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Fai 'a e me'a kotoa pē te ke lavá ke tokoni'i e kau fiefanongó:

"Fakamolemole kae 'oua na'á ke pēhē pē 'oku mo'oni e Tohi 'a Molomoná. Lotu ke fakahā mai 'a e founga 'e lava ke faka'aonga'i ai e Tohi 'a Molomoná 'i ho'o ngāue fakafai'fekaú ke toe ola lelei ange. 'Okú ou tala'ofa atu kapau te ke fai 'eni, 'e fakamaama ho 'atamaí 'aki 'a e fakahinohino ko ia 'oku totonu ke ke muimui ki aí."

– 'ELETĀ SIOSEFA B. UEFILINI
SEMINĀ MA'Ā E KAU PALESITENI FAKAMISIONA FO'ŌU,
23 SUNE 1999

- Lau e Tohi 'a Molomoná peá ke fakalaululoto ki he'ene pōpoaki kau kia Sisū Kalaisí.
- Lotu ki he 'Otuá 'i he tui kia Sisū Kalaisi ke ke ma'u ha fakamo'oni 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná pea ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia na'e toe Fakafoki Mai ai 'a e Ongoongoleléi.
- Lotu fakamātoato 'aki 'a e lotu mo'oni, 'a ia 'oku 'uhinga 'eni 'oku nau fakataumu'a ke ngāue 'o fakatatau ki he tali 'oku nau ma'u mei he 'Otuá.

'Oku totonu ke ke faka'aonga'i ma'u pē foki 'a e tala'ofa ko 'eni ke fakamālohia mo fakafo'ou ai ho'o fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná. 'E lava ke tokoni atu hono fakafo'ou ko 'eni 'o e Tohi 'a Molomoná ke ke ma'u ma'u pē ha tui mālohi 'o ka faka'aonga'i 'e ha taha 'a e tala'ofa ko 'eni te ne ma'u 'a e talí.

Faka'aonga'i e Tohi 'a Molomoná 'i he Tafa'aki Kotoa pē 'o Ho'o Ngāué

Ko ha ma'u'anga tokoni mālohi 'aupito e Tohi 'a Molomoná 'i he fakauluí. Ngāue'aki ia ko ho'o tefito'i ma'u'anga tokoni ki hono ako'i 'o e mo'oni kuo toe fakafoki maí.

Manatu'i 'Eni:

- Ko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau fakamo'oni kia Kalaisí, 'etau tokāteliné mo 'etau fakamo'oni.
- 'Oku ako'i 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e tokāteline 'oku 'i he ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau 'i ha founa mahinongofua.
- Faka'aonga'i e Tohi 'a Molomoná ki hono tali 'o e ngaahi fehu'i 'o e lotó pea ke tali'aki e ngaahi fakafepaki ki he Siasí.
- Toutou lau mei he Tohi 'a Molomoná mo ho'o kau fiefanongó pea mo e kau papi ului fo'ou. Fai 'a e me'a kotoa pē te ke lavá ke tokoni'i kinautolu ke nau lau ia 'iate kinautolu 'i he 'aho kotoa pē pea nau faka'aonga'i 'a e me'a 'oku nau akó 'i he'enau mo'ui.
- Falala ki he tala'ofa 'a e 'Eikí 'e 'ilo'i 'e he tokotaha kotoa pē 'okú ne lau mo lotua fakamātoato 'a e Tohi 'a Molomoná, 'a hono mo'oni 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

Ngaahi Fakakaukau ki Hono Akó mo Faka'aonga'í**Ako Fakatāutahá**

- Lau 'a e 2 Nifai 2, 9, 30, 31, 32, pea faka'ilonga'í 'a e fakamo'oni fakafolofola kotoa pē kau kia Stsū Kalaisi. Hiki ha lisi 'o e ngaahi hingoa kehekehe mo e ngaahi lea 'oku 'uhinga kia Kalaisi 'i he ngaahi vahe ko 'ení. Laine'í 'a e ngaahi folofola 'a Kalaisi. Faka'ilonga'í Hono ngaahi 'ulungāangá mo 'Ene ngaahi ngāué. Mahalo pē te ke fie hokohoko atu hono fai 'ení 'i ho'o lau kotoa ko ia e Tohi 'a Molomoná.
- Hiki 'i ho'o tohinoa ngāué 'a e ongo na'á ke ma'u 'i he taimi na'á ke fuofua ma'u ai ha fakamo'oni fakalaumālie 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná.
- 'Oku ngāue'aki 'i he T&F 20:17 'a e ngaahi kupu'í lea hangē ko e "okú ma 'ilo 'i he ngaahi me'á ni," ke fakafe'iloaki'aki 'a e ngaahi tokāteline 'oku ako'í mo fakamahino'í 'e he Tohi 'a Molomoná. Lau 'a e T&F 20:15–35 pea hiki ha lisi 'o e ngaahi tokāteline 'oku hā ai. Fili ha taha 'o e ngaahi tokāteline ko 'ení pea faka'aonga'í e Guide to the Scriptures ke fakafehoanaki 'a ho'o lisi ki he me'a 'oku ako'í mai 'e he Tohi Tapú 'o fekau'aki mo e ngaahi tokāteline ko 'ení.
- Fakafehoanaki e Malanga he Mo'ungá 'i he Mātiu 5–7 ki he malanga 'a Kalaisi 'i he temipalé 'i he 3 Nifai 12–14. Hiki ha lisi 'o e ngaahi mo'oni mahinongofua mo mahu'inga na'e toe fakafoki mai 'i he Tohi 'a Molomoná.
- Hiki ha lisi 'o e ngaahi fehu'í kuo fai atu 'e he kau fiefanongó. Kumi e ngaahi potu folofola 'i he Tohi 'a Molomoná 'oku nau tali e ngaahi fehu'í ko iá peá ke faka'aonga'í leva kinautolu 'i ho'o ako'í faka'ahó, 'i he taimi 'e fie ma'u ai.
- Kumi ha potu folofola 'i he Tohi 'a Molomoná na'á ne liliu ho'o mo'uí. Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e ngaahi ongo 'okú ke ma'u 'o fekau'aki mo e potu folofola ko 'ení.
- Kumi hake 'a e taimi taki taha 'oku hiki ai ha ngaahi lea 'o e lotu 'a ha taha 'i he Tohi 'a Molomoná. Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e ngaahi me'a 'oku faitatau ai 'a e ngaahi lotu ko 'ení.
- Lau 'a e 2 Nifai 33:10–15 mo e Molonai 10:27–29, 34. Ko e hā e me'a te ke fakahā ange kia Nifai mo Molonai 'i he fakamaau'angá, 'o fekau'aki mo ho'o faka'aonga'í e Tohi 'a Molomoná? Hiki ho'o tali peá ke fokotu'u ha ngaahi taumu'a ke ke toe fakalalakala ange ai.
- Hiki ha fakamatala fakanounou 'o e me'a na'e akonaki'aki 'e 'Apinetáí mei he 'ulu'í fakamatala 'o e ngaahi vahe 'o e Mosaia 11–16. Lau e ngaahi vahe ko 'ení pea fakalahi atu ki ho'o fakamatala fakanounou.
- Hiki ha fakamatala fakanounou 'o e akonaki 'a e Tu'í ko Penisimaní mei he 'ulu'í fakamatala 'o e ngaahi vahe 'o e Mōsaia 2–5. Lau e ngaahi vahe ko 'ení pea fakalahi atu ki ho'o fakamatala fakanounou.
- Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e ngaahi potu folofola 'okú ke manako ai mei ho'o lau faka'aho mei he Tohi 'a Molomoná. Hiki e founga te ke faka'aonga'í ai kinautolu 'i ho'o mo'uí.

Ako mo e Hoá

- Mo lau fakataha ha ngaahi potu folofola mei he Tohi 'a Molomoná. Mo vahevahe e me'a ne mo ako mo ongo'í. Mo taki taha fai foki mo ho'omo fakamo'oni.
- Ko hai ha palōfita pe faifekau 'i he Tohi 'a Molomoná te ke fie hoko 'o tatau mo ia pea ko e hā hono 'uhingá? Vahevahe ho'o talí mo ho hoá.

- Mo lau mo ho hoá 'a e 'Alamá 26 mo e 29. Mo vahevahe 'a e ongo 'okú mo ma'u ki ho'omo ngáue. Hiki 'a e ngaahi ongo ko iá 'i ho'omo tohinoa akó.
- Lau 'a e 'Alamá 37:9 pea mo alea'i 'a hono mahu'inga 'o e folofolá kia 'Āmoni mo hono kaungā ngáue fakafaifekau. Kumi ha ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'oku nau fakamatala ki he founga na'a nau faka'aonga'i 'a e folofolá.
- Lau mo ho hoá 'a e 'Alamá 11–14, pea 'ai 'e ha tokotaha ke ne hoko ko 'Alamá pe ko 'Amuleki ia, pea ko e tahá leva e kau fakatangá. Fakatokanga'i e founga na'e tali'aki 'e he ongo faifekau ni 'a e ngaahi fehu'i na'e faingata'á.
- Lau e fakamatala mo'oni ko 'ení peá mo alea'i e me'a kuó mo ako 'o kau ki hono mahu'inga pea mo e mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná (kuo liliu e ngaahi hingoá).

“I he taimi na'á ma fakaafe'i ai 'a Sinaita mo hono malí ke papitaiso mo hilifakinimá, na'e 'osi maau 'a Sisitā Sinaita ia, ka na'e pehē mai 'e he tangata'eikí, “Ongo faifekau, vakai na'a fehālaaki ho'omo 'amanakí. 'Oku 'ikai ke u 'ilo pe 'e 'i ai ha taimi te u lava 'o fai ai e me'á ni! Neongo na'e 'osi tali 'e Misa Sinaita 'a e me'a ne ma ako'i peá ne angalelei ma'u pē mo anga fakakaume'a, ka na'á ne fu'u hoha'a lahi pe ko e hā e lau 'a hono fāmilí 'i ha'ane kau ki ha siasi kehe.

“Hili ha ngaahi uike lahi 'ema mamata ki he faingata'a'ia 'a Misa Sinaitá, na'á ma ongo'i pē mo hoku hoá ke mau toe lau mu'a mo e ongo mātu'á 'a e 3 Nifai 11. He 'ikai teitei ngalo 'iate au 'a e me'a na'e hoko 'i he pō ko iá. 'I he'ema fakaava hake 'a e Tohi 'a Molomoná, na'e fakamatala 'a hoku hoá 'o pehē, 'Mahalo pē 'oku mou manatu'i 'oku fakamatala 'a e vahe ko 'ení ki he 'a'ahi 'a e Fakamo'uí ki he kakai 'i he Tohi 'a Molomoná. “Oku tau lau heni 'o kau ki he 'ofa 'a e Fakamo'uí ki he kakai ni pea mo e me'a na'á Ne ako'i ange kiate kinautolú.' Na'a mau lau fetongitongi pē 'o taki taha pe taki ua 'a e veesi. 'I he 'osi 'emau lau e veesi 5, na'e ta'ofi mai 'e hoku hoá mo ne pehē mai, “Oku ongo ma'u pē kiate au 'a hono fakamatala'i heni 'o e le'o na'a nau fanongo ki ai. Na'e 'ikai ko ha le'o mālohi ia, na'e 'ikai ko e le'o lahi, pea neongo ko e ki'i le'o si'i, ka kiate kinautolu na'e ongo mahuhuhuhu. Na'e 'ikai ke ngata pē 'enau ongo'i e le'o ko 'ení 'aki honau telingá, ka na'e ongo ia ki honau lotó.' Na'á ku siofi pē 'a Sinaita mo hono malí lolotonga 'ena fakafanongo fakalelei ki hoku hoá.

“Hili ha'amau fealea'aki fekau'aki mo e lotú pea mo e fakafanongo ki he Laumalié, na'e hoko e taimi ke lau ai 'a Misa Sinaitá: 'Pea vakai, 'i he ongo mai ko hono tu'o tolu, na'e mahino kiate kinautolu 'a e le'o na'a nau fanongo ki ai; pea na'e folofola ia kiate kinautolu: Vakai ki hoku 'Alo 'Ofa'angá, 'a ia 'oku ou fiemalie lahi ai, 'a ia kuó u fakaongoongolelei'i ai 'a hoku hingoá—mou fanongo kiate ia.' Na'e ki'i longo 'a Misa Sinaita mo sio fakamama'u pē ki he'ene Tohi 'a Molomoná. Na'á ne toki hanga mai kiate au mo ne pehē, ' Na'e laukau'aki 'aupito 'e he Tamai Hēvaní 'a Hono 'Aló, 'ikai ko ia?' Na'á ku pehē ange “'lo, Na'e toe hanga hifo 'a Misa Sinaita ki he'ene tohi mo sio fakamama'u pē ki he ngaahi lau'i peesi na'e fakaavá 'o hangē 'oku 'i ai ha me'a na'á ne fakakaukau lahi ki ai. Faifai peá ne pehē mai, “Oku ou fie ma'u ke laukau'aki foki au 'e he Tamai Hēvaní. 'Oku ou fifili pe te Ne fakafe'iloaki fēfē nai au. Mahalo, kapau te u . . . kapau 'oku ou loto ke Ne laukau'aki au ta 'oku sai ke fai 'a e me'a 'okú Ne finangalo ke u fai.' Na'á ku tali ange, “'lo, 'oku ou tui 'e mahu'inga ia.' Na'e hoko atu e lea 'a Misa Sinaitá, “'lo, 'oku ou tui ne fu'u lahi ange 'eku tokanga ki he fakakaukau 'a e kakai kehē kae 'ikai ki he fakakaukau 'a e 'Eikí.' Hili ha ki'i longo taimi si'i 'a Misa Sinaita, na'e kamo pē hono 'ulú pea sio mata'i fakamātoato mai mo ne pehē, “Oku ou pehē 'e lelei ange kapau te u papitaiso.' Na'e fu'u faka'ohovale 'aupito 'ene tali 'o ma mo'usioa. Na'e faifai pē pea pehē ange hoku hoá, “'lo, ko e me'a totonu ia ke fai. Ko hono mo'oní, na'e akonaki 'a e Fakamo'uí 'i he kongá ki mui 'o e vahe ko 'ení. . . . 'I he lea 'a hoku hoá na'á ku ongo'i 'a e vela māfana 'a hoku lotó pea mo e fakamālō koe'uhi ko e mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná.”

Ngaahi Fakamatalá

Na'e faka'aonga'i fēfē 'e he ongo faifekau 'a e Tohi 'a Molomoná? Te mo faka'aonga'i fēfē ia mo ho hoá 'i ho'omo ngāue fakafaifekau ke ma'u mei ai ha ola lelei ange?

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouni

- Mou akoako hono faka'aonga'i 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he ngaahi founga taki taha ko ia na'e lau ki ai e ngaahi 'ulu'i fakamatala 'o e vahe ko 'eni.
- Hiki e ngaahi taumu'a pe ngaahi fehu'i na'e 'ohake 'e he kau fiefanongó. Mou fefakamatala'aki 'o kau ki he founga te mou tali 'aki e ngaahi fehu'i ko 'eni 'i ha'amou faka'aonga'i e Tohi 'a Molomoná.
- Mou lau fakataha ha ngaahi potu folofola mei he Tohi 'a Molomoná. Fevahevahe'aki ho'omou 'iló, ngaahi ongo 'oku mou ma'ú pea mo ho'omou fakamo'oni.
- Mou akoako faka'aonga'i e Tohi 'a Molomoná ke fakamo'oni'i 'aki 'a e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei.
- Fili ha taha 'o e kau faifekau ma'ongo'onga 'i he Tohi 'a Molomoná. Alea'i pea tuku ke hiki 'e he kau faifekau 'a e ngaahi 'ulungāanga 'o e faifekau ko 'eni. Fakaafe'i e faifekau taki taha ke ne fokotu'u ha taumu'a ke faka'aonga'i ki ai ha taha 'o e ngaahi 'ulungāanga ko 'eni. Toutou fai ma'u pē 'a e 'ekitiviti ko 'eni 'o faka'aonga'i ki ai e kau faifekau 'i he Tohi 'a Molomoná.
- Fakaafe'i e kau faifekau ke nau vahevahe mai ha ngaahi me'a na'e hoko 'a ia na'e tokoni ai e Tohi 'a Molomoná ki hono fakaului 'o 'enau kau fiefanongó.
- 'Ai ke vahevahe mai 'e he kau faifekau mei he Tohi 'a Molomoná, 'a 'enau tali lelei taha ki ha fo'i fehu'i 'o e lotó.

Palesiteni Fakamisioná

- Ako'i e kau faifekau 'i he founga ke faka'aonga'i ai e Tohi 'a Molomoná ke fakamo'oni'i 'aki 'a e mo'oni 'o e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei.
- Lau mo e kau faifekau 'a e 1 Nifai 1 pea fakafehoanaki ia mo e me'a na'e a'usia 'e Siosefa Sāmitá.
- 'Oange ki he kau faifekau ha Tohi 'a Molomona takafi molū 'oku ma'á. Fekau ke nau faka'ilonga'i'aki ha ngaahi lanu kehekehe:
  - 'A e fo'i lea taki taha 'oku 'uhinga kia Sīsū Kalaisi (ha taha pē 'o Hono ngaahi huafá pe ngaahi lea fetongi nauna 'oku 'uhinga ai kiate lá).
  - 'Ene ngaahi folofolá (ha ngaahi lea na'á Ne folofola'aki pe lea'aki 'e he kau palōfítá 'i he taimi 'oku nau lea pehē ai, "'Oku pehē 'e [he 'Eiki]."
  - Hono ngaahi 'ulungāangá.
  - 'A e ngaahi tokäteline mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku 'i he Tohi 'a Molomoná.

Kole ki he kau faifekau ke nau lau e lahi fakakātoa 'o e ngaahi me'a kuo ma'u honau ngaahi fakamo'oni fakafolofolá, 'o tu'u ia 'i he tafa'aki ki lalo 'o e peesi taki taha. 'I he ngaahi 'initaviú pea 'i he ngaahi fakataha fakavahé lolotonga 'a e māhina 'e ua pe tolu oku fakahoko ai 'a e 'ekitiviti ko 'eni, tala ki he kau faifekau ke nau vahevahe mo e kau faifekau kehé 'a e me'a kuo nau akó. 'E lelei kapau te ke fakakaukau ke fakahoko 'a e 'ekitiviti tatau pē 'i he misioná kotoa, 'o nau faka'ilonga'i 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'oku kau ki he tui kia Sīsū

Ngaahi Fakamatalá

Kalaisí, fakatomalá, papitaisó, me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pe ko ha toe ngaahi tefito'i mo'oni kehe pē 'o e ongoongolelei.

- Lolotonga hono fai 'o e 'initaviú, fakaafe'i e kau faifeaká ke nau vahevahe atu 'a e ngaahi potu folofola 'i he Tohi 'a Molomoná na'á ne liliu 'enau mo'uí.
- Tokoni ki he kau faifeaká ke nau 'ilo'i e founa hono ako'i 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e ngaahi tokäteliné mei he ngaahi lēsoni 'a e kau faifeaká. Hangē ko 'ení, kapau ko e tefito ko e Fakalelei, fekau ki he kau faifeaká ke nau hiki 'i ha kōlomu 'e taha 'a e konga mahu'inga taki taha 'o e Fakalelei 'oku ako'i 'i he Tohi 'a Molomoná, kau ai hono ngaahi fakamo'oni fakafolofolá. Hili iá pea hiki 'i he kōlomu hono uá ke na tu'u fakataha pē, 'a e ngaahi konga tatau 'o hangē ko hono ako'i 'i he Tohi Tapú. Fekau ki ho'o kau faifeaká ke nau fakaava pē 'a e ngaahi konga ko ia 'oku pulia pe 'oku 'ikai ke ako'i 'i he Tohi Tapú. 'E fu'u mahino 'aupito ki he kau faifeaká 'a e founa 'oku hoko ai 'a e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o 'etau tokäteliné. 'E lava pē ke fakahoko 'a e 'ekitiviti tatau ko 'ení ki he ngahi tokäteline kehe ko ia 'oku ako'i 'e he kau faifeaká.
- 'Ilo'i 'a e ngaahi fehu'i 'o e lotó 'oku kaunga ki he kakai 'i ho misioná. Fakaafe'i e kau faifeaká ke nau kumi e ngaahi talí mei he Tohi 'a Molomoná.

Ngaahi Fakamatalá

Lined writing area with horizontal lines.

Te u Fakatupulaki Fēfē 'a e Ngaahi 'Ulungā- anga Faka-Kalaisí?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau'i 'Eni

- Te u lava fēfē 'o fakatupulaki ha ngaahi 'ulungāanga te ne ngaohi au ke u hoko ko ha faifekau mālohi mo lelei ange 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí?
- 'E tokoni'i fēfē au 'e he'eku fakatupulaki ha ngaahi 'ulungāanga 'oku faka-Kalaisí, ke u fakakakato 'eku taumu'a 'i he'eku hoko ko ha faifekau?
- Ko e fē 'ulungāanga 'oku fu'u fie ma'u lahi taha ke u fakatupulaki?

¶ He kamata'anga 'o e ngāue 'a Sīsū Kalaisi 'i he māmaní, na'á Ne 'a'eva 'i he matātahi 'o e tahi Kālelí pea ne ui atu ki ha ongo tangata toutai, ko Pita mo 'Anitelū. Na'á Ne folofola ange, "Muimui 'iate au pea te u ngaohi 'a kimoua ko e toutai tangata" (Mātiu 4:19; vakai foki, Ma'ake 1:17). Kuo ui foki koe 'e he 'Eikí ki He'ene ngāué, pea 'okú Ne fakaafe'i koe ke ke muimui 'iate Ia. Ko e fakaafe ko ia ke muimui 'ia Kalaisí, ko ha fakaafe ia ke muimui ki He'ene sīpingá pea hoko 'o hangē pē ko Iá.

'Oku nofo taha e ngaahi vahe 'e ni'ihí 'i he "*Malanga'aki 'Eku Ongongolelei,*" 'i he me'a 'okú ke fie ma'u 'i ho'o hoko ko e faifekau—'a e founga akó, founga faiakó, mo hono faka'aonga'i fakapotopoto 'o e taimí. Neongo ia, 'oku mahu'inga tatau pē 'a e me'a 'okú ke faí mo ho 'ulungāangá.

'Oku ngaohi koe 'e he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ke ke lava 'o hangē pē ko e Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi. Kuo 'osi fakahā mai 'e he Fakamo'uí 'a e founga. Kuó Ne tā 'a e sīpinga haohaoá, pea 'okú Ne fekau mai ke tau hoko 'o hangē pē ko Iá (vakai, 3 Nifai 27:27). Ako 'o kau kiate Ia pea ke feinga ke ke faka'aonga'i Hono ngaahi 'ulungāangá 'i ho'o mo'uí. Te ke lava ke a'usia 'a e taumu'a ko 'ení pea tataki atu mo ha ni'ihí kehe ke nau a'usia foki mo ia, 'o fakafou 'i he mālohi 'o 'Ene Fakaleléi.

Ngaahi Fakamatalá

'Oku fakamatala'i 'e he folofolá 'a e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi 'oku mahu'inga ke ke fakatupulaki 'i ho'o hoko ko e faifekau pea 'i he toenga ho'o mo'uí. Ako e ngaahi potu folofola 'i he vahe ko 'ení peá ke kumi ke 'ilo'i mo ha ngaahi sippinga 'o ha ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi kehe lolotonga ho'o ako 'a e ngaahi potu folofola kehé.

Ko e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi ko ha ngaahi me'afuaki ia mei he 'Otuá. 'Okú ke ma'u kinautolu 'i ho'o faka'aonga'i 'a ho'o tau'atāina ke filí 'i he mā'oni'oni. Kole ki ho'o Tamai Hēvaní ke ne tāpuaki'i koe 'aki 'a e ngaahi 'ulungāanga ko 'ení; he 'ikai te ke lava 'o fakatupulaki kinautolu ta'e kau ai 'Ene tokoní. 'Ilo'i ho ngaahi vaivaí peá ke loto fiemālie mo tokanga lahi ke ke fakalalakaka ki mu'a 'i he loto holi ke fakahōifua ki he 'Otuá.

Ako Folofolá

Ko e hā e lau 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení 'o fekau'aki mo e muimui ki he sippinga 'a Sisū Kalaisí?

3 Nīfai 12:48

Sione 13:1–16

1 Pita 2:21

3 Nīfai 27:21, 27

Ko e hā e fekau'aki 'a e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ogoongolelei pea mo e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisí?

Molonai 8:25–26

Ngaahi Fakakaukau Ki Hono Ako 'o e Vahe Ko 'Ení

'Oku lahi ha ngaahi founa ke ako 'aki e vahe ko 'ení. 'Ahi'ahi'i ha taha 'o e ngaahi fakakaukau ko 'ení:

- 'I ho'o fakakakato 'a e "'Ekitiviti ki he 'Ulungāangá"' 'i he ngata'anga 'o e vahe ko 'ení, 'ilo'i 'a e 'ulungāanga 'okú ke fie ma'u lahi taha ke fakatupulaki. Ako 'a e kongá 'oku kau ki he 'ulungāangá pea fokotu'u ha ngaahi taumu'a ke fakatupulaki ai ia.
- Lau pē e vahé kae 'oua na'a ako e ngaahi potu folofolá, peá ke fakapapau'i pe ko e fē 'a e 'ulungāanga 'okú ke fie ma'u ke toe kakato ange ho'o ako ki aí. Hili iá peá ke ako e ngaahi potu folofola mahu'inga 'oku fekau'aki mo e 'ulungāanga ko iá. Kumi mo ha ngaahi potu folofola kehe 'oku 'ikai ke hiki atu 'i he vahé ka 'okú ne ako'i mai 'a e 'ulungāangá. Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e ngaahi fakakaukau ki hono fakatupulaki 'o e 'ulungāanga ko iá.
- Fili ha 'ulungāanga 'okú ke loto ke ako ki aí. Muimui 'i he sippinga he 'ulu'i tohi ko e "Ko Hono Fakatupulaki 'o e Ngaahi 'Ulungāanga Faka-Kalaisí"' 'a ia 'oku 'i he ngata'anga 'o e vahé.

Tui kia Sisū Kalaisi

Ko e taimi 'okú ke tui ai kia Kalaisí, 'okú ke tui ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá, ko e 'Alo pē Taha 'o e Tamai na'e Fakatupu 'i he Kakanó. 'Okú ke tali Ia ko ho Fakamo'ui pea mo ho Huhu'i peá ke muimui ki He'ene ngaahi akonaki. 'Okú ke tui 'e lava ke fakamolemole'i ho'o ngaahi angahalá 'o fakafou 'i He'ene Fakalelei. 'Oku 'uhinga 'a ho'o tui kiate Iá 'okú ke falala kiate Ia pea 'okú ke 'ilo fakapapau 'okú Ne 'ofa 'iate koe.

'Oku muimui mai 'a e ngāue 'i he tuí, 'o kau ai 'a e fakatomalá, talangofuá, mo e ngāue mateakí. Ko e taimi 'okú ke tui ai kia Sīsū Kalaisí, 'oku lahi fe'unga leva ho' o falala ki he 'Eikí ke ke muimui ai ki He'ene ngaahi fekaú—'o a'u pē ki he taimi 'oku 'ikai mahino kakato ai kiate koe 'a hono ngaahi 'uhingá. 'Okú ke fakakakato 'a e ngaahi me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke ke fakahokó. 'Okú ke tokoni ke fakahoko ha lelei 'i ho' o mo'ui pē 'a'au pea mo e mo'ui 'a ha ní'hi kehe. 'Okú ke lava ke fakahoko ha ngaahi mana 'o fakatatau ki he finangalo 'o e 'Eikí. 'E hā ki tu'a 'a ho' o tuí 'i ho' o ngāue tōtōiví.

© 1989 Conceptions Unlimited Investments, Inc. 'Oua nā a hāi hano tātau.

Ko e tuí ko ha tefito'i mo'oni ia 'o e mālohi. 'Oku ngāue 'a e 'Otuá 'aki 'a e mālohi, ka 'oku toki fa'a hā pē 'a Hono mālohí kapau 'oku 'i ai 'a e tuí (vakai, Molonai 10:7). 'Okú Ne ngāue 'o fakatatau pē ki he tui 'a 'Ene fānaú. Ko e loto veiveiuá mo e manavaheé 'oku tu'u fehangahangai ia mo e tuí.

'E tupulaki 'a ho' o tuí 'i he ako fakamātoató, lotú, ngāue mateakí, mo e talangofua ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni pea mo e ngaahi fekaú.

'Oku tupulaki 'a ho' o tui kia Sīsū Kalaisí 'i he faka'au ke ke toe maheni lelei ange mo Iá pea mo 'Ene ngaahi akonakí. 'I ho' o fakatotolo mo fekumi 'i he folofolá, 'okú ke 'ilo ai ki He'ene ngaahi fongá, 'Ene 'ofa ki he kakai kotoa peé, pea mo 'Ene ngaahi fekaú.

'Oku kau 'i he tuí 'a e falala ki he ngāue pea mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'E fakafou mai 'i he tuí 'a ho' o ma'u 'a e ngaahi tali ki ho' o ngaahi lotú pea mo e ue'i fakalaumālie fakafo'ituitui ke tataki koe 'i he ngāue 'a e 'Eikí.

Ako Folofolá

Ko e hā 'a e tui?

'Alamā 32:21
'Eta 12:6

Hepelū 11:1; vakai ki he futinouti b
Guide to the Scriptures, "Faith"

True to the Faith, "Faith," 52–54

'Okú ke ma'u fēfē 'a e tuí, pea ko e hā e me'a te ke lava 'o fai 'i he tuí?

2 Nīfai 25:29
2 Nīfai 26:13
Mōsaia 4:6–12

'Alamā 32
Hilamani 15:7–8
'Eta 12:7–22

Molonai 7:33
Loma 10:17
Hepelū 11

Ko e hā e ngaahi tāpuaki 'oku fakafou mai 'i he tuí?

Mōsaia 3:17
Mōsaia 5:1–15

Hilamani 5:9–12
Sione 14:6

Ngaahi Fakamatalá

Ko e 'amanaki lelei

Ko e 'amanaki lelei ko ha falala ta'e toe veiveiua 'e fakahoko 'e he 'Eiki 'a 'Ene ngaahi tala'ofa kiате koé. 'Oku hā ia 'i he loto falalá, fakatu'amelié, loto vēvevėkė, fa'a kātaki fuoloá. Ko e tui ia mo e 'amanaki 'e hoko ha me'a. Ko e taimi 'okú ke ma'u ai 'a e 'amanaki lelei, 'okú ke ngāue pē koe neongo 'a e ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi faingata'á, 'i he loto-falala mo e 'ilo fakapapau 'e fengāue'aki 'a e ngaahi me'a kotoa pē ki ho'o lelei. 'Oku tokoni atu 'a e 'amanaki lelei ke ke ikuna'i 'a e loto-fo'í. 'Oku fa'a fakamatala'i 'e he folofolá 'a e 'amanaki lelei 'ia Sīsū Kalaisí, ko e 'ilo pau ia te ke ma'u 'a e mo'ui ta'engata 'i he pule'anga fakasilesitalé.

Na'e akonaki 'a Palesiteni Sēmisi E. Fausi 'o pehē:

"Ko e 'amanaki lelei ko e [taula] ia 'o 'etau mo'uí. . . .

"Ko e 'amanaki lelei ko e falala ia ki he ngaahi tala'ofa 'a e 'Otuá, 'o tui kapau te tau ngāue he taimi ni, 'e fakahoko 'i he kaha'ú 'a e ngaahi tāpuaki 'oku tau fie ma'ú. . . .

"Ko e tupu'anga ta'e-tūkua ia 'o 'etau 'amanaki lelei, 'a 'etau hoko ko ia ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá pea mo hono fakamo'ui ko ia kitautolu mei he maté, 'e Hono 'Alo ko e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. ("Ko e 'Amanaki Lelei ko e Fakama'unga ia 'o e Mo'uí," *Liahona*, Sānuali 2000, 70).

Ako Folofolá

Ko e hā 'a e 'amanaki lelei pea ko e hā e me'a 'oku tau 'amanaki lelei ki aí?

2 Nīfai 31:20

Molonai 7:40–48

Loma 8:24–25

'Alamā 58:10–11

T&F 59:23

Hepelū 6:10–20

'Eta 12:4, 32

T&F 138:14

Guide to the Scriptures, "Hope"

Ko e 'Ofa Faka-Kalaisí pea mo e 'Ofá

Na'e fehu'i ange 'e ha tangata kia Sīsū, "Ko e fekau fē 'i he fonó 'oku lahi?" Na'e tali ange 'e Sīsū: "Ke ke 'ofa ki [he 'Eiki] ko ho 'Otuá 'aki ho laumālié kotoa, mo ho'o mo'uí kotoa, mo ho lotó kotoa. Ko e 'uluaki pea ko e lahi ia 'o e fekaú. Pea ko hono ua 'oku tatau mo iá, Ke ke 'ofa ki ho kaungā'apí 'o hangē pē ko koé" (Mātiu 22:36–39).

Ko e 'ofa faka-Kalaisí 'a e "'ofa haohaoa 'a Kalaisí" (Molonai 7:47). 'Oku kau ai 'a e 'ofa ta'engata 'a e 'Otuá ki hono kotoa 'o 'Ene fānaú. 'Oku fie ma'ui ke tau feinga ke

"I hono tāpuekina kitautolu 'aki 'a e 'amanaki lelei, pea 'i he'etau hoko ko ia ko e kau ākongá, tau kakapa atu mu'a kiate kinautolu kotoa pē neongo pe ko e hā ha 'uhinga kuo "nau hiki [ai] mei he 'amanaki lelei 'o e ongoongolelei" (Kolose 1:23). Tau ala atu 'o pukepuke hake 'a e ngaahi nima 'oku tō ki laló."

– 'ELETĀ NIILA A. MEKISUELE
"KO E 'AMANAKI HAHOAOA TAHĀ," *LIAHONA*,
SĀNUALI 1995, 42).

© 2001 Simon Dewey. Oua na'a hiki hano latala.

fakatupulaki 'a e fa'ahinga 'ofa ko iá. Ko e taimi kuo fakafonu 'aki ai koe 'a e 'ofa faka-Kalaisi, 'okú ke talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá pea fai 'a e me'a kotoa pē 'okú ke lavá ke tokoni ki he kakai kehé ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

Ko e 'ofa faka-Kalaisi ko ha me'afuaki ia mei he 'Otuá. Na'e pehē 'e he palōfita ko Molomoná 'oku totonu ke tau "lotu ki he Tamai 'aki 'a e ivi kotoa 'o [hotau] lotó, koe'uhí ke fakafonu 'aki 'a [kitautolu] 'a e 'ofá ni" (Molonai 7:48). 'I ho'o muimui ki he akonaki ko 'ení peá ke feinga ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni, 'e tupulaki ai 'a ho'o 'ofá ki he kakai kotoa pē, kae fakatautefito kiate kinautolu 'okú ke ngāue 'i honau lotolotongá. Te ke ongo'i ha tokanga mo'oni ki he lelei pea mo e fiefia ta'engata 'a e kakai kehé. Te ke mamata atu ko e fānau pē kinautolu 'a e 'Otuá pea te nau lava ke hoko 'o hangē pē ko 'etau Tamai Hēvani, pea te ke ngāue ma'anautolu. Te ke faka'ehi'ehi mei he ngaahi ongo 'oku 'ikai ke lelei hangē ko e 'itá, meheká, holi koví, pe mānumanú. Te ke faka'ehi'ehi mei hono fakamāu'i 'o e ní'ihí kehé, fakaanga'i kinautolú, pe lea kovi kiate kinautolú. Te ke feinga ke ke ma'u ha mahino fekau'aki mo kinautolu pea mo e anga 'enau ngaahi fakakaukáu. Te ke kātaki'i kinautolu peá ke feinga ke tokoni kiate kinautolu 'i he taimi 'oku nau faingata'a'ia ai mo loto-fo'í. 'Okú hangē pē 'a e 'ofa faka-Kalaisi ko e tuí, 'okú ne 'ai ke te ngāue. Te ke fakatupulaki 'a e 'ofa faka-Kalaisi 'i he taimi 'okú ke kumi ai ha ngaahi faingamālie ke tokoni ki he ní'ihí kehé pea foaki ho taimi mo ho'o me'a kotoa ke ke tokoni.

Ako Folofolá

Ko e hā 'a e 'ofa faka-Kalaisi?

Molonai 7:45–48

1 Kolinitō 13

Guide to the Scriptures, "Charity"

Na'e faka'alí'alí fēfē 'e Sīsū Kalaisi 'a e 'ofa faka-Kalaisi?

1 Nīfai 19:9

'Eta 12:33–34

Luke 7:12–15

'Alamā 7:11–13

Ko e hā e me'a 'oku ako'i atu 'e he ngaahi veesi ko 'ení 'o kau ki he 'ofa faka-Kalaisi?

2 Nīfai 26:30

'Alamā 7:24

1 Tīmote 4:12

Mōsaia 2:17

'Eta 12:28

1 Pita 4:8; vakai ki he futinouti a

Mōsaia 28:3

T&F 88:125

Ko e Angama'á

'Okú kamata e angama'á 'i he ngaahi fakakaukau pea mo e ngaahi holi 'o ho lotó. Ko ha sīpinga ia 'o e fakakaukáu mo e 'ulungāngá 'a ia 'oku makatu'unga 'i ha ngaahi tu'unga angama'a 'oku mā'olunga. Koe'uhí 'oku 'ikai nofo 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i ha ngaahi fale 'oku ta'emā'oni'oni, 'oku fie ma'u 'a e angama'á kae lava ke ma'u e tataki 'a e Laumālie. Ko ha me'afua mālohi ia 'o ho'o angama'á, 'a e me'a ko ia 'okú ke fili ke ke fakakaukau ki ai mo ke fai 'i he taimi 'okú ke toko taha ai pē mo ke tui 'oku 'ikai sio atu ha tahá.

Ko e kakai angama'á 'oku nau ma'a mo haohaoa fakalaumālie. 'Okú nau tokanga taha pē ki he ngaahi fakakaukau 'oku mā'oni'oni mo langaki mo'uí pea nau to'o mei honau 'atamai 'a e ngaahi fakakaukau ta'e taau 'okú ne fakatupu 'a e ngaahi ngāue 'oku ta'e fe'ungá. 'Okú nau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá mo muimui ki he fale'i 'a e kau taki 'o e Siasí. 'Okú nau lotu ke ma'u ha mālohi ke matu'utaki 'aki 'a e 'ahi'ahí mo fai 'a e me'a 'oku totonú. 'Okú nau fakatomala leva mei ha fa'ahinga angahala pē pe fehālaaki. 'Okú nau mo'ui taau ke 'i ai ha'anau lekomeni tempiale.

Ngaahi Fakamatalā

'Oku hangē ho 'atamaí ko ha funga siteisi 'i ha fale fai'anga faivá; neongo iá, 'i he fale fai'anga faiva ko ia 'o ho 'atamaí, ko e tokotaha faivá pē 'e taha 'e lava ke 'i he funga siteisi 'i he taimi 'e taha. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'i he funga siteisi, 'oku fa'a hū mai leva 'a e ngaahi fakakaukau 'o e fakapo'ulí mo e angahalá ki he funga siteisi ke 'ahi'ahi'i koe. Ka 'oku 'ikai ha mālohi 'o e ngaahi fakakaukau ko 'ení 'o kapau 'oku fonu ho 'atamaí 'i he ngaahi fakakaukau lelei, hangē ko ha fo'i himi pe veesi folofola kuó ke ma'uloto ke ke fakakaukau ki ai 'i he momeniti 'oku hoko mai ai 'a e 'ahi'ahi. 'I ho'o mapule'i 'a e siteisi 'o ho 'atamaí, 'e lava lelei ke ke ta'ota'ofi ai e ngaahi ongo mālohi 'oku feinga mai ke ke tukulolo ki he 'ahi'ahi pea fai angahalá. 'E lava pē ke ke ma'a mo angama'a.

Ako Folofolá

'Oku 'uhinga ki he hā 'a e angama'a?

T&F 4:6

T&F 25:2

T&F 38:24

T&F 46:33

T&F 121:45–46

Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:13

2 Pita 1:3–8

Guide to the Scriptures, "Virtue"

Ko e 'Iló

Na'e fekau 'e he 'Eiki 'o pehē, "Fekumi ki he 'iló, 'io, 'i he ako pea 'i he tui foki" (T&F 88:118). Na'á ne toe fakatokanga mai foki, "'Oku 'ikai lava ke fakamo'ui ha tangata 'i he ta'e 'iló" (T&F 131:6). Fekumi ki he 'iló, kae fakatautefito ki he 'ilo fakalaumalié. Ako e folofolá 'i he 'aho kotoa pē, pea ako foki mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí. Fekumi ke ma'u ha tokoni ki ho'o ngaahi fehu'i, ngaahi tukupā, mo ho ngaahi faingamālie paú 'i he ako mo e lotu. Tokanga makehe ki he ngaahi potu folofola ko ia 'e lava ke ke faka'aonga'i 'i ho'o faiakó pea ki ho'o tali 'o e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

Fakakaukau ki he founa te ke lava ke faka'aonga'i ai e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'i ho'o mo'uí. 'I ho'o ako fakamātoató, 'i he fa'a lotu, pea 'aki 'a e loto-mo'oni, 'e fakamaama 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a ho 'atamaí, ako'i koe, pea tokoni ke fakamahino kiate koe 'a e 'uhinga 'o e folofolá pea mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita mo'uí. Te ke toe lava foki 'o ma'u 'a e iló 'aki ho'o mamata mo fakafanongo ki he kakai kehé, kae fakatautefito ki he kau taki 'o e Siasí. 'E lava ke ke lea 'o hangē ko e lea na'e fai 'e Nīfai: "He 'oku fiefia 'a hoku lotó 'i he ngaahi folofolá, pea 'oku fifili ai 'a hoku lotó. . . . Vakai, 'oku nēkeneka 'a hoku lotó 'i he ngaahi me'a 'a e 'Eiki; pea 'oku fifili ma'u ai pē 'a hoku lotó ki he ngaahi me'a kuó u mamata mo fanongo aí" (2 Nīfai 4:15–16).

Ako Folofolá

'Oku tokoni fēfē 'a e 'iló ki hono fakahoko 'o e ngāue 'a e 'Eiki?

'Alamā 17:2–3

T&F 88:77–80

Te ke lava fēfē 'o ma'u 'a e 'iló?

2 Nīfai 32:1–5

Molonai 10:5

T&F 42:61

T&F 76:5–10

T&F 88:118

Guide to the Scriptures, "Knowledge"

Fa'a Kātaki

Ko e fa'a kātaki ko e malava ia ke matu'uaki 'a e tatali, faingata'á, fakafepakí, pe ko e mamahí 'o 'ikai te ke 'ita, ta'emanonga pe hoha'a. Ko e malava ia ke fai 'a e finangalo 'o e 'Otuá mo tali fiemālie 'Ene taimi fakahoko 'o ha me'á. Ko e taimi ko ē 'okú ke fa'a kātaki aí, 'okú ke matu'uaki 'a e ngaahi faingata'a 'oku hoko mai kiate koé pea 'oku lava leva ai ke ke nonga pē mo ma'u 'a e 'amanaki lelei 'i he taimi 'okú ke fehanga hangai ai mo e faingata'á. 'Okú 'i ai e kaunga 'a e fa'a kātaki ki he 'amanaki lelei mo e tuí—kuo pau ke ke tatali ke fakahoko e ngaahi tāpuaki ko ia kuo tala'ofa mai 'e he 'Eikí.

'Okú ke fie ma'u 'a e fa'a kātaki 'i he ngaahi me'a 'okú ke fai mo ho'o ngaahi fetu'utaki faka'ahó, kae fakatautefito pē mo ho hoá. 'I ho'o ngāue ko ia ke ikuna'i ho'o ngaahi fehālaaki mo ho ngaahi vaivaí, kuo pau ke ke kātaki'i 'a e kakai kotoa pē, kau ai ho'o kātaki'i pē koe.

“Oku fonu faingata'a 'a e mo'uí, 'o ma'ama'a pē 'a e ni'ihí pea ko e ni'ihí ia 'oku lalahi ange. Hangē 'oku 'ikai hano ngata'anga 'o e faingata'á ki he toko taha kotoa pē. Ko 'etau palopalemá he 'oku tau fa'a 'amanaki ke ma'u ha founga ke fakalelei'i leva 'a e ngaahi faingata'á 'i he taimi pē ko iá, 'o fa'a ngalo 'iate kitautolu 'oku meimei ke fie ma'u ma'u pē 'a e 'ulungāanga fakalangí ko ia ko e kātaki.”

— PALESITENI TŌMASI S. MONISONI
 “KO E KĀTAKÍ—KO E 'ULUNGĀANGA FAKALANGÍ,” TŪHULU,
 SĀNŌVEMA 1996, 69).

'Ekitivitii: Ako Fakatāutaha

- Ako 'a e Mōsaia 28:1–9. Ko e hā e ngaahi me'a na'e faka'amu ki ai 'a e ngaahi foha 'o Mōsaia?
- Ko e hā e fale'i 'a e 'Eikí ki he kau faifekau ko iá? (Vakai, 'Alamā 17:10–11 mo e 26:27.)
- Ko e hā ha ni'ihí 'o e ngaahi ola 'o 'enau kātaki mo e faivelengá? (Vakai, 'Alamā 26.)
- Hiki ho'o ngaahi talí 'i ho'o tohinoa akó.

Ako Folofolá

Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e fa'a kātaki? 'Okú fekau'aki fēfē 'a e fa'a kātaki mo e tuí?

Mōsaia 23:21

'Alamā 34:40–41

2 Kolinitō 6:1–10

Mōsaia 24:9–16

T&F 101:38

Sēmisi 5:10–11

'Alamā 31:31

Loma 5:3–5

Saame 46:10

'Alamā 32:41–43

Loma 8:24–25

Guide to the Scriptures, “Patience”

Loto Fakatōkilaló

Ko e loto fakatōkilaló ko e loto fiemālie ia ke fakavaivai ki he finangalo 'o e 'Eikí pea foaki 'a e lāngilangí ki he 'Eikí koe'uhí ko ha ngāue kuo lava'i. 'Okú kau ai 'a e loto fakamālō koe'uhí ko 'Ene ngaahi tāpuakí pea mo ho'o fakahā 'a ho'o fie ma'u ma'u pē 'a 'Ene tokoni fakalangí. Ko e loto fakatōkilaló 'oku 'ikai ko ha faka'ilonga ia 'o e vaivai; ka ko e faka'ilonga 'o e mālohi fakalaumālie. Ko e taimi 'okú ke falala ai kiate Ia 'i he loto fakatōkilaló pea ke fakahā 'a Hono mālohí mo 'Ene 'alo'ofá, 'e lava ke ke fakapapau'i 'oku 'uhinga pē 'a 'Ene ngaahi fekaú ke ke lelei ai. 'Okú ke 'ilo'i pau te ke lava ke fai ha fa'ahinga me'a pē 'e fie ma'u 'e he 'Eikí ke ke fai kapau te ke falala kiate Ia. 'Okú ke toe loto fiemālie foki ke falala ki He'ene kau tamaio'eiki kuó Ne filí pea muimui ki he'enau

Ngaahi Fakamatalá

akonakí. 'E tokoni'í koe 'e he loto fakatōkílaló lolotonga ho'ó feinga ke ke talangofua, ngāue mālohi, pea tokoni ta'e siokitá.

Ko e lea fehangahangai 'o e loto fakatōkílaló ko e fielahí, 'a ia 'oku fakamala'ia'í 'i he folofolá. Ko e fielahí ko 'ete falala pē 'a'ata kiate kita kae 'ikai ki he 'Otuá pe ki He'ene kau tamaio'eikí. 'Oku toe 'uhinga foki ki hono fakamu'omu'a 'o e ngaahi me'a 'o e māmaní 'i he ngaahi me'a 'a e 'Otuá. 'Oku to'ó 'e he kakai fielahí 'a e lāngilangí ma'anautolu pē kae 'ikai ke foaki ki he 'Otuá. 'Oku fe'au'auhi 'a e fielahí; 'oku feinga 'a kinautolu 'oku fielahí, ke toe lahi ange e me'a 'oku ma'u maí pea nau pehē 'oku nau lelei ange kinautolu 'i he kakai kehé. 'Oku fa'a iku 'a e fielahí ki he ongo'í 'ita mo tāufehi'a, pea ko ha toki maka fakatūkia'anga lahi mo'oni ia.

Ako Folofolá

'Oku 'uhinga ki he hā 'a e loto fakatōkílaló?

2 Nīfai 9:28–29	'Alamā 5:26–29	Mātiu 26:39
Mōsaia 4:11–12	'Alamā 26:12	Guide to the Scriptures, "Humble, Humility"

Ko e hā e ngaahi tāpuaki 'okú ke ma'u 'i he taimi 'okú ke loto fakatōkílaló aí?

'Alamā 32:1–16	T&F 67:10	Mātiu 23:12
'Eta 12:27	T&F 112:10	
T&F 12:8	T&F 136:32–33	

Te ke lava fēfē 'o tala 'okú ke fielahí?

1 Nīfai 15:7–11	2 Tīmote 3:1–4	Lea Fakatātā 15:10
1 Nīfai 16:1–3	Lea Fakatātā 13:10	Lea Fakatātā 28:25

Faivelengá

Ko e faivelengá ko e pau, tatau ai pē 'o 'ikai toe kehe, fakamātoato, mo e longomo'ui 'i hono fakahoko 'o e ngāue 'a e 'Eikí. 'Oku 'amanaki mai 'a e 'Eikí ke ke ngāue faivelenga—ngāue kīkivoi pea 'i he feinga mo e loto tokanga mo'oni. Ko e faifekau ngāue faivelengá 'okú ne ngāue 'o ola lelei mo lavame'a. Ko e faivelenga 'i he ngāue fakafaipekaú 'okú ne fakahā 'e ia 'a ho'ó 'ofa ki he'Eikí mo 'Ene ngāué.

Ko e taimi 'okú ke faivelenga aí, 'okú ke ma'u 'a e fiefia mo e fiemālie 'i ho'ó ngāué.

“Kuó u fa'a lea'aki pē ko e taha 'o e ngaahi fakapulipuli lahi taha 'o e ngāue fakafaipekaú, ko e ngāue! He kapau 'e ngāue ha faifekau, te ne ma'u 'a e Laumālié; pea kapau te ne ma'u 'a e Laumālié, te ne faiako 'aki 'a e Laumālié; pea kapau te ne faiako 'aki 'a e Laumālié, te ne ue'i 'a e loto 'o e kakai pea te ne fiefia. Pea he 'ikai ke 'i ai ha ta'elata, 'ikai ha hoha'a ki he fāmili, he 'oku tuku taha pē 'a hono talēnití mo e tokangá 'i he taimi kotoa pē, ki he ngāue fakafaipekaú. Ngāue, ngāue, ngāue—'oku 'ikai mo ha fa'ahinga me'a ia 'e toe fakafiemālie ange ai 'i he ngāue fakafaipekaú”

– PALESITENI 'ĒSELA TAFI PENISONI
THE TEACHINGS OF EZRA TAFT BENSON (1988), 200

Fai ha ngaahi lelei lahi 'i ho'o tau'atāina pē 'a'au (vakai, T&F 58:27). 'Oua te ke tatali pē ke talaatu 'e ho'o kau takí 'a e me'a ke fai. Ngāue hokohoko pē kae 'oua kuo 'osi 'a e me'a kotoa pē te ke lavá, pea a'u pē ki he taimi 'okú ke fu'u hela'ia aí. Tuku taha ho'o tokangá ki he ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá pea faka'ehi'ehi mei he maumau taimí. Lotu ke ke ma'u ha fakahinohino mo ha mālohi. Palani ma'u pē pea palani ke ola lelei. Faka'ehi'ehi mei hano fai ha fa'ahinga me'a te ne to'o ho'o tokangá pe ngaahi me'a 'okú ke fai.

Ako Folofolá

'Oku 'uhinga ki he hā 'a e faivelengá?

Molonai 9:6   T&F 107:99–100   Guide to the Scriptures, "Diligence"
T&F 10:4

Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'amanaki mai ai 'a e 'Eiki ke ke faivelengá?

T&F 75:2–5   T&F 127:4   T&F 130:20–21
T&F 123:12–14

'Oku fekau'aki fēfē 'a e faivelengá mo e tau'atāina ke filí?

Mōsaia 4:26–27   T&F 58:26–29

Ko e Talangofuá

'I ho'o hoko ko e faifekau, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki te ke tauhi loto fiamālie 'a e ngaahi fekau, te ke talangofua ki he ngaahi lao 'o e ngāue fakafaifekau, pea te ke muimui ki he fale'i 'a ho'o kau takí. Ko e talangofuá, ko e 'uluaki fono ia 'o langí. Ko ha ngāue ia 'oku fai 'i he tui. Mahalo pē 'e 'i ai e taimi 'e fie ma'u ai ke ke fai ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke fu'u mahino kakato kiate koe. Ka 'i ho'o talangofuá, 'oku tupulaki 'a ho'o tuí, 'iló, potó, fakamo'oní, nofo malú, pea mo ho'o tau'atāina. Feinga ke ke talangofua ki he 'Eiki, palōfita mo'uí, pea mo ho'o palesiteni fakamisioná.

"Ko e mapule'i kita ko ia 'oku ma'u 'i he talangofua faka'ahó mo e mo'ui ma'a mo fakatupulakí, 'okú ne fokotu'u 'e ia ha teunga tau ke ne malu'i mo fakahaofi koe mei he 'ahi'ahi 'okú ne 'ākilotoa koe 'i ho'o fononga atu he mo'ui fakamatelié."

– 'ELETĀ L. TOMU PEULI
"CALLED TO SERVE," ENSIGN, MAY 1991, 39.

Ako Folofolá

'Oku 'uhinga ki he hā 'a e talangofuá?

1 Nifai 2:3   T&F 82:8–10   Sione 14:15
Mōsaia 5:8   Mātiu 7:24–27   Guide to the Scriptures, "Obedience,
Mōsaia 15:7   Sione 7:17   Obedient, Obey"

Ko e hā e me'a 'oku lava ke ke ako mei he ngaahi potu folofola ko 'eni 'o fekau'aki mo e talangofuá?

1 Nifai 3:7   T&F 105:6   2 Ngaahi Tu'i 5:1–14

**Ko e hā hono 'uhinga na'e talangofua matematē ai 'a e kau talavou 'i he kau tau 'a Hilamani?
Na'e tāpuekina fēfē kinautolu?**

'Alamā 56:45–48

'Alamā 57:21–27

Ko Hono Fakatupulaki 'o e Ngaahi 'Ulungāanga Faka-Kalaisi

'I ho'o ako mo fekumi ke fakatupulaki e ngaahi 'ulungāanga 'oku fakamatala'i atu 'i he vahe ko 'ení pea mo e ngaahi 'ulungāanga kehe 'oku hā 'i he folofolá, 'e 'aonga 'aupito 'a e founa ko 'ení:

- Fakapapau'i e 'ulungāanga 'okú ke fie fakatupulaki.
- Hiki hono faka'uhinga'i pea mo hono fakamatala'i 'o e 'ulungāangá.
- Hiki ha ngaahi fehu'i ke ke tali lolotonga ho'o akó.
- Hiki pea ke ako fakalelei 'a e ngaahi potu folofola ko ia 'okú ne ako'i mai e 'ulungāangá.
- Hiki e ngaahi ongo 'okú ke ma'ú pea mo ho'o ngaahi fakakaukáu.
- Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea palani ke faka'aonga'i 'a e 'ulungāangá 'i ho'o mo'uí.
- Lotu ki he 'Eiki ke tokoni atu ke ke fakatupulaki 'a e 'ulungāangá.
- Toutou fakafuofua'i ho'o fakalalakala 'i hono fakatupulaki 'o e 'ulungāanga taki taha.

'Ekitiviti: Ako Fakatāutaha

Fakapapau'i ha 'ulungāanga mei he vahe ko 'ení pe mei he folofolá. Muimui 'i he founa 'i 'ulungá ke mahino lelei ange pea ke palani ke fakatupulaki 'a e 'ulungāangá.

Sio ki he fōtunga 'o e pine hingoá. 'Oku kehe fēfē ho pine hingoá mei he pine hingoa ko ia 'oku tui 'e ha taha 'oku ngāue 'i ha kautaha? Fakatokanga'i ko e ongo konga mahu'inga taha ai ko ho hingoá mo e huafa 'o e Fakamo'uí. Te ke lava fēfē ke fakapapau'i 'okú ke fakafofonga'i 'a e Fakamo'uí ko e taha 'o 'Ene kau ākongá? Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke hanga 'e he kakaí 'o fakafekau'aki ho hingoá mo e huafa 'o e Fakamo'uí 'i ha founa 'oku lelei? Hiki ho'o ngaahi fakakaukáu 'i ho'o tohinoa akó.

Ako Folofolá

Ko e hā ha ngaahi 'ulungāanga 'e ni'ihī 'oku hā he folofolá?

Mōsia 3:19

T&F 121:41–45

2 Pita 1:5–8

'Alamā 7:23

Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:13

T&F 4

Filipai 4:8

Manatu'i 'Eni

- 'Oku fie ma'u ke ke *hoko* ko ha faifekau 'oku 'ulungāanga faka-Kalaisi, kae 'ikai ko hano *fai pē* 'o e ngaahi me'a 'o e ngāue fakafaifekau.
- Ko e ako ko ia ke te hangē ko Kalaisí, ko ha ngāue ia 'okú te fai 'i hono kotoa 'o 'ete mo'uí.
- Muimui ki he sīpinga 'a Kalaisí—fakatupulaki Hono ngaahi 'ulungāangá — 'a ia ko e fai 'o e ngāue mo ha fili 'e taha 'i he taimi 'e taha.
- 'I he'etau liliu ko ia ke hoko 'o tatau mo Kalaisí, 'oku fie ma'u ki ai 'a e tui, fakatomalá, tauhi e ngaahi fekaú, ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea kātaki ke a'u ki he ngata'angá.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakakaukau ki Hono Akó mo Faka'aonga'i

Ako Fakatāutaha

- Teuteu ha lea miniti 'e nima 'i ha taha 'o e ngaahi 'ulungāanga 'oku fakamatala ki ai 'i he vahe ko 'ení:
- 'I ho'o faka'aonga'i e Guide to the Scriptures, kumi e ngaahi founa na'e faka'ali'ali mai ai 'e he Fakamo'uí 'a e ngaahi 'ulungāanga ko ia 'oku fakamatala ki ai 'i he vahe ko 'ení. Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e me'a 'okú ke akó.
- Toutou 'ai ha taimi ke fakakakato ai e "Ekitiviti ki he 'Ulungāangá" 'i he ngata'anga 'o e vahe ko 'ení.
- Fakapapau'i ha fo'i 'ulungāanga 'i he vahe ko 'ení. Fehu'i hifo pē kiate koe:
  - Te u lava fēfē 'o fakatupulaki 'a e 'ulungāanga ko 'ení?
  - Ko e hā e me'a kuo pau ke liliu 'i hoku lotó, 'atamaí, mo 'eku ngaahi ngāué ke tupulaki ai 'a e 'ulungāanga ko 'ení?
  - 'E tokoni'i fēfē au 'e he'eku tauhi e ngaahi fuakavá ke u fakatupulaki e 'ulungāanga ko 'ení?
  - 'E tokoni'i fēfē au 'e he'eku fakatupulaki e 'ulungāanga ko 'ení ke u fe'unga ke ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni peá u hoko ko ha faifekau mālohi 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí?
- Kumi ha ngaahi fakatātā 'o e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisí 'i he mo'uí 'a e kakai tangata mo e kakai fefine 'i he folofolá. Hiki ho'o ngaahi fakakaukau 'i ho'o tohinoa akó.

Ako mo e Hoá

- Ako e ngaahi fakamo'oni fakafolofola ki he ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisí 'i he laipeli 'a e faifekau.
- Alea'i e fekau'aki 'a e ngaahi 'ulungāanga kehekehé. Hangē ko 'ení:
  - 'Oku fekau'aki fēfē 'a e tuí mo e faivelengá?
  - Ko e hā e ngaahi founa 'oku fekau'aki ai 'a e loto fakatōkialó mo e 'ofá?
  - 'Oku fakamālohia fēfē 'e he 'iló 'a e fa'a kātaki?

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouní

- Kole ki he faifekau taki taha 'i ha ngaahi 'aho lahi ia kimu'a pea toki fai 'a e fakataha fakavahé pe konifelenisi fakasouní, ke ne fili ha taha 'o e ngaahi 'ulungāanga 'i he vahe ko 'ení pe 'i he folofolá peá ne teuteu'i ha lea miniti 'e nima 'i he 'ulungāanga ko iá, kau ai 'a e ngaahi potu folofola ne tokoni ki ai.
 'Oange ha taimi ke vahevahe ai 'e ha ni'ihi toko si'i pē 'o e kau faifekau 'a 'enua ngaahi leá 'i he fakatahá.
- Vahevahe e kau faifekau ki ha kulupu 'e tolu, pea 'oange e ngāue ko 'ení ke nau fai:
Kulupu 1: Lau 'a e 1 Nifai 17:7–16 pea tali e ngaahi fehu'i ko 'ení:
  - Na'e fakahaa'i fēfē 'e Nifai 'ene tuí?
  - Ko e hā ha 'ulungāanga faka-Kalaisí na'e fai 'e Nifai?
  - Ko e hā e ngaahi tala'ofa na'e fai 'e he 'Eikí kia Nifai kapau te ne faivelenga mo tauhi e ngaahi fekaú?
  - Ko e hā hono kaunga 'o e fakamatala ko 'ení ki he ngāue fakafaifekau?

Ngaahi Fakamatalá

Kulupu 2: Lau 'a e Sēkope 7:1–15 pea tali e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā hono 'uhinga na'e mālohi fe'unga ai e tui 'a Sēkopé ke ne matu'uaki 'a e ngaahi 'ohofi na'e fai 'e Seialemí?
- Na'e faka'aonga'i fēfē 'e Sēkope 'a e tui 'i he taimi na'á ne talanoa ai mo Seialemí?
- Ko e hā e founa na'e 'ulungāanga faka-Kalaisi ai e ngaahi me'a na'e fai 'e Sēkopé?
- Ko e hā e me'a te tau lava ke fai ke fakatupulaki ai 'a e tui 'o hangē ko e tui 'a Sēkopé?

Kulupu 3: Lau 'a e Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 2:8–18, pea tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā e ngaahi founa na'e fakahaa'i ai 'e Siosefa Sāmita 'a e tui kia Sīsū Kalaisí?
- Na'e 'ahi'ahi'i fēfē 'ene tui?
- Ko e hā ha 'ulungāanga faka-Kalaisi na'á ne fai?
- Ko e hā e me'a 'e lava ke tau fai ke tau muimui ai ki he sipinga na'e tā 'e Siosefa Sāmitá?

Hili pē e ngāue 'a e ngaahi kulupú pea fakataha'i mai e kau faifeakú 'o kole ange ke nau vahevahe mai 'a e ngaahi me'a na'a nau alea'i.

- Vahevahe ha me'a na'á ke a'usia 'i ha taimi na'e tāpuekina ai pe ue'i fakalaumālie koe 'e he tui 'a ha tokotaha kehe.
- Fekau e kau faifeakú ke nau sio ki he "Ekitiviti ki he 'Ulungāangá." 'Oange ha la'i pepa ki he faifekau taki taha ke ne hiki ai 'ene ngaahi talí.

Ko 'ene kakato pē 'enau ngāue ki he la'ipepa ngāué pea fakaafe'i kinautolu ke nau fokotu'u ha'anau ngaahi taumu'a fakatāutaha.

Kole ki ha ni'ihī toko si'i pē 'o e kau faifeakú ke nau vahevahe mai e me'a ne nau ako mo ongo'i 'i he 'osi 'enau ngāue ki he la'ipepa ngāué.

Vahevahe ho'ó fakamo'oni ki hono mahu'inga 'o hono fakatupulaki 'o e ngaahi ulungāanga faka-Kalaisi.

Palesiteni Fakamisioná

- Kole ki he kau faifeakú ke nau lau ha taha 'o e ngaahi Kosipeli 'e fā 'i he Fuakava Fo'ou pe ko e 3 Nifai 11–28. Tuku ke nau laine'i 'a e me'a na'e fai 'e he Fakamo'ui 'a ia te nau lava foki ke fai.
- Ngāue'aki 'a hono fokotu'u mo palani 'o ha taumu'á ki hono ako'i 'o e kau faifeakú 'o fekau'aki mo e faivelengá. Faka'ali'ali 'a e founa 'oku hoko ai 'a e tokanga ki he kakaí ko hono fakahā 'o e 'ofá.
- Lolotonga e ngaahi 'initaviú, kole ange ki he kau faifeakú ke nau talanoa 'o kau ki ha 'ulungāanga 'oku nau feinga ke fakatupulaki.
- Fakaafe'i e kau faifeakú 'i ha konifelenisi fakasouni ke nau fakamatala ki ha ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi 'oku ma'u 'e honau ngaahi hoá pea 'oku nau sai'ia ai.

'EKITIVITĪ KI HE 'ULUNGĀANGĀ

Lau fakalelei 'a e konga taki taha 'oku 'i laló. Fakakaukau 'i pe ko e hā hono mo'oni 'o e fakamatala ko iá fekau'aki mo koe peá ke fili 'a e tali 'oku fe'unga tahá mei he kí ki he ngaahi talí. Hiki ho'o tali ki he me'a taki taha 'i ho'o tohinoa akó. Ko e tupulaki fakalaumālie ko ha me'a ia 'oku māmālie 'ene hokó, pea 'oku 'ikai foki ke haohaoa ha taha, ko ia 'oku totonu ai ke ke 'amanaki 'e lelei ange ho'o fakafuofua'i e me'a 'e ni'ihī 'i ha ngaahi me'a 'e ni'ihī.

Ki ki he Ngaahi Talí 1 = te'eki ai 'aupito 2 = taimi pē 'e ni'ihī 3 = fa'a hoko pē 4 = meimei ma'u pē 5 = ma'u pē

Ko e Tuí

1. 'Oku ou tui kia Kalaisi peá u tali la ko hoku Fakamo'uí. (2 Nifai 25:29)
2. 'Oku ou ongo'i fakapapau 'oku 'ofa 'a e 'Otuá 'iate au. (1 Nifai 11:17)
3. 'Oku fe'unga 'eku falala ki he Fakamo'uí ke u tali 'a Hono finangaló pea fai ha me'a pē te Ne kole mai. (1 Nifai 3:7)
4. 'Oku ou tui mālohi 'e lava ke fakamole-mole'i kotoa 'eku ngaahi angahalá 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi. ('Inosi 1:5–8)
5. 'Oku fe'unga 'eku tui kia Kalaisi ke u ma'u ha tali ki he'eku ngaahi lotú. (Mōsaia 27:14)
6. 'Oku ou fakakaukau ki he Fakamo'uí lolotonga 'a e 'ahó mo manatu'i 'a e me'a kuó Ne fai ma'akú. (T&F 20:77, 79)
7. 'Oku ou ma'u 'a e tui 'oku fie ma'u ke tokoni ki hono fakahoko ha ngaahi me'a lelei 'i he'eku mo'uí pe 'i he mo'uí 'a e ni'ihī kehé. ('Eta 12:12)
8. 'Oku ou 'ilo 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná. (Molonai 10:3–5)
9. 'Oku fe'unga 'eku tui kia Kalaisi ke u fakahoko ha fa'ahinga me'a pē 'okú Ne finangalo ke u fai—'o a'u pē ki ha ngaahi mana 'o kapau 'e fie ma'u. (Molonai 7:33)

'Amanaki Lelei

10. Ko e taha 'o 'eku ngaahi faka'amu lahi tahá ke u ma'u 'a e mo'uí ta'engatá 'i he pule'anga fakasilesitale 'o e 'Otuá. (Molonai 7:41)
11. 'Oku ou 'ilo fakapapau te u fakahoko ha ngāue fakafaifekau 'e fakafiefia mo lava-me'a. (T&F 31:3–5)
12. 'Oku ou ongo'i 'a e nonga mo fakatu'a-melie ki he kaha'ú. (T&F 59:23)
13. 'Oku ou tui mālohi te u nofo fakataha mo e 'Otuá 'i ha 'aho peá u hoko 'o hangē pē ko lá. ('Eta 12:4)

Ko e 'Ofa Faka-Kalaisi mo e 'Ofá

14. 'Oku ou ongo'i ha holi mo'oni ki he lelei ta'engata pea mo e fiefia 'a e kakai kehé. (Mōsaia 28:3)
15. Ko e taimi 'oku ou lotu aí, 'oku ou kole ke u ma'u 'a e 'ofa faka-Kalaisi—'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisi. (Molonai 7:47–48)
16. 'Oku ou feinga ke mahino kiate au 'a e ngaahi ongo 'oku ma'u 'e he ni'ihī kehé pea ke u 'ilo'i 'a e anga 'o 'enau fakakaukau. (Sute 1:22)
17. 'Oku ou fakamole-mole'i 'a e ni'ihī kehe kuo nau fakalotolavea'i pe fai hala kiate aú. ('Efesó 4:32)
18. 'Oku ou feinga ke u tokoni ki he ni'ihī kehé 'i he taimi 'oku nau faingata'a'ia ai pe lotosi'i. (Mōsaia 18:9)
19. 'Oku ou tala ki he ni'ihī kehé 'oku ou 'ofa mo tokanga kiate kinatulu 'i he taimi 'oku fe'unga ke u fai ai iá. (Luke 7:12–15)
20. 'Oku ou kumi ha ngaahi faingamālie ke u tokoni ai ki he kakai kehé. (Mōsaia 2:17)
21. 'Oku ou lea'aki ha ngaahi me'a lelei 'o kau ki he ni'ihī kehé. (T&F 42:27)
22. 'Oku ou angalelei peá u fa'a kātaki'i e ni'ihī kehé, 'o a'u pē ki he taimi 'oku faingata'a ai ke mau ngāue fakatahá. (Molonai 7:45)
23. 'Oku ou fiefia 'i he ngaahi lavame'a 'a e ni'ihī kehé. ('Alma 17:2–4)

Ko e Angama'a

24. 'Oku ma'a mo haohaoa hoku lotó. (Saame 24:3–4)
25. 'Oku 'ikai te u ma'u ha holi ke fai kovi, ka ke fai lelei pē. (Mōsaia 5:2)
26. 'Oku ou falala'anga—'oku ou fai 'a e me'a 'oku ou tala te u fai. ('Alamā 53:20)
27. 'Oku ou tokanga taha pē ki he ngaahi fakakaukau 'oku mā'oni'oni mo langaki mo'uí pea to'o mei hoku 'atamai 'a e ngaahi fakakaukau 'oku 'ikai ke langaki mo'uí. (T&F 121:45)

28. 'Oku ou fakatomala mei he'eku ngaahi angahalá peá u feinga ke ikuna'i hoku ngaahi vaivai. (T&F 49:26–28)

29. 'Oku ou ongo'i e ivi tākiekina 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he'eku mo'uí. (T&F 11:12–13)

Ko e 'Iló

30. 'Oku ou falala ki he mahino 'oku ou ma'u ki he ngaahi tokāteline pea mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. ('Eta 3:19–20)
31. 'Oku ou ako faka'aho e folofolá. (Sione 5:39)
32. 'Oku ou fekumi fakamātoato ke mahino kiate au 'a e mo'oni mo ma'u ha ngaahi tali ki he'eku ngaahi fehu'i. (T&F 6:7)
33. 'Oku ou ma'u ha 'ilo mo ha fakahinohino 'o fakafou 'i he Laumālie. (1 Nifai 4:6)
34. 'Oku ou 'ofa mo tukuloto'i 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. (2 Nifai 4:15)

Fa'a Kātaki

35. 'Oku ou tatali 'i he fa'a kātaki ke fakahoko e ngaahi tāpuaki mo e ngaahi tala'ofa 'a e 'Eiki. (2 Nifai 10:17)
36. 'Oku ou lava pē ke tatali ki ha ngaahi me'a 'o 'ikai ke u loto mamahi ai pe te u 'ita. (Loma 8:25)
37. 'Oku ou fa'a kātaki mo kātaki fuoloa 'i he ngaahi faingata'a 'o e hoko ko e faifekau. ('Alamā 17:11)
38. 'Oku ou fa'a kātaki'i 'a e ngaahi fehālaaki mo e ngaahi vaivai 'a e ni'ihī kehé. (Loma 15:1)
39. 'Oku ou kātaki fuoloa peá u falala ki he 'Eiki lolotonga 'eku ngāue ke ikuna'i hoku ngaahi vaivai. ('Eta 12:27)
40. 'Oku ou fehangahangai mo e faingata'a pea mo e ngaahi mamahi 'i he loto nonga mo e 'amanaki lelei. ('Alamā 34:40–41)

Loto Fakatōkilaló

- _____ 41. 'Oku angamalū mo angavaivai 'a hoku lotó. (Mātiu 11:29)
- _____ 42. 'Oku ou fakafalala ki he 'Eiki ke ma'u mei ai ha tokoni. ('Alamā 26:12)
- _____ 43. 'Oku ou loto hounga'ia mo'oni 'i he ngaahi tāpuaki kuó u ma'u mei he 'Eiki. ('Alamā 7:23)
- _____ 44. 'Oku fakamātoato mo mo'oni 'eku ngaahi lotú. ('Inosi 1:4)
- _____ 45. 'Oku ou hounga'ia 'i he fakahinohino mei hoku kau takí pe kau faiakó. (2 Nifai 9:28)
- _____ 46. 'Oku ou feinga ke fakavaivai'i au ki he finangalo 'o e 'Eiki, mo Hono finangaló. (Mōsaia 24:15)

Faivelengá

- _____ 47. 'Oku ola lelei 'eku ngāué, 'o a'u pē ki he taimi 'oku 'ikai te u ongo'i mafasia pe siofi ai 'eku ngāué. (T&F 58:26–27)
- _____ 48. 'Oku tuku taha 'eku ngāué 'i he ngaahi me'a 'oku mahu'ingá. (Mātiu 23:23)
- _____ 49. 'Oku fai 'eku lotu fakatāutahá 'o 'ikai toe si'i hifo he tu'o ua he 'aho. ('Alamā 34:18–27)
- _____ 50. 'Oku tuku taha pē 'eku ngaahi fakakaukau 'i hoku uiui'i ko e faifekáu. (T&F 4:2, 5)
- _____ 51. 'Oku ou fokotu'u ha ngaahi taumu'a peá u palani ma'u pē. (T&F 88:119)
- _____ 52. 'Oku ou ngāue mālohi kae 'oua leva kuo lava lelei 'a e ngāué. (T&F 10:4)
- _____ 53. 'Oku ou ma'u ha fiefia mo ha fiemālie 'i he'eku ngāué. ('Alamā 36:24–25)

Talangofuá

- _____ 54. Ko e taimi 'oku ou lotu aí, 'oku ou kole ke u ma'u ha mālohi ke matu'uaki 'a e 'ahi'ahi pea fai 'a e me'a 'oku totonú. (3 Nifai 18:15)
- _____ 55. 'Oku ou tauhi e ngaahi fekau 'oku fie ma'u ke u tauhi ke u taau ai ke ma'u ha leko-meni tempale. (T&F 97:8)
- _____ 56. 'Oku ou talangofua loto fiemālie ki he ngaahi lao 'o e ngāue fakafaifekáu pea muimui ki he ngaahi fale'i 'a hoku kau takí. (Hepelū 13:17)
- _____ 57. 'Oku ou feinga ke u mo'ui 'o fakatatau ki he ngaahi fono mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. (T&F 41:5)

Te u Lava Fēfē 'o Ako Lelei Ange 'a e Lea Fakafonua 'o e Misiona 'Oku ou Ngāue Aí?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau'i 'Eni

- Ko e hā hono 'uhinga kuo pau ke u hokohoko feinga ai ke fakalalakaka 'eku poto 'i he lea fakafonua?
- Te u lava fēfē 'o fakalalakaka 'a 'eku lea mo faiako 'i he lea 'o e fonua 'oku ou ngāue aí?
- Te u lava fēfē 'o ma'u 'a e me'afuaki 'o e lea 'i he ngaahi lea kehekehe?

Teuteu'i Fakalaumālie Koe

Na'e folofola 'a e 'Eikí, "E fanongo 'a e tangata kotoa pē ki hono kakato 'o e ongoongoleléi 'i he'ene 'elelo 'a'aná, pea 'i he'ene lea 'a'aná, meiate kinautolu kuo fakanofu ki he mafái ni" (T&F 90:11). Fakamālohia ho'o fakamo'oni fakatāutahá ke ne 'omi ha mālohi fakaului ki ho'o ngaahi leá. Tomu'a ako 'a e ngaahi tokāteliné mo e ngaahi lēsoní 'i ho'o lea fakafonua pē 'a'aú. 'E hanga 'e he mahino ko iá 'o fakamālohia ho'o fakamo'oni mo ho'o lava ko ia ke faiako mo fakamo'oni ke fakalotoa 'a e ní'hi kehé. Hili ko iá te ke toki lava lea ke fakahoko 'a e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongoleléi 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí, 'i he fakahinohino 'a e Laumālié.

'Oku hiki atu 'i lalo ha ngaahi founga te ke lava ke fakamālohia ai 'a ho'o tui 'e tokoni'i koe 'e he 'Eikí ke ke faiako mo ke fakamo'oni 'i he lea 'a e fonua 'okú ke ngāue aí:

- 'Ilo'i kuo uiui'i koe 'e he 'Otuá 'o fakafou mai 'i ha palōfita.
- Mo'ui taau ke ke ma'u e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

- Talangofua ki he ngaahi fekaú pea mo e ngaahi tu'unga mo'ui 'a e kau faifekaú.
- Lotu fakamātoato ke ke ma'u ha tokoni fakalangi.
- Ako, akoako lea'aki pea faka'aonga'i e lea fakafonua 'o e misiona 'okú ke ngāue aí, 'i he 'aho taki taha.

Ngāue Mateaki mo Faivelenga

'Oku fie ma'u 'a e ngāue faivelengá ia 'i ho'o ako ko ia ke ke faiako 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí ke ola lelei. 'Oua na'á ke ofo kapau 'e ngali faingata'a e ngāue ko 'ení 'i ho'o 'uluaki kamatá. Ko e taimi lahi ia 'oku fie ma'u ki hono ako 'o ha lea fakafonua. 'Ai ke lahi ho'o kātaki. Kole tokoni mei ho hoá, kāingalotú, kau fiefanongó, pea mo e kau faifekau kehé.

'Oua na'a kamata pē ke mahino ki he kakaí ho'o leá pea tuku leva ho'o feinga ke ke fakalalakaká. Ko 'ene fakalalakaka ko ia ho'o lava ke lea'aki 'a e leá, 'e toe lahi ange ai e fakafanongo atu 'a e kakaí ki he me'a 'okú ke lea'aki 'i he'enu fakafanongo ki he anga ho'o leá. 'E sí'i ange ai ho'o hoha'a pe te ke fakahoko fēfē koā 'a e ngaahi me'a 'okú ke ongo'i 'i ho lotó. Te ke lava ke ongo'i lelei ange ai e ngaahi fiema'u 'a e kau fiefanongó pea mo e ngaahi ue'i 'a e Laumālié.

Feinga ke ke poto lelei he lea 'o e feitu'u 'okú ke ngāue aí, lolotonga e taimi kotoa 'o ho'o ngāue fakafaifekaú pea 'i ho'o foki ki 'api hili ho'o ngāue. Kuo tāpuekina lahi koe 'e he 'Eikí, pea mahalo pē te Ne toe fie ma'u ke faka'aonga'i ho'o poto he lea fakafonua ko iá, ki ha ngaahi me'a kehe 'amui ange 'i ho'o mo'uí. Na'e fakamatala 'a 'Eletā Sefilí R. Hōlani 'o ne pehē: "'Oku mau faka'amu ange . . . 'e poto lelei 'a e faifekau kotoa pē 'okú ne ako ha lea fo'ou 'i he ngāue fakafaifekaú, 'i he tafa'aki kotoa pē 'e lavá . . . .Pea 'i ho'o poto lelei, 'e toe lelei ange ai pē 'a ho poto 'i he malangá mo e fakamo'oní. 'E toe tali lelei ange ai koe 'e ho'o kau fiefanongó pea nau toe ongo'i ange ai e laumālié. . . . 'Oua te ke fiemālie 'i ho'o 'ilo pē 'a e ngaahi fo'i lea 'oku fie ma'u ke 'ilo'i 'e he kau faifekaú. Feinga ke ke ako 'a e me'a kotoa pē te ke lava ke 'ilo fekau'aki mo e leá pea 'e toe lahi ange ai 'a e me'a te ke ako'i 'o hū ki he loto 'o e kakaí"' (fakamafola fakasatelaite ma'á e kau faifekaú, 'Aokosi 1998).

'Oku 'ikai te ke tu'u toko taha pē 'i hono ako e lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí. Ko e taimi kotoa pē 'oku fai mai ai 'e he 'Eikí ha fekau, 'okú Ne tuku mai ha founga ke fakahoko ai ia (vakai, 1 Nifai 3:7). Fekumi ki He'ene tokoní. Ako fakamātoato. He 'ikai fuoloa kuó ke pōto'i lea, 'a ia 'e fie ma'u ki hono fakahoko ho'o taumu'a ko e faifekaú.

Ako e Lea Faka-Pilitāniá

Kapau 'oku 'ikai te ke lea faka-Pilitānia pea ta 'oku totonu leva ke ke ako ia 'i ho'o hoko ko e faifekaú. Te ne tāpuekina koe lolotonga ho'o ngāue fakafaifekaú pea 'i hono kotoa 'o ho'o mo'uí. 'I ho'o ako 'a e lea faka-Pilitāniá, te ke lava ai ke tokoni ki hono langa hake 'o e pule'anga 'o e 'Eikí 'i ha toe ngaahi founga makehe, pea 'e hoko ia ko e tāpuaki kiate koe mo ho fāmilí. 'E tokoni kiate koe 'a e kongā lahi 'o e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu 'i he vahe ko 'ení. Fakatefito ho'o tokangá he ngaahi me'a ko 'ení:

- Fokotu'u hao taumu'a ke ke talanoa 'i he lea faka-Pilitāniá pea mo ho hoá. Kapau 'oku 'osi poto ho hoá he lea faka-Pilitāniá ka 'okú ne lolotonga feinga ia ke ako ho'o leá, 'e lava pē ke ke fili ke mo lea faka-Pilitānia 'i homo 'api nofo'angá pea faka'aonga'i e lea fakafonua 'i he taimi 'okú mo mavahe ai mei 'apí.

- Lau mo ho hoá 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he lea faka-Pilitāniá. 'E toe lava pē foki ke mo fetongitongi pē. Lau 'e koe ha veesi 'e taha 'i he lea faka-Pilitāniá, hili iá pea lau leva ho hoá ha veesi 'e taha 'i he lea 'a e fonua 'okú mo ngāue aí. Mo fefakatonutonu'aki e pu'aki leá mo e fetō'aki e le'ó.
- Kole ki ho'o palesitēni fakamisioná ki ha'ane ngaahi fokotu'u fekau'aki mo ha ki'i tohi kalama ma'ama'a 'o e lea faka-Pilitāniá, kapau 'oku te'eki ai ke 'i ai ha'o ki'i tohi pehē.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni ki Hono Ako 'o ha Lea Fakafonua

'Oku fakamatala'i 'i he konga ko 'ení ha ngaahi tefito'i mo'oni ke tokoni kiate koe ke toe ola lelei ange ai 'a ho'o ako 'o ha lea fakafonua.

- **Fatongia'aki.** Fa'ufa'u pe fetongitongi ma'u pē ho'o ngaahi taumu'a ki hono ako 'o e lea fakafonua pea mo ho'o palani akó. Feinga ke ke faka'aonga'i 'a e leá 'i he faingamālie kotoa pē.
- **'Ai ke 'uhingamālie ho'o akó.** Fehu'i hifo pē kiate koe: Ko e hā hono 'uhinga 'oku ou ako ai 'ení? Te ne tokoní'i fēfē au ke toe lelei ange 'eku fetu'utaki? Hanga 'o fakafekau'aki 'a e me'a 'okú ke akó mo e ngaahi me'a 'oku hoko mo'oni 'i he mo'uí pea mo e ngaahi ngāue 'oku fai faka'ahó. Ako e ngaahi kongokonga 'o e lea fakafonua te ne tokoní'i koe ke ke lea'aki 'a e me'a 'okú ke loto ke ke lea'aki. Hangē ko 'ení, kapau 'oku 'i ai ha talanoa mei he folofolá 'okú ke loto ke fakakau 'i ho'o faiakó, hanga 'o ako 'a e ngaahi lea pea mo e kalama 'oku fie ma'u ke fakamatala'i 'aki e talanoá.
- **Feinga ke ke fetu'utaki.** Feinga ke palanisi 'a hono ako 'o e kalamá mo e fokotu'utu'u 'o e leá pea mo ho'o ako 'o fakafou 'i he ngaahi me'a 'okú ke fai faka'ahó. 'Oku 'ikai ha me'a ia 'e toe lelei ange 'i ha'o talanoa mo kinautolu ko 'enau lea fakafonua 'ení.
- **Ako ke ke 'ilo lelei e ngaahi fakakaukau fo'ou.** Te ke lava ke fakamanatu'i mo ngāue'aki lelei 'a e ngaahi tefito'i mo'oni kau ki he leá kapau te ke fakamanatu ma'u pē 'a e me'a kuó ke 'osi akó pea kapau te ke toe akoako pē 'i ha ngaahi me'a fo'ou 'e hoko.

Fa'u ha Palani ki hono Ako 'o e Leá

'Oku fakatou tokoní'i 'e he palani ki hono ako 'o e leá 'a e kau faifekau fo'ou mo kinautolu kuo taukei angé, ke tuku taha 'enau tokangá 'i he me'a ko ia te nau lava ke fai 'i he 'aho taki taha ke toe fakalelei'i ange ai 'a 'enau malava ke lea'aki 'a e lea 'o e fonua 'oku nau ngāue aí. 'E kau 'i ho'o palani 'a e me'a te ke fai lolotonga ho taimi ako leá pea mo e me'a te ke fai lolotonga 'a e 'ahó.

Kapau 'e fie ma'u, peá ke faka'aonga'i ha ní'ihí 'o ho taimi ako leá ke ke fokotu'utu'u pe fetongi ai ho'o palani akó. 'Osi ko iá, ako 'a e lea 'oku fie ma'u ki he ngaahi ngāue 'o e 'aho ko iá lolotonga 'a e taimi ako leá 'i he pongipongi taki taha. 'E tokoní'i koe 'e he ngaahi fakahinohino ko 'ení 'i hono fokotu'utu'u ho'o palani ako pē 'a'áú:

1. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a. 'E tokoni atu e ngaahi taumu'a fakauike mo faka'ahó ki ho'o ako 'a e lea 'a e fonua 'okú ke ngāue aí. Fakatefito ho'o ngaahi taumu'a 'i hono fakalalakala ho'o malava ke fetu'utaki mo faiako lolotonga ha ngaahi 'ekitiviti kuo 'osi fakataimitēpile'i ke fai, hangē ko e ngaahi taimi ako'i, ngaahi faingamālie ke kumi ai ha kau fiefanongo fo'ou, pea mo e ngaahi fakataha alēlea fakauōtí. Toe vakai'i ho'o fakalalakala 'i hono a'usia ho'o ngaahi taumu'a ke ako e lea fakafonua. Fehu'i hifo pē kiate koe pe ko e hā e me'a te ke lava 'o fai ke toe mahino lelei mo mālohi ange ai ho'o fetu'utaki, lolotonga e ngaahi me'a kuo 'osi fakataimitēpile'i ke ke faí.

Ngaahi Fakamatalá

2. Fili 'a e ngaahi me'angāue te ke faka'aonga'í. Toe vakai'í e ngaahi me'angāue ko 'eni ki hono ako 'o e leá pea fakapapau'í pe ko e fē 'a e me'a te ke lava 'o faka'aonga'í ke a'usia ai ho'o ngaahi taumu'á:

- Ngaahi folofola 'oku faka'aonga'í 'e he Siasí 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí.
- Ngaahi lēsoni 'a e kau faifekaú 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí.
- Ki'í tikisinale si'isi'í 'e lava 'o hao 'i ho kató.
- Ki'í tohi kalama si'isi'í.
- Ngaahi nāunau 'a e Senitā Ako'anga Fakafaifekaú ki he ako 'o e ngaahi lea fakafonuá.
- Ngaahi kaati nouti.
- Ki'í pepa nouti 'e hao 'i ho kató.
- Ngaahi nāunau kehe 'a e Siasí 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí.

3. Ako ma'uloto e ngaahi fo'i leá mo e ngaahi kupu'í leá. 'Ilo'í e ngaahi fo'i lea mo e ngaahi kupu'í lea 'e tokoni atu ke ke a'usia ho'o ngaahi taumu'á. 'E lava pē ke fakakau atu e ngaahi fakakaukau ko 'eni ki ho'o palani ki hono ako 'o e leá:

- 'Ilo'í e ngaahi fo'i lea mo e ngaahi kupu'í lea 'i he ngaahi lēsoni 'a e kau faifekaú, ngaahi tohi tufá, folofolá, mo e ngaahi tohi kehe pē 'a e Siasí 'e lava ke ke ngāue'aki 'i ho'o faiakó.
- Hiki 'i ha ki'í pepa nouti e ngaahi fo'i lea pe ngaahi kupu'í lea 'oku 'ikai ke ke 'iló. 'Alu holo pē mo ha ki'í tikisinale si'isi'í 'o ke kumi ai e ngaahi fo'i lea ko 'eni.
- 'Alu holo pē mo ha fanga ki'í kaati nouti ke ke ako 'i he 'ahó kakato. Hiki 'i ha tafa'aki 'e taha 'a e fo'i leá pe kupu'í leá pea hiki hono 'uhingá 'i he tafa'aki 'e tahá. Tuku mavahe e ngaahi fo'i lea ko ia 'okú ke akó. Ngāue ki he toenga 'o e ngaahi fo'i leá kae 'oua kuó ke 'ilo'í kotoa kinautolu.
- Ngāue'aki ha ngaahi fo'i lea pe ngaahi kupu'í lea fo'ou lolotonga ho taimi ako fakatāutahá, taimi faiakó, mo e lolotonga e 'ahó.
- Akoako pu'aki le'o lahi 'a e ngaahi fo'i leá pe kupu'í lea fo'ou.
- Ako ma'uloto e ngaahi potu folofola mahu'ingá 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí.
- Ako ma'uloto e fanga ki'í fakamatala faingofua mei he ngaahi lēsoni 'a e kau faifekaú pe ngaahi tohi tufá 'a ia 'oku nau fakamatala'í e ngaahi tefito'í mo'oni mahu'inga 'o e ongoongoleleí. Kumi ha ngaahi founa kehe ke fakamatala'í'aki e ngaahi fakakaukau ko 'eni.

4. Ako e kalamá. Faka'aonga'í ho'o ngaahi me'angāue ki hono ako 'o e leá ke 'ilo'í ai e ngaahi tefito'í mo'oni fakakalama 'e tokoni atu ke ke a'usia ho'o ngaahi taumu'á. Kapau 'e fie ma'u peá ke kole ki ho hoá, ki ha faifekau taukei, pe ha mēmipa ke tokoni atu. Fakakaukau'í hano fakakau atu mo ha ni'ihí 'o e ngaahi fakakaukau ko 'eni:

- Ngāue'aki e tohi kalama na'á ke ma'u 'i he Senitā Ako'anga Fakafaifekaú pe ko ha tohi pē kuo fakangofua atu 'e ho'o palesiteni fakamisioná, ke tokoni ke mahino kiate koe 'a e fokotu'utu'u fakakalama mo fakasētesi 'oku hā 'i he ngaahi lēsoni 'a e kau faifekaú, ngaahi tohi tufá, mo e folofolá.
- Teuteu ha ngaahi lēsoni ke ke faka'aonga'i 'i he ngaahi me'a kuo 'osi taimitēpile'i ke ke fai 'a ia 'oku faka'aonga'i ai e ngaahi tefito'i mo'oni fakakalama ko 'ení. Akoako lea'aki mo tohi e ngaahi sētesi.
- Tokanga ki he anga hoko fakahokohoko 'o e ngaahi fo'i leá 'i he lea fakafonuá pea ki he ngaahi fo'i leá mo honau ngaahi kongokonga fakakalamá.
- Kumi ha ngaahi faingamālie ke ke akoako ai mo faka'aonga'i e kalama 'okú ke ako 'i he 'aho taki taha.

5. Fakafanongo fakalelei. Fakakaukau'i hano fakakau atu ki ai e ngaahi me'a ko 'ení:

- Fakafanongo fakalelei ki he kakai ko 'enau lea fakafonuá 'ení. Fa'ifa'itaki e me'a 'okú ke fanongo ki aí.
- Ko ho'o fanongo pē 'i ha fa'ahinga me'a 'oku 'ikai ke mahino kiate koe, tohi'i ia peá ke kumi hono 'uhingá. Akoako ngāue'aki 'o e ngaahi fo'i leá pe anga hono fokotu'utu'u 'o e sētesi.
- Ko e taimi ko ē 'okú ke fanongo aí, 'ai ke ke lava 'o tala 'a e ngaahi fo'i lea mo e ngaahi sīpinga kuó ke toki ako kimuí ni maí.
- Ko e taimi pē 'okú ke fanongo ai 'oku fakalea kehe ha kupu'i lea mei he founga 'okú ke lea'akí, tohi'i ia peá ke ako hono lea'akí. Neongo ia, 'i ho'o hoko ko e tamaio'eiki 'a e 'Eikí, faka'aonga'i ma'u pē 'a e lea 'oku taau mo fe'ungá, kae 'ikai ko e ngaahi lea 'oku fakamātatu'á.
- Hiki ha lisi 'o e ngaahi me'a 'e ngalingali ke lea atu 'aki 'e he kakai kiate koe 'i he ngaahi 'ekitiviti kuó ke 'osi palani ke fai. Kumi e ngaahi fo'i lea mo e ngaahi kupu'i lea 'oku fekau'aki mo e ngaahi lea ko 'ení. Palani pea akoako e ngaahi founga te ke lava 'o tali 'aki e ngaahi lea te nau fai atú.

6. Fakalelei'i ho'o malava ke laukonga mo tohi. Lau 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí ke ke ako 'a e ngaahi fo'i leá mo e ngaahi kupu'i leá pea ke akoako ai ho'o kalamá, pu'akileá, pea mo ho'o pōto'i leá. 'Okú 'i ai ha mālohi lahi 'oku ma'u 'i hono faka'aonga'i 'o e folofolá 'i ho'o ako leá. Toe fakakaukau'i pē foki mo e ngaahi fakakaukau ko 'ení:

- Ako ke ke lau mo tohi 'a e motu'aleá, tohinimá, ngaahi mata'itohi pe fakatātā 'o e leá. Ki he ngaahi lea fakafonua 'oku tā fakatāta'a'i hono ngaahi mata'itohi, tuku ho'o tokangá ki he pōto'i laukongá, hangē ko hono lau 'o e folofolá 'a ia te ne tokoni'i koe he taimi te ke faiako aí.
- Lau le'olahi mei he Tohi 'a Molomoná, ngaahi tohi folofola kehé, pe ngaahi makasini 'a e Siasí 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí. Fakatokanga'i e ngaahi fo'i lea, ngaahi kupu'i lea, pea mo e kalama 'oku 'ikai te ke maheni mo iá. Kapau 'oku 'ikai ke mahino ha fo'i lea kiate koe peá ke feinga ke mahino 'a hono 'uhingá mei he fakamatala 'i he potu tohi kimú'a peá ke toki kumi hono 'uhingá. Tānaki atu e fo'i lea ko iá ki ho'o fanga ki'i kaati noutí. Kapau 'e 'aonga peá ke fakatou faka'aonga'i 'a e folofolá 'i ho'o lea fakafonuá pe lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí.

Ngaahi Fakamatalá

- 'Ai ha taha ke tokoni atu lolotonga ho'o laukongá, ki hono pu'aki 'o e leá mo e fakamamafá, pea mo e taimi ke mālōlō aí.
- Akoako tohi 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí —hangē ko 'ení, ha fanga ki'i nouti fakatāutaha mo ha fakamanatu 'o ha ngaahi me'a ke fai, ngaahi faitohi, ngaahi tohi fakamālō, mo e fanga ki'i tohi fakalotolahi. Hiki ho'o fakamo'oni 'i he ngaahi Tohi 'a Molomona 'okú ke tufá.

7. Kole ki ha ni'ihii kehe ke nau tokoni atu. Fakakaukau'i hano faka'aonga'i 'o e ngaahi fakakaukau ko 'ení:

- Kapau ko ho hoá ko ha taha 'okú ne lea'aki e lea 'a e fonua 'okú ke ngāue aí, peá ke faka'aonga'i e fu'u faingamālie ko 'ení 'aki ha'o toutou fai ha ngaahi fehu'i pea kole ke tokoni atu.
- Kole ki ho hoá mo kinautolu ko 'enau lea fakafonuá 'ení, ke nau fakatonutonu koe mo fokotu'u atu e ngaahi founa ke ke fakalalakaka aí. Kapau 'oku nau ngāue'aki ha fo'i lea 'oku 'ikai ke mahino kiate koe, kole ange ke nau fakamatala'i atu hono 'uhingá. 'Oku fa'a fiefia ma'u pē 'a e fānau ikí mo e ngaahi kuí ke nau tokoni.
- Fakaafe'i 'a kinautolu 'okú ke ako'i ke nau tokoni atu. Fakamatala pehē ange, "'Oku ou lolotonga ako ho'omou leá. Kātaki mu'a 'o tokoni mai. Kapau 'e faingata'a ke u ma'u ha fo'i lea, kātaki mu'a 'o tokoni mai ke u 'ilo'i ia."
- 'Oua te ke momou ke kole ha fa'ahinga tokoni pau: "Ko e hā ho'omou lea ki he _____?" "'Okú ke pu'aki fēfē'e 'a e _____?" "Ko e hā e 'uhinga 'o e _____?" "'E lava ke ke toe tala mai?" Hiki e ngaahi talí peá ke ako kinautolu.
- Kole ki he kāingalotú ke nau fehu'i atu 'a e ngaahi me'a 'oku 'i ho'o fanga ki'i kaati noutí pe ngaahi lisi 'o e ngaahi fo'i leá pea ke nau tokoni atu 'i ho'o lau folofola le'olahí.

8. Fakafuofua'i pea toe vakai'i ho'o palani akó. Toe vakai'i ho'o palani akó 'i he uike taki taha ke fakafuofua'i pe 'oku 'aonga. Fakaafe'i ho hoá mo e kau taki ngāue fakafaipekaú ke nau fokotu'u atu e ngaahi tafa'aki ke fai hono fakalelei'i.

Faka'aonga'i e lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí 'i he faingamālie kotoa pē. Talanoa mo ho hoá 'i he lea fakafonua ko 'ení 'i he lahi taha 'e lavá 'i he 'aho kotoa. Lotu lilo mo fakatokolahi 'i he lea fakafonua ko iá ke ke ako 'a e lea 'oku taau ke faka'aonga'i ki he lotú peá ke ako ke lea'aki 'a e me'a 'oku 'i ho lotó.

'Oua te ke manavasi'i na'á ke fehālaaki. 'Oku fehālaaki 'a e tokotaha kotoa pē 'okú ne ako ha lea fo'ou. 'E mahino pē ia ki he kakaí, pea te nau hounga'ia 'i ho'o feinga ke ako 'enau leá. 'E tokoni atu ha'o ako ma'uloto ha ngaahi kupu'i lea mo ha ngaahi potu folofola ke ke hao ai mei he fehālaakí, ka 'oku 'ikai totonu ke ke ngāue'aki hono ako ma'uloto ha ngaahi fakamatala 'oku lōloa pe 'osi teuteu'i, ko ha founa ia ke ke faka'ehi'ehi ai mei hono fai ha ngaahi fehālaakí.

'Ekitiviti: Ako Fakatāutaha

Faka'aonga'i 'a e ngaahi fakahinohino 'oku fakamatala'i atu 'i 'olungá ki hono fokotu'utu'u ha'ó palani ako. Toe vakai'i ho'ó palani mo ho hoá pe ha taki he ngāue fakafaifekau.

Ngaahi Fakamatalá

Ako mo Ho Ngaahi Hoá

Tokoni ki ho ngaahi hoá ke ola lelei 'enau akó pea ma'u ha lotu falala 'i hono ako 'o e leá ki he vave taha 'e lavá. Toutou fakamālō'ia'i ho hoá mo e kau faifekau kehé 'i he lotu fakamātoato mo'oni, 'i he'enua fakalakalaka. Tokanga 'aupito ke 'oua na'á ke lea'aki pe fai ha fa'ahinga me'a 'e vaivai ai 'a honau lotó, kae 'oua na'a malu'i kinautolu 'o fu'u lahí telia na'a 'ikai ke nau ako ai. 'Oua na'á ke ta'e fai ha tokoni 'i he taimi 'oku fie ma'u aí. 'Oange kiante kinautolu ha ngaahi faingamālie lahi ke nau faiako ai mo fakamo'oni ke ola lelei. Fakakaukau'i angé 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni ki ho'ó ako mo ho hoá:

- Mou feako'i'aki 'a e kalama mo e ngaahi fo'i lea ko ia kuo mou akó.
- Akoako faiako 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí. 'I he kamata'angá, 'e faiako pē e kau faifekau fo'ou' 'i ha founa faingofua 'aupito, vahevahe ha fakamo'oni faingofua pē, pea mo lau ma'uloto ha ngaahi potu folofola kuo nau 'osi ako ma'uloto. Ko e kamata pē ke ma'u ange honau lotó mo tupulaki 'enau potó, te nau lava leva ke kau kakato mai ki hono ako'i 'o e kau fiefanongó.
- Akoako faka'aonga'i e leá ki he fetu'utaki 'i he ngaahi me'a angamaheni 'oku fakahoko 'e he kau faifekau.
- 'Ai ke mo fetokoni'aki 'i he ngaahi me'a ke fakalei'i' pea fai ia 'i he anga'ofa. 'Oku mahu'inga foki ke ke tali 'a e tokoni 'oku fai atú 'o 'oua na'á ke lotu mamahi ai.

Hanga 'o fakatokanga'i 'i he fakamatala mo'oni ko 'ení, 'a e founa hono tokoni'i 'e ha faifekau taukei ange 'a hono hoá.

Ko 'eku toki a'u atu pē ia ki he feitu'u hono ua ke u ngāue aí mo e tala mai 'e hoku hoá ko au te u fai 'a e pou pou fakalaumālie 'i he feitu'u te ma ma'u me'atokoni ai he efi'afi ko iá. Na'á ku fu'u ilifia 'aupito. Na'e fiefia ma'u pē hoku hoa 'oku kimu'á ke ne fai 'a e ako'i, pea na'á ku anga au ki hono fai pē ha ki'i kongá si'isi'i 'o e lēsoni' peá u fanongo ai pē ka ne fai 'e ia e lēsoni mo tali ha fa'ahinga fehu'i 'e fai mai.

Na'á ku feinga ke fakaloto'i hoku hoá ke ne fai 'a e pou pou fakalaumālie ka na'á ne fakalotolahi'i au ke u fai pē ia 'e au. Na'á ku akoako 'eku pou pou ka ne hanga 'o tokoni'i au.

'I he hokosia 'a e momeniti ko iá, na'á ku fakaava hake 'eku folofolá 'o lau mei he 3 Nifai vahe 5 mo e 7. Na'e faingata'a ka na'e lava pē ke u fakamatala'i hono 'uhinga na'á ku ongo'i ai na'e mahu'inga 'a e ngaahi potu folofola ne u filí, pea ne tau lelei 'eku mānavá he taimi na'e 'osi aí. Ko e taimi pē na'e fai mai ai ha fehu'i, na'á ku sio atu ki hoku hoá ke ne tali, ka na'e 'ikai lea ia. Ko e taimi ia ne u 'ohovale ai 'i he lava ke u tali mahino e fehu'i 'i he lea faka-Falaniseé. Na'á ku toe 'ohovale lahi ange 'i he hangē na'e 'ikai ke fakatokanga'i 'e he mēmipá ia 'a 'eku manavasi'i koe'uhí ko 'eku ngaahi pōto'i fetu'utaki. Na'e ma'u hoku lotó peá u 'ilo'i ta na'e sai ange 'eku lea faka-Falaniseé 'i he me'a na'á ku fakakaukau atu ki aí.

Na'e 'osi atu mo ha ngaahi uike mo e hokohoko atu pē hono tuku mai 'e hoku hoá ke u faiakó—'o a'u pē ki he taimi ne u pehē ai he'ikai ke u lava 'o faiakó, pea a'u pē ki he taimi mahalo na'á ne fifili ai pe te u lava koā 'o fai ia. Pea tupu mei he'ene fakalotolahi'i au ke u lea, fanongo, mo faiakó, na'e kamata ke toe vave ange 'a e fakalakalaka ki mu'a 'eku poto he leá, pea na'á ku ongo'i ai kuó u hoko ko ha me'angāue 'a 'etau Tamai Hēvaní kae 'ikai ko ha hoa fakalongolongo pē 'o ha faifekau 'e taha.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

- Kapau 'okú ke ngāue mo ha faifekau fo'ou, ko e hā e founa te ke lava 'o tokoni'i lelei ange ai ho hoá ke ne ako 'a e leá?
- Kapau ko ha faifekau fo'ou koe, ko e hā e fa'ahinga tokoni te ke kole mei ho hoa takí?

Ko Hono Ako 'o e Anga Fakafonuá mo e Leá

'Oku fekau'aki vāofi 'a e anga fakafonuá mo e lea fakafonuá. Ko 'ene mahino ko ē 'a e anga fakafonuá, 'e tokoni ia ki hono fakamatala'i 'a e 'uhinga 'oku faka'aonga'i ai 'a e leá 'i he founa ko iá. Feinga ke mahino e anga fakafonua 'o e kakaí koe'uhí ke ke lava 'o fakahoko 'a e ngaahi konga mahu'inga 'o e pōpoaki 'o hono toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleléi 'i ha founa 'e mahino kiate kinautolu.

Ko e taha 'o e ngaahi me'a mahu'inga taha te ke lava 'o fai ke ma'u ai 'a e falala mo e 'ofa 'a e kakaí, ko ho'o 'ai ke ke anga ki honau anga fakafonuá 'i he ngaahi founa 'oku fe'ungá. Kuo tokolahi ha kau faifekau kuo nau fai ia (vakai, 1 Kolinitō 9:20–23). Feinga ke ongo'i fiemālie pē 'a e kakaí 'iate koe mo ho'o leá.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

- Fakakaukau loto 'o hangē pē 'okú ke ngāue fakafaifekau 'i 'Ēsiá. Ko e teuteu 'eni ke ke ako'i ki ha tokotaha 'a e toetu'ú, pea 'okú ke 'ilo'i foki 'oku tui 'a e kau lotu Putá ki he toe tu'u mai ha laumālie 'o ha taha 'i ha sino kehe, hili 'ene pekiá. Te ke ako'i fēfee'i leva 'a e toetu'ú 'i ha fa'ahinga founa ke mahino ai ki he tokotaha fiefanongó 'oku faikehekehe 'aupito pē 'a e tokāteline ia ko 'eni mei ha toe tu'u mai 'i ha sino kehe? Ko e hā e ngaahi fo'i lea mo e ngaahi kupu'i lea 'e fie ma'u ke ke ako ke lava ai 'o fakahoko 'a e ngāue ko 'eni?
- Fakakaukau ki he tupu'anga 'o e kakai 'okú ke ako'i, 'i honau anga fakafonuá mo 'enau tui fakalotú. 'Ilo'i ha tafa'akí 'o honau tupu'angá 'e lava ke tupu mei ai ha'anau ma'u hala'i e ngaahi tokāteline 'o e ongoongoleléi. Palani ha ngaahi founa ke ako'i mahino ange ai e ngaahi tokāteline ko 'eni.

Ko e Me'afuaki 'o e Leá 'i he Ngaahi Lea Kehekehé

Fekumi ki he ngaahi me'afuaki 'o e Laumālié, kau ai 'a e me'afuaki 'o e leá 'i he ngaahi lea kehekehé mo e fakamatala 'o e ngaahi lea kehekehé. 'E tokoni 'eni kiate koe 'o laka ange 'i ha toe me'a kehe ke ke lea'aki pea mahino ange 'a e lea 'a e kakai 'i he fonua 'okú ke ngāue aí. He 'ikai ke ke ma'u 'a e me'afuaki ko 'eni ta'e kau ai ha'o ngāue; 'oku fie ma'u ke ke feinga ke ma'u ia 'i he ngāue. Ko e kongá 'o e fekumi ki he me'afuaki 'o e lea 'i he ngaahi lea kehekehé ko e ngāue mo e fāinga pea fai e me'a kotoa te ke lava ke ke ako 'a e leá. Falala 'e tokoni'i koe 'e he Laumālié 'i ho'o mo'ui'aki 'a e founa 'oku totonu ke ke mo'ui'akí pea fai 'a ho lelei tahá. Tui te ke lava 'o ma'u 'a e me'afuaki 'o e lea 'i he ngaahi lea kehekehé 'i hono 'uhinga mo'oni mo mahino tahá.

Ko e taimi ko ia 'okú ke ongo'i ai 'okú ke faingata'a'ia he feinga ke fakamatala'i mahino 'a e me'a 'oku 'i ho lotó, manatu'i 'oku lava ke lea 'a e Laumālié ki he loto 'o e fānau kotoa 'a e 'Otuá. Na'e akonaki 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'o pehē: "Ka 'oku 'i ai ha lea fakafonua 'e taha 'oku maheni mo e faifekau kotoa pē—'a ia ko e lea fakafonua 'o e Laumālié. 'Oku 'ikai ako ia mei ha ngaahi tohi na'e fa'u 'e he kau tangata potó pe

ma'u mei he lautohi pe ako ma'uloto. 'Oku hoko mai e lea 'o e Laumalié ki he taha ko e 'oku ne fekumi'aki hono lotó kotoa ke 'ilo'i e 'Otuá mo tauhi 'ene ngaahi fekau fakalangí. 'Oku lava 'i he'ene poto he leá ni 'o faka'atá kita ke te holoki e 'ā vahevahé, ikuna'i e ngaahi faingata'á mo ue'i 'a e loto 'o e tangatá" ("Oku Foaki Mo'ui 'e he Laumalié," *Tūhulu*, Sune 1997, 3).

Manatu'i 'Eni

- 'Uluaki ako 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi lēsoni 'okú ke ako'i 'i ho'o lea fakafonua totonú.
- Ako ke ke fakamatala'i e ngaahi tokāteline ko 'eni mo e ongo 'okú ke ma'u ki aí, 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí.
- Fa'ufa'u ha palani ako 'o e leá peá ke 'ahi'ahi'i ma'u pē ha ngaahi fakakaukau fo'ou 'i ho'o feinga ko ia ke fakalalakaka ho'o ngāue'aki e lea 'o e fonua 'okú ke ngāue aí.
- Fekumi ki he fakahinohino 'a e Laumalié ke tokoni ke mahino kiate koe peá ke fetu'utaki mo e kakai 'o e fonua 'okú ke ngāue aí.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakakaukau Ki Hono Akó mo Faka'aonga'i

Ako Fakatāutahá

- Toe vakai ki he ngaahi fokotu'u 'i he vahe ko 'eni. 'Ai ke ke 'ilo'i ha fo'i fokotu'u kuo te'eki ai ke ke 'ahi'ahi'i peá ke fokotu'u ha taumu'a ke ke 'ahi'ahi'i ia 'i he ngaahi 'aho si'i ka hoko maí.
- 'I ho'omou fakataha fakavahe hono hokó, fehu'i ange ki ha faifekau kuo taukei pea lelei 'ene leá, pe ko e hā e me'a na'á ne fai ke ako ai e leá.
- Lau pea alea'i e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Lisiate G. Sikotí: "Ka fepaki leva 'a e fāmilí pe tukufakaholó, anga fakafonua, pe ngaahi tō'onga mo'ui 'a e kakai pea mo e ngaahi akonaki 'a e 'Otuá, si'aki kinautolu. Ka fenāpasi leva 'a e tala tukufakaholó mo e anga fakafonua pea mo e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'ui, ta 'oku totonu leva ke pukenimā ia! ("To'o 'a e Ngaahi Me'a 'Okú ne Fakafe'atungia'i 'a e Fiefiá," *Tūhulu*, Nōvema 1998, 104). Fakakaukau ki he ngaahi founa 'oku kehe ai e anga fakafonua 'i he feitu'u 'okú ke ngāue ai, mei ho anga fakafonua 'o'ou. Hiki ha lisi 'o e ngaahi faikehekehé. Hili iá pea kohi'i ha anga fakafonua ai 'oku fepaki mo e ngaahi akonaki 'o e ongoongolelei. Fakakaukau'i e ngaahi anga fakafonua taki taha ko ia 'oku toé peá ke fakakaukau ki ha founa te ke lava 'o ngaohi ai kinautolu ke nau hangē ko ho anga fakafonua.
- Fokotu'u ha palani ako ke teuteu'i ai koe ke ke fai ha taha 'o e ngaahi me'a ko 'eni 'i he lea 'o e fonua 'okú ke ngāue ai:
  - Fai 'a e talanoa kia Siosefa Sāmitá.
  - Fakamatala fakanounou'i 'a e 3 Nifai 11.
  - Fakamatala fakanounou'i 'a e 'Alamā 32.
  - Fai 'a e talanoa kia Nifai mo e ngaahi lau'i peleti palasá (vakai, 1 Nifai 3–5).
  - Fakamatala'i e ngaahi kuonga fakakosipeli.
  - Vahevahe ha me'a na'á ke a'usia.
- Fa'u ha fanga ki'i kaati nouti ke hiki ai e ngaahi fo'i lea 'oku 'ikai te ke 'iló, 'i ha taha 'o e ngaahi lēsoní. To'o holo pē ia kae 'oua kuó ke ako kotoa kinautolu.

Ako mo e Hoá

- 'Ai ke mo fefaiako'aki mo ho hoá 'a e ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau 'i he lea 'o e fonua 'okú mo ngāue ai.
- Kole ki ho hoá ke ne fanongo ki ho'o pu'aki leá pea tokoni atu ke toe lelei ange.
- Fili e ngaahi talanoa pe ngaahi potu folofola te ke fie faka'aonga'i 'i ho'o faiakó. Akoako fakamatala fakanounou'i kinautolu 'i ho'o lea pē 'a'au.
- Toe vakai'i e ngaahi fakakaukau 'i he vahe ko 'eni. Mo alea'i e ngaahi fokotu'u te mo lava 'o faka'aonga'i 'i ho'o ako mo e hoá lolotonga e uike hoko maí.
- Kapau 'okú ke ako'i ha faifekau fo'ou, hanga 'o fakatokanga'i 'a e ngaahi taimi 'oku 'ikai mahino ai 'a e fakamatala ho hoá. Hiki ha lisi 'o e ngaahi fo'i lea, ngaahi kupu'i lea, pe kalama 'e tokoni ki ho hoá. Fakamatala'i pea akoako e founa faka'aonga'i 'o e ngaahi me'a 'oku 'i he lisi, 'i he ngaahi 'ekitiviti hoko mai kuo 'osi palani.

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouni

- Fakaafe'i mai ki he fakatahá ha ni'ihi 'oku nau lea'aki e lea fakafonua. Fokotu'utu'u te ako'i kinautolu 'e he kau faifekau 'i ha fanga ki'i kulupu iiki. Kole ki he kakai

Ngaahi Fakamatalá

'oku nau lea he lea fakafonuá, ke nau hiki ha ngaahi fakamatala pea nau toki 'omi ha'anau lau ki he lea 'a e kau faifekáu.

- Tomu'a vahe pē kimu'a ki ha faifekau 'e toko taha pe toko ua ke na fakamatala ki he ola lelei 'o 'ena ako 'a e leá. Tuku ke na vahevahe mai 'ena ngaahi fakakaukáu.
- Vahe ki ha faifekau kuo taukei ke ne fakamatala'i nounou ha kongá 'e ni'ihí 'o e leá 'oku fa'a faingata'a ki he kau faifekáu. Faka'ali'ali ha ngaahi sipinga 'o hono faka'aonga'i lelei 'o e leá pea fekau e kau faifekáu ke nau akoako ia.
- Tuku ke vahevahe atu 'e he kau faifekau ko 'enau lea fakafonuá 'ení, ha ngaahi 'ilo 'e 'aongá.

Palesiteni Fakamisioná

- 'Ai pē pea 'initaviu e kau faifekáu 'i he lea fakafonua 'oku nau akó.
- Kole ki he kau taki lakanga fakataula'eiki fakalotofonuá ke nau 'omai ha ngaahi fakakaukau ki ha founga 'e fakalelei'i ange ai 'e he kau faifekáu 'enau lea'aki e lea fakafonua ko iá.
- 'Ai ke ke 'ilo'i e ngaahi fehālaaki 'oku lahi taha e faitatau ai 'a e kau faifekau 'oku nau ako 'a e lea 'oku faka'aonga'i 'i ho'o misioná. Fai ha fakahinohino 'i he konifelenisí ki he anga hono fakatonutonu 'o e ngaahi fehālaaki ko 'ení.
- Ako'i ki he kau faifekáu e tokāteline 'o e ngaahi me'afaoaki fakalaumālié.
- Vakai'i ho'o kau faifekáu 'i he taimi 'oku nau faiako ai 'i he lea fakafonuá.
- Kumi ha ngaahi faingamālie ke ke ngāue'aki ai e lea fakafonuá mo ho'o kau faifekáu.

'E Founga Fēfē Ha'aku Faka'aonga'i Fakapotopoto 'a e Taimí?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau'i 'Eni

- 'E tokoni'i fēfē au 'e he ngaahi taumu'á ke u hoko ko ha faifekau 'oku ola lelei ange 'ene ngāué?
- Ko e hā e me'a 'oku totonu ke fakatefito ai 'eku ngaahi taumu'á?
- Ko e hā 'a e ngaahi me'angāue mo e ngaahi ma'u'anga tokoni 'oku ou ma'u ki hono fai 'o e palaní, pea 'oku ou faka'aonga'i fēfē kinautolu?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau?
- Ko e hā e founga 'oku ou tataki'aki e ngaahi fakataha palani fakauike mo faka'ahó?
- Te u 'ilo fēfē nai pe 'oku tokoni 'eku ngaahi taumu'á mo 'eku ngaahi palaní ke toe laka ange ai ki mu'a e ngāue 'a e 'Eikí?

Oku vahe koe ke ke fai e ngāue 'a e 'Eikí 'i ha feitu'u pau. Ko hono finangaló ke ke tokanga'i 'a e feitu'u 'okú ke ngāue aí 'i he 'ofa mo e tokanga lahi. Ko ho'o taumu'á ke tokoni'i 'a e kakai kehé ke nau ha'u kiate Ia 'o fakafou 'i he papitaisó mo e hilifakinimá.

Fai e me'a kotoa pē te ke lavá ke ke mavahe mei he feitu'u na'á ke ngāue aí kuo mālohi ange ia, 'i hono fakafehoanaki atu ki he tu'unga na'e 'i ai 'i ho'o 'uluaki a'u atú. 'E tokoni kiate koe 'a e ngaahi taumu'á 'oku mahu'ingamālié pea mo hono fakahoko fakalelei 'o e palaní ke fakakakato 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke ke faí. 'I ho'o tokanga'i 'a e kakai 'i he feitu'u 'oku vahe koe ki aí, te ke lipooti kiate Ia pea ki ho'o kau taki 'i he ngāue fakafaifekau 'o fekau'aki mo ho'o ngāué.

'Oku pehē 'i ho tohi uiui'i ki he ngāue fakafaifekau: "'Oku 'i ai foki 'a e 'amanaki te ke lí'oa ho taimí mo ho'o tokangá kotoa ke ngāue ma'á e 'Eikí, 'o 'ikai toe tokanga ki he ngaahi me'a fakafo'ituitui kehé. 'I ho'o fai e ngaahi me'a ko 'ení, 'e tāpuaki'i koe 'e he 'Eikí pea te ke hoko ko ha fakalaloa pea mo ha talafekau 'aonga 'o e mo'oní. 'Oku 'iate koe 'a 'emau falalá pea 'oku mau lotua 'e faitokonia koe 'e he 'Eikí ke ke feau ho ngaahi

Ngaahi Fakamatala

fatongia 'i hono fakahoko 'o e ngāue toputapu ko 'eni.' 'E tokoni'i koe 'e he vahe ko 'eni ke ke 'ilo 'a e founga 'e lava ke tokoni ai ki ha kakai tokolahi ke nau tali 'a e ongoogolelei kuo toe fakafoki mai, 'a hono fokotu'u 'o ha taumu'a, palani, pea mo hono fai 'o e lipoti.

'Ekitiviti: Ako Fakatūtaha pe Ako mo e Hoá

Lau 'a e Sēkope 5:11–13, 61–64, 74–75, pea tali e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā e ongo 'oku ma'u 'e he 'Eiki ki He'ene fānaú?
- Ko e hā e fa'ahinga ngāue 'oku fie ma'u 'e he 'Eiki mei He'ene kau tamaio'eiki?

Ngaahi Tu'unga 'o e Fakalalakaká ki he Fakauli

Mahalo pē kuó ke fifili pe ko e fē 'a e fatongia mahu'inga taha 'i he ngaahi fatongia lahi 'okú ke ma'ú. Kuo pau ke mahino kiate koe ho'o taumu'a pea ke 'ilo 'e lava ke tokoni'i koe 'i ho'o faka'aonga'i 'aonga e taimi, ke ke fakahoko 'a e taumu'a ko 'eni kae toki lava ke ke tali e fehu'i ni.

Ko ho'o taumu'a ke fakaafe'i ha ni'ihī kehe ke nau ha'u kia Kalaisi 'aki ho'o tokoni'i kinautolu ke nau tali 'a e ongoogolelei kuo toe fakafoki mai 'o fakafou 'i he tui kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei, fakatomalá, papitaisó, ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea mo e kātaki ke a'u ki he ngata'angá. Kuo ma'u 'e he Siasí ha ngaahi tu'unga 'o e fakalalakaká, ke tokoni kiate koe ke tuku taha ho'o tokangá ki he fo'i taumu'a ko 'eni. 'I ho'o tokanga taha ki he ngaahi tu'unga ko 'eni 'o e fakalalakaká, te ke tokoni ai ki he kakaí ke nau fakalalakaka 'o a'u ki ha'anau papitaiso, hilifakinima, hokohoko atu e mālohi he Siasí, pea nau ului mo'oni.

Ngaahi Tu'unga 'o e Fakalalakaká ki he Lekōti mo e Lipōti

- Kau fiefanongo kuo papitaiso mo hilifakinimá
- Kau fiefanongo kuo fokotu'u honau 'aho papitaisó
- Kau fiefanongo ne ma'u lotu sākalameniti
- Ngaahi lēsoni ne ako'i ki he fiefanongó lolotonga 'oku 'i ai ha mēmipá
- Ngaahi lēsoni kehe ne ako'i
- Kau fiefanongo 'oku fakalalakaká
- Ni'ihī ne fai hono fakafetu'utaki mai pea kuo 'osi fakafetu'utaki ki ai
- Kau fiefanongo fo'ou
- Ngaahi lēsoni kuo ako'i ki he kau papi ului fo'ou mo e kāingalotu māmālohí

'Oku hanga 'e he ngaahi tu'unga ko 'eni 'o e fakalalakaká 'o tala mai 'a e ngaahi me'a 'oku hokó pea mo e ngaahi tūkunga 'okú ne fakahā mai 'a e fakalalakaka 'a ha taha ke a'u ki he fakaului mo'oni. 'Oku 'oatu 'i lalo hano fakamatala'i fakanounou 'o e tu'unga takitaha 'o e fakalalakaká:

Kau fiefanongo ne papitaiso mo hilifakinimá: Ko e papi ului taki taha kuó ne ma'u 'a e ouau 'o e papitaisó mo e hilifakinimá.

Kau fiefanongo kuo fokotu'u honau 'aho papitaisó: Ko e fiefanongo taki taha kuó ne lotu ke papitaiso mo hilifakinima ia 'i ha 'aho pau.

Kau fiefanongo kuo ma'ulotu sākalameniti: Ko e fiefanongo taki taha kuó ne 'osi ma'ulotu sākalameniti.

Ngaahi lēsoni ne ako'i ki he fiefanongó lolotonga 'oku 'i ai ha mēmipa: Ko hono fakakātoa 'o e ngaahi lēsoni ne ako'i ki he kau fiefanongó lolotonga 'oku 'i ai ha mēmipá. 'Oku fá'a kau 'i ha fo'i lēsoni 'a hono ako'i ha tefito'i mo'oni 'e taha pe ua 'o e ongoongolelei mei he ngaahi lēsoni, fua lotu mo ha lotu tuku, pea mo e ngaahi fakaafe ke fai ha ngaahi tukupā. 'Oku 'ikai fie ma'u ia ke ako'i kotoa e ngaahi tefito'i mo'oni 'o ha lēsoni pea toki lau ia ko ha lēsoni kakato. 'E lava pē ke fakafuofua'i 'a e 'aonga 'o ho'o faiakó mei he tupulaki e tui 'a e kau fiefanongó ki he Fakamo'uí, fakatomala mei he'enua ngaahi maumau fonó, mo 'enua teuteu fakamātoato ke tali 'a e ouau 'o e papitaisó mo e hilifakinimá.

Ngaahi lēsoni kehe ne ako'i: Ko e lahi fakakātoa 'o e ngaahi lēsoni ne ako'i ki he kau fiefanongó ka na'e 'ikai ke 'i ai ha mēmipá.

Kau fiefanongo 'oku fakalalakaká: Ko e tokolahi fakakātoa 'o e kau fiefanongo na'e ako'i kiate kinautolu ha lēsoni 'e ua pe lahi ange ai pea 'oku nau tauhi 'enua ngaahi tukupā hangē ko e lotú, laukonga mei he Tohi 'a Molomoná, ma'ulotú, mo e teuteu ki he papitaisó pea mo e hilifakinimá. Ko e kau fiefanongo ko ia 'oku nau loto fiemālie ke kei hokohoko atu pē 'enua ako ki he ongoongolelei ka oku nau lolotonga feinga ke tauhi e ngaahi tukupaá, 'oku 'ikai ui ia heni ko e kau fiefanongo 'oku fakalalakaká. 'Oku lau kinautolu ia ko e kau fiefanongo fo'ou pe ko e kau fiefanongo kehe.

Ni'ihī ne fai hono fakafetu'utaki mai kuo ma'u pea kuo fetu'utaki ki ai: Ko e tokolahi fakakātoa 'o e ni'ihī ne fai hono fakafetu'utaki maí, 'a ia kuó ke 'osi fetu'utaki ki ai pea kuo 'osi ako'i pe kole ha taimi pau ke ke toe foki atu ai. Ko ho'o fetu'utaki pē ki ha taha na'e fai hano fakafetu'utaki mai, 'oku to'o leva 'a e tokotaha ko iá mei he kulupu 'o e ni'ihī ne fai hono fakafetu'utaki maí, 'o hoko ia ko ha fiefanongo fo'ou, pea 'oku faka'ilonga'i leva ia ke hokohoko atu e ngāue ki ai, pe ko hano to'o hono hingoá mei he lisi 'o e kau fiefanongó. 'Oku toe lau pē kuo fai ha fetu'utaki ki ha taha ne fai hono fakafetu'utaki mai kapau kuo tu'o lahi 'a e feinga kae 'ikai pē ke lava ha fetu'utaki ki ai pe ko ha'o 'ilo'i 'oku 'ikai ko e tu'asila totonú ia. 'Oku toe fakafoki pē 'a e ni'ihī ko 'eni ne fai hono fakafetu'utaki maí ki he 'ōfisi 'o e misioná fakataha mo ha ki'i tohi 'o fakamatala'i ai hono 'uhinga na'e 'ikai lava ai 'a e fetu'utaki ki ai.

'Oku 'uhinga 'a e tokolahi fakakātoa 'o e ni'ihī ne fai hono fakafetu'utaki maí, ki he ni'ihī kātoa ne fai hono fakafetu'utaki mai pea kuó ke 'osi ma'u ka 'oku te'eki ai ke fai ha fetu'utaki ki ai ('a e ni'ihī ko ia na'e fai hono fakafetu'utaki mai 'e he kāingalotú, kau fiefanongó, hetikuota 'o e Siasí, mo ha ni'ihī kehe pē.)

Kau Fiefanongo Fo'ou: Ko e tokolahi fakakātoa 'o e ni'ihī fakafo'ituitui kuo 'osi fai ki ai ha lēsoni pea na'á ne tali ke toe fai ange ha 'a'ahi 'i ha taimi pau.

Ngaahi lēsoni kuo ako'i ki he kau papi ului fo'ou mo e kāingalotu māmālohí: Ko e lahi fakakātoa 'o e ngaahi lēsoni na'e ako'i ki he kau papi ului 'oku si'i hifo 'i he ta'u 'e tahá 'enua kau ki he Siasí pea ki he kāingalotu māmālohí.

'I ho'o fokotu'u ho'o ngaahi taumu'á mo fá'u ho'o ngaahi palaní, hanga 'o fakafuofua'i 'a e me'a 'okú ke fai 'o fakatatau ki hono fakalahi mai 'i ho'o ngaahi ngāué 'a e tokolahi 'o e kakai 'oku fakafongá 'i he ngaahi tu'unga taki taha ko 'eni 'o e fakalalakaká. 'Oku totonu ko ho'o taumu'á ke toe tokolahi ange 'a e kakai 'i he tu'unga kotoa pē 'o e fakalalakaká.

Te ke fai 'e koe ha ngaahi me'a lahi 'oku 'ikai ke fakamatala'i atu ia 'i he ngaahi tu'unga 'o e fakalalakaká, hangē ko e fetu'utaki ki he kakaí 'i he halá pe ako fakatāutahá mo e ako mo e hoá. 'Oku tokoni e ngaahi 'ekitiviti mahu'inga ko 'eni ki ha tu'unga

Ngaahi Fakamatalá

fakalalakaka 'e taha pe toe lahi ange ai. Hangē ko 'ení, ko e taimi ko ia 'okú ke ako'i ai 'a e kau fiefanongo ko e kumi pē 'e koé, 'okú ke tānaki atu ha kau fiefanongo fo'ou ki he kulupu 'okú ke ako'í. 'Ikai ko ia pē, ka 'e hanga 'e he lelei 'o ho'o founa ako fakatāutahá mo ho'o ako mo ho hoá, 'o 'ai ke laka ki mu'a 'a ho'o malava ko ia ke faiako'aki 'a e Laumālié, 'a ia te ne hanga 'e ia 'o tāpuekina 'a ho'o kau fiefanongo fo'ou mo ho'o kau fiefanongo 'oku fakalalakaká. 'E hanga 'e he mālohi 'o ho'o kumí mo ho'o ako'í 'o tākiekina 'a e tu'unga kotoa 'o e fakalalakaká ki he lelei. Fakafuofua'i kotoa e me'a 'okú ke faí 'o makatu'unga 'i ha'ane fakalahi atu ki he tokolahi 'o e kakai 'i he ngaahi fa'ahinga ko 'ení. Kapau 'oku 'ikai te ke lava mo ho hoá 'o sio ki ha tokoni 'a ha fa'ahinga 'ekitiviti 'i he ngāue fakafaifeaká ki hono fakatokolahi mai 'o e kakai 'i ha tu'unga fakalalakaka 'e taha pe lahi ange ai, 'oku fie ma'u leva ke ke fehu'i pe 'oku 'aonga koā ke fakamoleki ho taimi 'i he 'ekitiviti ko iá.

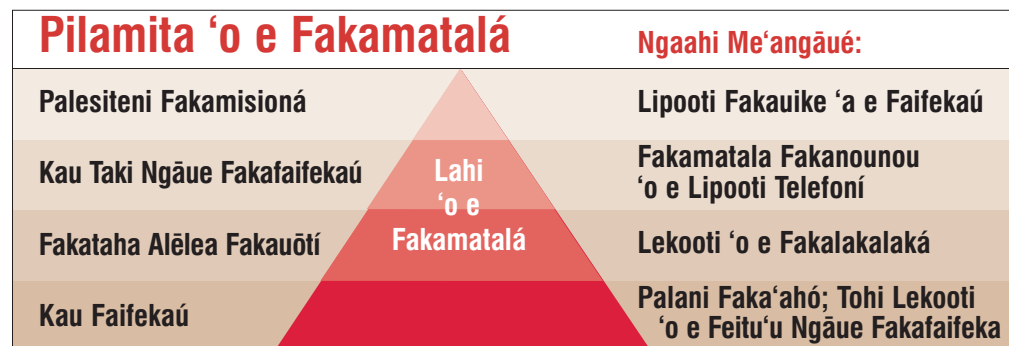
'Ekitiviti: Ako mo e Hoá

Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e 'ekitiviti kotoa pē fekau'aki mo e ngāue fakafaifeaká 'a ia kuó ke fakahoko 'i he 'aho 'e tolu kuo hilí. 'I he 'ekitiviti taki taha, fakapapau'i angé pe na'e 'i ai ha'ane kau lelei ki ha taha 'o e ngaahi tu'unga 'o e fakalalakaká. Kapau na'e 'i ai, tohi'i 'a e 'io he tafa'aki. Kapau na'e 'ikai, tohi'i e 'ikai. Ko e 'ekitiviti taki taha na'e 'io, fakamatala'i e founa na'e 'aonga ai. Ko e 'ekitiviti taki taha na'e 'ikai, fakakaukau pe ko e hā hono 'uhinga na'á ke fai ai iá pea te ke hoko atu nai hono fai 'o e 'ekitiviti ko iá 'i he kaha'ú pe 'ikai. Alea'i mo ho hoá ho'o lisí peá ke fakamatala'i ange hono 'uhinga na'á ke faka'ilonga'i 'io ai 'a e ngaahi 'ekitiviti 'e ni'ihí pea 'ikai 'a e ni'ihí. Alea'i e ngaahi 'ekitiviti 'e fie ma'u ke ta'ofi hono fakahokó.

Tohi Lekooti 'o e Feitu'u Ngāue Fakafaifeaká pea mo e Ngaahi Me'angāue ki hono Fai 'o e Palani mo e Lipōti

Na'e akonaki 'a Molonai 'o fekau'aki mo kinautolu na'a nau kau ki he Siasí 'o fakafou 'i he papitaisó mo e hilifakinimá, 'o ne pehē, "Pea na'e tohi honau ngaahi hingoá, koe'uhí ke manatu'i mo fafanga kinautolu 'aki e folofola lelei 'a e 'Otuá, koe'uhí ke taki 'a kinautolu 'i he hala totonú" (Molonai 6:4).

Kuo foaki kiate koe ha ngaahi me'angāue ke tokoni atu 'i hono lekooti 'o e ngaahi fakamatala mahu'inga kau ki he kakai 'okú ke ako'í. 'E toe tokoni foki e ngaahi me'angāue ko 'ení ke ke lava 'o vahevahe 'a e lahi totonu 'o e ngaahi fakamatalá mo kinautolu 'oku nau fie ma'u iá, 'o hangē ko ia 'oku 'oatu 'i he sīpinga 'i laló.

'Okú tauhi e ngaahi me'angāue ko 'ení mo e ngaahi fakamatala kotoa pē 'oku fie ma'u ki hono fai 'o ho'o ngāue, 'i he tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifeaká pea mo e Palani Faka'aho 'a e Faifeaká. 'Okú fokotu'utu'u e tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifeaká 'o peheni:

- **Mape 'o e Feitu'ú**
  - Mape 'o e feitu'ú mo e fakahinohino 'o e ngaahi ngata'anga fakafeitu'ú
- **Ngaahi Lekooti 'o e Fakalalakaká**
  - Ngaahi foomu ki he Lekooti 'o e Fakalalakaká
- **Kau Fiefanongo Kuo Fokotu'u Honau 'Aho Papitaiso mo e Hilifakinimá**
  - Ngaahi foomu ki he Lekooti 'o e Ako'í
- **Kau Fiefanongo 'Oku Fakalalakaká**
  - Ngaahi foomu ki he Lekooti 'o e Ako'í
- **Kau Fiefanongo Fo'ou mo e Kau Fiefanongo Kehé**
  - Ngaahi foomu ki he Lekooti 'o e Ako'í
- **Ni'ihí 'e Malava ke Fiefanongó**
  - Ngaahi foomu ki he Ni'ihí 'e Malava ke Fiefanongó
  - Ngaahi lekooti 'o e ni'ihí ne fai honau fakafetu'utaki mai 'o fakafou 'i he mītiá mo e ngaahi founa kehé
- **Kau Fiefanongo Kimu'á**
  - Ngaahi foomu ki he Lekooti 'o e Ako'í
- **Kau Papi Ului Fo'ou mo e Kāingalotu Māmālohí**
  - Ngaahi foomu ki he Lekooti 'o e Ako'í
- Ngaahi foomu ki he Lisi 'o e Kau Toki Papi Ului mo e Ngāue ke Fai Kiate Kinautolú
- **Fakamatala Fekau'aki mo e Uōtí mo e Misioná**
  - Tu'asila 'o e kāingalotu 'i he uōtí
  - Lisi 'o e kāingalotú mo e ngaahi fatongia 'oku nau fua 'i he uōtí
  - Taimitēpile 'o e ngaahi fakataha'anga 'a e uōtí mo e kau faifekau
  - Lisi 'o e ngaahi fānili 'oku mēmipa pē hanau ni'ihí
  - Tu'asila 'o e kau faifekau 'i homou vāhengá pe souní
- **Tu'unga Fakatakimu'á**
  - Ngaahi Fakamatala Fakanounou 'o e Lipooti Telefoni
- **Fakamatala ki he Feitu'u Ngāue Fakafaifekau**
  - Fakamatala fekau'aki mo e 'api nofo'angá
  - Founa fefononga'akí
  - Fale kosi 'ulú
  - Fale foó
  - Ngaahi feitu'u fai'anga fakataú
  - Ngaahi feitu'u ke faka'ehi'ehi mei aí
  - Ni'ihí ke fetu'utaki ki aí

Ko e Tohi Lekooti 'o e Feitu'u Ngāue Fakafaifekau

Ko e feitu'u kotoa pē 'oku fakahoko ai 'a e ngāue fakafaifekau, 'oku 'i ai 'enau tohi lekooti 'o e feitu'ú, 'a ia 'oku hoko ia ko e lekooti tu'uloa 'o ho'o ngaahi ngāue 'oku fakahoko mei he 'aho ki he 'ahó. Hiki ma'u pē ke kakato 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga faka'ahó, peá ke sio fakauike ki ai lolotonga ho'omo fakataha palani fakauiké. Tauhi ia ke mau, kakato 'o a'u mai ki he taimi lolotonga, pea totonu foki koe'uhí ka ha'u ha faifekau he kaha'ú te ne lava pē ke ngāue 'o hoko atu 'i he ngāue na'e ue'i koe 'e he Laumālié ke ke fakahokó. 'Alu mo ho'o tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau ki he ngaahi 'initaviú pe ngaahi konifelenisi fakasouni kapau 'e fakaafe'i koe ke fai pehē, he 'e lava ke toe vakai'i ia 'e he kau taki ngāue fakafaifekau pea nau tokoni'i koe 'i he founa 'aonga taha ke ke faka'aonga'i ai iá.

'Oku totonu ke ke vakai ki he kongá 'e ni'ihí 'o e tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau lolotonga ho'o sio ko ia pe 'oku kakato ho'o ngaahi palani mo fai ha ngaahi fetongi ki aí. 'Alu mo ho'o tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau ki he ngaahi konifelenisi fakasouni mo e ngaahi 'initaviú koe'uhí ke lava 'e he kau taki ngāue fakafaifekau 'o fai hano vakai'i. 'Oku totonu ke tuku pē 'a e tohi ko 'eni 'i ho 'api nofo'angá 'i he taimi 'okú ke hiki ai ki ha feitu'u 'e taha koe'uhí ke lava 'e he kau faifekau 'e hiki atu ki ai he kaha'ú ke ne faka'aonga'i 'a e fakamatala aí.

Tauhi 'i ho'o tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau ha ngaahi lekooti 'o e kakai kotoa pē 'okú ke ngāue mo iá, 'a ia 'oku totonu mo kakato 'o a'u mai ki he taimi lolotongá. 'Oku hoko hake heni hano fakamatala'i 'o e ngaahi me'angāue 'oku 'oatú:

Lekooti 'o e Ako'i: 'Oku tokoni atu 'a e foomu ko 'ení ke ke hiki ai 'a e ngaahi fakamatala faka'auliliki 'o e fakalalakala 'a e kau fiefanongó, kau toki papi uluí, mo e kāingalotu māmālohi 'okú ke ako'i.

- Fakamatala fakatāutahá.
- Ngaahi 'aho papitaisó mo e hilifakinimá.

Lekooti 'o e Ako'i

SIASI 'O
SISU KALAISI
'O E KAU MĀON'ONI
'I HE NGAAHI 'AHO
KIMU NI

Feitu'u ngāue fakafaifekau Uti'i pe kolo Siteiki pe vahetouá

Fakamatala Fakafotutui (Vakai ki he tafataki 'e taha ki ha fakamatala fakafotutui lahi ange.)

(Ngaahi) hinga'o 'e tokotaha pe ongo mātua mali	*Faga hinga'i ne' Ako'i	Aho 'o e fofu'ofu' motua	Aho 'o e fofu'ofu' fofu'ofu'	Aho kuo fofu'ofu'ulu ke papitaiso ai	Aho ne' papitaiso 'o e	Aho hilifakinimá	Hinga'o 'o e fāna'u (E lava ke hiki mo ha toe ngaahi hinga'o 'i he konga ko e Fakamatala 'o e Histōlā, 'i he tafataki 'e taha 'o e fōmú ni)	Tau motua	Tau motua	Tau motua
Turasá	Fika telefoni	Ongo faifekau ne na kamata e akoi								
Hinga'o 'o e kau fakatehi mo e kau faisako fakatapi pe faisako 'a'ahi	Fika telefoni	Turasá								

*Fahinga ne Ako'i: F= Fiefanongó; TP: Toki papi; MM = Māmālohi M = Mēmipa; FMN = Fāmili 'oku mēmipa pé hana'u ni'ni

'Aho Ne Ako'i ai e Ngaahi Lēsoni mo e Tefito'i Mo'oni (Siakale'i kapau na'e 'i ai ha mēmipa 'i hono ako'i.)				Turunga 'o e Ngaahi Tukupā pe Ngaahi 'Ektiviti ma'e e Fiefanongó pe 'Ulu 'o e Fāmili			
Pāpōaki 'o e Ongongoolei Kuo Toe Fakafoki Mai	Kimu'a Papitaisó	Hilifakinimá	Ngaahi Fekau	Kimu'a Papitaisó	Hilifakinimá	Turunga 'o e Ngaahi Tukupā pe Ngaahi 'Ektiviti ma'e Fiefanongó	Ngaahi 'Ektiviti ma'e Fiefanongó
Ko e 'Otua 'a 'Etau Tamai Hévatu' otá			Talangofuá				Laukonga mei he Tohi 'a Molomóná
'Oku 'āpū'ekina 'e he Ongongoolei 'a e Ngaahi Fāmili			Fa'a lotu				Lotua 'a Sioeseta Sārita mo e Tohi 'a Molomóná
Ko e ngaahi suonga fakakō'sepeli			Ako 'a e fofotofá				'A'u ki he houlotu sākalamēniti mo e ngaahi fakatahaanga kehé
Ko e Nga'uo Fakafaifekau 'a e Fakamotui 'i he māmāni			Tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mi'ōni'oni				'A'u e fāna'u ki he Palameli, Kau Talavou pe Kau Finemū
Ko e Hé Fakaaufulu mei he Mo'oni			Papitaisó mo e hilifakinimá				Fakafelōaki 'a e fāmili mo e kaungāméa ki he kau faifekau
Ko Hono Toe Fakatōki Mai 'o e Ongongoolei Sioeseta Sārita			Muimui ki he palōfita				'A'u ki ha ouau papitaiso
Ko e Tohi 'a Molomóná			Tauhi e Ngaahi Fekau 'e Hongofulu				Feliloaki mo e pipōpe mo e kau mēmipa 'o e fakataha akēka 'o e uti'i
Lotu, Laumālie Mā'oni'oni			Mou'aki 'e fono 'o e angamā'á				Fakafutufaki ha fofu'ofu' fakakaungāméa mo e kāingalotu 'o e uti'i
Palani 'o e Fakamo'ui			Talangofua ki he Lea 'o e Potó				Tauhi 'a e Ngaahi Fekau 'e Hongofulu
Mou'aki ki mu'a 'i he māmāni			Tauhi e fono 'o e vahehongofulu				Mou'aki e fono 'o e angamā'á
Ko e Fakatupú			Tauhi e fono 'o e 'aukai				Mou'aki 'a e Lea 'o e Potó
Taufā'ama ke Fāli pea mo e Hingá			Fā'anga hono fakatōki 'o e hōngofulu mo e ngaahi fa'aki				Mou'aki e fono 'o e vahehongofulu
Ko 'etau motui 'i he māmāni			Talangofua mo fakapa'apa ki he lao				Mou'aki 'a e fono 'o e 'aukai
Ko e Fakale'i			Ngaahi Fonó mo e Ngaahi Ouau				Tauhi e lao 'o e fonua
Ko e ma'ama 'o e ngaahi laumā'ā'á			Lakanga fakataule'eki mo e ngaahi houlotu				Initivu ke papitaiso mo hilifakinima
Toetou' fakamā'ā'á pea mo e mou'afeta'amate			Ngāue fakafaifekau				Fakafelē e ngaahi kaungāméa mo e fāmili ke omi ki honau papitaiso mo e hilifakinimá
Ngaahi pulē'anga 'o e ngā'au			Mali'ā'ongatá				Papitaiso pea hilifakinima
Ongongoolei 'o Sisu Kalaisi			Ngaahi tempakó mo e histōlā fakafāmili				Lotu fakatāutaha mo ako fakaha 'a e fofotofá
Fakama'a mei he angahalá			Ngāue Tokoni				Lotu fakafāmili fakaha mo ako 'a e fofotofá
Tui kia Sisu Kalaisi			Falākó mo e akó				Fakahoko fakauke 'a e efali fakafāmili 'i api
Fakatomalá			Kātaki ki he ngata'angá				Matu 'a e lakanga fakataule'eki
Papitaisó, ko 'etau ulu'aki fuskavá			Fakamanatu 'a e Ngaahi Fehui 'a e Initivu Papitaisó				Matu ha ulu'i faka-Siasi
Ko e me'aloaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni							Kau ki he papitaiso fakafotonga
Kātaki ki he ngata'angá							

(Vakai ki he tafataki 'e taha ki ha fakamatala fakafotutui lahi ange.)

© 2004 F.R. 8102, 8103, PAAKI 'I HA USA, 30087 900

(I Mu'a)

- Ko ha lekooti 'o e taimi na'á ke ako'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mei he ngaahi lēsoni taki taha 'e nimá pea kapau na' e 'i ai ha mēmipa lolotonga 'a e ako'i. 'Oku 'ai 'e he konga ko 'ení ke faingofua ho'o faka'ilonga'i ke 'ilo'i e ngaahi lēsoni 'okú ke ako'i 'i ho'o fulifulihi holo hono ako'i kinautolú, 'o tatau ai pē pe ko e hā e fakahokohoko 'okú ke ako'i 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni.
- Te ke lava pē ke faka'ilonga'i ke 'ilo'i e ngaahi lēsoni na'e ako'i kimu'a he papitaisó mo e ngaahi lēsoni ko ia na'e ako'i hili 'a e papitaisó.
- Ko ha lekooti 'o e tūkunga 'o e ngaahi tukupā 'oku fie ma'u ke tauhi 'e he kau fiefanongó. 'I he konga ko 'ení, 'okú ke lekooti ai 'a e 'aho na'á ke fai ai 'a e fakaafé pea ke faka'ilonga'i pe na'a nau tauhi ma'u pē 'a e tukupā.

Ngaahi Fakamatala

Lolotonga ho'o fakataha palani fakauike, te ke hiki ai ho'o ngaahi taumu'a fakauike 'i he peesi 'o e Ngaahi Taumu'a Fakauike 'i he Palani Faka'aho 'a e Faifeka'u, 'oku ha atu 'i lalo.

- Taumu'a fakauike ki he tu'unga taki taha 'o e fakalalakala.
- Ngaahi ola lolotonga ki he uike. 'Oku 'asi 'i he taimitepile faka'aho 'a e ngaahi ola ki he 'aho ko ia. 'Oku hiki mai ki heni 'a e fika fakakatoa 'o e uike taki taha.

- Hingoa 'o e kakai 'oku hangehangē te nau tokoni atu kiate koe ke a'usia ho'o ngaahi taumu'a (kau fiefanongo 'oku fakalalakala, kau fiefanongo fo'ou). Fokotu'u ha taumu'a ki he me'a 'oku ke 'amanaki 'e hoko ki he kakai ko 'eni (ma'ulotu, lau e Tohi 'a Molomoná, fokotu'u ha 'aho papitaiso, mo e ala me'a pehe).
- Feitu'u ke hiki ai 'a e ngaahi taumu'a fakatautaha pe ngaahi taumu'a mo e ho'a.

Te ke faka'aonga'i he 'aho taki taha 'a e taimitēpile faka'ahó ki ho'ó palaní mo ho'ó malangá, 'o hangē ko ia 'oku 'oatu 'i laló:

- Ko ha taimitēpile faka'aho 'e lava ke ke hiki ai 'a ho'ó ngaahi taimi ako'í, ngaahi fakatahá, mo e ngaahi 'ekitiviti he kumí. Palani ke 'i ai ha 'o ngaahi 'ekitiviti 'aonga 'i he houa kotoa pē 'o e 'ahó. 'Oku toe 'oatu foki mo e feitu'u ke hiki ai ho'ó ngaahi palani talifakí.
- Feitu'u ke ke hiki ai e ngaahi ngāue 'oku fie ma'u ke ke fai (telefoni ke fai, kakai ke ke fetu'utaki ki ai, ngaahi teuteu ki he lēsoní, vakai'í 'o e ngaahi tukupaá, mo e ngaahi me'a pehē).

- Feitu'u ke hiki ai e me'a te ke ako 'i ho'ó teuteu ki ho'ó ngaahi taimi ako'í.
- Ngaahi taumu'a faka'ahó mo e ngaahi ola lolotonga kuó ke fili ki he ngaahi tu'unga 'o e fakalalakaká.

Lipooti Fakauike 'a e Faifekau: 'Oku 'oatu 'e he lipooti ko 'ení ha faingamālie ke ke fakamatala hangatonu ai ki ho'ó palesiteni fakamisioná 'a e ngaahi ola ho'ó ngāue fakafaifekau pea mo ha toe ngaahi me'a fakatāutaha pē 'okú ke fie ma'u ke vahevahe mo ia. 'I ho'ó fai 'a e tohi ko 'ení, fakahā pē 'a e me'a pau 'okú ke fie lipōtí, kae 'oua na'á ke fakakaukau 'oku fie ma'u ke ke fakafonu kotoa e feitu'u'oku faka'atā atú. Ko ia tokotaha pē te ne lau e tohi ko 'ení, ko ia, ongo'i tau'atāina ke ke fakahā e me'a 'okú ke loto ke talaangé.

Ngaahi Fakamatalá

Ko e Founa Hono Fokotu'u 'o e Ngaahi Taumu'a

'Oku tala 'e he'etau ngaahi taumu'a 'a e ngaahi holi 'o hotau lotó pea mo e mahino 'oku tau ma'u fekau'aki mo e me'a te tau lava 'o fakahokó. 'Oku fakafou 'i he'etau ngaahi taumu'a mo e ngaahi palaní, 'a hono liliu ko ia 'etau ngaahi 'amanaki ke hoko ko ha ngāue. Ko e fokotu'u taumu'a mo e palaní, ko ha ongo ngāue ia 'oku fai 'i he tui. Fa'a lotu pea fokotu'u e ngaahi taumu'a ko ia 'oku hoa mo e fekau 'a e Fakamo'u'i ke "fakalotu'i 'a e ngaahi pule'anga kotoa pē, 'o papitaiso 'a kinautolu 'i he huafa 'o e Tama'i, mo e 'Aló, mo e Laumālie Mā'oni'oni'" (Mātiu 28:19).

Fokotu'u ha ngaahi taumu'a ki he tu'unga taki taha 'o e fakalalakaká. 'E lava pē foki ke ke fokotu'u ha ngaahi taumu'a ki ho'o fakalalakaka fakatāutahá. Fai e me'a kotoa pē te ke lavá ke a'usia ho'o ngaahi taumu'a lolotonga ko iá 'okú ke kei faka'apa'apa'i pē e tau'atāina 'a e ni'ihi kehé. Ko e me'afua taupotu 'o e lavame'a 'oku 'ikai ngata 'i hono a'usia 'ata'atā pē 'o e ngaahi taumu'a, ka 'i he tokoni 'okú ke fai pea mo e fakalalakaka 'a kinautolu 'okú ke ako'i pe fakafeohi ki aí. Ko e ngaahi taumu'a ko ha ngaahi founa ia ke tokoni kiate koe ke ke fakahoko ha lelei lahi 'i he lolotonga 'o e fānau 'a e Tamai

Hēvaní. 'Oku 'ikai totonu ke faka'aonga'i kinautolu ke hoko ko ha me'a ke fakatokanga'i ai koe.

Ko e ngaahi taumu'a ko ia 'oku fakakaukau'i fakalelei, te nau 'oatu kiate koe ha fakahinohino 'oku mahino pea tokoni'i koe ke ke faka'aonga'i ho ngaahi 'aho 'okú ke ngāue aí ki he ngaahi 'ekitiviti ko ia 'e tokoni'i ai e kaka'i ke fakamālohia 'enu tui ki he Fakamo'u'i pea nau fakalalakaka 'o a'u ki hanau papitaiso, hilifakinima, pea ngāue mālohi 'i he Siasí. 'E tokoni e ngaahi taumu'a 'oku faingata'á ke toe ola lelei ange ho'o ngāue pea te ke laka ai ki mu'a mo tupulaki. Muimui 'i he ngaahi fakahinohino 'oku 'oatu 'i laló 'i he taimi 'okú ke fokotu'u ai ho'o ngaahi taumu'a:

- Muimui ki he Laumālié.
- Tuku taha ho'o tokangá ki he ngaahi tu'unga 'o e fakalalakaká.
- Tuku taha ho'o tokangá ki he kaka'i. Neongo te ke ngāue'aki ha ngaahi mata'ifika, kae 'ai ke ke lava 'o poupou'i ho'o ngaahi fiká 'aki 'a e hingoa 'o e kaka'i 'i he taimi 'e lava aí.
- 'Ai ke pau mo mo'oni, ka ke fokotu'u e ngaahi taumu'a ko ia te ke laka ai ki mu'a.
- Fokotu'u ha ngaahi taumu'a fakauike mo faka'aho.
- Fokotu'u ha ngaahi taumu'a ki ho'o ako fakatāutahá pe ako mo e hoá, kau atu ki ai e leá kapau 'okú ke ako ha lea muli.
- Fakafuofua'i ho'o fakalalakaka 'i he 'aho taki taha, uike taki taha, pea 'i he hili 'a e uike 'e onó. Ko e taimi pē 'oku 'ikai ke ke a'usia ai ha'o taumu'a, hanga 'o fakafuofua'i ho'o

"'Oku ou 'ilo fakapapau kapau he'ikai ke tau fokotu'u ha ngaahi taumu'a 'i he'etau mo'u'i pea tau ako ke tau poto 'i he ngaahi founa mo'u'i te tau lava 'o a'usia ai 'etau ngaahi taumu'a, 'o ka tau toulekeleka pea tau vakai mai ki mui ki he anga 'o 'etau mo'u'i 'o 'ilo ai ta ko e kongá si'i pē 'o e ngaahi me'a na'a tau mei lava ke fakahokó na'a tau a'usiá. Ko e taimi 'oku ako ai 'e ha taha ke ne poto 'i hono fokotu'u ha taumu'a, te ne toki lava ai ke fakahoko ha faikehekehe lahi 'i he ngaahi ola 'okú ne ma'u 'i he mo'u'i ní."

— 'ELETĀ M. LĀSOLO PĀLATI
KO E LEA NA'E FAI KI HE KAU TĀUTAHA 'O E 'ĒLIA
SŌLEKI SITI, 'OKATOPA 18, 1981

ngaahi ngāue na'e fa'i pea fekumi ki ha ngaahi founa ke lava'i ai 'a e taumu'á. Kapau 'e fie ma'u pea ke fetongi 'a e anga ho'o 'amanaki ki he ngaahi me'a 'e hokó.

'E alu pē taimi mo hono hanga ho'o kau taki 'o fokotu'u ha ngaahi sipinga ki he hao-haoá, ko e fakataumu'a pē ke hiki'i hake ho'o vakai ki he kaha'ú mo fakatupulaki ho'o tuí. 'E hanga 'e he ngaahi sipinga ko 'eni 'i he vāhengá, vahefouá, mo e misioná 'o tokoni'i koe ke ke fakalalakaka, ola lelei 'a ho'o ngāue, pea toe hiki'i hake 'a ho'o ngāue ki ha ngaahi tu'unga 'oku mā'olunga angé. 'Oku 'ikai fie ma'u ke ke faka'aonga'i kinautolu 'o pehē ko ha ngaahi taumu'a pau 'oku fakamālohi'i koe mo ho hoá ke mo fakahoko.

'Ekitiviti: Ako mo e Hoá

Fokotu'u ha ngaahi taumu'a fakauike ki he tu'unga fakalalakaka taki taha. Fehu'i hifo pē kiate kimoua fekau'aki mo e taumu'a taki taha:

- 'Oku 'i ai nai ha ngaahi hingoa 'oku fakafongá 'i 'e he fika 'i he lipōti?
- 'Oku pau nai 'a e taumu'á?
- 'E malava nai ke a'usia e taumu'á?
- 'E tokoni nai 'a e taumu'á ke ta fakalalakaka?
- 'Oku ta loto'aki nai 'a e taumu'a ko 'eni?

Mo alea'i e taumu'a taki taha. Kapau 'e 'aonga pea mo fakapapau'i e founa 'e lava ke mo vakai'aki iá pea mo hono 'uhingá.

Ko e Fakataha Palani Fakauiké

Hili pē ho'o fokotu'u ho'o ngaahi taumu'á, peá ke hanga leva 'o fakapapau'i e founa te ke a'usia ai kinautolu. 'Oku totonu ke mo fakahoko mo ho hoá ha fakataha palani fakauike 'i ha 'aho pea mo ha taimi 'e 'ikai ke fu'u 'aonga ke fai ai ha malangá, hangē ko e pongipongi Tu'apulelulú pe Falaité. 'E fakapapau'i atu 'e ho'o palesiteni fakamisioná 'a e 'aho mo e taimi ke fai ai 'a e fakataha palani fakauiké. Mahalo 'e fe'unga mo ha houa 'e ua ki he tolu 'e fakakakato ai 'a e fakataha palani fakauike ko 'eni.

'Oku totonu ke nofo taha ho'omo fealēlea'aki 'i he ngaahi fiema'u 'a e kaka'i mo e founa ke tokoni'i'aki kinautolu ke nau fakalalakaká. Toe vakai'i 'a e ngaahi taumu'a na'e fokotu'u he kuohilí pea fokotu'u ha ngaahi taumu'a fo'ou ki he uike hoko maí lolotonga 'a e fakataha palani fakauike ko 'eni. Mo fakakaukau'i e tafa'aki kotoa pē 'o ho'omo ngāue fakafaifekau.

Ko e efiafi Sāpaté 'oku fokotu'u atu ke fai ai ho'o lipooti telefoni fakauiké. Ko hono fai 'o e lipōti he efiafi Sāpaté ko e taimi tonu tahá ia koe'uhí he ko e lahi taha 'o e papitaisó mo e hilifakinimá 'i he ngāue fakafaifekau 'oku meimei ke fakahoko kinautolu 'i he 'aho Tokonaki pe 'aho Sāpaté.

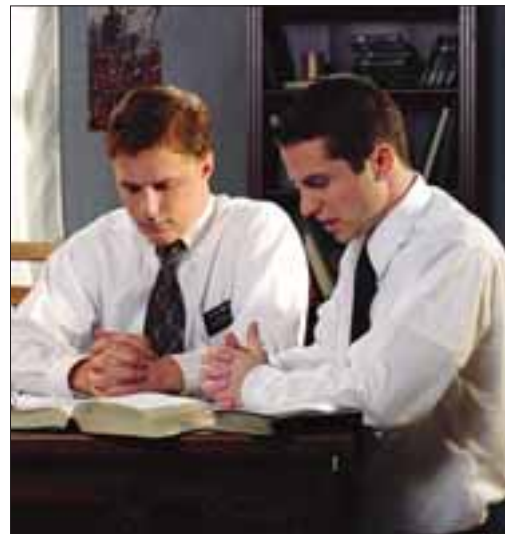
Koe'uhí 'e ki'i kehe 'a e 'aho 'oku fai ai ho'omo palani fakauiké mei he 'aho 'oku fai ai ho'omo lipōti, ko ia, mo fai pē ho'omo palani fakauiké mo manatu'i ma'u pē 'a e 'aho 'e 10. Hangē ko 'eni, kapau 'oku fai ho'omo fakataha palani fakauiké 'i he 'aho Tu'apulelulu, te mo vakai'i 'a e anga 'o e fakalalakaka 'a ho'omo ngaahi taumu'á ki he uike ko iá, pea te mo palani leva 'a e me'a 'e fie ma'u ke mo a'usia ai 'a e ngaahi taumu'a ko 'eni 'o a'u ki he 'aho Sāpaté. Hili ko iá pea fokotu'u ha ngaahi taumu'a mo fa'u e ngaahi palani ki he uike hono hokó mei he 'aho Mōnité ia ki he 'aho Sāpaté. 'I he efiafi Sāpaté te mo tñaki fakakātoa ai e ngaahi ola mei he uike kuo 'osí pea lipooti ia, pea 'e maau leva 'a ho'omo palani ki he uike hoko maí. 'Oku 'oatu 'i lalo 'a e fakamatala ki he anga hono faka'aonga'i 'o e ngaahi fakahinohino ki hono fai 'o e palani ki ha fakataha palani fakauike 'e fakahoko.

1. Lotua pea fekumi ki he ue'i 'a e Laumālié. Kimu'a pea mo kamata, tuku ofi mai pē kiate kimoua ho'omo tohi Palani Faka'aho 'a e Faifekau mo e tohi lekooti 'o e faitu'u ngāue fakafaifekau. Kamata'aki ho'omo fakataha palani ha lotu. Fekumi ke ma'u e ue'i 'a e Laumālié lolotonga ho'omo alea'i e ngaahi fiema'u 'a e kaka'i mo palani e founa ke ngāue ai mo tokoni'i kinautolu ke nau fakalalakaka 'i he ongoongolelé. Nofotaha ho'omo lotú 'i ho'omo kau fiefanongó. Ma'u 'a e tui ke kole ki he Tamai Hēvaní ke tāpuaki'i kinautolu 'aki ha tali ki he'enua ngaahi lotú, ke nau ma'u 'a e holi ke ma'ulotu, mo e hā fua.

2. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ma'a e kau fiefanongó ke papitaiso mo hilifakinima kinautolu 'i he uike hoko ma'i. Toe vakai'i e Lekooti 'o e Ako'i ma'a e tokotaha taki taha kuo 'osi fakatukupaa'i ke papitaiso pe hilifakinima 'i he uike hoko ma'i. Mo alea'i e ngaahi fokotu'utu'u te mo fie ma'u ki he ngaahi 'initaviu papitaisó, ngaahi ouaú, pea mo e ngaahi hilifakinimá. Mo ngāue'aki 'a e Lekooti 'o e Ako'i ke alea'i ha fa'ahinga tukupā 'oku kei faingata'a'ia ai e kakai ko 'ení mo e founa te mo lava 'o tokoni'i ai kinautolú. Palani ke fai ha fetu'utaki faka'aho mo kinautolu. Mo alea'i e founa te mo lava 'o tokoni ai ki he taki ngāue fakafaifekau 'i he uōti ke ne fakafekau'aki mo e pīsopé hano hilifakinima kinautolu 'i he houalotu sākalameniti.

3. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ma'a e kau fiefanongo kuo fokotu'u honau 'aho papitaisó. Toe vakai'i e Lekooti 'o e Ako'i ma'a e tokotaha taki taha 'e papitaiso 'i he ngaahi uike ka hoko ma'i. Talanoa kau ki he ngaahi lēsoni te mo fie ma'u ke ako'i kiate kinautolú. Fakakaukau'i e founa te mo lava 'o tokoni ai kiate kinautolu ke nau teuteu ki he papitaisó mo e hilifakinimá. Mo alea'i e kau fiefanongo na'e 'ikai ke papitaiso 'i he 'aho na'e palani ke papi ai kinautolú. Fakakaukau'i mo alea'i fakalelei 'a 'enua ngaahi fiema'ú. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a fo'ou pea fa'u mo ha ngaahi palani 'e tokoni'i ai kinautolu ke nau fakalalakaka atu ki ha 'aho mo ha taimi tukupau 'e lava ke nau fakahoko ai 'a e fuakava 'o e papitaisó mo ma'u 'a e ouau 'o e hilifakinimá. Faka'ilonga'i'aki ha peni vahevahe 'i ho'o Lekooti 'o e Ako'i, 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'okú mo palani ke ako'i mo e ngaahi tukupā te mo tokoni'i kinautolu ke nau tauhi. Fakapapau'i e me'a te mo lava 'o fai ke tokoni'i ai kinautolu ke nau tali 'a e ngaahi lēsoni mo tauhi e ngaahi tukupā ko 'ení.

4. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ke tokoni'i e kau fiefanongó ke nau ma'u e houalotu sākalameniti. Toe vakai'i e Lekooti 'o e Ako'i ma'a e fiefanongo taki taha, pea alea'i 'a 'ene ma'ulotu sākalameniti. Ko e kau fiefanongo ko ē 'oku nau ma'ulotu sākalameniti ma'u peé, alea'i e me'a 'okú mo fie ma'u ke fai ke tokoni'i ai kinautolu ke kei hokohoko atu 'enua a'usia 'a e ngaahi me'a fakalaumālie 'oku langaki mo'uí. Mo alea'i ha me'a 'oku ngalingali ko e 'uhinga ia 'oku te'eki ai ma'ulotu sākalameniti, ma'ulotu tu'o taha pē pe tātātaha ke ma'ulotu sākalameniti ai ha tahá. Hangē ko 'ení, mahalo pē 'oku nau fie ma'u tokoni 'i he fefononga'aki ki he lotú, mahalo 'oku nau manavasi'i he 'ikai ke nau maheni mo e founa 'o e ngaahi houalotu 'a e Siasí, pe na'e 'i ai ha me'a ia na'e hoko 'i he kuohilí na'e 'ikai ke nau sai'ia ai. Alea'i e me'a

te mo lava 'o fakahoko ke tokoni'i ai kinautolu ke nau lava'i 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'okú ne fakafaingata'a'ia'i kinautolú. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a ma'á e tokolahi 'o e kau fiefanongo 'okú mo palani ke ma'ulotu 'i he houalotu sākalameniti hoko maí. Palani pe ko hai te nau 'ave 'a e kakai ko 'eni ki he lotú, ko hai 'e fakafe'iloaki mai kiate kinautolú, pea ko hai te nau tangutu fakataha lolotonga 'a e ngaahi houalotú. Palani ke fakafetu'utaki ki he kau taki 'o e kōlomú mo e ngaahi houalotú pea mo ha toe kau faiako pē te nau faiako 'i he ngaahi kalasi 'e 'alu ki ai 'a e kau fiefanongó. Palani ke fakahā ki he pīsopé. Hiki 'i he Lekooti 'o e Fakalalakaká 'a e ngaahi founga 'e lava ke tokoni ai 'a e fakataha alēlea 'a e uōtí. Fa'ufa'u ha ngaahi palani 'o e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke mo fai 'i he 'aho taki taha 'o e uiké ke teuteu'i 'aki e kakai ko 'eni ke nau ma'ulotu sākalameniti.

5. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ki he ngaahi lēsoni ke ako'i ki he kau fiefanongo 'oku fakalalakaká. Toe vakai'i 'a e Lekooti 'o e Ako'i ma'á e fiefanongo taki taha 'oku fakalalakaka 'a ia na'e ako'i lolotonga 'oku 'i ai ha mēmipa. Mo talanoa ki he ongo 'okú mo ma'u ki he anga 'enau tali 'a e pōpoakí. Toe vakai'i 'a e ngaahi tukupā mo e ngaahi me'a mei he Lekooti 'o e Ako'i 'a ia 'oku nau lolotonga feinga ke tauhi pe fakahokó. Alea'i ha founga ke tokoni ai ki he kāingalotu 'o e uōtí mo e fakataha alēlea 'a e uōtí ke nau kei kau mai 'i he ngāue ke nau fakalalakaká. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a ki he ngaahi lēsoni te mo ako'i; 'a e ngaahi tukupā te mo tokoni'i kinautolu ke nau tauhi, kae fakatautefito 'eni ki he ma'ulotú; pea mo e ngaahi me'a mahu'inga te mo tokoni ke nau a'usia 'i he ngaahi uike ka hoko maí.

Toe vakai'i 'a e Lekooti 'o e Ako'i ma'á e kau fiefanongo 'oku fakalalakaka 'a ia ne ako'i ka na'e 'ikai ha mēmipa aí. Ko e kau fiefanongo ko 'eni ko ha kakai ia na'á mo kumi pē 'e kimoua. Alea'i pe ko hai 'a e ma'u lakanga fakataula'eiki pe taki fakahoualotu 'e fakaafe'i ke fakafeohi kiate kinautolú. Toe vakai'i e ngaahi lēsoni te mo ako'i mo e ngaahi tukupā te mo tokoni ke nau tauhi. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a ki he ngaahi lēsoni te mo ako'i, founga te mo fakakau mai 'aki e kāingalotú, mo e founga te mo tokoni'i 'aki e kau fiefanongo ko 'eni ke nau ma'u e houalotu sākalameniti. Hiki e ngaahi taumu'a ko 'eni 'i he Lekooti 'o e Ako'i pea fa'u e ngaahi palani 'e fie ma'u ke faí.

6. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha palani 'o e ngaahi lēsoni ke ako'i ki he toenga 'o e kau fiefanongo kehé. Toe vakai'i e Lekooti 'o e Ako'i ma'á e fiefanongo taki taha 'oku 'ikai ke fakalalakaká. Alea'i hono 'uhinga 'oku 'ikai tauhi ai 'e he fiefanongo taki taha 'a e ngaahi tukupaá. Alea'i e founga te mo fakakau mai ai 'a e kau taki lakanga fakataula'eiki mo e kau taki 'o e ngaahi houalotú he fakafeohi ki he kau fiefanongo ko 'eni. Alea'i ha kongalahi 'o e ngaahi me'a tatau pē ko ia 'oku fokotu'u atu 'i he sitepu 5. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ke tokoni'i 'aki e kakai ko 'eni ke nau fakalalakaka. Hiki e ngaahi taumu'a ko 'eni 'i he Lekooti 'o e Ako'i.

7. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ke fakafetu'utaki mo ako'i 'a e ni'ihina'e fai hono fakafetu'utaki mai 'e he kāingalotú, kau fiefanongó, ni'ihina'oku 'ikai ke nau Siasí, pea mo e hetikuota 'o e Siasí. Toe vakai'i e ngaahi foomu 'o e Ni'ihina' e Malava ke Fiefanongó. Toe vakai'i e ni'ihina' ne fai hono fakafetu'utaki maí 'a ia kuó mo 'osi ma'ú. Toe vakai'i 'a e ni'ihina' kuo fai honau fakafetu'utaki mai ka 'oku te'eki ai ke mo fetu'utaki ki aí. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ke fetu'utaki ki he tokolahi taha 'o e ni'ihina' na'e fai honau fakafetu'utaki mai lolotonga 'a e uiké—'e lelei ange kapau 'e fetu'utaki ki he ni'ihina' kotoa ne fai honau fakafetu'utaki maí. Ko e ni'ihina' ko ia ne fai hono fakafetu'utaki mai mei he hetikuota 'o e Siasí, 'oku totonu ke fai ha fetu'utaki kiate kinautolu 'i loto 'i he houa 'e 24, kapau 'e lava. Alea'i e founga ke mo fakafe'iloaki ai ki he tokotaha pe fāmili

taki taha pea mo e pōpoaki te mo ako'í. Kapau ko e tokotaha ko 'ení na'e fai hono fakafetu'utaki maí mei he hetikuota 'o e Siasí, mo alea'i e founa te mo ako'í 'aki ha pōpoaki 'o e ongoongolelei pea mo faka'aonga'i ki ai 'a e filimi vitiō, tohi, pe toe nāunau kehe pē na'a nau kole mai ke mo faka'aonga'i. Fakapapau'i 'okú mo ma'u 'a e me'a na'a nau kole maí. Kapau 'e fe'unga ke fai 'eni peá mo fetu'utaki telefoni ki he tokotaha ne fai hono fakafetu'utaki maí 'o alea'i ha taimi te mou fe'iloaki aí. Mo alea'i e founa 'oku totonu ke mo toe vakai'i 'aki e fetu'utaki na'e faí.

8. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ke kumi ha ni'ihí 'e fakafetu'utaki maí 'e he kāingalotú, kau fiefanongó, mo e kakai 'oku 'ikai ke nau Siasí. Fa'a lotu pea 'ai ke mo 'ilo'i 'a e kāingalotu mo e kau fiefanongo kehe 'e lava ke mo 'a'ahi ki aí. Palani e founa te mo tokoni'i ai kinautolu ke nau fakaafe'i mai honau ngaahi kaume'á pea mo e kau mēmipa 'o honau fāmilí ke nau ako fekau'aki mo e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Alea'i e founa 'e lava ke mo fakaafe'i mai ai kinautolu ke nau kau ki he ngāue fakafaipekaú. Taimitēpile'i e ngaahi taimi 'a'ahí pea fa'u mo e ngaahi palani 'e fe'unga mo iá.

9. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ki he ngaahi lēsoni te mo ako'í ki he kau toki papi uluí mo e kāingalotu māmālohi. Toe vakai'i e Lekooti 'o e Ako'í ma'á e tokotaha toki papi uluí mo e mēmipa māmālohi taki taha 'okú mo ako'í. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ki he ngaahi lēsoni te mo ako'í. Fakapapau'i pe te mo tokoni'i fēfē 'a e kakai ko 'ení ke nau ma'ulotu sākalameniti pea tauhi e ngaahi tukupaá.

10. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani ke kumi ha kau fiefanongo fo'ou. Toe vakai'i e ngaahi ngāue 'o e uike kimu'á ke kumi ha kau fiefanongo fo'ou 'o fakafou 'i he ni'ihí ne fai hono fakafetu'utaki maí, ngaahi faingamālie ke fai ha ngāue tokoní, pea mo ha ngaahi 'ekitiviti kumi fakatāutaha pē. Vakai ki he fakamatala 'i he kongā 'i ho'omo tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaipekaú ko e "Ni'ihí 'e Malava ke Fiefanongó." Mo alea'i hono 'uhinga 'oku hoko ai ha kakai ia 'e ni'ihí ko ha kau fiefanongo fo'ou, lolotonga ko iá 'oku 'ikai pehē ha ni'ihí ia. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a ki ha ni'ihí 'o e kau fiefanongo fo'ou te mo kumi 'i he uike ní. 'Ai ke 'ilo'i 'a e kakai 'e ngalingali te nau fiefanongó. Toe 'ilo'i foki mo e kāingalotu mo e ngaahi fāmilí 'oku mēmipa pē hanau ni'ihí 'a ia 'okú mo fie 'a'ahi ki ai, ni'ihí ne fai hono fakafetu'utaki maí ke fai ki ai ha 'a'ahi, pea mo e ngaahi faingamālie te mo kumi ke fakahoko ai ha ngāue tokoní. Mo palani pe ko e hā e ngaahi me'angāue ki hono fai 'o e kumí te mo faka'aonga'i, hangē ko e fanga ki'i kaati tufa, ngaahi tepi vitiō, 'ū DVD, ngaahi tohi folofola, pe ngaahi tohi tufa. Mo toe alea'i foki 'a e feitu'u te mo ō ki ai ke fetu'utaki mo e toko lahi taha 'o e kakai te mo lavá 'i he 'aho taki taha, kau fiefanongo te mo kole ki ai ke nau fai hano fakafetu'utaki maí 'o ha ni'ihí, kau fiefanongo kimu'a te mo 'a'ahi ki ai, ngaahi founa 'e lava ke tokoni ai 'a e fakataha alēlea 'a e uōtí, mo e alā me'a pehē. Fa'u ha ngaahi palani pau ki he 'aho hono hokó. Faka'aonga'i kātoa 'a e taimi 'oku toé ki he ngaahi 'ekitiviti kumi ko ia 'e tokoni atu ke mo a'usia ai ho'omo ngaahi taumu'á. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a mo ha palani ke mo talanoa mo e tokolahi taha 'o e kakai 'e tuku atu 'e he 'Eiki ke mou fetaulakí. Mo feinga ma'u pē ke ma'u ha kakai ke ako'i.

11. Palani e founa ke mo ngāue ai mo e fakataha alēlea 'a e uōtí. Ko e pīsopé 'a e ma'u mafai pulé. Faka'apa'apa ki hono mafai. Toe vakai'i 'a e Lekooti 'o e Fakalalakalá 'a ia na'e faka'aonga'i 'i he fakataha fakafekau'akí pe fakataha alēlea ki mu'a 'a e uōtí, 'o fakatatau ki he'ene fakahinohinó. Mo alea'i ha ngaahi ngāue na'e vahe atu mei he pīsopé pe taki ngāue fakafaipekaú 'a e uōtí ke mo fai, peá mo lipooti kiate kinautolu pe kuo kakato ho'omo ngāue ki aí. Mo alea'i e ngaahi founa ke fakakau mai ai mo e ni'ihí kehe 'e lava 'o tokoní, hangē ko e taki ngāue fakafaipekaú 'a e uōtí, kau taki 'o e lakanga fakataula'eikí pe

ngaahi houalotú, mo e kāingalotu kehé pē. Teuteu'i fakalelei ha Lekooti 'o e Fakalalakaká ki he fakataha alēlea 'a e uōtí, ka hokó, fakataha kōmiti pule 'a e lakanga fakataula'eikí, pe fakataha fakafekau'aki 'a e kau faifekau. Fakapapau'i 'oku mahino e mata'itohi pea ma'a. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pea fa'u ha ngaahi palani 'e fengāue'aki lelei mo e kau taki 'i he uōtí. 'Ai ha ngaahi tatau 'o e Lekooti 'o e Fakalalakaká ma'a e kau taki fakauooti 'e ma'u fakatahá, 'i he taimi 'e lava ke fai aí.

12. Fakataimi-tēpile'i e ngaahi fakataha 'oku fai ma'u peé. Fokotu'u ki hono Palani Faka'aho 'a e Faifekau, 'a e ngaahi fakataha ko ia 'e fai ma'u peé, hangē ko e ngaahi fakataha fakavahé, ngaahi konifelenisi fakasouni, ngaahi 'initaviú, mo e ngaahi fakataha'anga faka-Siasí. Alea'i e ngaahi ngāue 'okú mo fie fakakakato kimu'a pea fai ha taha 'o e ngaahi fakataha ko 'ení, pea tānaki atu ia ki ho'omo Ngaahi Fakamatalá/Lisi 'o e Me'a ke Fai.

13. Fakafuofua'i e anga ho'omo fetu'utaki ko e ongo hoa faifekau. 'I he faka'osinga 'o ho'omo fakataha palani fakauiké, vahevahe mo ho hoá ha ngaahi taumu'a 'oku fe'ungá, peá ke kole ange ke ne tokoni atu 'i hono fakahoko kinautolú. Alea'i 'a e mālohinga 'o ho'omo fetu'utaki mo ho hoá. Mo alea'i ha ngaahi faingata'a 'okú ne ta'ofi ho'omo ngāue fakatahá pe ta'ofi ha'o talangofuá. Fakalelei'i ha'amo fanga ki'i ta'efemahino'aki. Vahevahe mo ho hoá 'a e ngaahi me'a 'okú ke pehē ko hono mālohingá. Kole ke ne fokotu'u atu ha ngaahi me'a 'e lava ke ke fakalalakaka ai. Kapau 'e fie ma'u peá mo fokotu'u ha ngaahi taumu'a te ne fakalelei'i 'a e anga ho'omo feut'utakí. Faka'osi 'aki ha lotu.

Fakataha Palani Faka'ahó

Fakahoko ha fakataha palani 'i he faka'osinga 'o e 'aho taki taha. Kapau 'okú mo ako'i ha lēsoni, mahalo te mo mavahe mei 'api 'o a'u ki he 9:30 po'ulí. Kapau 'oku 'ikai fai ha ako'i pea mo foki ki homo 'api nofo'angá 'i he taimi 9:00 po'ulí pea fai ha'amo fakataha palani faka'aho mei he taimi 9:00 ki he 9:30 po'ulí. ('Oku 'i ai 'a e mafai 'o e kau palesiteni fakamisioná ke fetongi 'a e taimitēpilé 'o fakatatau ki he ngaahi feitu'u 'oku mou 'i aí.) Faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi fakahinohino tatau pē 'okú mo muimui ai 'i he fakataha fakauiké ki ho'omo fakataha palani faka'ahó, ka 'e ki'i faingofua ange 'eni. Mo fa'a lotu 'i ho'omo alea'i e ngaahi lēsoni pe ngaahi tefito 'e lava ke mo ako lolotonga 'a e taimi ako fakatāutahá pe ako mo e hoá 'a ia 'e tokoni'i ai kimoua 'i ho'omo palani. Hiki e ngaahi tefito ko 'ení 'i he feitu'u 'oku faka'atā atu 'i he taimitēpile faka'ahó. Toe vakai'i ho'omo taimitēpile faka'ahó. Palani ha 'ekitiviti 'oku mahu'ingamālié ke fakahoko 'i he houa kotoa pē 'o e 'ahó. Lolotonga ho'omo fakataha palani he pō Sāpaté, mo tānaki fakakātoa pea fai ho'omo Fakamatala Fakanounou 'o e Lipooti Telefoní, fai ho'omo tohi fakauike ki ho'omo palesiteni fakamisioná, pea fakapapau'i faka'osi ho'omo ngaahi taumu'a ki he uike hoko maí.

Kimu'a peá mo toki mavahe mei he 'api nofo'angá 'i he 'aho hono hokó, toe vakai'i ho'omo ngaahi taumu'a, ngaahi palani, mo ho'omo taimitēpilé. Kapau 'e fie ma'u ke toe vakai'i ha ngaahi me'a pea fai ia. Mo lotu ma'u pē pea mo toki mavahe mei homo 'api nofo'angá. Te mo lava pē ke tala e tu'unga lelei 'oku 'i ai ho'omo ngaahi palani faka'ahó 'i he taimi 'oku 'ikai ke mo toe 'eke ai ki he ní'ihí kehé, "Ko e hā nai e me'a 'oku totonu ke u faí?"

Lipooti 'o e Ngāuē

Ko e tefito'i mo'oni 'o hono lipooti pe 'ekea meiate kita 'ete ngaahi ngāuē, ko ha kongā mahino ia 'o e palani ta'engata 'a e 'Otuá. Te tau tu'u 'i he 'ao 'o e 'Eiki 'i he fakamaau faka'osi 'o lipooti 'a e me'a kuo tau faka'aonga'i ki ai 'a e ngaahi faingamālie kuó Ne foaki mai kiate kitautolú (vakai, 'Alamā 5:15–19; T&F 137:9). 'Oku lahi 'aupito e me'a 'e lava ke ke ako fekau'aki mo hono lipooti 'o ho'o ngāue fakafaifekau 'a ia 'e lelei kiate koe 'i hono kotoa 'o ho'o mo'uí. 'E tāpuekina koe 'e he tefito'i mo'oni 'o hono lipooti pe 'ekea meiate koe ho'o ngaahi ngāuē, 'o kapau te ke:

- Fokotu'u ho'o ngaahi taumu'á pea fa'u ho'o ngaahi palaní mo e fakakaukau ko ia te ke lipooti ho'o ngaahi ngāuē ki ho'o kau taki ngāue fakafaifekau pea ki he 'Eiki 'o fakafou 'i he lotu.
- Ongó'i ho'o fatongia'aki fakatāutaha 'a e falala toputapu ko ia kuo tuku atu 'e he 'Eiki kiate koé.
- Fokotu'u ha ngaahi taumu'a 'oku mahu'ingamālie.
- Fili 'iate koe pē ke ke tomu'a lipooti pē 'e koe 'a ho'o ngāuē ki he 'Eiki pea ki ho'o kau taki ngāue fakafaifekau. 'Oua te ke tatali ke nau toki kole atu. 'Oua te ke tuku ke toutou ha'u ha ní'ihí kehe 'o vakai'i ho'o ngāuē. Ma'u 'a e holi ke ke lipooti pē ho'o ngāuē.
- Ha'isia kakato ki ho'o ngaahi ngāuē. 'Oua na'a 'i ai ha taimi te ke tukuaki'i ai ha ní'ihí kehe koe'uhí ko ha ngaahi taimi 'e faingata'a ai e ngāuē pe 'ikai ke 'i ai ha'ane fakalalakaka.
- Feinga ke ke ako mei ho'o kau takí, pea fakaafe'i kinautolu ke nau fokotu'u mai ha ngaahi founa 'e lava ke ke fakalalakaka ai.
- Feinga ke fai ho lelei tahá.

'Oku 'ikai ke toki fai pē 'a e lipooti 'o ho'o ngāuē 'i he 'osi 'a ho'o ngāue fakafaifekau. Ko ha tefito'i mo'oni ia 'okú ne uesia 'a e anga ho'o kamata, anga ho'o fakakaukau mo e ongo 'okú ke ma'u ki he fatongia kuo tuku kiate koe 'e he 'Eiki, mo e founa 'okú ke fakahoko'aki ho'o ngāuē, pea mo e anga ho'o kātaki'i lelei iá. 'Oku tala mai pē 'e ho'o tō'onga 'i he ngāue fakafaifekau, 'a ho'o 'ofa ki ho'o Tamai Hēvaní mo Hono 'Aló pea mo ho'o faka'apa'apa'i e lakanga fakataula'eiki.

'I ho'o lotu fakatāutahá pea 'i ho'o lotu fakataha mo ho hoá, fekumi ki he ue'i 'a e laumālié fekau'aki mo e me'a 'oku totonu ke ke fai 'i he 'aho taki taha. 'I ho'o muimui ki ho'o ngaahi palaní, lotu 'o kole ki he 'Eiki ke ne fakahinohino koe. Lotu lotu pē he 'ahó kotoa ke tokoni'i koe 'e he Laumālié ke ke 'ilo'i 'a e feitu'u ke ke 'alu ki aí, me'a ke ke faí, pea mo e me'a ke ke lea'akí. Fehu'i hifo pē kiate koe, "Ko e hā mo ha toe me'a 'e lava ke u fai?" 'I ho'o lotu he faka'osinga 'o e 'ahó, lipooti ai 'a ho'o ngāuē.

Te ke fai ha lipooti 'i he uike taki taha ki ho'o kau taki ngāue fakafaifekau 'o ke faka'aonga'i 'a e Fakamatala Fakanounou 'o e Lipooti Telefoní. Kapau ko e taki ngāue fakafaifekau koe, te ke ma'u 'a e fakamatala ko 'ení mei he kau faifekau kehé. Fakahā ho'o tokanga lahi ange ki he'enau mo'uí mo e mo'ui 'anautolu 'oku nau ako'í, kae 'ikai ke ke

"Ko e taimi ko ē 'oku vakai'i ai e fakalalakaka 'o e ngāuē, 'oku tupulaki ange ia ai. Ko e taimi 'oku vakai'i mo lipooti ai e ngāuē, 'oku toe vave ange ai 'ene laka ki mu'á."

– ELETĀ TŌMASI S. MONISONI

"THOU ART A TEACHER COME FROM GOD,"
IMPROVEMENT ERA, TISEMA 1970, 101

tokanga pē ki he mata'ifiká. 'Oua na'á ke faka'aonga'i e ngaahi lipooti, ngaahi foomu mo e ngaahi fakamatala ko 'eni 'okú ke ma'ú, ko ha faingamālie ia ke ke pule'i mo takihala'i ai kinautolu. Ko e ngaahi fakamatala 'okú ke ma'u 'o fakafou 'i he ngaahi me'angāue ko 'eni, 'e hoko ia ko ha faingamālie ke ke fakamālō'ia'i ai e kau faifekau 'i he'enua ngāue mateakí pea ke 'ilo ai ha ngaahi faingamālie ki ha ako 'e fakahoko 'i he kaha'ú.

Ako Folofolá

'Oku 'uhinga ki he hā 'a e lipooti 'o e ngāué?

T&F 58:26–33

T&F 101:78

'Isikeli 33:1–6

Ko e hā 'oku mahuinga ai 'a e tau'atāina ke filí 'i hono lipooti 'o e ngāué?

2 Nifai 2:26–29

Hilamani 14:30–31

Ko e hā e founa 'oku totonu ke ngāue fakataha ai ha faifekau mo ha taki ngāue fakafaifekau?

T&F 38:23–25

Hepelū 13:17–18

Manatu'i 'Eni

- Nofo taha ho'o ngaahi ngāué 'i ho'o taumu'á.
- Fokotu'u e ngaahi taumu'á 'o fakatatau ki he tu'unga 'o e fakalalakaká.
- Lotua mālohi ho'o ngaahi taumu'á mo ho'o ngaahi palaní.
- Faka'aonga'i e tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau mo e Palani Faka'aho 'a e Faifekau ke tokoni'i e kakaí ke fakatupulaki 'enua tuí, fakatomala, papitaiso, ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea kātaki ke a'u ki he ngata'angá.
- Fokotu'u ha ngaahi taumu'a ki he tu'unga taki taha 'o e fakalalakaká 'e tokoni atu ke ke tupulaki ai, fakahaa'i e tuí, pea ngāue ke ola lelei.
- Fakahoko ha ngaahi fakataha palani fakauike mo faka'aho 'oku nofo taha 'i hono tokoni'i 'o e ni'ihí kehé ke nau fakalalakaka 'i he ongoongoleléi.
- Lipooti ki he 'Eikí mo e kau taki ngāue fakafaifekau 'a ho'o ngaahi ngāué.

Ngaahi Fakamatalá

Ngaahi Fakakaukau ki Hono Ako mo Faka'aonga'i

Ako Fakatāutahá

- Hiki 'i ho'o tohinoa akó ha fo'i sētesi 'e taha ko e tali ki he ngaahi fehu'i taki taha 'i he "Fakakaukau'i 'Eni."
- Fakamoleki ha ngaahi momeniti si'i ke ke fakakaukau ai ki ho 'aho faka'osi 'i he mala'e ngāue fakafaifeaká. Ko e taimi ko ē 'e hokosia ai 'a e 'aho ko iá:
  - Ko e hā ha me'a 'okú ke fie tala mai kuó ke fai 'i ho'o hoko ko e faifeaká?
  - Ko e hā 'a e me'a 'okú ke loto ke hokó?
  - Ko e hā ha ngaahi liliu 'iate koe 'okú ke loto ke fakatokanga'i 'e he kakai kehé?

Hiki 'i ho'o tohinoa akó ha tali ki he ngaahi fehu'i taki taha ko 'ení. Fakapapau'i e me'a 'oku fie ma'u ke ke fakahoko he taimi ni ke a'usia ai e ngaahi taumu'á ni. Hiki e ngaahi palani 'e ha'u ki ho'o fakakaukau.

Ako mo e Hoá

- Faka'aonga'i ho'omo tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifeaká ke tali 'aki e ngaahi fehu'i 'i laló:
  - 'Oku kakato nai e ngaahi lekōti 'o a'u mai ki he taimi lolotongá, pea tonu, mo faingofua hono laú?
  - 'E lava nai 'e ha faifeakau 'oku fo'ou mai ki he feitu'ú, ke ne vakai'i 'a e tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifeaká peá ne 'ilo'i ai e tu'unga 'oku 'i ai e fakalalakaka fakalaumālie 'a e kakai pea mo e me'a 'e fie ma'u ke fai ke tokoni'i ai kinautolú?
  - 'E 'aonga nai ki ha faifeakau fo'ou ki he feitu'ú, 'a ho'o ngaahi ngāue na'e fai ke kumi ha kau fiefanongo fo'ou?
  - Fakakaukauloto angé ki ha'o 'oatu 'a ho'o tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifeaká ki he 'Eiki lolotonga iá 'okú ke lipooti ange kiate ia 'a e founa na'á ke tokanga'i'aki e kakai 'i homou feitu'ú. 'E hōifua nai 'a e 'Eiki ki ho'o ngaahi ngāué?
- Mo alea'i ha taha 'o ho'omo kau fiefanongo fo'ou. Kumi hake 'i ho'omo Palani Faka'aho 'a e Faifeaká," 'a e peesi 'oku tu'u ai 'a e "Ngaahi Me'a 'Okú Ne Tataki ki he Papitaisó, Hilifakinimá, mo e Mālohi 'i he Siasí." Fili ha me'a 'e taha na'e fakahoko, pea hiki ha lisi 'o e ngaahi me'a kotoa pē 'oku fie ma'u ke mo fai ke fakahoko ai 'a e me'a ko 'ení. Alea'i e founa te mo lava 'o palani ai e ngaahi ngāue ko 'ení ke lava 'o hoko 'a e me'a ko 'ení 'i he vave tahá.
- Alea'i mo hoá 'a e lea fakatātā 'i laló. Fakafuofua'i pe ko e hā hono fuoloa 'a e 'i he loto tahí ho'o "nailoni taumāta'ú" 'i he 'aho taki taha.

“'Oku totonu ke 'oua na'a 'i ai ha taha 'iate kitautolu 'e hangē ko e tangata toutai 'okú ne pehē na'á ne taumāta'ú 'i he 'ahó kakato lolotonga ko iá ko hono mo'oni na'á ne fakamoleki pē hono taimi he a'a ki tahi pea foki ki 'uta, ma'u me'atokoni ho'atā, mo ngaohi pē 'ene nāunau taumāta'ú. Ko e ola lelei 'a e taumāta'ú, 'oku fekau'aki ia mo hono lōloa 'o e taimi ne 'i loto tahi ai ho'o nailoni taumāta'ú, kae 'ikai ko e fuoloa ho'o mavahe mei ho 'api nofo'angá. 'Oku 'i ai e kau toutai 'e ni'ihí 'oku nau mavahe mei 'api 'i ha houa 'e hongofulu mā ua pea lī 'enau nailoni ki tahi 'o tuku ai 'i he houa 'e hongofulu. Ko e kau toutai 'e ni'ihí 'oku nau mavahe kinautolu mei 'api 'i ha houa 'e hongofulu mā ua kae lī 'enau nailoni ki tahi 'i ha houa pē 'e ua. Mahalo 'e fifili 'a e kau toutai hono uá pe ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ke ola lelei ai 'enau taumāta'ú 'o hangē ko e kau toutai kehé.

“Ko e ngaahi tefito'i mo'oni tatau pē 'oku faka'aonga'i ki he kau faifeaká, 'a ia na'e ui 'e he 'Eiki ko e 'kau toutai tangatá.' 'Oku totonu ke kamata fekumi 'a e faifeaká ki ha kakai ke ako'i 'o hangē ko hono lī 'e he tangata toutai 'ene nailoni taumāta'ú

ki he loto tahi. 'Oku totonu ke li 'e he faifekau 'ene nailoni taumata'u ki tahi 'i he momeniti pe ko ia 'oku ne mavahe ai mei he 'api nofo'anga.' (Dallin H. Oaks, seminā ma'a e kau palesiteni fakamisiona fo'ou, June 20, 2000).

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouni

- Lau ki he kau faifekau ha taha 'o e ngaahi tūkunga ko 'eni. Vahevahe fakakulupu 'a e kau faifekau pea 'ai ke nau alea'i ha ngaahi taumu'a mo ha ngaahi palani 'e ala tokoni'i 'aki e kakai 'i he ngaahi sipinga ko 'eni ke nau fakalalaka pea tatakai ai kinautolu ki he papitaiso mo e hilifakinimā. Tuku ke vahevahe mai 'e he kulupu taki taha 'enau ngaahi fakakauā.

Tūkunga 'uluaki: Na'a ke fetaulaki mo Loni pea mo Peti 'i ha falekai ma'a e kau tūkuhāusia, na'a na ngāue tokoni ai. Kuó ke 'osi ako'i ange 'a e lēsoni 'e taha kiate kinaua pea 'oku na fie 'ilo lahi ange. 'Oku 'ikai ke na 'ilo ha taha Siasi. Ko ha fefine Kalisitiane 'a Peti, pea 'oku 'ikai ha siasi pau ia 'e kau ki ai 'a Loni. 'Oku 'ikai ke na mali ka 'oku na nonofo fakamali pē. 'Oku ngāue 'a Loni mei he 4 efiāfi ki he 12 tu'uapoó. 'Oku ngāue 'aho pē 'a Peti.

Tūkunga hono uá: Kuo 'osi fai kotoa kia Sitiveni 'a e ngaahi lēsoni pea 'oku ne ma'ulotu tu'o ua 'i he māhina. 'Oku ne tui ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita pea 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná. Ko ha kau Katolika mālohi 'aupito hono fāmili pea 'oku 'ikai ke nau fiemālie ki he'ene fa'a fe'iloaki mo e kau faifekau.

Tūkunga hono tolú: 'Oku ako 'a Seli he 'univēsití. 'Oku 'i ai hono kaume'a Siasi. Na'e fakaafe'i mai ia 'e hono kaume'a Siasí ke mou fe'iloaki. Kuo mou ako'i ange ki ai ha lēsoni 'e ua. Na'e 'i ai pē hono kaume'a Siasí lolotonga hono ako'i e ongo lēsoni ko 'eni. Kuo te'eki ai ke ne ma'ulotu tu'o taha pea 'oku fu'u femo'uekina 'i he'ene ngaahi ngāue fakaakó, 'o faingata'a ai ke ne lau 'a e Tohi 'a Molomoná.

- Fakaafe'i e kau faifekau ke nau vahevahe mai ha ngaahi me'a ne nau a'usia 'i he'enau fokotu'u 'enau ngaahi taumu'a mo fa'ufa'u 'enau ngaahi palani, 'a ia ne lava ke nau tokoni'i ai e kakai ke nau:
    - Fakatupulaki ha tui 'oku lahi angé ki he Fakamo'ui.
    - Fakatomala pea fai ha ngaahi liliu 'o nau toe ofi ange ai ki he 'Otuá.
    - Ma'u e ngaahi fuakava 'o e papitaiso mo e hilifakinimā.
    - Toe foki mai ki he Siasí 'o fakafo'ou e ngaahi fuakava 'o e papitaiso.
  - Vahevahe e kau faifekau ki ha ngaahi kulupu 'e tolu. Fakamatala'i ange 'e 'oange ha ngāue mahu'inga ki he kulupu taki taha. 'Oange leva ki he kulupu taki taha ha taha 'o e ngaahi ngāue ko 'eni:
    - Ngāue fakafaifekau 'o kamata'i ha feitu'u ko hono toki fai 'eni 'o ha ngāue fakafaifekau ki ai.
    - Teuteu'i ke fakahoko 'i ha konifelenisi fakasouni, ha ako 'o fekau'aki mo hono fakafe'iloaki 'o e Tohi 'a Molomoná ki he kau fiefanongó.
    - Fakafe'iloaki mai ha fāmili fiefanongo ke feohi mo e uōtí. 'Oku 'i ai ha fānau 'e toko tolu 'i he fāmili: ko e ta'ahine ta'u 8, ta'ahine ta'u 12, mo e tamasi'i ta'u 16.
- Talaange ki he kau faifekau 'e 'oange 'a e miniti pē 'e valu ke nau fa'ufa'u ai ha palani. 'Oku totonu ke hiki e palani 'e ha taha 'o e kau faifekau, 'o fakakau ki ai e ngaahi 'ekitiviti faka'aho ke fakahokó.
- Tuku ke fakahoko mai 'e he kulupu taki taha 'enau palani. Ko 'ene 'osi pē 'a e fakamatala taki taha pea fehu'i ange:
- Ko e hā e me'a na'e fie ma'u ke 'ilo'i 'e he kau faifekau 'i he me'a takitaha ne hokó?

Ngaahi Fakamatala

– Ko e ha nai e ola, kapau he 'ikai ke mou palani ha ngaahi 'ekitiviti 'e mahu'ingamalié pe 'ikai pé ke palani ha 'ekitiviti ia 'e taha?

Hili hono fakahoko kotoa 'o e ngaahi fakamatala pea fehu'i ange leva:

– 'Oku hoko fefe 'a e palani mo hono fokotu'u 'o e ngaahi taumu'a ko ha ngaahi ngae 'oku fakahaai ai e 'ofa? pea fakahaai ai mo e tui?

Palesiteni Fakamisiona

- Koe ki he kau faifekau ke nau 'omi ki he ngaahi konifelenisi fakasouni mo e ngaahi 'initaviu 'a 'enau ngaahi tohi lekooti 'o e feitu'u ngae fakafaifekau. Fakakaukau'i ke 'oua na'a ngata pe 'iate koe 'a hono vakai'i e ngaahi tohi lekooti 'o e feitu'u ngae fakafaifekau, ka ke 'oange ki he kau taki ngae fakafaifekau pe ki ho uaifi ke nau vakai'i foki e ngaahi tohi lekooti 'o e feitu'u ngae fakafaifekau.
- 'Ai pe peá ke sio kae fakahoko e ngaahi fakataha palani fakauike pe faka'aho 'a e kau faifekau.
- 'Ai pe mo ke fakahoko e ngaahi 'initaviu 'i he ngaahi 'api nofo'anga 'o e kau faifekau. 'I he lolotonga ho'o fai 'eni, tuku ki ho uaifi pe ongo 'asisiteni, ke nau vakai'i e ngaahi tohi lekooti 'o e feitu'u ngae fakafaifekau pea mo e ngaahi palani faka'aho.
- Toutou vakai'i ma'u pe e ngaahi palani faka'aho 'a e kau faifekau.
- 'Ai pe peá ke kau atu ki ha fakataha alelea 'a e uoti.

Ko e Hā e Founnga Te u Kumi 'Aki Ha Kakai Ke Ako'í?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau'í 'Eni

- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e "[kumi] 'a kinautolu 'e fie tali 'a kimoutolú" (T&F 42:8)?
- Te u fakatupulaki fēfē 'eku tui ke u kumi ha kakai ke ako'í?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ke u fakakau ai 'a e kāingalotú 'i he'eku ngaahi feinga kumi 'o ha kakai ke ako'í?
- Ko e hā e fatongia 'o e mītiá mo e hetikuota 'o e Siasí 'i hono fakafetu'utaki mai 'o ha ni'ihī ke ako'í?
- Ko e hā e fekau'aki 'a e kumí mo e ako'í?
- Ko e hā e fatongia 'o e ngāue-tokoní 'i hono kumi 'o e kakai ke ako'í?
- Ko e hā ha ngaahi fakakaukau ki hono kumi 'o e kakai ke ako'í 'a ia 'oku te'eki ai ke u 'ahi'ahi'í?

Ko hono Fakatupulaki 'o e Tui ke Kumi ha Kakai ke Ako'í

Ehanga 'e he ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito'í mo'oni 'i he vahe ko 'ení 'o faka-mālohia 'a ho'o tui 'oku teuteu'í 'e he 'Eikí ha kakai ke nau tali koe mo e ongoongo-lelei kuo toe fakafoki maí. Te ne taki koe kiate kinautolu pe ko 'Ene taki mai kinautolu kiate koe. 'Oku kehekehe pē hono fai 'o e kumí 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'o e māmaní. 'Oku fie ma'u ke fetongi 'e he kau faifekau' mo e kau palesiteni fakamisioná 'a hono founnga faí 'o fakatatau ki honau ngaahi feitu'ú. Ka neongo 'a e ngaahi faikehekehé, 'oku tatau pē 'i he funga māmaní 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ki he anga hono fai 'o e kumí.

Ko e Fāmili 'o e 'Otuá. Ko e kakai kotoa pē 'i he māmaní na'a nau hoko ko e kau mēmipa 'o e fāmili 'o e 'Otuá 'i he maama fakalaumalié (vakai, Ngāue 17:26–29; Hepelū 12:9). Ko e kongā kitautolu 'o e fāmili 'o e 'Otuá 'i he mo'ui ko 'ení pea 'e lava ke tau ma'u ha ngaahi

tāpuaki lahi ange 'i he'etau hoko ko e kau mēmipa 'o Hono fāmili 'i he maama kaha'ú. Ko e ngaahi tokoua mo e tuofāfine kitautolu 'i he fāmili 'o e 'Otuá. 'Oku 'omi 'e he 'ilo ko 'ení ha fa'ahinga ongo kiate kitautolu 'oku tau kau ki he fāmili ko 'ení. 'Okú ne 'omi ha 'uhinga ke tau 'amanaki lelei ai ke ma'ú 'a e mo'ui ta'engatá 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá. 'Oku mahino kiate kitautolu 'a e ngaahi mo'oni tefito ko 'ení koe'uhi ko hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelé. Ko ho fatongia ia 'o'ou pea mo ho tāpuaki ke ako'i 'a e ngaahi mo'oni kuo toe fakafoki maí ki ho ngaahi tokouá mo e tuofāfiné. 'E lava ke ke lotu 'o hangē ko e lotu 'a 'Alamá ke tokoni'i e kau Sōlami ne hē mei he mo'oni: "'E 'Eiki, 'ofa mu'a 'o tuku mai kiate kimautolu ke mau lava ke toe fakatafoki 'a kinautolu kiate koe 'ia Kalaisi. Vakai, 'e 'Eiki, 'oku mahu'inga honau ngaahi laumālié, . . . ; ko ia, 'ofa mu'a, 'e 'Eiki, 'o tuku mai kiate kimautolu 'a e mālohi mo e poto ke mau lava ke toe fakatafoki kiate koe 'a e fa'ahingá ni, ko homau kāingá"' ('Alamá 31:34–35).

"[Kumi] 'a Kinautolu 'e Fie Tali 'a Kimoutolú." 'Oku fie ma'ú ke ke langa hake 'a e Siasí 'aki hano kumi "'a kinautolu 'e fie tali 'a kimoutolú"' (T&F 42:8). 'E 'ilo pē 'e he kakai ia ko 'ení ko e kau tamaio'eiki kimoutolu 'a e 'Eiki. Te nau loto fiemālie ke fanongo ki ho'o pōpoaki. Ko e tokolahi 'o e kakai ko 'ení "'oku ta'ofi 'a kinautolu mei he mo'oni koe'uhi ko e 'ikai ai pē ke nau 'ilo 'a e feitu'u ke 'ilo'i ai iá"' (T&F 123:12).

'Oku 'ikai te ke fa'a 'ilo 'e koe 'a e kakai ko 'ení. Mahalo he 'ikai ke nau 'ilo'i he taimi pē ko iá ko e tamaio'eiki koe 'a e 'Eiki. Mahalo he 'ikai ke mahino kiate kinautolu 'e ma'ú ha nonga, fakahinohino, mo e taumu'a 'i he mo'ui mei he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'o lahi ange ia 'i ha toe me'a kehe. 'Oku 'ikai ke nau fa'a 'ilo'i 'oku nau lolotonga fekumi ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí kae 'oua leva pē kuo nau ma'ú ia. Hangē ko 'ení, na'e pehē 'e ha tokotaha papi ului, "Ko e taimi na'á ku fanongo ai ki he ongoongolelé, na'á ne fakahoko 'e ia ha me'a na'e 'ikai ke u 'ilo 'oku ou faka'amu ki ai." Na'e pehē 'e ha tokotaha ia, "Kuo 'osi 'a e fekumi na'e 'ikai ke u 'ilo 'e au na'á ku fakahokó."

Ko e fē pē ha feitu'u 'e vahe koe ke ke ngāue ai, manatu'i kuo "tuku ['e he 'Eiki] ke [ke] ha'u ki he potú ni; he na'e ngali mo e poto 'iate [Iá] ke pehē koe'uhi ke fakamo'ui ha ngaahi laumālie." Ngāue mālohi ke "hiki hake [ho le'ó] ki he kakaí ni; lea'aki 'a e ngaahi fakakaukau ['e] fakahū ['e he 'Eiki] ki [ho] lotó." Kapau te ke fai 'eni, te ke ma'ú a e tala'ofa 'e "'ikai veuveuki [koe] 'i he 'ao 'o e kakaí," pea "e foaki kiate [koe] . . . 'i he fo'i momeniti pē ko iá, 'a e me'a ke [ke] lea'aki"' (T&F 100:4–6). 'Oku mahu'inga tatau pē 'a e kumi'aki 'a e Laumālié mo e faiako'aki 'a e Laumālié. Hangē pē ko ia 'oku hoko 'i he faiakó, 'e ola lelei ho'o ngaahi ngāue ki hono fakahoko 'o e kumi kapau 'oku tatakí koe 'e he Laumālié. Tui te ke 'ilo'i 'a e me'a ke ako'i mo e me'a ke fai ke kumi'aki 'a kinautolu te nau tali koé.

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

Mahalo ko e tokolahi 'o e kāingalotu te mo 'a'ahi ki aí ko ha kau papi ului kinautolu ki he Siasí. Palani ha taimi ke mo fehu'i ange ai pe na'e anga fēfē 'enau fetu'utaki mo e Siasí pea mo e founa na'á nau 'ilo'i ai na'e ako'i ange 'e he kau faifekau 'a e mo'oni kiate kinautolu. Fakamatala fakanounou'i 'i ho'o tohinoa akó 'a e ngaahi me'a ne nau a'usiá.

Ako Folofolá

'Oku teuteu'i mo tatakí fēfē 'a e fānau 'a e 'Otuá ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí?

'Alamá 13:24	T&F 29:7	T&F 84:45–47, 88
'Alamá 16:16–17	T&F 33:6	T&F 136:32–33

Talanoa mo e Tokotaha Kotoa Pē

Lolotonga ha fononga atu 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmítá mo ha kau faifekau 'i he Vaitafe Mīsulí, na'e fakahā kiate ia 'e he 'Eikí, "'Oku 'ikai 'aonga ke 'alu vave 'a . . . 'eku kau mātu'á . . . lolotonga 'oku mala'ia 'a e kakai 'i he ongo kauvaí fakatou'osi 'i he ta'e tuí'" (T&F 61:3). Ko e taimi ko ē 'okú ke fakavavevave ai ke fai ha ngaahi 'ekitiviti kuo 'osi palani ke fakahoko, lotu ke ke lava 'o 'ilo ha ngaahi faingamālie na'e 'ikai fai ha palani ki ai ke tokoní'i mo ako'i ai 'a kinautolu te nau "mala'ia 'i he ta'e tuí." Lotu ke ke ma'u 'a e ongo fakalaumālie ko ia ke ke 'ilo'i ai 'a e ngaahi faingamālié. Te ke 'ilo ai 'e fokotu'u 'e he 'Otuá 'i ho halá 'a 'Ene fānau kuo teuteu'i ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

'Oku 'ikai ke hoko ha me'a ia 'i he ngāue fakafaifekau kae 'oua pē kuó ke kumi ha taha ke ako'i. Talanoa mo e kakai toko lahi taha te ke lava 'o talanoa mo iá 'i he 'aho taki taha. 'Oku fakanatula pē 'a e hangē 'okú te kí'i faingata'a'ia ke talanoa ki he kakai, ka 'e lava pē ke ke lotu ke ma'u ha tui mo ha mālohi ke toe lototo'a ange ke fakaava ho ngutu ke malanga'aki 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. 'Ahi'ahi feinga ke ke faka'aonga'i 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení 'i ho'o feinga ko ia ke ke talanoa mo e tokotaha kotoa pē 'okú ke fetaulaki mo iá:

- Talanoa mo e kakai 'o fekau'aki mo honau ngaahi fāmilí. Tokoní'i kinautolu ke nau sio ki he founga 'e hoko ai 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ko ha tāpuaki ki honau fāmilí.
- Fakasio ha fanga ki'i me'a 'e tokoni atu ke ke 'ilo e founga ke kamata'aki ha fepōtalanoa'aki mo e kakai—hangē ko e ngaahi me'a 'i honau ngaahi 'apí pe 'i tu'a aí, ngaahi hingoa 'oku tohi 'i honau valá, pe ngaahi me'a fekau'aki mo e fānau.
- Fakafanongo fakamātoato ki he me'a 'oku lea atu 'aki 'e he kakai kiate koé.
- 'Ai ke ke anga 'ofa, anga fakakaume'a, mo fiefia. Fakahā ho'o fie tokoní.
- Falala ki he Laumālié ke ne fakahū ki ho lotó mo ho 'atamaí 'a e me'a ke ako'i.
- Fakaafe'i 'a e tokotaha kotoa pē ke ne ako ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.
- 'Oange ha fanga ki'i kaati tufa, 'a ia 'oku hā ai ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Siasí mo hono ngaahi polokalamá.
- 'Eke ange ha hingoa 'o ha kakai 'oku nau maheni ka te nau fie fanongo ki ho'o pōpoakí.

'I ho'o lau 'a e talanoa mo'oni ko 'ení, fakasio e founga na'e teuteu'i ai 'a e tangatá ke ne tali e ongo faifekau mo e founga hono faka'aonga'i 'e he ongo faifekau ha faingamālie ta'e'amanekina ke ako'i e ongoongolelei kiate ia.

'I he'eku kei si'i, na'e 'ikai pē ako'i au ia ke u lau 'a e Tohi Tapú. Na'á ku 'alu ki he lotú he Sāpaté, ka na'á ku tangutu pē 'o 'ikai kau ha me'a pea hala'atā pē ke u ongo'i ha me'a. Na'á ku ongo'i 'oku 'ikai mo'oni hoku siasí. . . . Na'á ku fekumi ki he . . . 'Otuá—'o fie ma'u ke u 'ilo'i 'okú Ne mo'ui. Na'á ku fu'u fie ma'u ke u 'ilo'i la mo 'Ene ngaahi folofolá. Ka na'e 'ikai ke u lava 'o 'ilo'i 'a e me'a na'á ku fekumi ki aí.

Na'e 'i ai ha ngaahi momeniti na'á ku ongo'i ai kuó u meimei fiemālie. 'I he'eku fuofua 'eku 'uluaki pēpē, 'a ia ko ha kí'i ta'ahine, na'á ku ongo'i ko e mo'oni 'oku mo'ui 'a e 'Otuá. 'I hono fanau'i mai hono

Ngaahi Fakamatalá

kí'i tehiná he ngaahi tá'u lahi mei ai, na'á ku ongo'i ai pē'a e me'a tatau. . . . Ka neongo ia, na'á ku ongo'i 'i ha taimi lahi 'oku 'i ai ha me'a 'oku mole meiate au. Na'á ku fieinua fakalaunālie ka na'e 'ikai ke 'ilo ha feitu'u ke u inu ai.

'I Epeleli 'o e 1994, ne u nofo ai 'i Monitilei 'i Mekisiou, pea ko 'eku ma'u'anga mo'uí ko ha faka'uli tekisí. 'I he 'aho 'e taha na'e 'uha ia 'o laulau houa, pea na'e tafe hifo e vai 'i he ngaahi tafa mo'ungá. Hili 'eku lele holo he 'uhá 'i ha ngaahi houa lahi, na'á ku a'u mai ki ha kí'i kolo na'e kilomita 'e valu mei Monitilei. Kuo ofi e taimi . . . [Ike u] foki ai ki 'apí. Fakafofikā kuó u sio atu ki ha ongo talavou 'okú na lue lalo mai. Na'á na tui talausese lanu fakapo'upo'uli mo sote hina, pea na'á na a'u ki he vovikú.

'Na'á ku fakaava hake e matapā 'o e tekisí 'o uí atu, "Mo heka mai! Ko 'eku 'alú ki Monitilei."

Na'e tali mai 'e he tokotaha na'e lōloa 'iate kinauá, [a ia na'á ne kili hinehina 'aupito], "'Oku 'ikai ha'ama pa'anga."

Ne u tali ange, "'Oku 'ikai ke totongi ia."

[Na'á na heka fakavave hake leva ki he tekisí.]

'I he'eku faka'ulí, na'a mau talanoa. Na'á na kole mai pe 'e lava ke na vahevahe mai ha pōpoaki fekau'aki mo Sīsū Kalaisi. Na'á ku loto ki ai peá u 'oange hoku tu'asilá kiate kinaua.

'I he'eku a'u atu ki 'apí, na'á ku fafangu hoku uaifí 'o fakamatala ange ki ai e ongo talavou ni. Na'á ku pehē ange, "Me'a fakaoli 'eni. Ko ha tama Mekisikou 'a e tokotaha pea ko e tokotahá ko e tama 'Amelika ka 'okú na fakatou hingoa pē ko 'Eletā."

"'Oku 'uhinga 'a e 'Eletā ki he faifekau," ko e tali mai ia 'a hoku uaifí, he 'oku 'i ai 'ene kí'i 'ilo 'a'ana ia ki he Siasí.

Na'á ku ongo'i ha me'a 'i hoku lotó. Kuo 'omi 'e he ongo talavou ni ha fa'ahinga ongo fifili ki hoku lotó. Na'á ku ongo'i 'oku ofi ke u ma'u 'a e vai ko ia te ne fakafiemālie 'i 'a 'eku fieinua.

Na'e ha'u 'a e ongo faifekau ki homau 'apí [i he 'aho 5 'o Suné], pea na'á ku fiefia ke fanongo kiate kinaua. 'I he 'osi ha uike 'e ua, [a ia ko e 'aho 19 ia 'o Suné], na'á ku papitaiso. Na'e papitaiso hoku uaifí 'i he 'osi mei ai ha māhina 'e fā, [i 'Okatopa]. Pea na'e ako'i fakalotu pē 'ema ta'ahine lahi 'i he 'apiakó. Ko e fuofua taimi na'á ne ma'ulotu ai, na'á ne pehē ange, "Tangata'eiki, 'oku fu'u lelei ange 'eni ia 'i he me'a 'oku ou ako 'i 'apiakó!" Na'e papitaiso foki mo ia [i 'Okatopa].

'I Tisema 'o e 1995 na'e fakama'u ai homau fāmilí 'i he Temipale Mekisikou Sití ki taimi mo 'itāniti. 'I he taimi ní 'oku mau hoko ko ha fāmilī uouangataha, melino, mo fiefia. 'Oku mau 'ilo' 'i 'a e tokotaha 'oku mau lotu ki ai. 'Oku mau 'ilo' 'i 'a e feitu'u ne mau ha'u mei ai mo ia 'oku mau 'alu ki ai. 'Oku mau 'ofa 'i he folofola mā'oni'oni 'a e 'Otuá, kae fakatautefito ki he Tohi 'a Molomoná, pea 'oku mau 'ofa 'i Hono Siasí, 'a e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Pea 'i he ngaahi me'afoká ni kuo mau 'ilo' ai 'a e vai mo'ui ne folofola'aki 'e he

© 2001 Simon Dawsey, 'Oua na'a hiki hano itau.

Fakamo'uí ki he fefine Samēliá: "Ka ko ia 'e inu 'i he vai te u foaki kiate iá, 'e 'ikai 'aupito toe fieinu ia; ka ko e vai te u foaki kiate iá 'e 'iate ia ko e matavai mapunopuna hake ki he mo'ui ta'engatá" (Sione 4:14).

[Victor Manuel Cabrera, "Fieinua ki he Vai Mo'uí," Liahona, 'Aokosi 2001, 43–44]

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

- Na'e anga fēfē hono teuteu'í 'o e tangatá ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki mai?
- Ko e hā e me'a na'e mei hokó kapau na'e 'ikai ke fakaava 'e he ongo faifekau 'a hona ngutú ke vahevahe atu 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelei?
- Mo toe vakai'í 'a e me'a na'á mo fai 'aneafi. Na'á mo talanoa nai mo e ni'ihī toko lahi taha 'o e kakai na'e lava ke mo ma'ú? Kapau na'e 'ikai, mo fa'ufa'u ha ngaahi palani pea fokotu'u mo ha ngaahi taumu'a ke mo fai ia he 'ahó ni.

Ako Folofolá

Ko e hā e folofola 'a e 'Eikí 'o kau ki hono fakaava ho ngutú? Ko e hā e me'a 'oku totonu ke ke ako'í? Ko e hā e me'a 'oku tala'ofa atu 'aki kiate koé?

T&F 24:12
T&F 28:16

T&F 33:7–15

T&F 60:2–3, 7–8

Ngaahi Fakamatalá

Ako'í 'i he Taimi 'Okú mo Kumi Aí, Kumi 'i he Taimi 'Okú mo Ako'í Aí

Ko e kumi mo e ako'í ko ha ongo ngāue ia 'okú na fekau'aki. Ko e taimi 'okú mo fetaulaki ai mo e kakaí, mateuteu ke mo ako'í ha ngaahi fakamatala nounou pē ki he mo'oni kuo toe fakafoki maí koe'uhí ke lava 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o fakamo'oni ko e ongo tamaio'eiki kimoua 'a e 'Eikí. 'I he taimi lahi, 'e fie ma'u ke mo lava 'o fakahoko ha pōpoaki 'i ha miniti pē 'e taha pe toe nounou hifo ai. Kuo anga e kakaí ia ki he ngaahi fakamatala nounou pē kae mālohí. Hangē ko 'ení, te mo lava 'o fakamo'oni'í 'a e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei 'i ha fo'í sētesi pē 'e ua pe tolu:

Hili ha ngaahi senituli lahi ne mole ai e ngaahi mo'oni totonu 'a e 'Otuá ('a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí), na'e toe fakafoki mai ia 'e ha 'Otuá 'ofa 'o fakafou mai 'i ha palōfita mo'ui. 'Okú ma ma'u ha fakamo'oni ki he me'a ni 'a ia te ke lava pē ke pukepuke'í ho nimá, lau, fakalaulauloto ki ai 'i ho lotó, pea lotua ke ke 'ilo'í 'iate koe pē 'a hono mo'oni. 'E lava nai ke ke tuku mai ke ma. . . .

Kapau 'e ma'u ha ki'í taimi lahi ange ai pea 'e lava pē ke mo toe hoko atu:

'Oku mahinongofua pē 'ema pōpoakí. Ko e 'Otuá 'a 'etau Tamai. Ko 'Ene fānau kitautolu. Ko e konga kitautolu 'o Hono fāmili. 'Okú Ne 'ofa 'iate kitautolu. Talu pē mei he kamata'anga 'o māmaní mo 'Ene muimui 'i ha sīpinga 'o e 'ofá mo e tokangá. Kuo lahi e taimi kuó Ne ala mai ai 'i he 'ofa ke fakahā 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí koe'uhí pē ke 'ilo'í 'e He'ene fānau 'a e founga ke nau toe foki ai kiate Iá. Kuó Ne 'osi fakahā ia ki he kau palōfita hangē ko 'Ātama, Noa, 'Ēpalahame, mo Mōsese. Ka kuo tokolahi ha kakai kuo nau toutou fili ke fakafisinga'í 'a e ongoongolelei ko iá. 'I he ta'u 'e uaafe kuohilí, na'e ako'í tonu mai ai 'e Sīsū Kalaisí 'a 'Ene ongoongolelei. Ko e me'a 'oku fakaofó he na'e a'u pē kia Sīsū hono fakafisinga'í 'e he kakaí. Ko 'ene 'i ai pē ha taimi 'oku ta'e tali pe fakakehe'í ai 'e he kakaí 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi ouau mo'oni, 'oku to'o atu leva 'e he 'Otuá 'a Hono mafai ke tatakí'aki e Siasí.

Ko 'ema fakaafe kiate koé ke ke fakalahi atu mu'a ki he ngaahi mo'oni ko ia kuó ke 'osi mata'ikoloa 'akí. Fakakaukau ki he fakamo'oni ko ia kuo toe ala atu 'a 'etau Tamai Hēvaní ki He'ene fānau 'i he 'ofa mo fakahā 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi ouau mo'oni ki ha palōfita. Ko e hingoa 'o e palōfita ko iá ko Siosefa Sāmīta. 'Oku ma'u 'a e fakamo'oni ki he mo'oni nāunau'ia ko 'ení 'i ha tohi—ko e Tohi 'a Molomoná. Te ke lava ke pukepuke ia 'i ho nimá, lau ia, pea ke fakalaulauloto 'i ho 'atamai mo ho lotó ki hono mo'oni.

Faka'ehi'ehi mei ha'o lea'aki ha ngaahi me'a hangē ko 'ení, "'Oku 'i ai hao ki'í taimi 'e lava ke ma ako'í atu ai ha pōpoaki kiate koe 'o kau ki he. . . ." Ka ke anga'aki ha'o kamata'aki pē ho'o ako'í mo ho'o fakamo'oni 'i he taimi 'okú ke fetaulaki ai mo e kakaí. Te ke ma'u ha kakai tokolahi ange ke ako'í 'i he taimi te ke fakamo'oni ai pea tuku ange ke nau ongo'í 'a e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

Ko e hā pē ha founga 'okú ke kamata'akí, fakamatala nounou mo faingofua leva 'o kau ki hono Toe Fakafoki mai 'o e ongoongolelei, he ko 'etau pōpoaki mahu'inga ta'e hano tatau ia ki māmaní. 'Oku fa'a 'i ai ha ngaahi kaume'a pe kāinga 'o kinautolu 'okú ke ako'í kuo nau mateuteu ke tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. 'I he ngaahi me'a kotoa pē fekau'aki mo e ako'í—hangē ko e kumi, ako'í 'o e kau fiefanongó, pe ngāue mo e kāingalotú, fehu'í ange, "Ko hai 'okú ke 'ilo'í 'e fie fanongo pe 'e 'aonga ki ai 'a e pōpoaki

Ngaahi Fakamatalá

ko 'ení?" Hili pē ha'o ma'u ha ni'ihi na'e fakafetu'utaki atu kiate koe, fehu'i ange, "Ko hai mo ha toe taha 'e 'aonga ki ai 'ema pōpoaki?" "Oua te ke momou ke toutou 'ohake e fehu'i ko 'ení 'i ha'o ngaahi fetaulaki mo kinautolu 'amui ange. 'I hono a'usia 'e kinautolu 'okú ke ako'i e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei, 'e tupulaki ai 'a 'enau holi ke vahevahe ia mo e ni'ihi kehé (vakai, 1 Nifai 8:12). Te nau fa'a ma'u ha ngaahi kaume'a fo'ou lolotonga 'enau ako kau ki he ongoongolelei. Ko e kau faifekau ko ia 'oku nau ngāue'aki 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení 'oku fa'a tokolahi ma'u pē 'enau kakai ke ako'i.

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

- Teuteu'i ha pōpoaki miniti 'e taha 'o makatu'unga 'i ha taha 'o e ngaahi lēsoni. Fakakaukau'i ha ngaahi founa ke ako'i ai 'a e lēsoni ko 'ení 'i ha taimi 'oku fakahoko ai ha kumi.
  - Fakapapau'i ha founa te mo lava ke fakafehokotahi vave ai 'a e pōpoaki ko 'ení ki hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei.
  - Vahevahe 'a e pōpoaki mo ho hoá.
  - Fokotu'u ha taumu'a ke ako'i ai he 'ahó ni 'a e pōpoaki ko 'ení 'i ha taimi 'oku fe'unga ke fakahoko ai, ke tñnaki atu ha fiefanongo fo'ou ki he kakai 'okú mo ako'i.
-
- Toe vakai'i 'a e lisi 'o e kakai 'okú mo lolotonga ako'i. Hiki ha lisi 'o kinautolu kuó mo 'osi kole ange ke nau fakafetu'utaki mai ha ni'ihi kiate kimouá mo kinautolu ne te'eki ai ke mo kole ki ai. Akoako e founa te mo fai ange ai ha fakaafe kiate kinautolu 'i he kulupu taki taha ke nau fakafetu'utaki mai ha ni'ihi kiate kimouá. Hiki ha ki'i fakamanatu 'i ho'omo palani faka'ahó ke fai 'a e fakaafe ko 'ení 'i ho'omo ngaahi 'a'ahi ka hoko mai.

Talanoa ki hono Mahu'inga 'o e Fāmilí

'Oku tāpuekina 'a e ngaahi fāmilí 'i Hono Toe Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. 'I hono mo'ui'aki 'e he ngaahi fāmilí 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai, 'oku fakamālohia kinautolu pea 'oku lava ke nau ma'u ai 'a e melinó, fiefiá, pea nau ongo'i 'oku nau kau ki ha fāmilí pea ma'u ai ha tefito'i 'ulungāanga ke 'ilo'i ai kinautolu.

'E tokoni'i koe 'e ho'o talanoa ki hono mahu'inga 'o e fāmilí mo kinautolu 'oku mou fetaulaki 'i he 'aho taki tahá, ke ke ma'u ha kakai ke ako'i. Ko e me'a fakanatula pē ia ki he kakai tokolahi ke nau fie talanoa fekau'aki mo e fāmilí. 'I he taimi lahi 'okú ke kumi ai, 'e lava pē ke vave ho'o fakafekau'aki 'a e me'a 'oku 'ilo 'e he kakai tokolahi fekau'aki mo e fāmilí mo e pōpoaki ko ia 'o hono Toe Fakafoki mai 'o e ongoongolelei. 'E lava ke ke lea'aki ha me'a hangē ko 'ení 'i he taimi 'okú ke kumi ai:

'Oku 'ikai mo ha toe me'a 'e mahu'inga ange kiate kinautolu ka ko hotau ngaahi fāmilí. 'Oku ha'i fakataha kinautolu 'e hotau fāmilí, 'okú ne 'omi hotau hinga, pea tokoni ke tau ongo'i 'oku fiema'ua mo 'ofeina kinautolu. 'Oku tau ma'u mei hotau ngaahi fāmilí ha ngaahi 'ulungāanga fakatāutaha, ngaahi tō'onga, mo e ngaahi fōtunga 'o hotau sinó, 'o ne 'omi ai kiate kinautolu hotau ngaahi tefito'i 'ulungāanga 'oku 'ilo'i ai kinautolú.

Ko e me'a mu'omu'a mo mahu'inga taha ki he kakai tokolahi 'i he māmaní hono kotoa ko 'enua ma'u ha fāmili 'oku mālohi mo fiefiá. 'Oku fa'a faingata'a hono a'usia 'o e taumu'a ko 'ení. Pea ko e taimi 'e ní'ihí 'i he māmani 'o e 'aho ní 'oku hangehangē ka 'ikai lava 'o 'ohake ha fānau ia mo ma'u ha nofo mali 'oku mālohi he lahi hono 'ākilotoa kitautolu 'e he koví.

'E lava leva ke ke hiki mei ai ki he pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongoleléi:

'Oku ta'engata 'a e ngaahi ongo'i 'ofa mo e tokanga 'oku tau ma'u ki hotau ngaahi fāmili pea 'oku aka ia 'i hotau lotó. Ko e uho ia 'o 'etau fetu'utaki mo e 'Otuá. Ná'a ke hoko ko ha kongá 'o e fāmili 'o e 'Otuá kimu'a pē ia pea toki fā'ele'i mai koé. Ko 'etau Tamaí Ia. Koe'uhi ko 'etau Tamaí Ia, 'oku tau hoko ai ko e ngaahi tokoua mo e tuofāfine. Ko e finangalo 'o e Tamaí Hēvani ke tau foki hake 'o nofo mo Ia ko e kongá 'o Hono fāmili. 'Oku fehokotaki 'a e ngaahi fāmili 'i he māmani pea mo e fāmili 'o e 'Otuá. 'E lava ke nofo fakataha 'a e ngaahi fāmili hili 'a e mo'ui ko 'ení. 'Okú ma 'ilo'i 'eni koe'uhí he kuo toe fakafoki mai ki he māmani 'e he'etau Tamaí Hēvani 'ofá 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi ouau mo'oni hangē ko e papitaiso 'i he fakaukú, 'o fakafou mai 'i ha palōfita mo'ui. 'Oku 'ikai ngata pē hono tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi mo'oni ko 'eni kuo toe fakafoki maí ke mahino kiate kitautolu 'a hotau tu'unga 'i he fāmili 'o e 'Otuá, ka 'oku nau hoko kinautolu ko 'etau amanaki lelei taha ki hono ma'u ha fāmili mālohi mo fiefia 'i he mo'ui ní. 'E lava nai ke ma ako'i atu ha me'a lahi ange 'o kau ki he . . .

'E lava pē ke fai 'a e me'a tatau ki he ngaahi tefito kehé, hangē ko e fiefiá, 'ahi'ahí, taumu'a 'o e mo'uí, pe maté. Ko e hā pē ho'o founga kumí, manatu'i ke fakafehokotaki ia he vave tahá ki he'etau pōpoaki ta'e hano tatau ki māmani.

Ko e Mahu'inga 'o e Kāingalotú

Ngāue mo e kāingalotu 'o e Siasí ke kumi ha kakai ke ako'i. Ko 'ene lelei tahá 'a e taimi ko ē 'oku fakaafe'i ai 'e he kāingalotú ha ní'ihí ke ako'i pea nau 'i ai lolotonga 'oku fai 'a e ako'í. Ko e taimi ko ia 'oku fai ai 'eni 'e he kāingalotú, 'oku tokolahi ange 'a e kakai 'oku papitaiso pea nau mālohi ai pē 'i he Siasí. 'Oku mahu'inga 'a e feohi mo e kāingalotú koe'uhí he 'okú ne fakavaivai'i e loto 'o e kakai pea 'okú ne fa'a fakatupu 'enua fekumi ki he ongoongoleléi kuo toe fakafoki maí. 'Oku fa'a 'uhinga 'eni ki hono 'omi kinautolu 'o feohi mo e ngaahi kaume'a ko e kāingalotu 'o e Siasí, kau ai 'a e kāingalotu 'oku mālohi mo māmalohí, kau toki papi uluí, mo e ngaahi fāmili 'oku mēmipa pē hanau ní'ihí.

Na'e akonaki 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'o pehē: "'Oku tokolahi hatau ní'ihí 'oku nau fakakaukau ki he ngāue fakafaifekau ko ha ō pē 'o uiui. Ko e tokotaha kotoa pē 'oku maheni mo e ngāue ni, 'okú ne 'ilo'i 'oku 'i ai ha founga 'oku lelei ange. Ko e founga ko iá 'oku fakafou ia 'i he kāingalotu 'o e Siasí. Ko 'ene 'i ai pē ha mēmipa 'okú ne fakafe'iloaki mai ha fiefanongo, 'oku 'i ai leva ha fa'ahinga polokalama tokoni pau. 'E fakamo'oni'i 'e he mēmipá hono mo'oni 'o e ngāue ni. 'E vēkeveke fiefia hono kaume'a fiefanongó. 'E faka'au 'o fiefia 'i he fakalalakala hono kaume'á 'i hono ako 'o e ongoongoleléi.

"'E lava 'e he kau faifekau taimi kakató 'o fakahoko 'a e ako'í, ka ko e mēmipá te ne poupou'i e ako'í ko iá 'aki hano tuku mai hono 'apí ke fai ai 'a e ngāue fakafaifekau. Te ne fakamo'oni'i fakamātoato hono fakalangi 'o e ngāue. 'E 'i ai ke ne tali ha ngaahi fehu'i 'i he taimi 'oku 'ikai ke 'i ai ai 'a e kau faifekau. 'E hoko ko ha kaume'a ki he tokotaha uluí 'i he'ene fakahoko e liliu lahi mo fa'a faingata'a ko 'ení. . . . Ko hono 'omi 'o ha kakai

"Hili hono lea'aki 'o e ngaahi me'á ni kotoa, ko e fatongia ma'ongo'onga mo mahu'inga tahá ko hono malanga'aki 'o e Ongongoleléi."

— KO E PALŌFITA KO SIOSEFA SĀMITĀ
TEACHINGS OF THE PROPHET JOSEPH SMITH, 113

Ngaahi Fakamatalá

fo'ou ki he Siasí 'oku 'ikai ko ha fatongia 'ata'atā pē ia 'o e kau faifekaú. 'E ola lelei ange 'enau ngāuē 'i he taimi 'e hoko ai 'a e kāingalotú ko ha ma'u'anga tokoni ke ma'u mei ai 'a e kau fiefanongo [fo'ou]" (*Liahona*, Siulai 1999, 119).

Ko e pīsopé 'oku kamata mei ai 'a hono langa hake 'o e ngaahi vā fetu'utaki mālohi mo e kāingalotú. Fakahā ange ho'o fie tokoni mo ngāue 'i ha fa'ahinga founa mā'oni'oni pē 'e kole atu ai. Toutou fehu'i hifo pē kiate koe, "'Oku ou hoko nai ko ha tāpuaki pe ko ha fakakavenga ki he pīsopé? 'Ai ke ke 'ulungāanga'aki ha'o pehē, "Ko e hā nai ha founa 'e lava ke u tokoni ai?" Kapau te ke kumi ha ngaahi faingamālie ke ke fai ai ha 'ofa, tokoni, mo faiako, mahalo 'e falala ai 'a e pīsopé mo e kāingalotú 'o e uōtí ke tuku atu e kau mēmipa 'o honau ngaahi fāmilí pea mo honau ngaahi kaume'á ke mou ngāue.

Fakakaukau angé ki he kongá ko 'eni mei ha tohi na'e fai 'e ha faifekau ki he'ene palesiteni fakamisioná:

Sí'i Palesiteni,

Ná'e telefoni mai e ongo 'asisiteni he 'ahó ni 'o fakahoko mai te u hiki. 'Oku ou ongo'i pē ke u tohi 'o fakamālō atu 'i ho'o 'omi au ki he feitu'u ko 'eni. Hangē ia ná'a ke toki fakamatala'i mai pē 'aneafi 'a e ngaahi faingata'a ko ia 'oku hanga mai mei mu'á.

Ná'e fakamo'oni'i pē 'i homa 'uluaki Sāpaté 'a e me'a ná'a ke talamaí. Ná'e 'ikai ke fu'u māfana fēfē hono talitali kimaua 'i he uōtí. Ko e ki'i me'a lelei pē he 'uluaki Sāpate ko iá ko Sikoti, 'a e taki ngāue fakafaifekau fo'ou. Ná'a ne hiki mai he māhina 'e taha kimu'a angé ki he 'ulu'i'apitanga 'o e Laulā Puná pea ko e uike ua pē ia 'ene hoko ko e taki ngāue fakafaifekau 'a e uōtí. Ná'e fakaafe'i kimaua 'e Sikoti ki hono 'apí he 'uluaki Sāpaté pē ke mau ma'u me'atokoni mo talanoa ki ha me'a 'e lava 'o fai ke lele ai e ngāuē. Hili e ma'u me'atokoni, ná'a mau tū'ulutui 'o lotu mo kole ki he Tamai Hēvaní ke Ne fakahinohino kimautilu. 'I he'ema lotú, ná'a mau ongo'i ha melino mo ha lotu fie ngāue. Ná'a mau fakapapau'i ko e founa lelei taha pē ke laka ai e ngāuē ki mu'á ko hono ma'u e falala 'a e kāingalotú. Ná'a mau fakakaukau leva ke mau muimui ki he sīpinga 'a 'Āmoni 'o fai ha ngāue ma'anautolu.

Ná'a mau kamata pē mei he pīsopé. Tupu mei he 'ikai ke 'i ai ha papi 'i he feitu'ú mo e 'ikai ke ngāue e kau faifekau ná'e 'i ai kimu'á, ná'e 'ikai ke ne fu'u fiefia he'ema kole ange ke mau fakatahá. Ná'e faifai pē péá ne fakaafe'i kimaua ke ma ma'u me'atokoni efiáfi 'i hono 'apí. Ná'a ma fanongo ná'e teuteu e pīsopé ke to'o e kāpeti 'i hono loki talanoá pea fakafou e papa falikí. Ná'a ma tala ange te ma tokoni pea ná'a ne tali ia. 'I he faka'osi'osi 'a e ngāuē, ná'e kole mai e pīsopé ke ma lea 'i he houalotu sākalamenití. Ná'a ma lau 'eni ko ha fakamo'oni ia kuo kamata ke ne falala kiate kimaua.

Ná'a ma muimui 'i he founa ngāue tokoni tatau pē 'i he'ema fetaulaki mo e kāingalotú kehé. Ná'a ma ma'u ha ngaahi faingamālie ke tokoni ai kiate kinautilu 'i ha fanga ki'i founa faingofua. Ko e taimi ko ia ná'e 'ikai ke ma ngāue ai mo e kāingalotú, ná'a ma tukituki 'i ha ngaahi matapā mo talanoa mo e kakai 'i he tokolahi taha ná'e lavá 'o fekau'aki mo e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Ná'e tāpuaki'i'aki kimaua ha kakai ke ma ako'i, pea ná'e mamata e kāingalotú ki he'ema 'omi ki he lotú 'a e kakai ne ma kumi pē 'e kimauá. Ná'e kamata leva ke liliu e tō'onga 'a e uōtí fakakātoa. Ná'e lahi ange 'a e fiefia ke fakahoko 'a e ngāue fakafaifekaú. Ko 'ene falala mai pē 'a e kāingalotú kiate kimauá, ná'e vave ange leva e ngāuē. Ná'e lahi ha ngaahi papi ná'e muimui mai ai.

'Oku tokolahi e kāingalotú 'o e Siasí 'oku nau manavasi'i hono fakahoko 'o e ngāue fakafaifekaú. 'Oku 'ikai ke fakapapau'i 'e he ni'ihí pe 'e fēfē ha'anau kamata pe ko e hā e me'a te nau lea'akí. 'Oku ilifia ha tokolahi ia ná'a mole honau ngaahi kaume'a ofí kapau te nau feinga ke vahevahe mo kinautilu 'a e ongoongolelei. 'Oku lahi 'aupito ha ngaahi founa ke tokoni'i ai

'a e kāingalotú. Hangē ko 'ení, tokoni ke langaki 'enau tuí 'aki hono ako'i kiate kinautolu 'a e pōpoaki 'o e Ongongolelei Kuo Toe Fakafoki maí pea mo e ngaahi tokāteline kehe pē 'i he ngaahi lēsoní. Tokoni'i kinautolu ke nau ongo'i 'a e Laumālié pea mo e mālohi 'o 'etau pōpoaki. 'E hanga 'e hono fakamālohia 'o e mahino 'oku nau ma'u fekau'aki mo e tokāteline 'a Kalaisí, 'o toe fakahoko ha me'a ke tupulaki ai 'enau falala kiate koé mo 'enau fiefia lahi ange ke fakahoko 'a e ngāue fakafaifekaú, 'o laka ange ia 'i ha toe me'a. Tokoni ke mahino kiate kinautolu 'e faingofua ange hono vahevahe atu 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'i ha ngaahi fetu'utaki 'oku nau feinga ai ke 'ofa mo tokoni ki he kau mēmipa 'o honau ngaahi fāmīlī pea mo honau ngaahi kaume'á. Ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mei he kongā 'o e vahe ko 'ení ko e "Fe'alu'aki 'o Failelei." Poupou'i e kāingalotú ke nau "kau fakataha 'i he 'aukai pea mo e lotu faivelenga ma'á e tu'umālie 'a e ngaahi laumālie 'o kinautolu 'a ia na'e 'ikai ke 'ilo'i 'a e 'Otuá" ('Alamā 6:6). Feinga ke ke hiki'i mo langaki hake 'enau tuí 'i he me'a kotoa pē 'okú ke fai mo e kāingalotú, ke tokoni'i ai kinautolu ke nau fai 'a e ngāue fakafaifekaú.

Fekumi ke ma'u ha kakai ke ako'i 'o fakafou 'i he kau teuteu kaumātu'á, kāingalotu māmālohí, mo e kāingalotu fo'ou, 'o fakalahi atu ia ki he ngāue mo e kāingalotu mālohí. 'Oku fa'a lahi 'aupito e ngaahi kaungāme'a 'o e kāingalotu ko 'ení 'oku nau kau ki ha ngaahi tui fakalotu kehe pea 'e tāpuekina kinautolu 'i he'enu vahevahe atu 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ki he kau mēmipa 'o honau fāmīlī pea mo honau ngaahi kaungāme'á.

Ko e taimi kotoa pē 'okú ke 'a'ahi ai ki he kāingalotú, fai e me'a kotoa te ke lavá ke fakalotolahi'i kinautolu ke nau:

- Lotu pea muimui ki he Laumālié.
- Fai ha ngāue tokoni.
- Anga fakakaume'a.
- Fakaava honau ngutu ke vahevahe 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí mo ha ni'ihi kehe.
- Fakaafe'i 'a e ni'ihi kehé ke nau fai e ngaahi me'a 'e fakatupulaki ai 'enau tui kia Kalaisí.

'Oku totonu ke lau ko ha me'a mahu'inga lahi, 'a e toko taha kotoa pē na'e fai hono fakafetu'utaki mai kiate koe mei ha kāingalotu. Ko e taimi ko ē 'oku 'oatu ai 'e ha mēmipa ha hingoa 'o hano kaume'a ke ke telefoni pe 'a'ahi ki ai, fai ia he vave tahá pea fakahā hono ngaahi olá ki he mēmipá.

Ngaahi Fakakaukau ke Tokoni'i'aki e Kāingalotú

'Oku lahi 'aupito ha ngaahi founa ke poupou'i'aki e kāingalotú ke nau kau mai ki he ngāue fakafaifekaú. Fakakaukau angé ki he ngaahi fakakaukau ko 'ení:

- Fekumi ki he fakahinohino 'a e pīsopé mo e kau taki fakauooti kehé. Vakai ki he vahe 13 ke ma'u mei ai mo ha toe ngaahi tokoni 'i he tafa'aki ko 'ení.
- Ako'i ki he kau taki mo e kāingalotu 'o e Siasí 'a e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei mo e ngaahi lēsoni kehé.
- Ako'i kinautolu ke nau 'ofa mo fai ha ngāue tokoni ki honau ngaahi kaungā'apí mo e kaungāme'á.
- Poupou'i kinautolu ke nau 'aukai mo lotu ke ma'u ha ngaahi faingamālie ke fakahoko ai 'a e ngāue fakafaifekaú.

Ngaahi Fakamatala

- Fakalotolahi'i kinautolu ke nau 'a'ahi ki hanau ngaahi maheni kuo toki hoko ni ha fa'ahinga me'a 'o liliu ai 'a 'enau mo'ui (fa'ele'i mai 'o ha pepē, pekia ha taha he famili, mali, pe toki hiki fo'ou ki ha feitu'u).
- Fakaafe'i kinautolu ke nau tokoni atu ki hono fakahoko 'o e ako'i. Ko 'ene lelei taha ke mo 'i ai mo ha memipa 'o e Siasi na'e siasi fakataha ki mu'a mo e fiefanongó.
- Tokoni kiate kinautolu 'i hono fokotu'u ha ngaahi 'aho te nau fakaafe'i mai ai honau ngaahi kaume'a ke nau ako kau ki he popoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Mai.
- Faka'ali'ali kiate kinautolu ha ngaahi me'a 'e lava ke nau 'oange ki he ni'ihiki kehé, hangē ko ha ngaahi tatau 'o e Tohi 'a Molomoná, filimi vitiō, mo ha ngaahi kaati tufa.
- Fakalotolahi'i kinautolu ke nau fakaafe'i mai honau ngaahi kaume'a ki he lotu pe ki ha efiafi fakafamili 'i 'api, ke nau mamata 'i ha fo'i filimi vitiō 'a e Siasi, pe kau ki ha fetalanoa'aki fakau'aki mo e ongoongolelei.
- Tokoni kiate kinautolu 'i hono ako 'o e me'a ke nau lea'aki ki honau ngaahi kaume'a.
- Ako'i kiate kinautolu 'a hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke vahevahe 'a e ongoongolelei mo e ni'ihiki kehé 'o tatau ai pē pe ko e hā hono olá.

'Oku lahi 'aupito e ngaahi founa ke tokoni'i ai 'a e kaingalotu ke toe lahi ange 'enau kau atu ki he ngāue fakafaifekau. Feinga ke ke toe fakalahi atu ki he lisi ko 'eni lolotonga ho taimi ngāue fakafaifekau kotoa. Vahevahe ho'o ngaahi fakakaukau mo e kau faifekau kehé.

'Ekitiviti: Ako mo e Hoá

Mo toe vakai'i fakataha mo ho hoá 'a e me'a kuó mo 'osi fakahoko ke fai ai ha ngāue 'ofa mo tokoni ki he pīsopé mo e kau taki kehé pea mo e kaingalotu lolotonga e māhina kuo hilí. Mo alea'i pea palani e me'a 'e lava ke mo fai lolotonga 'a e māhina hoko mai ke fakatupulaki ai ha vā fetu'utaki 'oku toe mālohi angé mo kinautolu.

Toe vakai'i e ngaahi fakakaukau 'i he lisi he puha "Ko e Ngaahi Fakakaukau ke Tokoni'i'aki e Kaingalotu." 'Ilo'i e ngaahi fakakaukau 'e ni'ihiki kuo te'eki ai ke mo 'ahi'ahi'i. Ngāue'aki ho'omo palani faka'ahó ki hono fa'u 'o ha ngaahi palani mo 'ahi'ahi'i ha ni'ihiki 'o e ngaahi fakakaukau lolotonga 'a e uike hoko mai.

Ni'ihiki ne Fai hano Fakafe'iloaki Mai 'i he Mitiá pea mo e Hetikuota 'o e Siasi

Ko hono fakafe'iloaki mai ko ia 'o e kakai ko ha ma'u'anga tokoni ia 'e taha 'o hono kumi 'o kinautolu kuo teuteu'i ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai. 'Oku ngāue mālohi 'a e Siasi ke a'u atu ki he fanau 'a e 'Otuá 'i he ngaahi founa lahi 'o fakalahi atu pē ki he ni'ihiki ko ia 'oku fai hono fakafetu'utaki mai 'e he kaingalotu. 'Oku fa'u'fa'u 'e he Siasi ha ngaahi founa 'e fakamānako ki he kakai hangē ko e tu'uaki 'i he mitiá, ngaahi senitā ma'a e kau 'a'ahi, ngaahi feitu'u fakahisitōliá, tokoni fakaelofea mo e ngaahi tokoni 'ofa fakaetangatá, pea mo e 'Initaneti (www.mormon.org, www.lds.org, www.familysearch.org). Ko e ni'ihiki ko ia ne fai hono fakafetu'utaki mai 'i he mitiá mo e hetikuota 'o e Siasi, 'oku nau fakafofonga'i 'e kinautolu 'a e kakai kuo nau 'osi loto fiemālie ke 'a'ahi ange ha kau fakafofonga 'o e Siasi mo 'oange ha ngaahi me'a kiate kinautolu (hangē ko ha Tohi Tapu pe Tohi 'a Molomona), pea ako'i kiate kinautolu ha me'a lahi ange 'o kau ki he Siasi. 'Oku totonu ke lau 'e he kau faifekau 'a e ngaahi faingamālie ako'i ko 'eni ko ha fatongia toputapu.

Kimu'a peá ke toki 'a'ahi ki ha taha na'e fai hano fakafetu'utaki mai 'e ha taha kehe, fakapapau'i 'okú ke 'ilo'i 'a e me'a na'e kole mai ki aí. Palani ha ki'i lēsoni nounou ke hiki ai 'a e talanoá mei he me'a ko iá ki hano ako'i 'o e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei. 'I he taimi 'e ni'ihī, 'oku fa'a hanga 'e he kakai ko 'eni ne fai hono fakafetu'utaki maí 'o 'ai ke ke 'ilo ai mo ha ni'ihī kehe 'oku teuteu'i mai 'e he 'Otuá. Kapau 'oku 'ikai fie fanongo ki ho'o pōpoakí 'a e kakai 'okú ke fetu'utaki ki aí, peá ke fehu'i ange pe 'oku nau 'ilo nai ha taha 'e fie fanongo. Talanoa foki mo e kau mēmipa kehe 'o e 'api ko iá pea mo honau ngaahi kaungā'apí. 'Eke ki he tokotaha taki taha pe 'oku toe 'i ai ha taha 'e fie fanongo ki ho'o pōpoakí. Mahalo na'e tataki koe ki he tokotaha ko 'eni koe'uhī he kuo 'osi mateuteu ha taha kehe ia 'i he 'api pe kaungā'api ko iá ke fanongo ki he ongoongolelei.

Manatu'i 'eni 'i he taimi 'okú ke ngāue ai ki he ni'ihī ne fai hano fakafetu'utaki maí:

- Fakafetu'utaki kiate kinautolu 'i loto he houa 'e 24.
- Kapau 'e lava pea tomu'a fakafetu'utaki ki ai ki mu'a ke alea'i ha taimi ke mo 'a'ahi atu aí. Kapau 'oku 'ikai ke nau 'i 'api, feinga 'i ha ngaahi taimi kehekehe lolotonga e 'ahó.
- 'Ave e me'a na'e kole mai ke 'avé, pea fakamanatu ange na'a nau kole mai ke ke 'a'ahi ange. Fakatahataha'i kotoa mai 'a kinautolu he 'apí ke nau fanongo.
- Ako'i e pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí.
- Fai ha ngaahi fakaafe te ne langaki 'enau tui kia Kalaisí.
- Kole ke nau fakafetu'utaki mai ha ni'ihī kehe.
- Alea'i ha taimi 'e toe fai ange ai ha 'a'ahi.
- Palani ke ke ngāue ki he ngaahi 'api he feitu'u ko iá 'i he 'osi ho'o 'a'ahí.
- Kapau 'oku 'ikai ke 'i 'api 'a e tokotahá, peá ke talanoa mo e kaungā'apí.

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

Kumi 'a e ni'ihī kotoa 'i homou feitu'ú na'e fai hano fakafetu'utaki mai pea kuó mo ma'u 'i he māhina 'e taha kuo 'osí. 'Ilo'i e kakai na'e te'eki ke fai ha fetu'utaki ki aí pea mo 'a'ahi kiate kinautolu. Mo fakakaukau'i pe ko hai 'iate kinautolu na'á mo 'osi fetu'utaki ki aí 'oku totonu ke toe fai ha 'a'ahi ki ai.

Hisitōlia Fakafāmilí

Ko e hisitōlia fakafāmilí pe tohi hohokó, 'a e founga 'e taha 'e lava ke ke toe kumi ai ha kakai ke ako'í. 'Oku hoko e hisitōlia fakafāmilí ia he taimí ni ko e taha 'o e ngaahi me'a fakamānako taha kuo mafola 'i he funga māmaní. 'Oku tākiekina 'e he Laumālie 'o 'Ilaisiaá ha kakai 'e lau miliona 'i māmani ke nau fekumi ki he'enau ngaahi kuí. 'Oku holi ha tokolahi ke 'i ai ha fetu'utaki 'e toe mālohi angé mo honau ngaahi kāingá. 'E lava ke hoko heni mo e ma'u 'o ha holi ke fekumi ki he fehokotaki pea mo e kau atu ki he fāmilí 'o e 'Otuá.

Ngaahi Fakamatalá

Fakapapau'i pe ko e hā e ngaahi fa'ahinga ma'u'anga tokoni 'oku ma'u 'i homou feitu'ú fekau'aki mo e hisitōlia fakafāmilí. Hangē ko 'ení, te ke lava ke fakafe'i mai ha kakai ki he senitā hisitōlia fakafāmilí 'i homou feitu'ú pe ko ha'o fakafe'iloaki kinautolu ki he kāingalotu 'e lava ke tokoni ange ke nau kamata ha fekumi ki he fakahokohoko 'o 'enau ngaahi kuí. 'Oku 'ikai fie ma'u ia ke lahi ho'o 'ilo ki he hisitōlia fakafāmilí ke ke fai 'a e ngāue ko 'ení 'o kapau 'e tokoni atu 'a e kāingalotu 'o e Siasí. 'I ha ngaahi feitu'u lahi 'i māmani, 'oku 'i ai ha kāingalotu 'e lava ke nau tokoni ki ha ní'ihí kehe 'i he fekumi ki he tupu'anga 'o honau ngaahi fāmilí. Fakakau e kāingalotú koe'uhí ke fe'iloaki ai e ní'ihí 'e malava ke fiefanongó mo ha kakai te nau lava ke fakakaume'a kiate kinautolu. Fakamatala'i ange 'oku 'ikai totongi hono faka'aonga'i 'o e ngaahi senitā hisitōlia fakafāmilí.

'I he taimi 'okú mo malanga uiui aí, 'e lava pē ke ke tufa ki he kakaí ha kaati tufa fekau'aki mo e senitā hisitōlia fakafāmilí 'a ia 'oku tu'u ai 'a e fika telefoni 'o e senitāá, 'o fakahā ange kiate kinautolu 'e lava ke nau kamata fekumi ta'eototongi ki honau ngaahi tupu'anga fakafāmilí. Toe fetu'utaki 'i ha 'aho 'e taha pe ua ki he ngaahi 'api na'á ke tuku ai e kātí. 'Oange e ngaahi kaati ko 'ení ki he kau fiefanongo te nau lava ke toe 'oatu ia ki honau ngaahi kaungāme'á mo e kāingá. Ko ha toe fakakaukau lelei foki ia ke ke 'ave ho'o saati to'u tangata 'e fā pē 'a'áú ke hoko ko ha sīpinga pea ke vahevahe ia mo kinautolu 'e tatau homou hingoa faka'osí.

Fakakaukau'i hono fai 'o e ngaahi me'a ko 'ení ke kamata'aki:

- 'A'ahi ki ha senitā hisitōlia fakafāmilí kapau 'oku 'i ai ha senitā 'i homou feitu'ú.
- Alea'i mo e pīsopé mo e fakataha alēlea 'a e uōtí 'a ho'o fie tokoni 'i he hisitōlia fakafāmilí kiate kinautolu 'okú ke fetaulaki mo ia 'i he 'aho taki taha.
- Alea'i mo e kau taki fakauōtí 'a e founga lelei taha ke fakafekau'aki ai 'a e ngāue ko 'ení:
  - 'Oku fiemālie nai e pīsopé ki ho'o tala ange 'e tokoni e kāingalotu 'o e uōtí?
  - Ko hai e kāingalotu 'oku nau ngāue 'i he senitā hisitōlia fakafāmilí pe 'oku nau taukei nai 'i he ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí?
  - Ko e hā e founga lelei taha ke ke kole tokoni ai ki he kāingalotu ko 'ení?
  - Ko hai 'e lava ke mou ō 'i he taimi 'okú mo tufa ai 'a e ngaahi mape tohi hohokó pe ngaahi lekooti kulupu fakafāmilí?

Lau e fakamatala ko 'ení fekau'aki mo ha faifekau matu'otu'a. Fakatokanga'i e kaunga atu 'a e hisitōlia fakafāmilí ki hono fakaului 'o e ongo mātu'á.

Ko Mīleti Sikulú ko ha mēmipa mateaki ia 'o hono siasí. Na'e 'ikai ha ofo 'i he 'ikai ke ne toe fakamoleki ha taimi 'i he tukituki atu e ongo faifekau 'i hono matapaá, ka ne fakafe'i ange kinaua ki fale ke ne ako'i ange 'a e "mo'oní." 'I he taimi na'e ako'i ai ia 'e he ongo faifekau, na'e ongo ki hono lotó 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí pea na'e papitaiso ia. Lolotonga kotoa e taimi ako'i, na'e 'ikai pē fie fanongo ki ai 'a hono husepāniti ko Felengí.

"Oku ou faka'amu ke u sio 'oku tau holoki hifo 'a e 'ā vahevahe 'oku tau fá'a fokotu'u ke ne fakamama'avahevahe'i 'a e ngāue fakafaifekau mo e temipalé pea mo e ngāue fakatohihohokó, koe'uhí he ko e ngāue ma'ongó'onoga tatau pē ia 'o e huhu'í!"

– PALESITENI SIPENISĀ W. KIMIPOLO
 "THE THINGS OF ETERNITY—STAND WE IN JEOPARDY?" *ENSIGN*, SĀNUALI 1977, 3

Ko e taimi 'eni na'á ku kau mai ai ki he ako'í. Na'e fakafe'iloaki kimaua 'e he ongo 'eletaá kia Sisitā Sikulu. Na'á ma tokoni ki ai ke kamata e fakahokohoko 'ene ngaahi kuí peá ma fakafe'í leva ia ke mau fetaulaki ki he senitā hisitōlia fakafāmilí. Na'e hokosia e 'aho ke mau fetaulaki aí, pea na'e kole mai 'a Felengi pe 'e lava nai ke ha'u mo ia 'o fekumi ki he'ene ngaahi kuí. Na'e fiefia mo'oni ai 'a Sisitā Sikulu pea na'á na ō leva ki he senitāá.

Na'e palani e ongo 'eletaá ke mau toki fetaulaki ki ai he kongā ki mui 'o e 'ahó. Kimu'a peá na toki a'u angé, na'a mau faka'alí'ali kia Felengi mo Mīleti 'a e laipeli mo fakafe'iloaki kinaua kia Sisitā Laite. Ko Sisitā Laité ko e mataotao ia he hisitōlia fakafāmilí, pea na'á ne tala mai te ne tokoni ki hono kumi e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e tamaí 'a Felengi. Na'á ne ma'u hono hingoá 'i ha tohi peá ne toe lava foki ke 'oange kia Felengi ha mape 'o Siamane 'a ia na'e 'asi ai 'a e feitu'u na'e fā'ele'í ai 'ene tamaí. Na'á ne fu'u fiefia 'aupito he ngaahi me'a ko 'eni kuo ma'ú, pea 'i he'ene a'u mai pē 'a e ongo 'eletaá, na'á ne fakafe'í kinaua ke nau ma'u me'atokoni efiāfi koe'uhí ke ne faka'alí'ali ange kiate kinaua ha ngaahi tā mo vahevahe ange 'ene hisitōlia fakafāmilí. Na'e hū 'a e Laumālie 'o 'Ilaisiā ki hono lotó peá ne fakavaivai'í ia mo fakavaa ha matapā ke fakafonu ai 'a 'ene mo'uí 'e he ongoongolelei.

'I he efiāfi ko iá, na'e fifili 'a Mīleti pe ko e hā ha me'a te ne lea'aki ke tokoni'í ai 'a Felengi ke ne toe fie 'ilo ange ki he ongoongolelei. Na'e ha'u ha fehu'í ki hono 'atamaí. Na'á ne kamata lea ange, "E Felengi, 'okú ke fie ma'u ke ta fakataha mo au 'o ta'e ngata hili 'a e mo'uí ko 'eni? 'Okú ke fie ma'u ke 'i ai hono fāmilí ta'engata?" Na'á ne pehē fakavave mai, "'E Mīleti, 'oku ou fie ma'u ia. Te u fakahoko fēfē ia?" Ko e fehu'í 'eni na'e lotu ki ai 'a Mīleti. Na'á ne tali ange, "Fanongo ki he me'a 'oku tala atu 'e he ongo faifekaú." Na'á ne loto ki ai. 'I hono ako'í ia 'e he ongo faifekaú, na'e hanga 'e he pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí, 'o tafi'í atu 'ene ngaahi loto veiveiuá mo e manavasí'í. Na'á ne tali e ngaahi mo'oni na'e vahevahe ange 'e he ongo faifekaú 'i he taimi pē ko iá. Na'á ne tali 'a e fakafe'í papitaisó. Talu mei ai mo e mālohi ai pē 'a Felengi mo Mīleti he Siasí.

Na'e ngāue mālohi 'a Felengi mo Mīleti ke fakakakato e ngāue koe'uhí kae lava ke fakahoko e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí ma'a hona fāmilí. Ko ha 'aho fakafiefia mo'oni ia 'a hono papitaiso kinaua 'o na fakafongā'í e kau mēmipa 'o hona fāmilí. Lolotonga hono fakahoko 'o e ngāue fakatemipalé, na'e misi ai 'a Felengi 'o kau ki he'ene tamaí. Na'á ne mamata ki he'ene tamaí 'i he faama na'e hoko ko hono 'api 'i he'ene kei sí'í. Na'e tu'u pē 'a 'ene tamaí 'i hono ve'e sea sēlué 'i he falefakatoló, 'okú ne teunga hina pea 'oku mafao mai hono nimá ki hono fohá. Na'e 'ā hake 'a Felengi mei he'ene misi 'okú ne tangi. Na'á ne 'ilo kuo tali 'e he'ene tamaí 'a e ngāue kuo nau fakahokó.

'Ekitiviti': Ako mo e Hoá

- Ko e hā e me'a na'á ne ue'í 'a Felengi ke ne fakakaukau ke faka'atā ke ako'í ia 'e he ongo faifekaú?
- Ko e hā e founa 'e lava lelei ange ai ha'o fakafehokotaki 'a e hisitōlia fakafāmilí mo e palani 'a e 'Otuá ma'á e ngaahi fāmilí?
- 'Okú ke faka'aonga'í fēfē 'a e hisitōlia fakafāmilí ke hoko ko ha me'angāue ke fakahoko'aki 'a e kumi? Ko e hā ha ngaahi founa te ke lava ke 'oatu 'aki 'a e fakamatala fekau'aki mo e hisitōlia fakafāmilí ki he kakai 'okú ke fetaulaki mo ia 'i he 'aho taki taha? Fa'u ha ngaahi palani ke ke kamata ngāue'aki 'a e hisitōlia fakafāmilí ko ha me'angāue mahu'inga ange ki ho'o kumi.

Ko ha ma'u'anga tokoni mālohi 'a e hisitōlia fakafāmilí ke faka'aonga'í 'i hono kumi 'o e kakai 'oku teuteu'í 'e he 'Eikí ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Lotu ke ke 'ilo'í 'a e ngaahi faingamālie ke faka'aonga'í ai 'a e hisitōlia fakafāmilí 'i ho'o ngaahi kumi. 'Oku meimei ke ma'u ma'u pē 'e he kakaí he ngaahi ongo fakalaumālie 'i he taimi 'oku nau talanoa ai kau ki he ngaahi fāmilí. 'Oku toe ongo'í pē foki 'e he kakaí 'a e Laumālié 'i he taimi 'oku ako'í ai kinautolu 'o kau ki hono 'uhinga 'oku tau fai ai 'a e ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí. 'Ikai ko ia pē, ka 'oku toe pukepuke 'a e kau papi ulu'í 'i he taimi ko ia 'oku nau lava ai 'i he'enu hoko ko e kau mēmipa fo'ou, 'o fekumi ki he tupu'anga 'o honau ngaahi fāmilí pea fakahoko 'a e ngaahi ouau toputapú ma'a 'enu ngaahi kuí.

Ako Folofolá

Ko e hā 'a e me'a ne toe fakafoki mai 'e he 'Eikí ki he māmaní 'o fakafou 'ia 'Ilaisiaá?

T&F 110:14–16
T&F 128:16–18

T&F 138:32–34

Malakai 4:5–6

'Ekitivitií: Ako Fakatāutahá pea Ako mo e Hoá

Alea'i ke mo 'a'ahi ki ha senitā hisitōlia fakafāmilí 'i homou feitu'ú mo ha mēmipa kuo taukei 'i he hisitōlia fakafāmilí. 'I ho'omou takai 'o mamata he senitā hisitōlia fakafāmilí, 'ai ke ke 'ilo'i 'a e fa'ahinga tokoni 'oku lava ke ma'u aí. Kumi ke 'ilo'i mo ha toe ngaahi fakamatala kehe, hangē ko e taimi 'oku ava ai 'a e senitaá, ko hai 'oku ngāue 'i he senitaá, mo e me'a te ke lava 'o 'oange kiate kinautolu 'okú ke fetu'utaki ki ai 'i he 'aho taki taha.

Akoako e founa te ke fai'aki 'a e tokoni fekau'aki mo e hisitōlia fakafāmilí, kiate kinautolu 'oku mou fetaulakí. Fa'u ha ngaahi palani ke kau 'a e hisitōlia fakafāmilí 'i ho'omo ngaahi kumí.

Lau pea alea'i 'a e "Family History Work and Genealogy" 'i he *True to the Faith* ke ma'u ha 'ilo 'oku lahi angé 'o fekau'aki mo e ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí. Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e me'a 'okú ke ako mei hení.

Kau Fiefanongo Kimu'á

'Oku hoko e kau fiefanongo ki mu'á ko ha ma'u'anga tokoni mahu'inga 'aupito ki hono kumi 'o e kakai ke ako'í. 'Oku lahi ha ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai toe fie 'ilo ai e kakaí ki he Siasí. 'Oku kau 'i he ngaahi 'uhingá, 'a e hiki 'a e kau faifekau'ú ki ha feitu'u kehé, 'alu e kau fiefanongó 'o mālōlō 'eve'eva, 'ikai ke toe 'a'ahi e kau faifekau'ú ki he kau fiefanongó neongo 'oku kei 'amanaki mai pē e kau fiefanongó 'e fai ange ha 'a'ahi, pea mo e tui e kau fiefanongó ia 'oku 'ikai ha toe me'a fo'ou ke ako'í ange 'e he kau faifekau'ú. 'Oku tokolahi ha kau fiefanongo kimu'á 'oku nau tala mai te nau kei fie fe'iloaki pē mo e kau faifekau'ú.

Vakai'i ma'u pē ho'o tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau'ú ke 'ilo'i e kau fiefanongo kimu'á. Toe vakai'i 'i he fa'a lotu, 'a e fakamatala 'i he tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau'ú 'oku fekau'aki mo e 'uluaki founa fetu'utaki 'a e kau fiefanongó mo e Siasí, ko e hā e me'a na'e ako'í kiate kinautolú, na'a nau tali fēfē ia, mo hono 'uhinga na'e tuku ai 'enau fie 'ilo ki he ongoongoleleí. Kapau na'e kau ha kāingalotu 'i hono ako'í mo fakafeohi ki he kau fiefanongo ko 'eni kimu'á, 'eke ki he kāingalotu 'a e me'a 'oku nau manatu'í kau ki aí. Fa'ufa'u ha ngaahi palani ke toe fai ha fetu'utaki ki he kau fiefanongó 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala ko 'ení.

Kapau 'oku 'i ai ha taha 'okú ke lolotonga ako'í 'oku 'ikai ke toe fie hoko atu 'ene fekumi ki he ongoongoleleí, hiki 'i he tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau'ú ha ngaahi fakamatala 'e 'aonga ki he kau faifekau te nau fakafetu'utaki kiate kinautolu 'i he kaha'ú.

'I ho'o lau 'a e me'a ko 'eni na'e hokó, fakakaukau ki hono mālohi 'o e fetu'utaki ki he kau fiefanongo kimu'á.

Ne u fu'u 'ohovale lahi 'i hono ui au ke u ngāue 'i he misiona tatau pē ko ia na'e ngāue ai hoku tuofefine lahi 'i he ta'u 'e taha kimu'á. Hili ha ngaahi māhina sí'i 'eku 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau'ú, na'a ku hiki ki ha taha 'o e ngaahi feitu'u na'e ngāue ai hoku tuofefiné. 'I he fanongo pē hoku tuofefiné 'i he'eku hiki, na'a ne tohi 'o kole ange ke u 'a'ahi mu'a ki he fāmilí na'a ne ako'í mo hono

© Del Pearson. Oua na'a hiki hano tatou.

hoá. Na'á ne fakahā mai 'a 'enau fe'ofofani mo vāofi mo e fāmili Nōmani, pea mo 'ene loto mamahi 'i he 'ikai ke nau toe fie 'ilo ki he Siasí.

Na'á ma ma'u e 'api 'o e fāmili Nōmani pea na'a nau talitali loto māfana kimaua. Na'a nau tali 'ema fakafe ke nau toe fanongo ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki mai. 'Oku 'ikai ke u fakapapau'i pe ko e hā e me'a na'e kehe he taimi ko 'ení, ka na'a nau mateuteu kakato ke tali 'ema pōpoakí. Na'e papitaiso mo hilifakinima kotoa e fāmili.

Hili e me'a ko 'eni ne hokó, na'á ku fifili 'o kau ki ha kau fiefanongo kimu'a na'e ngāue ki ai hoku tuofefiné. Na'á ku fakakaukau 'o pehē, "Kapau na'e 'aonga 'eni ki he fāmili Nōmani, mahalo 'e hoko pehē pē ki ha toe kakai kehe na'á ne ako'i." Na'á ku fakapapau'i leva ke u tohi ki hoku tuofefiné 'o kau ki ha'aku fetu'utaki ki ha kakai kehe na'á ne ako'i. Na'á ne lau 'ene tohinoa fakatāutahá peá ne 'omai ha ngaahi hingoa 'o ha kau fiefanongo kimu'a 'i he feitu'u ko iá.

Na'á ku fakamoleki mo hoku hoá 'a e uike hono hokó he fakafetu'utaki ki he kakai ko 'ení. Na'á ma fiefia lahi hono tali 'e he meimei vahe ua 'e taha 'o kinautolu, 'a e fakafe ke toe fanongo ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki mai. Na'e papitaiso pea hilifakinima ha kongá lahi 'o e fá'ahinga ko 'ení. Lolotonga 'ema fé'iloaki mo e kau fiefanongo ko 'eni kimu'á, na'á ma toe kole ange foki ke nau fakafetu'utaki mai honau ngaahi kaume'a mo e maheni te nau fie fanongo ki he'ema pōpoakí. Ko e me'a na'e hoko aí ko 'ema ma'u mo ha toe kakai ke ma ako'i. Ko e taimi femo'uekina taha 'eni 'o 'eku ngāue fakafafeaká.

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

- 'Ilo'i kotoa e kau fiefanongo kimu'a 'i ho'omo tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafafeaká.
- Fa'ufa'u ha ngaahi palani ke mo fetu'utaki ki he tokolahi taha te mo lavá 'i loto he houa 'e 24 ka hoko mái.

Ko Ho'ó Fai pē 'e Koe 'a e Kumí

Feinga ke fakamālohia 'a ho'ó tui 'oku teuteu'i 'e he 'Otuá 'a 'Ene fānaú ke nau tali 'a e pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Máí. Ko e taimi ko ia 'okú ke fai ai 'a e me'a kotoa pē 'okú ke lavá 'i he fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oní'oní ke kumi ha kakai ke ako'í, 'e 'oatu 'e he 'Eikí 'a e kakai peheé ke ke 'ilo kinautolu.

'Oku lahi 'aupito ha ngaahi founga ala falalá'anga ke kumi'aki 'a kinautolu kuo mateuteu ke fanongo ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki máí. 'Oku fie ma'u ke ke fai 'a e me'a kotoa pē te ke lavá, ke fokotu'u koe 'i he hala 'o kinautolu kuo mateuteú. Kuo 'ilo 'e he kau faifeaká hono tokoni'i kinautolu 'e he ngaahi founga 'oku 'oatu 'i laló 'i he'enau kumi pē 'e kinautolu 'a e kakai ke ako'í. 'I ho'ó vakai'i e lisi, fa'ufa'u ha ngaahi palani ke ke 'ahí'ahí'i ha ní'ihí 'o e ngaahi fakakaukau ko ia 'oku fo'ou kiate koé. 'Oku toe hoko foki 'a e lisi ko 'ení ko ha feitu'u ia ke ke kamata ai hono fakakaukau'i mo ha toe ngaahi founga kehe 'oku ala falalá'angá ki hono kumi 'o e kakai ke ako'í.

- Ngāue mo e pīsopé pea mo e fakataha alēlea 'a e uōtí ke 'ilo'i pea fai ha fetu'utaki ki he kakai ne toki fá'ele, hiki mai ki he feitu'ú, pe pekia ha taha 'i honau fāmili.
- Kumi ha ngaahi faingamālie ke fai ai ha ki'i ngāue tokoni ma'ama'a pē.
- Ako'í ki he kāingalotú—tatau pē 'a e kāingalotu 'oku mālohi mo māmālohí, kau toki papi ului, mo e ngahi fāmili 'oku mēmipa pē hanau ní'ihí—'a e pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Máí. Kole kiate kinautolu ke nau fakafe'iloaki atu kiate koe ha kakai 'e lava ke ke ako'í.

Ngaahi Fakamatalá

- Alea’i ke fakahoko ha ngaahi faeasaiti ‘a e kāingalotú ‘e lava ke nau ‘omi ki ai honau ngaahi kaume’á pe te ke lava ke ako’i ai ‘a e ongoongolelei pea kole ke nau fai hano fakafetu’utaki mai ‘o ha ní’ihi ke ako’i.
- Fakahā ho’o loto ke ke ako’i e kakaí ‘i he founa hono fakahoko ‘o e efiafi fakafāмили ‘i ‘apí.
- Fakahā ho’o loto ke ke ‘ave ‘a kinautolu ‘okú ke fe’iloaki mo iá ‘o takimamata’i ‘i he falelotu homou feitu’ú.
- Fakahā ange te ke alea’i ke nau fe’iloaki mo e pīsopé.
- Fakaafe’i e kakaí ke nau vakai ki he tu’asila ‘initaneti ko e www.mormon.org.
- Fokotu’u ha kalasi ako folofola.
- Ako’i e lea faka-Pilitāniá ko ha lea ia hono ua.
- Fakaafe’i e kakaí ‘o e to’u totonú ke nau kau ki he semineli pe ‘inisititiutí.
- ‘Alu mei he ‘api ki he ‘api pe talanoa ki he kakaí ‘i he halá.
- Faka’aonga’i ‘a e ngaahi kaati tufá, ngaahi DVD, ngaahi vitiō, pea mo e ngaahi tohi tufá.
- Kumi ki he kau fiefanongo lolotongá, kau fiefanongo kimu’á, kāingalotu māmālohí, kau teuteu kaumātu’á, mo e tokotaha kotoa pē ‘okú ke fetaulaki mo ia, ke nau fakafetu’utaki mai ha ní’ihi ke ako’i.
- Ngāue fakafekau’aki vāofi mo e kau fakafofonga fakalotofonua ‘o e Siasí ‘i he fetu’utaki mo e kakaí ke ma’u ha ngaahi faingamālie ke pulusi ai ‘i he nusipepa fakalotofonua ha fanga ki’i fakamatala fekau’aki mo ho’omo ngāue fakafaifekaú.
- Fakaafe’i e kakaí ki he ngaahi fakataha’angá, ngaahi ‘ekitiviti, mo e ngaahi ‘oupeni hausi ‘a e Siasí.
- Fakaafe’i e kakaí ki he ngaahi ouau papitaisó. Ko ha ngaahi taimi faka’ofo’ofa ‘aupito ‘eni ke fakafe’iloaki ai kinautolu ki he Siasí pea mo ha ngaahi faingamālie lelei ke ongo’i ai ‘e he kau fiefanongó ‘a e ivi takiekina ‘o e Laumālié.

Fe’alu’aki ‘o Fai Lelei

‘Oku fakahā ‘e ho’o ngaahi ngāue ‘a e tui ‘okú ke ma’u ke kumi ha kakaí ke ako’i. Lolotonga e ngāue ‘a e Fakamo’uí ‘i he māmaní, na’á ne “to’o kiate ia ‘a e tatau ‘o e tamaio’eiki” (Filipai 2:7). Na’á ne fe’alu’aki ‘o “fai lelei” (Ngāue 10:38) mo “malanga’aki ‘a e ongoongolelei” (Mātiu 4:23). ‘I ho’o muimui ki he sīpinga ko ‘ení, te ke ma’u ai ‘a kinautolu te nau fie tali koé.

‘I hono fakahoko ‘o e ngāue tokoní, te ke ngāue fakataha ai mo kinautolu kuo mateuteu ke fanongo ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ‘i ha founa ‘oku mālohi mo ue’i ‘e he laumālié. ‘E tokoni ho’o ngaahi ngāue lelei ki he kakaí ke nau ‘ilo’i ko e tamaio’eiki koe ‘a e ‘Otuá pea ‘e ma’u ai ha ngaahi faingamālie ke ako’i ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

Ko e ngaahi ngāue tokoni na’e kau ai ha kau faifekau tokolahi kimu’a pea nau toki ‘alu ‘o ngāue fakafaifekaú, ko ha ngaahi “ngāue tokoni” ia na’e ‘osi palani, hangē ko e tokoni ki ha taha ‘i ha’ane fetukutuku, ngāue ‘i ha faama ‘a e Siasí, pe ko e fakama’a ‘o ha ‘api. ‘I ho’o hoko ko e faifekaú, te ke fakahoko ha ngāue tokoni pehē kuo ‘osi palani ki ai ‘i he uike taki taha (vakai ki he *Tohi Fakahinohino ‘a e Faifekaú* ke ma’u mei ai ha ngaahi fakamatala lahi ange).

'Oku hanga taha 'a e fa'ahinga ngāue tokoni 'oku fakamatala'i atu 'i he vahe ko 'enī ki he ngaahi faingamālie ko ia na'e 'ikai fai ha palani ki ai. 'Oku kau atu ki he fa'ahinga ngāue tokoni ko 'enī 'a e fakaongoongo ki he Laumālie ke 'ilo'i 'a e ngaahi faingamālie te ke lava ke fakahoko ai ha fanga ki'i ngāue 'ofa faingofua ma'á e fānau 'a e 'Otuá. Lotu pea 'ai ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi faingamālie 'i he 'aho taki taha ke fai ai ha ngāue lelei. 'I ho'o feinga ko ia ke fai lelei, 'e tataki koe ki ha kakai 'a ia 'oku lolotonga teuteu'i ke nau fanongo ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

'I ho'o lau 'a e fakamatala hoko haké, hanga 'o fakatokanga'i e founa na'e "fai lelei" ai 'a e kau faifekau' mo malanga'aki 'a e ongoongolelei.

Ná'e ha'u ma'u pē 'a Peni ki he'ema kalasi lea faka-Pilitānia fakauiké. Ko ha tokotaha ia kuó ne 'osi ma'u vāhenga mālōlō pea ko 'ene ako lea faka-Pilitāniá ke to'o ai 'ene fakakaukau mei he'ene hoha'a ki hono uai'fi 'a ia na'e mahamahaki. Ná'e 'i ai ha uike na'e 'ikai toe ha'u ia. Ná'e 'ikai ke 'ilo' e ha taha ia hono 'uhingá. Hili ha māhina 'e taha mei ai, ná'a ne toe foki ange ki he kalasí. Ná'e kehe hono fōtungá. Ná'a ne tutue pea mata mamahi. Ná'e 'ikai ke toe kau maí ia ki he ngaahi me'a na'e fakahoko he kalasí 'o hangē ko ia kimu'á, peá ne 'alu pē mei he kalasí 'oku te'eki ai ke mau lava 'o talanoa.

Lolotonga 'a e uike hono hokó, ná'a ku lotu ai mo hoku hoá ke toe foki maí 'a Peni ki he kalasí koe'uhí ke ma lava 'o talanoa mo ia. Ná'e tali 'ema lotú he'ene ha'u ki he kalasi hono hokó. 'I he'ema talanoa mo ia hili 'a e kalasí, ná'a ne fakahā maí kuo mālōlō sí'ono uai'fi. Ná'a ne fakamatala maí pē ha kí'i me'a sí'i 'o kau ki he me'a na'e hokó, pea ná'a ma fakahā ange 'ema fie kaungāmamahi mo ia. Ná'a ma tala ange 'a 'ema fie tokoni ange ke mahino kiate ia 'a e founa 'e lava ke ne toe fakataha ai mo hono uai'fi. Ná'a ne sio hake ki hoku matá, pea ná'a ne tangi 'i he 'ita mo e loto mamahi 'o ne pehē maí, "Kapau 'okú ke fie ma'u mo'oni ke ke tokoni maí kiate au, te mo omi ki hoku 'apí 'o tokoni maí ke fakamā'opo'opo 'a 'eku mo'uí. 'Ikai ko e me'a ia 'oku fai 'e he kau faifekau? 'Oku ou fie ma'u ha tokoni ke fakamā'opo'opo 'a hoku 'apí mo e ngaahi me'a 'oku ou fai."

Ná'a ma 'ohovale peá ma ofo 'i he ngaahi lea na'e fai maí 'e Peni. Ná'a ma tala ange te ma tokoni 'i ha fa'ahinga me'a pē te ne fie ma'u. 'Oku ou tui ko e taimi ia na'e kamata ke ne falala maí ai ki he'ema fie tokoní. Ná'a ne tala maí ke ma ō ange ki hono 'apí 'i he 'aho hono hokó 'o tokoni ki hono tā hifo 'ene 'ulu'akaú. Ná'a ma ō ki hono 'apí 'i he taimi na'a mau alea ki ai 'o kamata ngāue mo ia. 'I he ngaahi māhina ná'a ne nofo ai 'o tauhi hono uai'fi, ná'e 'ikai ke toe lava ha ngāue ki tu'a mo e 'apí kotoa. Ná'e lahi 'aupito e ngāue ke fai 'e he toko tolu ko kimautilú. Ná'e hoko 'eni ko ha ngāue tokoni ke fai fakauike 'i hono 'apí. Ná'a ma tā hifo e 'ulu'akaú, huo e vaó, mo toli e fua'i'akaú. Ná'e 'ikai ke ma kamata leva hono ako'i—he ko e taimi kotoa pē ne ma feinga ai ke kamata ako'i iá, kuó ne tu'usi 'e ia 'ema talanoá. Ko e me'a na'e fakafiemālie taha ki ai 'a e taimi ko ia na'a mau talanoa ai 'o kau ki he'ene mo'uí mo hono fāmili. Ko e taimi lahi ia ná'a ma fakafanongo 'ata'atā pē.

Hili pē ha māhina nai 'e taha mo e konga, ná'e faka'ohovale'i kimaua 'e Peni 'i ha'ane fehu'i maí, "Te u toe mamata mo'oni koā ki hoku uai'fi?" Ná'a ma tali fiefia ange te ne toe mamata kiate ia. Ná'a ma fakamo'oni ki he ta'engata 'a e ngaahi fāmili pea fai homa lelei tahá ke tali 'ene ngaahi fehu'í.

Ná'a ma ako'i kia Peni 'a e palani 'o e fakamo'uí. Ná'e ongo ki hono lotó 'a e tokāteliné. Kimu'a peá ma mavahé, ná'e 'osi 'i ai ha'ane lisi 'o e ngaahi fehu'í ná'a ne fie ma'u ke tali, hangē ko 'enī, "E ma'u nai 'e hoku uai'fi ha sino 'i he taimi te u toe mamata ai kiate iá?" mo e "Te tau 'ata'atā nai mei he mahamahaki mo e mamahi?" Ná'a ma tali 'ene ngaahi fehu'í pea alea'i ha taimi ke ma toe foki ange ai ke mau talanoa ki he ngaahi tefitō'i mo'oni pea mo e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí.

"Okú ke fie ma'u ke ke fiefia? Fakangalo'i ho'o ngaahi fiema'ú pea l'oa ho'o mo'uí ki hono fai 'o e ngāue ma'ongo'ongá ni. Fietokoni ki he kakai . . . 'Ai ke ke toe lelei ange koe, hiki hake 'a kinautolu 'oku vaivai honau tuí, pukepuke hake 'a e ngaahi nima 'oku tautau ki laló. Mo'uí'aki 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi."

— PALESITENI KŌTONI B. HINGIKELI
TEACHINGS OF GORDON B. HINCKLEY, 597

Ngaahi Fakamatalá

Na'e taimi nounou pē mei ai kuo liliu e fofonga 'o Pení. Na'e lahi ange 'ene fa'a malimalí pea hangē na'e lahi ange 'a e nonga náá ne ma'ú. Kuó ne ma'u 'e ia ha "amanaki ki ha maama 'oku lelei ange" (Eta 12:4). Na'e tokoni kiate ia 'a 'ema ngāue tokoní ke falala ki he ngaahi me'a náá ma ako'i angé.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

- Ko e hā e ngaahi founa na'e "fai lelei" ai 'a e ongo faifekau 'i he fakamatala ko 'ení?
- Ko e hā e fatongia 'o e ngāue tokoní 'i he fili ko ia 'a Peni ke ako'i ange 'a e ongoongolelei?
- 'Okú ke kumi nai ha ngaahi faingamālie ke fai lelei ai 'i hono kotoa 'o e 'aho taki taha? Te ke lava nai 'o toe fakalelei'i ange 'a e tafa'aki ko 'ení?

Hiki 'i ho'o tohinoa akó pe ko ha'o alea'i mo ho hoá 'a e founa te mo lava ke fai ai ha lelei lahi ange 'i he 'ahó kotoa ke kumi ha kakai tokolahi ange ke ako'i.

Tui 'e 'oatu kiate koe ha kakai 'oku lolotonga teuteu'i ke nau tali 'a e pōpoaki 'o e Ongongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí. 'E toe tuku foki koe 'e he 'Otuá 'i he feitu'u 'e hanga ai 'e ho'o ngaahi ngāue lelei mo ho'o ngaahi leá 'o teuteu'i ha kakai ke nau tali 'a e kau faifekau mo e kāingalotu 'o e Siasí. Lotu peá ke kumi ha ngaahi faingamālie 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'okú ke fakahoko 'i ho'o kumí, ke ke fai ai ha ngāue tokoni, tokoni, pea langaki hake e mo'ui 'a ha ní'ihí kehe. 'I he taimi 'okú ke ngāue tokoni aí, talanoa mo e tokotaha kotoa pē 'oku mou fetaulaki. Ma'u 'a e tui 'e lava ke ke vahevahe 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí mo ha ní'ihí kehe.

Ko e ngaahi founa kotoa pē 'okú ke fai ai ha ngāue tokoni, 'oku totonu ke ke fakahoko ia koe'uhí ko ho'o 'ofa 'i ho ngaahi tokouá mo e tuofāfiné, 'o ke 'amanaki atu, lotua, mo ma'u ha holi fakamātoato ke ako'i kiate kinautolu e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

Ngaahi Fakahinohinó

Manatu'i e ngaahi fakahinohino ko 'ení 'i ho'o feinga ke fai lelei:

- Nofo ma'u 'i ho hoá.
- Pukema'u e natula toputapu 'o ho uiui'i.
- Tauhi e ngaahi lao 'o e ngāue fakafaifekau pea 'oua na'a foaki pe faka'aonga'i ho'o pa'angá.
- Vakai ki ho'o *Tohi Fakahinohino 'a e Faifekau* ke ma'u mei ai e ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e ngāue tokoni fakauike 'i he koló.

Ako Folofolá

Ko e hā e fatongia 'o e ngāue tokoní 'i he mo'ui 'a e Fakamo'ui?

3 Nifai 17:7, 21
Mātiu 8:1-4

Mātiu 9:1-8
Ma'ake 1:21-28

Sione 4:46-54

Ko e hā e fatongia 'o e ngāue tokoní 'i he ngāue fakafaifekau 'a 'Āmoni mo 'Ēloné?

'Alamā 17:19–25

'Alamā 18:8–10

'Alamā 22:3

Ko e hā 'a e me'a 'oku kole mai e 'Eikí ke ke fakahokó?

3 Nīfai 27:21

'Oku 'Ikai ha Ngāue la 'e Ta'e'aonga

Ko e taimi 'oku fili ai 'a e kakaí ke 'oua te nau fanongo ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'oku 'ikai ke ta'e'aonga ai ho'o ngāue ia 'a'au. Ko ho'o ngaahi ngāue hokohoko ko ia 'i he tokoni mo ako'i 'a e kakaí ki he tokolahi taha te ke lavá, ko ha founga ia 'e taha 'oku teuteu'i ai 'e he 'Otuá 'a 'Ene fānaú ke 'i ai ha taimi te nau tali ai 'a 'Ene kau tamaio'eikí. 'Okú ne fa'a tokoni ki He'ene fānaú 'o fakafou 'iate koe. Pea na'a mo e taimi 'oku 'ikai tali ai 'e he kakaí 'a e faingamālie ke nau ako ki he ongoongolelei, 'oku hoko 'a ho'o tokoní mo ho'o ngaahi leá ko e fakamo'oni ia 'o e 'ofa 'a e 'Otuá kiate kinautolú, pea 'e hoko ia ko ha fu'u ivi tākiekina ke hoko atu mei ai e ngāue 'a e kau faifekau mo e kāingalotú 'i he kaha'ú.

'Oua na'a ke lotofó 'i he 'ikai ke tali 'e he kakaí 'a e ongoongolelei. Kuó ke 'osi fakahā ange 'a e le'o 'o e fakatokangá. Kuó ke 'osi 'oange ha fili mahino ke nau fai. 'Oku loto mamahi 'a e kau ākongá 'a Kalaisí 'i he taimi 'oku fili ai 'a e kakaí ke 'oua na'a nau fakatomalá, ka 'oku kei hokohoko atu pē 'enau mahino ki honau tu'ungá pea mo e ngāue 'oku nau faí. 'Oku hokohoko atu pē 'enau laka kimu'a 'i he faivelengá.

Manatu'i 'Eni

- Langa hake 'a e Siasí 'akí hono kumi "a kinautolu 'e fie tali 'a kimoutolú" (T&F 42:8).
- Fekumi ke ma'u 'a e Laumālié pea muimui ki ai lolotonga hono fai 'o e kumí.
- 'Oku lolotonga teuteu'i e kakaí 'i homou feitu'ú ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.
- Ko ho'o ngaahi ma'u'anga tokoni lelei taha ki hono kumi 'o ha kakaí ke ako'i, papitaiso, mo hilifakinimá, ko e kāingalotu 'o e Siasí—'a ia 'oku kau ki ai 'a e kāingalotu mālohí, māmālohí, kau teuteu kaumātu'á, mo e kau toki papi uluí.
- Fakatupulaki ha vā fetu'utaki 'oku mālohi mo e pīsopé pea mo e kāingalotú.
- Ako'i 'i he taimi 'okú ke kumi aí, kumi 'i he taimi 'okú ke ako'i aí.
- 'Ai ke ke 'ilo'i e ngaahi faingamālie ki he kumí na'e ta'e'amanekiná.
- Lotu ke ma'u ha ngaahi faingamālie ke fai ai ha ngāue lelei mo malanga'aki 'a e pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.
- 'Oku lahi 'aupito e ngaahi founga ki hono kumi 'o e kakaí ke ako'i. Faka'ehi'ehi mei ha'o nofo taha pē ki ha founga 'e taha pe ua.

Ngaahi Fakakaukau ki Hono Akó mo Faka'aonga'i

Ako Fakatāutahá

- Lau 'a e tohi ko 'eni na'e fai 'e ha faifekau ki he'ene ongo mātu'á: "Na'á ku ako'i ha fefine lelei 'i he pasí. Ko 'emau foki mai ia mei ha fakataha fakavahe na'e fai, pea ko e sea pē 'eni na'e 'ataá, ko ia na'á ku tangutu hifo ai 'o kamata ke sio ki he'eku meilí. Ko ho'omo tohí pē foki 'e 'uluaki laú, fakataha mo e fanga ki'i tā 'o e pēpē ko 'Éveni. Na'á ku fakatokanga'i na'e toe sio mai foki mo e tokotaha 'i hoku tafa'akí ki he 'ū taá, peá u tafokí hake 'o ma fesiofakí mo ha fefine 'oku matu'otu'a ange. Na'á ne ki'i malimali mai pē peá ne sio ki tu'a he matapā sio'atá. Na'á ne kuikui hifo 'o hangē ka ne ka mohé. Na'á ku lotu 'o pehē, 'Tamai Hēvani, 'oku ou fie talanoa kiate ia. Fakamolemole 'o tokoni mai.' Hili mei ai ha miniti 'e taha kuó ne 'ā'ā peá ne tangutu hangatonu hake, peá u pehē atu fakavaveveve leva, 'Ki'i pēpē talavou ē?' Na'á ku faka'ali'ali ange ki ai 'a e fanga ki'i tā 'o 'Éveni pea kamata leva ke ma talanoa kau ki he ngaahi fāmilí. Na'á ku fakafehu'i ia 'o fekau'akí mo 'ene fānaú pea na'a ne fakatē lo'imata mo talanoa mai kau ki he fehi'a 'iate ia 'a 'ene tama fefiné pea mo 'ene fakamotumotu angé. Na'á ne tangi pea ne u tangi ai pē foki mo au. Na'á ku fakamatala'i ange kiate ia 'a e palani 'o e fakamo'uí pea mo hono 'afio'i ia 'e he Tamai Hēvani mo e me'a 'okú ne lolotonga faingata'a'ia ai. Na'á ku tangi mo tala ange ki ai 'eku 'ilo'i 'oku 'ofa pē 'ene tama fefiné ai koe'uhí ko e tama au 'a ha fa'ē 'okú ne fu'u 'ofa lahi 'iate au, pea 'oku ou 'ofa foki 'iate ia. Na'á ku fakamatala'i ange 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihí 'oku fai ai 'e he kakaí ha ngaahi filí 'oku kovi pea 'oku ma'u foki 'e he'ene tamá 'a 'ene tau'atāina ke filí. Na'á ne malimali peá ne pehē mai, "Oku ou tui fakapapau 'oku 'ofa lahi mai ho'o fa'ē kiate koe, pea he 'ikai ke ne toe tukuange koe 'i ha'ane sio kiate koe.' Na'á ne fakamālō mai he'ema talanoá peá ne 'omai hono tu'asilá koe'uhí ke ma lava 'o vahevahe 'a e ongoongolelei mo ia. 'I he'ene hopo mei he pasí, na'á ne pehē mai, 'Na'á ku heka au he pasi hala ka na'e 'ikai ke u toe hifo au ki lalo. Na'e 'ikai ke tangutu ha taha ia 'i hoku tafa'akí tuku kehe pē ho'o ha'ú . . . pea sio ki he me'a kuo hokó.' Me'a haohao mo'oni ko e palani 'a e 'Otuá!"

Ko e hā e ngaahi tefito'i mo'oni mei he vahe ko 'ení 'okú ke vakai ki ai 'i he fakamatalá ni. Toe vakai'i e vahé pea hiki ha lisi 'i ho'o tohinoa akó. Ko e tefito'i mo'oni fē 'i he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení te ke lava 'o 'ahi'ahi faka'aonga'i he 'ahó ni?

- Lau 'a e Sione 15:12–13; 21:15–17; 1 Tesalonaika 2; pea mo e Mōsaia 18:8–10. 'Oku lelei fēfē ho'o fakahoko ho fatongia ke 'ofa mo tokoni ki he ni'ihí kehé? 'E lava fēfē ke ke toe fakalalakaka ange? Hiki ho'o talí 'i ho'o tohinoa akó.
- 'E 'ilo'i fēfē 'e he kakaí ko e tamaio'eiki koe 'a e 'Eiki? 'I ho'o fakalaululoto ki he fehu'i ko 'ení, ako 'a e Molonai 7:3–5; Mātiu 7:20; Sione 13:34–35. Hiki ho'o ngaahi fakakaukau 'i ho'o tohinoa akó.
- Lau 'a e 3 Nifai 18:31–32; 'Alamá 8:16; 'Alamá 24:7–8; pea mo e 'Alamá 32:41. Fakakaukau ki he me'a 'oku ako'i mai 'e he ngaahi veesi ko 'ení 'o kau ki he ngāue mo e kau fiefanongo kimu'á. Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e me'a 'okú ke akó pea ako'i ia ki ho hoá.

Ako mo e Hoá

- Faka'aonga'i ho'omo palani faka'ahó ke fa'ufa'u ha ngaahi palani ke mo fe'iloaki mo ha kau papi ului. Kole ange ke nau vahevahe mai e founa na'e teuteu'i 'aki kinautolu ke nau tali 'a e ongoongolelei. Fai ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení: Ko e fē taimi na'á ke fuofua fetu'utaki ai mo e Siasí? Ko e hā e me'a na'e faifai peá ne fakalotoa koe ke ke fe'iloaki mo e kau faifekau? Hiki 'i ho'omo tohinoa akó 'a e me'a 'okú mo akó.

Ngaahi Fakamatalá

- Toe vakai ki he ngaahi tefito taki taha ko 'ení. Faka'aonga'i e ngaahi lēsoní ke teuteu'i ha founa faingofua ki hono fakahoko 'o e kumi. Akoako fakahoko e ako'i 'i ha feitu'u na'e fakahoko ai e kumi pea fakafekau'aki ke vave 'a e tefito taki taha ki hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei.
    - Ongoi ha fie ma'u 'o ha fakahinohino lahi ange mo ha taumu'a ki he mo'uí.
    - Fie ma'u ke 'unu 'o toe ofi ange ki he 'Otuá.
    - Fie ma'u ha tokoni 'i he ngaahi fili 'oku mahu'ingá.
  - Lau 'a e peesi 66–68 'o e *Our Search for Happiness* pea mo e peesi 59–64 'o e *True to the Faith* ke mahino lelei ange 'a e makatu'unga fakatokāteline 'o e ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí. Teuteu'i ha lea fekau'aki mo e hisitōlia fakafāmilí pea vahevahe ia mo ho hoá.
  - Fakakaukautolu 'o hangē pē kuó ke hiki mo ho hoá ki ha feitu'u fo'ou. 'Okú mo sio 'oku faka'ofu'ofa pē e tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifekau' ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'amo kau fiefanongo. Ko e hā e me'a te mo fai ke toe 'omai 'aki ha kakai 'i he vave tahá ke tānaki mai kiate kinautolu 'okú mo ako'i? Fa'ufa'u ha ngaahi palani ke fakahoko ai ha ni'ihi 'o e ngaahi fakakaukau ko 'ení he 'ahó ni.
  - Kuo ola lelei e fakakaukau 'oku 'oatu 'i laló ki ha kau faifekau mo ha kāingalotu tokolahi. Lau pea ako mo ho hoá 'a e fakakaukau ko 'ení.
    - Tokoni ki he kāingalotú ke mou hiki ha lisi 'o e ngaahi kaume'a, kāinga, mo e ngaahi maheni 'e lava ke vahevahe mo kinautolu 'a e ongoongolelei. Toe vakai'i e lisi ko 'ení mo e kāingalotú pea tokoni kiate kinautolu ke nau fa'a lotu pea fili ha tokotaha te nau fie teuteu'i ke ne fanongo ki he ongoongolelei.
    - Tokoni kiate kinautolu ke fokotu'u ha 'aho te nau (a) ngāue ai ke teuteu'i 'a e tokotahá pe fāmilí ke ako'i 'i honau 'apí pe (e) fai ha fa'ahinga 'ekitiviti fakafeohi kehe ke teuteu'i ai kinautolu. 'Oku hanga 'e hono fokotu'u 'o ha 'ahó 'o 'oange ha taumu'a ki he kāingalotú mo tokoni'i kinautolu ke nau ngāue'aki 'a e tuí.
    - Tokoni kiate kinautolu 'i hono palani 'o e me'a te nau fai 'i he vaha'a 'o e taimi ni mo e 'aho kuo nau 'osi fokotu'ú.
    - Vakai'i ma'u pē kinautolu ke poupou'i mo fakalotolahi'i kinautolu. Fakaafe'i kinautolu ke nau vahevahe mai 'e ngaahi me'a ne nau lava'i mo ha ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki ai.
- Mou alea'i e founa 'e lava ke mo faka'aonga'i ai 'a e fakakaukau ko 'ení 'i he feitu'u 'okú mo ngāue aí.

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouní

- Lau pea alea'i e konga ko ia ko e "Ko Ho'o Fai pē 'e Koe 'a e Kumí."
  - Alea'i e founa kuo tokoni ai e ngaahi fakakaukau ko 'ení ki he kau faifekau' ke nau kumi ha kakai ke ako'i.
  - Hiki 'i ha palakipoe ha lisi 'o ha ngaahi fakakaukau kehe ki hono kumi 'o e kakai ke ako'i. Fakaafe'i e kau faifekau' ke nau fakatātaa'i 'enau ngaahi fakakaukau.
  - Fakaafe'i e kau faifekau' ke nau fokotu'u ha'anau ngaahi taumu'a fakatāutaha ke fakalelei'i 'aki 'enau founa kumí.
- Fa'u ha lisi 'o ha ngaahi tūkunga 'e ala fakahoko ai ha kumi.
  - Vahe ki he faifekau taki taha ha taha 'o e ngaahi me'a 'i he lisi. 'Oange ha miniti 'e 5 ki he faifekau taki taha ke ne teuteu'i e founa te ne ako'i'aki 'a

Ngaahi Fakamatalá

e pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí. Kapau 'e fie ma'u pea fekau ke nau vakai ki he "Ko e Pōpoaki 'o Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí."

- Fakamamafa'i 'a hono mahu'inga hono tauhi e lōloa 'o e pōpoaki ke fe'unga mo e feitu'u 'oku fai ai 'a e ako'í. Hangē ko 'ení, 'e lava ke lōloa ange hano ako'i 'e he kau faifekau ha taha 'i he 'api 'o ha mēmipa, 'i ha'anau ako'i ha taha 'i falekoloa.
- Tuku ki he tokolahi taha 'o e kau faifekau 'e ala lavá 'o fakatatau mo e taimí, ke nau ako'i e pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí, 'i he ngaahi tūkunga takitaha ne vahe angé.
- Ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku hā 'i he kongá ko e "Ako'i 'i he Taimi 'Okú mo Kumi Aí, Kumi 'i he Taimi 'Okú mo Ako'i Aí."
- Vahe ki he faifekau taki taha ke ne teuteu ha pōpoaki miniti 'e taha 'a ia te ne lava 'o vahevahe 'i ha feitu'u 'okú ne ma'u ai ha taha 'i he'ene kumí. 'Oku totonu ke makatu'unga e ngaahi pōpoaki ko 'ení 'i he tokāteline 'oku ma'u 'i he ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau.
- Fakaafe'i e kau faifekau ke nau akoako vahevahe 'enau pōpoaki miniti 'e tahá 'iate kinautolu pē. Mahalo pē te ke fie ma'u ke fokotu'utu'u ha ngaahi feitu'u kehekehe 'oku ma'u ai ha taha 'i he kumí pea ako'i, hangē ko e ako'i 'i ha 'api 'o ha mēmipa, ako'i 'i he sitepu he ve'e matapaá, ako'i 'i he 'alu'anga he ve'ehalá, pe ko e fetu'utaki ki ha taha ne fai hano fakafetu'utaki mai 'e ha taha kehe. Tuku ke akoako 'e he kau faifekau hono fakahoko 'o e ako'í 'i he ngaahi feitu'u taki taha ko 'ení.

Palesiteni Fakamisioná

- Tā ha sīpinga 'o e ngāue fakafaifekau 'a e mēmipá 'i ho fāmílí. Vahevahe 'a e ngaahi me'a kuó ke a'usíá mo e kau faifekau pea mo e kāingalotú.
- Alēlea mo e kau taki lakanga fakataula'eiki 'o kau ki he founga lelei taha ke kumi 'aki 'e he kau faifekau ha kakai ke ako'i 'i homou misioná.
- Fokotu'utu'u ha ngaahi faeasaiti fekau'aki mo e ngāue fakafaifekau 'a ia 'e lava ke ke lea ai ki he kau fiefanongo 'i homou misioná. Fakafekau'aki mo e kau taki lakanga fakataula'eiki fakalotofonuá ke fai ha faeasaiti 'e kau mai ki ai 'a e kāingalotu ko ia te nau lava 'o 'omai ki ai honau ngaahi kaungāme'á. 'Ai ke kau 'i he kongá 'o e ngaahi faeasaiti ko 'ení ha fakamo'oni 'a e kau toki papi uluí pea ke nau fakamatala ki he anga 'o hono fakaului kinautolú kimu'a ia peá ke toki lea. Nofo taha ho'o leá 'i he pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí.
- Vahevahe mo e kau faifekau ho'o saati to'u tangata 'e faá, peá ke fakamatala'i ange e founga 'okú ke faka'aonga'i ia 'i ho'o ngaahi kumí.
- 'Ai peá ke 'alu mo e kau faifekau 'o tokoni kiate kinautolu 'i hono kumi 'o ha kakai ke ako'í.

Te u Lava Fēfē ke Fakalelei'i Hoku Ngaahi Poto Fakafaiakó?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau'i 'Eni

- 'E founga fēfē ha'aku faiako mei he folofolá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai ke u fai ha ngaahi fehu'i 'i he taimi 'oku ou faiako aí?
- Ko e hā 'a e fa'ahinga fehu'i 'oku totonu ke u 'eké?
- 'E lava fēfē ke u fakafanongo lelei ange kiate kinautolu 'oku ou ako'i, pea mo e Laumālié?
- Te u lava fēfē 'o tokoni ki he kakaí ke fakalelei'i e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí?
- Te u lava fēfē 'o tokoni ki he ni'ihī kehé ke nau lava'i e ngaahi tō'onga mo'ui 'oku koví mo ne ma'unimā kitá?

Oku uiui'i koe ke ke ako'i 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ki he tokolahi taha 'o e kakaí te nau tali koé. Ko e faiakó ko e tefito ia 'o e me'a kotoa pē 'okú ke fai. 'Okú ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisí, ako e ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau, fakalelei'i 'a ho'o malava ke lea'aki 'a e lea fakafonua 'o e misiona 'okú ke ngāue aí, pea ke fakafalala ki he Laumālié kae lava ke ke faiako 'aki 'a e mālohi ke fakaloto'i e kakaí. Na'e folofola 'aki 'eni 'e he 'Eikí ko ha fekau pea mo hano tala'ofa:

“Oua 'e feinga ke malanga'aki 'a 'eku leá, kae fuofua feinga ke ma'u 'eku leá, pea 'e toki vete ho 'eleló; pea kapau te ke loto ki ai, te ke ma'u leva 'a hoku Laumālié pea mo 'eku leá, 'io, 'a e mālohi 'o e 'Otuá ke fakaloto'i 'a e kakaí ke tui” (T&F 11:21).

“Oua foki te mou tomua fakakaukau pe ko e hā te mou lea'aki; kae fa'oaki ma'u ai pē 'i homou lotó 'a e ngaahi folofola 'o e mo'ui, pea 'e foaki kiate kimoutolu 'i he feitu'ula'ā pē ko iá 'a e 'inasi 'a ia 'e tufaki ki he tangata taki taha” (T&F 84:85).

Kuo lea'aki 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí pea mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: “Ko 'etau taumu'á ke ako'i 'a e pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo

Ngaahi Fakamatalá

Toe Fakafoki Maí, 'i ha founa 'e lava ke fakatou tataki ai 'e he Laumālié 'a e faifeakú pea mo kinautolu 'oku ako'í. 'Oku mātu'aki mahu'inga ke ako 'a e ngaahi fakakaukau 'i he ngaahi lēsoni 'a e kau faifeakú, ka 'oku 'ikai totonu ke ako ma'uloto kinautolu pea toki ako'í. 'Oku totonu ke ongo'i tau'atāina pē 'a e faifeakú ke faka'aonga'i 'ene fakalea pē 'a'aná, 'o fakatatau ki he ue'i 'a e Laumālié. 'Oku totonu ke 'oua na'á ne fai ha fakamatala kuó ne ako ma'uloto, ka ke ne lea'aki mei hono lotó, 'i he'ene fakalea pē 'a'ana. 'E lava pē ke 'ikai ke ne muimui ki he fakahokohoko 'o e ngaahi lēsoni, 'o ne lea'aki 'a e ngaahi me'a kuo ue'i fakalaumālie ia ke ne lea'aki, pea fakatatau mo e tokanga mo e ngaahi fie ma'u 'a e tokotaha fiefanongó. 'Oku totonu ke ne fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e ngaahi me'a 'okú ne ako'í, 'o ne lea'aki ia 'i he lotu tui pea 'i he fakalea pē 'a'ana ("Fakamatala Fekau'aki mo e Ngāue Fakafaipekaú," tohi 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki, 11 Tisema 2002).

Ako ke ke fakafalala ki he Laumālié ke ne fakahā kiate koe 'a e me'a 'oku totonu ke ke lea'aki mo fai. 'I ho'o ako, fakatupulaki, pea faka'aonga'i 'a e ngaahi poto fakafaiako 'i he vahe ko 'ení, te ke hoko ai ko ha me'angāue 'aonga ange 'i he to'ukupu 'o e 'Eiki. 'E faka'aonga'i 'e he Laumālié 'a e 'ilo mo e ngaahi poto kuó ke fakatupulaki ke tokoni'i koe ke toe mālohi ange 'a ho'o faiakó. 'E tokoni 'a e lelei pea mo e mālohi 'o ho'o faiakó ke mahino ki he ni'ihī kehé mo nau ongo'i 'a hono mahu'inga kiate kinautolu 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. 'E tākiekina e mahino 'oku nau ma'ú 'e ho'o mo'ui taau fakatāutahá. 'E toe takiekina foki e mahino 'oku nau ma'ú, 'e he lelei 'o e tokanga 'okú ke fai kiate kinautolú, mo e lelei 'o e founa 'okú ke fakamatala'í'aki e ongoongolelei, faka'aonga'i 'o e folofolá, vahevahe ho'o fakamo'oni, fai 'o e ngaahi fehu'í, pea mo ho'o fakaafe'i kinautolu ke nau fai 'a e ngaahi tukupaá mo tauhi ki aí.

Muimui ki he Laumālié

"Ko e me'a mahu'inga taha 'i he ngāue ko 'ení ko e Laumālié. 'I hono fakamā'oni'oni' 'e he Laumālié 'a ho uui'í, te ke lava ke fai ai ha ngaahi mana ma'á e 'Eiki 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaipekaú. Ka 'ikai te ke ma'u 'a e Laumālié, he 'ikai 'aupito pē te ke lava ha me'a 'o *tatau ai pē* pe ko e hā ho talēniti mo e me'a 'okú ke lava 'o fai" (Ezra Taft Benson, seminā ma'á e kau palesiteni fakamisiona fo'ou, 25 Sune 1986).

Fakaafe'i 'a e Laumālié

'E tokoni'i koe 'e he ngaahi fokotu'u ko 'ení ke ke fakaafe'i mai 'a e Laumālié 'i he taimi 'okú ke faiako aí:

- Lotu.
- Faka'aonga'i 'a e folofolá.
- Fai ho'o fakamo'oni.
- Vahevahe e ngaahi me'a kuó ke a'usiá
- Fakahā 'a e 'ofa ki he 'Eiki pea ki he kakai kehé.

Founa ke Kamata'aki 'a e Faiakó

'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi 'uluaki momeniti mo e kau fiefanongó. Kuo pau ke ako 'a e kau fiefanongó ke nau falala atu kiate koe. Kamata ho'o 'uluaki 'a'ahí 'aki 'i ha founa 'oku fakamāfana, faka'apa'apa, pea mo fakamātoató. Fai ha fanga ki'i fehu'í faingofua pē ke tokoni atu ke mahino kiate koe 'a honau hisitōlia fekau'aki mo 'enau tui fakalotú pea mo e ngaahi me'a 'oku nau 'amanaki mai ki ai mei ho'o ngaahi 'a'ahí. Hangē ko 'ení, fehu'í ange, "Ko e hā e me'a kuo fakahoko 'e he tui fakalotú 'i ho'o

mo'uí?" Neongo ia, 'oua na'á ke fai ha ngaahi fehu'i 'oku fekau'aki mo kinautolu fakatāutaha 'a ia 'e tupu ai ha'anau ongo'i ta'e fiemālie.

Kimu'a pea ke kamata, kole kiate kinautolu kotoa 'oku 'i ai ke nau kau fakataha atu ki ho'o lēsoni. Fakalotolahi'i kinautolu ke nau tāmāte'i e televīsoné pea to'o mo ha ngaahi me'a kehe te ne fakahoha'asi kimoutolu koe'uhí ke 'oua na'a mole 'a e Laumālie 'o e 'Eiki.

Fakamatala'i ange 'okú ke lotu ke kamata mo faka'osi 'a e lēsoni taki taha 'aki ha lotu. Fokotu'u ange te ke fai 'e koe 'a e fua lotú. Fai pē ha kí'i lotu faingofua kae fakamātoato ke tāpuaki'i 'e he 'Eiki 'a e kakai 'okú ke ako'i 'i he tapa kotoa 'o 'enau mo'uí, kae fakatautefito ke nau ongo'i 'a hono mo'oni 'o e me'a te ke ako'i.

Fakahā 'a ho'o tokanga mo ho'o 'ofa mo'oni ki he kau fiefanongó pea mo ho'o tui ki he mālohi fakaului 'o e ongoongoleléi (vakai, Molonai 7:43–48). Te ke lava ke fakahā 'a e ngaahi fakakaukau hangē ko 'ení ki ho'o kau fiefanongó 'i he fakahinohino 'a e Laumālie:

- Koe'uhi ko 'etau Tamai Hēvaní 'a e 'Otuá, 'oku tau hoko ai kotoa ko e ngaahi tokoua mo e tuofāfine. Te ma lotu ke ui kimoutolu ko e ngaahi tokoua mo e tuofāfine.
- 'Okú 'i ai ha ngaahi tukupā mo ha ngaahi me'a 'oku tokanga fakatāutaha ki ai 'a e toko taha taki taha. Tatau ai pē pe ko e hā ho'omou ngaahi fiema'ú pe ngaahi me'a 'oku mou tokanga ki ai, 'e tokoni'i kimoutolu 'e he Fakamo'uí mo 'Ene ngaahi akonakí—'o e ongoongoleléi.
- 'E lava ke tokoni 'ema pōpoakí ke mou fakalelei'i ange ai e tu'unga 'oku 'i ai ho'omou mo'uí. Te ne tokoni'i kimoutolu ke fakalelei'i e ngaahi palōpalema pea mo e ngaahi faingata'a ko ia 'oku tau fehangahangai kotoa mo ia 'i he mo'uí.
- 'Okú mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a 'ema pōpoakí, 'a ia 'oku fakatefito 'ia Sīsū Kalaisi.
- 'Okú tau fai kotoa pē ha ngaahi fehālaaki 'i he mo'uí, pea 'oku hanga 'e he ngaahi fehālaaki ko 'ení 'o fakatupu ha'atau ongo'i lotu halaia mo mā. 'E 'ikai ke lava 'o fakafiemālie'i 'a e ngaahi ongo ia ko 'ení ta'e kau ai 'a e fakatomalá mo e fa'a fakamolemólé. 'E lava ke to'o kakato atu kinautolu 'i he Fakalelei 'a Kalaisí.
- He 'ikai ke lava 'o ako faka'angataha pē 'ema pōpoakí. 'E 'osi atu ha kí'i vaha'ataimi pea toki ma'u 'a e mahinó 'o fakafou ia 'i he lotu, ako, a'usia tonu, pea mo hono tauhi 'o e ngaahi fekau 'a e 'Otuá.
- 'Okú 'i ai homa ngaahi vaivai, 'oku 'i ai e ngaahi vaivai 'o e tokotaha kotoa pē. Mahalo pē 'oku 'ikai ke fu'u lelei 'ema leá pe te ma lava ke tali ho'omou fehu'i kotoa pē. Ka kuo uiui'i kimaua 'e ha palōfita 'a e 'Otuá ke ma vahevahe atu 'a e me'a 'okú ma 'iló. 'Okú ma 'ilo 'oku mo'oni 'ema pōpoakí.
- Te ma hoko ko ha ongo fai fakahinohino koe'uhí ke mou lava pē 'e kimoutolu 'o 'ilo 'a hono mo'oni 'o 'ema pōpoakí 'iate kimoutolu pē. Ko e fili ia 'amoutolu pe te mou tali 'a e pōpoakí pea ngāue ki ai. 'I he'ene peheé, 'oku totonu ke mou ongo'i tau'atāina pē ke fai ha fehu'i.
- 'I ho'omou fekumi fakamātoato ke mahino kiate kimoutolu 'a 'ema pōpoakí, te mou fehangahangai ai mo ha ngaahi faingata'a, ka 'e tokoni atu 'a e 'Otuá.
- 'I ho'omou tali 'a 'ema pōpoakí, te mou ako ai ki he founga 'o hono fakahoko 'o ha ngaahi fuakava, pe ngaahi palōmesi mo e 'Otuá. Te mou ako ki he founga hono fai 'o ha ngaahi liliu ke toe hoa ange ai ho'omou mo'uí mo 'Ene ngaahi akonakí. Te mou fie muimui ki he ngaahi akonaki 'a Sīsū Kalaisí pea papitaiso kimoutolu 'aki 'a e mafai totonú (vakai, Sione 3:5).

Ngaahi Fakamatalá

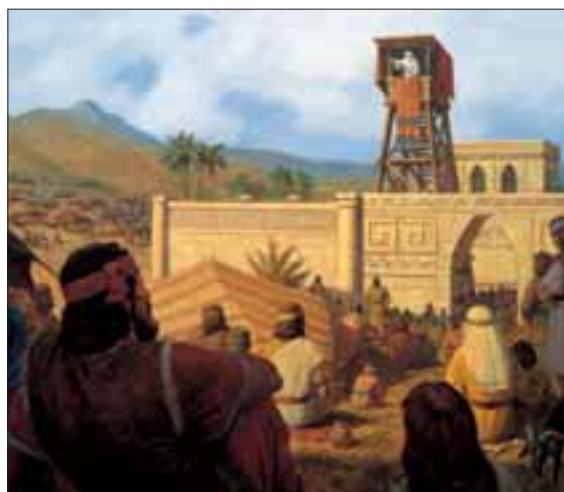
Kimu'a peá mo ako'í 'a e ngaahi tokäteline 'i ha lēsoni, fakakaukau'í hano ki'í fakamatala'í fakalūkufua 'o e me'a te mo ako'í. Tokoni ke 'ilo 'e he kakaí 'oku 'i ai 'ene kaunga fakatāutaha kiate kinautolu. Ko e toko lahi 'o e kau fiefanongo 'okú mo ako'í kuo 'osi teuteu'í kinautolu ia 'e he 'Eikí (vakai, 'Alamā 16:16–17). 'I ho'omou fevahevahe'aki 'a e ngaahi me'a fakalaumālie kuo mou a'usiá 'i he taimi te mou 'uluaki fetaulaki aí, te nau 'ilo'í ko e ongo tamaio'eiki kimoua 'a e 'Eikí.

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

Akoako mo ho hoá 'a e ngaahi founga kehekehe ke kamata'aki ha lēsoni 'o faka'aonga'í ha kongá lahi 'o e ngaahi fokotu'u ko 'ení.

Feliliuaki Ho'o Founga Faiakó Ke ne Feau e Ngaahi Fiema'ú

'Oku makehe ta'e hano tatau 'a e tokotaha pe fāmilī taki taha 'okú mo ako'í. Neongo he 'ikai ke mahino kiate koe 'a e ngaahi me'a kotoa 'oku nau manako aí, 'enau ngaahi lavame'á, ngaahi fiema'ú, mo e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí, ka 'oku totonu ke ke ongo'ingofua 'a e ngaahi tu'unga 'oku nau 'i aí. 'E toki tokoni'í lelei taha 'a e kakai kotoa pē 'i he taimi 'oku nau tali ai mo mo'ui'aki 'a e ongoongoleléi, 'o tatau ai pē pe ko e hā 'enau ngaahi fiema'ú pe ngaahi palopalemá. Te ke lava pē ke feliliuaki ho'o founga faiakó 'i ha'o fakaongoongo ki he ngaahi ue'í 'a e Laumālié.

'E lava ke ke liliu e fakahokohoko 'o e ngaahi lēsoni 'i hano ue'í koe 'e he Laumālié 'o fakatatau ki he ngaahi manako mo e ngaahi fiema'u 'a e kau fiefanongó. 'E lava ke ke faka'aonga'í 'o lahi hake he tu'o tahá, ha ngaahi taimi ke ako'í ai 'a e ngaahi tefito'í mo'oni 'i ha fo'í lēsoni 'e taha, pea 'e 'i ai pē taimi te ke ako'í ai 'a e kakano 'o ha ongo lēsoni 'e ua 'i ha taimi ako'í pē 'e taha. 'Oku 'afio'í 'e he Tamai Hēvani 'a 'Ene fānaú, ko ia, fakafalala ki he ue'í 'a e Laumālié ke fai 'a e ngaahi fili ko 'ení lolotonga ho'o faiakó. Lotu ke ke ma'u 'a e me'afuaki 'o e 'ilo'iló, peá ke tokanga ki he ngaahi fakakaukau ko ia 'oku ha'u ki ho 'atamaí pe ngaahi ongo 'okú ke ma'u fekau'aki mo e me'a ke ke ako'í.

'E fie ma'u ke ke liliu ho'o founga faiakó ke lahi ange ho'o tokangá ki he ngaahi tukupā ko ia 'oku faingata'a ange ke tauhi 'e ha fiefanongó. Hangē ko 'ení, 'e faingofua ia ki ha tokotaha ke ne tali ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola 'a e 'Otuá, ka 'e faingata'a ia ki he tokotahá ke ne toe tali ha me'a tuku kehe pē 'a e Tohi Tapú. 'E faingata'a ki ha tokotaha ke tuku 'ene ifi tapaká ka te ne tali 'e ia 'a e fono 'o e vahehongofulú he taimi pē 'oku fakahā ange aí.

Ko e taimi ko ia 'okú ke palani ai ke ako'í ha ngaahi tokäteline pau, 'ai ke ke fakatokanga'í 'a hono lahi 'o e fakamatala fo'ou 'okú ke vahevahé. Ako'í fakafe'unga pē ki he tu'unga 'oku 'i ai e kau fiefanongó. 'E 'i ai e ni'ihi ia te nau fakalalakaka vave pe tuai ange 'i ha ni'ihi kehe. Fakapapau'í 'okú ke fai ha ngaahi fehu'í fe'unga peá ke

fakafanongo fakalelei ki he'enau ngaahi talí koe'uhí ke mahino 'aupito kiate koe e vave pea mo e lelei 'o hono ako mo faka'aonga'i 'e he fiefanongó 'a e ngaahi tokāteline 'okú ke fakamatalá'í.

Fakatokanga'i lelei ange 'a e taimí. Taimi lahi, 'oku 'ikai totonu ke toe laka ange 'i he miniti 'e 45 'a e ngaahi taimi ako'í. Neongo iá, 'e lava pē ke fakakakato ha taimi ako'í ia 'i ha miniti pē 'e 15 pe 20 'o kapau 'e fie ma'u. Kapau ko e miniti pē 'e 15 'e lava ke mo fakataha ai mo e tokotahá, hanga 'o fulihi ho'o taimi ako'í ke fe'unga pē mo e taimi 'okú ne tuku atú.

Falala ki he tala'ofa ko ia 'e foaki atu 'e he Laumālié kiate koe "'i he feitu'ula'ā pē ko iá, 'io, 'i he fo'i momeniti pē ko iá 'a e me'a ke [ke] lea'akí (T&F 100:6).

'Ekitiviti': Ako Fakatāutahá

Fakakaukau loto 'okú ke lue atu 'i he halá 'o ke fakatokanga'i ha tangata'eiki matu'otu'a 'okú ne fāinga mo ha ngaahi milemila veve mamafa ke fa'o ki ha kapa veve. 'Okú ke tokoni ki ai mo ho hoá, pea ko e me'a leva 'oku hoko ai ko 'ene fehu'i atu pe ko hai kimoua. Hili ha'amou talanoa, 'okú ne fakaafe'i kimoua ki hono falé peá ne loto fiemālie ke fanongo ki ho'omo pōpoaki. Lolotonga ho'omou 'uluaki fepōtalanoa'akí, 'okú ne tala atu e ngaahi me'a ko 'eni kiate kimoua:

- Kuo mālōlō hono uaifí he ta'u 'e taha kuo hili, pea 'okú ne fu'u 'ofa lahi ki ai.
- 'Okú ne fu'u hela vave he 'oku mahaki mafu.
- Ko 'ene fifili he taimí ni pe 'oku 'i ai koā ha 'Otuá, 'oku lahi ange ia he taimi ni mei he kuo hili.

Ko e hā nai e me'a te ke lava ke ako'í ange kiate iá? Te ke lava fēfē 'o fulihi ho'o founga faiakó ke feau lelei taha ai 'a 'ene ngaahi fiema'ú mo e ngaahi me'a 'oku hoha'a ki ai?

Ako Folofolá

'Okú 'uhinga ki he hā 'a e pehē ke foaki "'a e 'inasi 'a ia 'e tufaki ki he tangata taki tahá"?

'Alamā 29:8

T&F 84:85

Ko e hā e me'a kuo tala'ofa 'aki 'e he 'Eikí ki he kau faifekau faivelengá?

T&F 68:2-4

T&F 100:5-8

Mātiu 10:19-20

Faiako mo ho Hoá 'i he Uouangataha

Kuo fekau 'e he 'Eikí, "Pea ke mou 'alu atu 'i he mālohi 'o hoku Laumālié, 'o malanga'aki 'eku ongoongolelei, 'o tautau toko ua" (T&F 42:6). 'E toe mālohi mo fakamānako ange 'a ho'o faiakó kapau te mo ngāue fakataha mo ho hoá 'i he uouangataha. 'I ho'omo palani mo ako 'i he 'aho taki tahá, mo alea'i e founga te mo faiako'akí koe'uhí ke mo lava 'o uouangataha pea faiako 'i he le'o pē 'e taha.

'E toe mālohi ange 'a ho'omo faiakó 'o kapau te mo fetongitongi mo ho hoá 'i hono ako'í 'o ha ngaahi kongá nounou pē 'o e lēsoní. Faka'ehi'ehi mei hono fai 'o e founga

tatau pē 'i hono ako'i 'o e pōpoakí. Poupou ki ho hoá 'aki ha'ó fakamo'oni fika ua ki he ngaahi mo'oni kotoa pē kuó ne fakamo'oni'í. Muimui ki he ngaahi ongo 'okú ke ma'ú 'i he taimi 'oku ue'i ai koe 'e he Laumālié ke ke lea'aki ha me'á. 'I ho'omo hoko ko e ongo hoa faifeaká, mo mateuteu ke mo feongoongoi koe'uhí ke 'oua na'á mo ta'ofi e fakahinohino 'a e Laumālié. Ko e taimi ko ia 'okú ke lea aí, sio hangatonu ki he mata 'o e fiefanongó. Ko e taimi 'oku 'ikai te ke lea aí, lotua ho hoá peá ke fakatokanga'i fakalelei 'a e ngaahi tali 'a e fiefanongó.

Ako Folofolá

Ko e hā e founga 'oku fepoupouaki ai 'a e ngaahi hoá?

'Alamā 12:1

T&F 42:6

T&F 52:9–10

Fakaafe'i e Kāingalotú ke Nau Tokoni Atu ki Ho'ó Faiakó

'O ka faingamālie, fakaafe'i e kāingalotú, kae fakatautefito ki he kau toki papi uluí, ke nau tokoni atu ki ho'ó faiakó. Ko 'ene lelei tahá ke fakakau mai 'a e kāingalotu 'o e Siasí na'a nau siasi fakataha kimu'a mo e fiefanongó. Faka'ali'ali ki he kāingalotú ha tatau 'o e lēsoní pea mou alea'i e me'a 'okú ke fie ma'u ke nau ako'í. Mou alea'i e founga te mou ngāue fakataha aí. Hangē ko 'ení, tuku ange ke vahevahe 'e he kāingalotú 'a e founga na'e lava ke nau ako ai, tali, pea nau mo'ui'aki ha fo'i tefito'i mo'oni 'i he lēsoní. Tuku ke nau fakamatala ki he founga na'a nau fili ai ke kau ki he Siasí. Ko e taimi ko ē 'oku kau mai ai 'a e kāingalotú ki he ako'í, te nau ma'u ha faingamālie ke ongo'i 'a e fiefia 'oku ma'u 'i he ngāue fakafaifeaká. 'Oku toe ma'u ai foki mo e ngaahi kaume'a 'o e fiefanongó. Na'e akonaki 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'o ne pehē:

'I he lolotonga hono fai 'o e ako'í, 'e lava ke 'aonga ki he kau fiefanongó 'a e mālohi 'o e fakamo'oni 'a ha ongo mātu'a mali ne na toki papitaiso mai ki he Siasí 'i he ngaahi ta'u kimu'í ni maí. 'I he kei nofo ko ia homau fāmili 'i he Misiona Kānatá 'i 'Oniteliō mo Kūipekí lolotonga 'eku tokanga'i e misioná, na'a mau 'ilo ai na'e kau 'a e konga lahi 'o e kakaí ki he ngaahi tui fakalotu lalahi 'e tolu nai: Siasí Katolika Lomá, 'Ingilaní, mo e Siasí Fakatahataha 'o Kānatá. Na'a mau alea'í 'i he kolo kotoa 'i homau misioná ke 'i ai ha fāmili toki papi uluí fo'ou mei he taha 'o e ngaahi tui fakalotu ko 'ení ke ngāue fakataha mo e kau faifeakau ne nau lolotonga ako'í ha kau fiefanongo fo'ou, pea ke lava e ongo mātu'a siasi ko 'ení 'o 'alu fakataha mo e kau faifeaká 'i he taimi ne fakahoko ai e 'a'ahi hono ua pe tolú.

Tau fakatātā 'aki pē 'eni, te ke lava ke fakahounga'i 'a e taimi ko ia 'oku ngāue ai e kau faifeaká ki he kakaí mei he Siasí Fakatahataha 'o Kānatá, 'a e mālohi 'o e fakamo'oni 'a Misa Uiliami Sitounimani mo hono hoá, Sisitā Sitounimani, 'a ia ne na ha'u kinua mei he Siasí Fakatahataha 'o Kānatá. Na'e pehē 'e Misa Sitounimani 'a ia na'e hoko ko ha tangata fai paaki, "'I he'eku fuofua kau mai ki he Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, na'á ku hoko he taimi ko iá ko e taki fai paaki 'o e Siasí Fakatahatahá. Na'e mole 'eku ngāuē. Ka ne u ma'u ha ngāue na'e toe lelei ange. Ka ko e me'a 'oku mahu'inga ange aí ko 'eku ma'u 'a hono kakato 'o e mo'oni. Te ke lava pē mo koe foki 'o liliu. Te ke lava pē mo koe foki 'o fai 'a e fili tatau. Ko hono mo'oni, te ma o atu ke tau o he pongipongi Sāpaté koe'uhí ke tau tangutu fakataha 'i he lotú. Hili ko iá, te mou lava ke fanongo mo ongo'i 'iate kimoutolu pē. Te ma nofo pē 'i homou tafa'akí."

Na'e hoko 'a 'Anitoni mo 'Ititi Pelefikilio ko ha ongo me'a fakafeohi tatau mo 'eni kiate kinautolu na'a nau tupu'i Katolika Lomá. Na'e ola tatau pē. 'E lava pē ke fakahoko 'eni. Pea ko e kau papi uluí peheé 'oku nau mālohi ai pē kinautolu he Siasí. 'Ikai ko ia pē, ka na'e hanga 'e he ngaahi hoa mali ko ia na'e fili ke nau fakahoko 'a e ngāue ko 'ení 'o toe fakamālohia ange 'a enau tui mo 'enau fakamo'oni ki he ongoongolelei. Na'e fakatou fakanofa 'a Misa Sitounimani mo Misa Pelefikilio ko ha ongo pēteliake. 'Oku hanga 'e he ngaahi ngāue fakataha ko 'eni 'a e kāingalotú mo e kau faifeaká 'i he founga fetokoni'akí 'o 'omi ha ngaahi laumālie mahu'inga tokolahi (fakamafola fakasatelaite 'o e ako ma'á e kau faifeaká, 25 'Epeleli, 2003).

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha

Fakakaukau loto pē ko e fuofua taimi 'eni ke ke ako'i ai ha lēsoni ki ha fāmili 'i he 'api 'o ha mēmipa. Fakakaukau'i angé pe te ke teuteu'i fēfē e mēmipa taki taha ko 'eni 'o e Siasí ke nau tokoni atu ki ho'o faiakó:

- Ko ha faifekau 'i he uōtí ne toki 'osí ni mai 'ene ngāue fakafaifekau taimi kakató
- Ko ha taula'eiki
- Ko ha taha toki papi ului
- Ko e pīsopé

Faka'aonga'i 'a e Folofolá

Ko ho'o ngaahi tefito'i ma'u'anga tokoni ki hono ako'i 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí, ko e ngaahi folofola ko ia 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí. Te ke lava foki ke faka'aonga'i e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí. 'Oku lahi ha ngaahi 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke faka'aonga'i e folofolá ke hoko ko e makatu'unga 'o ho'o faiakó. Hangē ko 'ení:

- Kuo 'osi fakahinohino'i kitautolu 'e he 'Eiki mo 'Ene kau palōfitá ke tau fai ia (vakai, T&F 42:12, 56–58; 71:1). Na'e akonaki ha palofita 'o e ngaahi 'aho kimui ní 'o pehē, "'Oku totonu ke tau faka'aonga'i 'a e ngaahi folofolá pea mo e founga 'oku ngāue'aki 'e he 'Eiki 'i he Tohi 'a Molomoná . . . ki hono ako'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei'" (Ezra Taft Benson, "The Book of Mormon and the Doctrine and Covenants," *Ensign*, Mē 1987, 84).
- 'Oku fakaafe'i mai 'e he folofolá 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki ho'o faiakó. 'Oku nau ako'i e folofola 'a e 'Otuá 'i he mālohi (vakai, 'Alamā 31:5).
- 'Oku tali 'e he folofolá 'a e ngaahi fehu'i ma'ongo'onga 'o e lotó (vakai, 2 Nīfai 32:3; Sēkope 2:8).
- 'Oku 'omi 'e he folofolá ha mafai mo ha fakamo'oni ki ho'o faiakó 'o a'u ai pe ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai fakakalisitiane hono tupu'anga.

Ko ho'o malava ko ia ke faiako 'aki e mālohi mei he folofolá, 'e ma'u ia mei he lahi ho taimi 'okú ke fakamoleki ke ako fakafo'ituitui ai kinautolú. 'I ho'o keinanga faka'aho 'i he folofolá, 'e toe fakalalakala ange ai 'a ho'o malava ko ia ke faiako mei he folofolá. 'Ikai ko ia pē, 'e toe mālohi ange 'a ho'o ngaahi fakaafe ke ako mo fakalaululoto ki he folofolá koe'uhí he 'okú ke fai 'a e me'a tatau pē 'i ho'o mo'uí. Tokoni'i 'a e kakaí ke nau tui ko e folofolá 'oku ma'u mei ai 'a e mo'oni kuo fakahā maí—kae fakatautefito ki he Tohi 'a Molomoná. Ko e taimi ko ē 'oku tui ai 'a e kakaí ki he folofolá, te ke lava lelei ange ai 'o tokoni'i kinautolu ke nau ma'u 'a e mahino totonu ki he ngaahi tokāteliné. 'E tokoni e ngaahi fokotu'u ko 'ení.

© Greg K. Olsen. "Oua mā a hiki hano tatau."

Ngaahi Fakamatalá

Fakafe'iloaki e folofolá. Fakamatala'i nounou 'a e tupu'anga mo e kakano 'o e potu folofola te ke faka'aonga'í. Fakaafe'i e fiefanongó ke ne fakasio ha ngaahi me'a mahu'inga 'i he potu folofolá. Ko e taimi 'okú ke ako'i ai ha kakai 'oku si'i 'enau 'ilo folofolá, 'e fie ma'u ia ke ke kamata 'aki ha'o fakamatala'i 'a e kakano 'o ha potu folofola 'o ke ngāue'aki ha ngaahi lea 'e mahino kiate kinautolú. 'Oku 'oatu 'i lalo ha ngaahi sipinga ki hono fakafe'iloaki 'o ha potu folofola:

- “'Oku tau ma'u heni 'i he hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 'a hono fakamatala'i tonu pē 'e Siosefa 'a e me'a na'e hoko kiate ia 'i he'ene 'alu ki he vao'akaú ke lotú. Na'á ne pehē, 'Na'á ku mamata ki ha pou maama . . .”
- “'I he potu folofola ko 'ení, 'oku ako'i ai 'e he palōfita ko 'Alamaá ha kakai masiva ke nau tui ki he folofola 'a e 'Otuá. 'Okú ne fakatatau e folofola 'a e 'Otuá ki ha tenga'i 'akau 'e lava ke tō 'i hotau lotó. Kamata lau mu'a mei he veesi . . .”

Lau e potu folofolá. Lau le'olahi e ngaahi vēsí pe kole ki he fiefanongó ke ne lau le'olahi. Mātu'aki tokanga kiate kinautolu 'oku faingata'a ke laukongá. Kapau 'oku faingata'a ke mahino kiate kinautolu ha potu folofola, laukonga fakalelei mo kinautolu peá ke tokoni ke mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi me'a 'oku faingata'a. Pe ko ha'o 'oange ha potu folofola 'oku faingofua angé ke nau lau. Te ke lava foki 'o fakamatala'i ha ngaahi fo'i lea pe ngaahi kupu'i lea 'oku faingata'a:

- “Ke kole 'e ia ki he 'Otuá, 'a ia 'okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea 'oku 'ikai valoki'i [ko e 'uhinga 'o e 'valoki'i' ko e 'ikai ke tukuaki'i pe fakaanga'i 'e he 'Otuá] pea 'e foaki ia kiate ia: (Sēmisi 1:5).

'Oku mahino pē 'a e ngaahi potu folofola ia 'e ni'ihí pea 'ikai toe fie ma'u ke fai hano fakamatala'i. Ka 'oku 'i ai e ngaahi potu folofola 'e ni'ihí 'e fie ma'u ke ke fakamoleki ha taimi ke fakamatala'i 'a e me'a na'e laú.

Faka'aonga'i 'a e folofolá. “Fakatatau” e folofolá kiate koe mo e kau fiefanongó 'aki ha'o faka'alí'ali 'a hono 'aonga mo hono fiema'u 'o e ngaahi tefito'i mo'oní 'i he ngaahi 'aho ní (vakai, 1 Nifai 19:23). Faka'alí'ali ki he kau fiefanongó 'a e founga te nau lava ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oní 'i he'enua mo'uí. 'I he'enua faka'aonga'i kinautolú, te nau 'ilo'i ai 'oku mo'oní 'a e tokāteliné. Fai ho'o fakamo'oní kau ki he tefito'i mo'oní, peá ke palōmesi ange te nau ma'u ha ngaahi tāpuaki. Hangē ko 'ení:

- “Na'e hilifaki ki he kakai 'o 'Alamaá ha ngaahi kavenga mamafa, 'o hangē pē ko kimoutolú, pea na'e mei lahi ange ia he me'a na'e malava ke nau kātaki'í. Ka 'i he'enua ngāue'aki 'a e tuí mo 'fu'u tangi lahi ki he 'Otuá, na'á Ne fakamālohia 'a kinautolu ke nau lava 'o kātaki'í 'a e ngaahi faingata'a peá ne fakahaofi 'a kinautolu mei honau ngaahi 'ahi'ahi'í. 'Oku ou 'ilo 'e tokoni'i kimoutolu 'e he 'Otuá 'i homou ngaahi faingata'a'ia 'o hangē pē ko 'Ene tokoni'i 'a e kaka'i ni . . .”
- “'Oku hoko tatau pē kiate kitautolu he 'ahó ni 'a e fakahinohino na'e fai 'e 'Alamā ki he kaka'i 'i he ngaahi vai 'o Molomoná. 'E Sione, te ke loto fiemālie nai ke . . .”

'E kehekehe 'aupito e kakai 'okú ke ako'i 'i he anga 'o 'enua vakai ki he ngaahi folofola toputapú, 'enua maheni mo e Tohi Tapú, 'a e mahino kiate kinautolu e lea 'oku faka'aonga'i 'i he folofolá, pea mo e lahi 'o 'enua tui 'oku 'i he Tohi Tapú e folofola 'a e 'Otuá. Tokoni ki he kau fiefanongó ke nau hounga'ia 'i he folofolá. 'I ho'o faka'aonga'i e folofolá ke ola lelei ho'o faiakó, 'e lava ke ke tokoni'i ai e kau fiefanongó ke nau kamata ako 'a e folofolá 'iate kinautolu pē. 'I he 'osi pē ho'o ako'i taki taha, fokotu'u ange ha ngaahi vahe pe veesi pau ke nau lau. 'E lava ke ke 'oange ha ngaahi fehu'i ke nau fakakaukau ki ai lolotonga 'enua

laukongá, pea 'e lava leva ke mou toki alea'í ia 'i he taimi ako'í hoko maí. 'E hanga 'e he founga ko 'ení 'o faka'ai'ai kinautolu ke nau ako faka'aho e folofolá 'i honau ngaahi 'apí pea nau kau mai ki he ngaahi fakataha'anga mo e ngaahi kalasi 'a e Siasí 'a ia 'oku faka'aonga'í ai e folofolá.

Ngaahi Faka'uhinga Kehekehe ki he Folofolá

Ko e lahi taha 'o e ngaahi tui fakalotú 'oku 'i ai pē 'enau ngaahi tohi pe ngaahi tohi folofola toputapu 'anautolu, ka 'e kehe 'a 'enau founga faka'aonga'í kinautolú mo e anga 'enau fakakaukau ki aí, mei he founga 'oku vakai 'aki 'e he kāingalotu 'o e Siasí ki he folofolá. Hangē ko 'ení, mahalo 'e fie ma'u ia ke ke fakamatala'í ko ho'o faka'ilonga'í e folofolá ko ha fakamo'oni ia 'o e holi 'oku ke ma'u ke mahino kiate koe peá ke faka'aonga'í 'a e ngaahi akonaki 'a e folofolá, kae 'ikai ko ha faka'ilonga 'o e ta'e faka'apa'apa. Tokoni kiate kinautolu 'oku ke ako'í ke nau 'ilo 'oku mahu'inga 'a e ngaahi tohi folofola 'oku faka'aonga'í 'e he Siasí koe'uhí he 'oku 'i ai 'a e folofola 'a e 'Eikí 'o hangē ko ia ne tohi 'e he kau palōfita 'a e 'Otuá pea 'oku tau tali 'oku mo'oni ia.

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

Toe vakai ki ha taha 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení. Fakakaukau'í pe 'e founga fēfē ha'o:

- Fakafe'iloaki e potu folofolá.
- Fakamatala'í hono tupu'angá mo e anga 'o 'ene tu'ú.
- Lau e potu folofolá pea fakamatala'í hono 'uhingá.
- Fakamatala'í e ngaahi fo'í lea faingata'á.
- Tokoni ki he kau fiefanongó ke nau faka'aonga'í ia 'i he'enau mo'uí.

Peesi 'Uluaki 'o e Tohi 'a Molomoná; 3 Nifai 11; Molonai 10:3–8; Sione 17:3; Loma 8:16–17; 1 Kolinitó 15:29; Sēmisi 1:5; 1 Pita 3:19–20; 'Āmosi 3:7

Ako Folofolá

Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke tau faiako mei he folofolá?

1 Nifai 19:23

T&F 20:7–12

2 Timote 3:15–17

2 Nifai 4:15–16

Faiako ke Mahino

'Oku lava lelei ke tui ange 'a e kakaí ki he pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí 'i he taimi 'oku mahino ai kiate kinautolu 'a e pōpoakí. Na'e pehē 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi: "Ako, fakalaululoto, pea faiako mei he folofolá, kae fakatautefito ki he Tohi 'a Molomoná mo e Fuakava Fo'ou. 'Ilo'í lelei 'a e mo'oni koeuhí ke ke lava 'o fakahā fakalelei ia. Na'e tohi 'e B.H. Lōpeti 'o pehē, 'Kapau 'e 'ilo'í 'e he kakaí 'a e mo'oni, kuo pau ke fakahā 'a e mo'oni pea ko 'ene mahino lelei mo kakato ange 'a e fakamatalá, ko e faingamālie lelei ange ia 'e ma'u 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke fakamo'oni'í ki he laumālie 'o e tangatá 'oku

"Ko e poto mo'oni, 'a e tangata ko ia 'okú ne lava ke to'o ha kaveinga fakamisiteli 'o ne veteki ia ke mahinongofua, fakamatala'í faka'auliliki pea fakamahino'í ia ke lava 'o mahino ki ha taha kei sí'i."

– PALESITENI SIONE TEILA
THE GOSPEL KINGDOM, NA'E FILIFILI 'E
G. HOMER DURHAM (1943), 270

Ngaahi Fakamatalá

mo'oni 'a e ngāué.' New Witnesses for God, 3 vols. (1909), 2:vii]. ("What I Want My Son to Know before He Leaves on His Mission," *Ensign*, Mē 1996, 41).

'Oku fekau'i koe ke ke faka'uhinga'i pea fakamatala'i 'a e folofolá 'i he taimi 'okú ke faiako aí (vakai, T&F 68:1). Ko e 'uhinga 'o e fakamatala'i faka'aulililí, ko hono fakamatala ke lahi ange pe ko hono fakamatala'i mahino. Ko e 'uhinga 'o e fakamatala'i faka'aulililí 'o e Ongoongolelé, ko ho'o fakamahino'i e ngaahi Tokāteline mo e ngaahi kupu'i folofolá 'i he founga faingofua mo mahinongofua, 'o falala ma'u ai pē ki he tataki 'a e Laumālié 'i he ngaahi me'a ke ke lea 'akí. Faka'aonga'i 'a e ngaahi lea fakamatāpule kae mahinongofua ke lava 'o tokoni ke mahino ki he kakaí 'a e tefito'i mo'oni fakatokāteline. 'Okú ke fai 'a e ngaahi fehu'i ke tokoni'i ai kinautolu ke nau fakakaukau ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o nau sio ai pe 'oku mahino kiate kinautolu mo nau tali 'a e me'a kuó ke ako'i angé.

'I he faka'osinga 'o e ngaahi 'uluaki lēsoni taki taha 'e tolu 'i he vahe 3, 'oku 'i ai ha lisi 'o e ngaahi fo'i lea 'oku hangehangē 'e 'ikai fu'u maheni mo kinautolu 'okú ke ako'i. Ko e kongá 'o e ako'i ke mahinó, ko hono fakapapau'i ia 'okú ke fakamatala'i 'a e ngaahi fo'i leá, ngaahi kupu'i leá, mo e ngaahi fakakaukau koe'uhí ke mahino lelei ange ki he kakaí 'a e me'a 'okú ke fakamatalá. Te ke lava 'o fakalelei'i ho'o malava ke fakamatala'i 'a e ongoongolelé 'aki e:

- Mahino 'a e ngaahi lea 'okú ke ngāué'akí.
- Faka'uhinga'i e ngaahi fo'i lea 'e 'ikai mahino ki he ni'ihí kehé. Ko e kongá lahi 'o e ngaahi fo'i lea 'oku 'i ai honau 'uhinga makehe ki he kāingalotu 'o e Siasí, 'oku faka'uhinga'i ia 'i ha founga faingofua 'i he Guide to the Scriptures mo e *True to the Faith*.
- Fai ki he kakaí ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení, "'Okú ke 'ilo 'emau 'uhingá 'i he taimi 'oku mau pehē ai . . .?" pe "Te ke lava nai 'o toe fakamatala'i 'a e me'a na'a tau toki talanoa ki aí, 'i ho'o fakalea pē 'a'au?"

'I ho'o ako 'a e tokāteline 'i he vahe 3, 'ai ke ke 'ilo'i e ngaahi fo'i lea ko ia 'okú ke pehē 'e faingata'a ke mahino ki ha fiefanongó. 'I ho'o ako'i 'a e tokāteline 'i he vahe 3, hiki e ngaahi fo'i lea, ngaahi kupu'i lea, mo e ngaahi fakakaukau 'oku faingata'a ke mahino ki he kau fiefanongó. Fakamatala'i hono 'uhinga 'o e ngaahi fo'i lea ko iá 'i ha'o faka'aonga'i e ngaahi ma'u'anga tokoni na'e lave ki ai 'i 'olungá. Sivi'i ho'o ngaahi faka'uhingá 'i he kau fiefanongó mo e kau toki papi uluí.

Ako Folofolá

Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai ke tau fakamatala'i fakalelei 'a e ngaahi tokāteline?

Mōsaia 8:3	'Alamā 12:1	T&F 68:1–5
Mōsaia 27:35	3 Nīfai 26:1	T&F 71:1

'Oku founga fēfē 'etau akó? Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke vete pe fakamahino'i māmālie 'a e ngaahi fakamatalá?

2 Nīfai 28:30	Mōsaia 2:9	T&F 98:11–12
Sēkope 4:13		

Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e lea mahinongofuá?

2 Nīfai 25:4, 7, 28	'Alamā 13:23	Nehemaia 8:8
2 Nīfai 32:7		

Ko e hā e founga fetu'utaki 'a e 'Eikí mo 'Ene fānaú?

2 Nīfai 31:3	T&F 1:24
--------------	----------

Fai ha Ngaahi Fehu'i

Na'e fa'a fai ma'u pē 'e Sīsū Kalaisi ha ngaahi fehu'i ke tokoni ki he kakaí ke nau fakalaulauloto ki he ngaahi tefito'i mo'oní pea nau faka'aonga'i ia. Na'e hanga 'e He'ene ngaahi fehu'i 'o fakatupu ha fakakaukau, mo ha fifili 'i honau lotó, pea nau tukupā ai ke fai ha ngāue.

'E tokoni 'a e ngaahi fehu'i lelei ke mahino kiate koe 'a e ngaahi manako, ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai, pe ngaahi fehu'i 'a e ni'ihi kehé. Te nau lava ke fakalahi atu ki ho'o faiakó, fakaafe'i 'a e Laumalié, pea mo tokoni'i ho'o kau fiefanongó ke nau ako.

'E lava 'e he ngaahi fehu'i 'oku 'ikai lelei, ke fakatupu matalili, fakatupu 'ita, pea fakaloto mamahi ki he kau fiefanongó. Te nau toe fakatupunga foki ha 'ikai ke ke lava ke mapule'i lelei 'a ho'o faiakó. Feinga ke ke fai 'a e ngaahi fehu'i ko ia 'oku:

- Ma'ama'a pea faingofua 'ene mahinó.
- Tokoni ki he kakaí ke nau fakakaukau ki he me'a 'okú ke ako'i.
- Tokoni atu ke ke fakapapau'i pe 'oku mahino fēfē ki he fiefanongó 'a e me'a 'okú ke ako'i.
- Tokoni ki he kakaí ke nau faka'aonga'i 'a e me'a 'oku nau akó.

Ko e taimi ko ia 'oku tali ai 'e kinautolu 'okú ke ako'i 'a e fa'ahinga fehu'i ko 'ení, te nau ongo'i leva 'e lava ke nau talanoa tau'atāina. 'E lava 'e he ngaahi fehu'i lelei 'o 'ai ke 'eke atu 'e he kau fiefanongó ha ngaahi fehu'i 'i he taimi 'oku 'ikai ke mahino ai kiate kinautolú, taimi 'oku 'i ai ha me'a 'oku nau tokanga ki ai, pe ko e taimi ko ia 'oku nau fie 'ilo ai 'a e me'a ke nau fai. 'E lava ke tokoni'i 'e he ngaahi fehu'i lelei 'a kinautolu 'okú ke ako'i ke nau vahevahe mai 'a e ngaahi ongo 'oku nau ma'ú, pea 'i he'enau fai iá te nau 'ilo 'a e tupulaki 'a 'enau fakamo'oní. 'Oku kau 'i he ngaahi sipinga 'o e ngaahi fehu'i 'e ola lelei, ha ngaahi fehu'i peheni:

- Ko e hā ha'o ngaahi fehu'i fekau'aki mo e me'a kuó ma ako'i atú?
- 'Okú ke tui 'oku 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'iate koe? Ko e hā nai hono 'uhingá?
- 'Oku founga fēfē 'a 'etau fa'a fai ha ngaahi fehālaaki tatau mo e kakai 'i he talanoa ko 'ení?

Mahalo pē te ke fie lea hangē ko 'ení ke tokoni kiate kinautolu 'okú ke ako'i ke nau teuteu ke tali ha ngaahi fehu'i, "Lolotonga 'eku fakamatala ki hono mahu'inga 'o hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté ke mā'oní'oní, fehu'i hifo pē kiate koe, 'Ko e hā 'ene 'uhinga kiate au 'a e fekau ko 'ení?' Faka'ehi'ehi mei hono fai 'o e ngaahi fehu'i ko ia 'oku:

- Lahi hake 'i he fo'i fakakaukau 'e tahá.
- Kau ki he ngaahi tokāteline 'oku te'eki ai ke ke ako'i.
- 'Ikai ke mahino hono taumu'á.
- Faka'eke'eke pea fai ai ha fie'ilo ta'e 'aonga.

Ko hono 'eke ko ia 'o ha ngaahi fehu'i lahi, kae fakatautefito 'eni ki ho'omo fuofua 'a'ahí pē, 'oku hangē ia ko ha'o fai 'e koe ha "faka'eke'eké." 'Oua te ke fehu'i ki he kau

Ngaahi Fakamatalá

fiefanongó ke nau fai atu ha ngaahi tali pau 'o kau ki ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mahu'inga pe kuo 'osi mahino pē ia. Te ne fulihi 'e ia 'a e ako'í ke hangē ia ha va'inga mate tupu'á. Ko e taimi pē 'okú ke fie ma'u ai ha tali pau, ko 'ene lelei tahá pē ke 'eke ha fehu'i kau ki ha me'a mo'oni pe ko hano fakamatala'i pē 'i ha toe founa 'e taha. Faka'ehi'ehi mei hono fai 'o ha ngaahi fehu'i 'e mā ai ha taha kapau 'oku 'ikai ke ne 'ilo e ngaahi tali ki ai. 'Oku 'aonga taha pē 'a e ngaahi fehu'i 'i he taimi 'oku fai ai ia hili ha'oko'í peá ke fakamo'oni'í ha fo'í tefito'í mo'oni. Ko ha ngaahi sipinga 'eni 'o e ngaahi fehu'i 'oku 'ikai fa'a ola lelei:

- Ko hai e 'uluaki palōfitá? (Fai e fehu'i ia kimu'a 'oku te'eki ako'í 'a e ngaahi kuonga fakakosipelí.)
- 'E tokoni'í fēfē kitautolu 'e he'etau tauhi hotau sinó ke ma'á, ke tau ma'u ai e Laumālié pea fakahā ai 'oku tau loto fiemālie ke muimui ki ha palōfita 'a e 'Otuá? (Lahi hake he fakakaukau 'e tahá.)
- 'Oku mahu'inga nai ke tau 'ilo 'o kau ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá? (Tali 'io/'ikai pea 'oku 'osi mahino 'aupito pē ia.)
- Ko e hā e ongo 'okú ke ma'u ki he Tohi 'a Molomoná? (Kimu'a ia 'oku te'eki ke nau lau.)
- Ko e hā ha me'a 'e lava ke tau fai 'i he 'aho kotoa pē 'a ia te ne tokoni'í kitautolu ke tau ongo'í 'oku tau ofi ki he 'Otuá? (Fehu'i ta'e mahino mo fakataumu'a pē ki he fo'í tali pau: lotu.)
- Ko hai 'a e palōfita hoko 'ia Noá? (Ko e fehu'i ange ke nau mate'í mai.)

Ako ke ke fai e ngaahi fehu'i 'o fakatatau mo hono ue'i koe 'e he Laumālié. 'E lava ke fu'u tokoni lahi 'aupito 'a hono fai 'o e fehu'i totonú 'i he taimi totonú, kiate kinautolu 'okú ke ako'í ke nau ako 'a e ongoongolelei pea nau ongo'í 'a e Laumālié. 'I he taimi tatau pē, ko hono fai ko ia 'o e fehu'i halá pe ko ha fehu'i 'i he taimi halá, te ne maumau'í 'e ia 'a 'enau akó. 'Oku fie ma'u ke ke ma'u 'a e Laumālié, ke ke fakafanongo kiate kinautolu 'okú ke ako'í, pea tuku taha ho'o tokangá ki ho'o faiakó ka ke fai 'a e ngaahi fehu'i 'oku totonú 'i he taimi totonu. Ko e ngāue lahi 'a e faiako ko ia ke ola lelei pea 'oku fie ma'u ke tukutaha ki ai ho'o tokanga pea ngāue ki ai mo ho hoá.

© 1985 Robert T. Barrett. 'Oun na'a hiki hano tatau.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Ko e hā e me'a 'e lava ke hoko ki he fakalalaka 'a ha fiefanongo kapau 'oku nau fetaulaki mo e ngaahi me'a ko 'eni pea na'e 'ikai 'aupito pē te ke 'ilo koe ki ai?

- Kaungā-ngāue 'oku nau fakakata'aki ma'u pē 'a e ngaahi me'a fakalaumālié.
- Kau mēmipa 'o e fāmili 'oku nau mālohi 'i ha siasi kehe.
- Ngaahi kaume'a 'oku nau tui kinautolu 'oku ikai ko ha kau Kalisitiane 'a e kau Māmongá.
- A'usia ha me'a fakalaumālie 'i he'enau lau 'a e Tohi 'a Molomoná.

Fakakaukau ki ha fehu'i te ke fai ke ke 'ilo lahi ange ai ki he ngaahi me'a taki taha 'oku hā 'i 'olungá. Hiki ho'o talí 'i ho'o tohinoa akó. Alea'i mo ho hoá 'a e founa te ke lava ke fakalelei'í'aki 'a e ngaahi fehu'i na'á mo taki taha hiki ki he 'ekitivitií ko 'eni.

Fakafanongo

Ko e taimi ko ia 'okú ke fakafanongo fakalelei ai ki he ní'ihí kehé, 'oku lahi ange ai ho'ó mahino fekau'aki mo kinautolú. Ko e taimi 'oku nau 'ilo'í ai 'okú ke mahu'inga'ia 'i he'enua ngaahi fakakaukaú mo e ngaahi ongo 'oku nau ma'ú, te nau toe fie fanongo ange leva ki he ngaahi me'a 'okú ke ako'í, vahevahe mai e ngaahi me'a ne nau a'usia fakatāutahá, pea nau fai mo ha ngaahi tukupā. 'I ho'ó fakafanongó, te ke lava lelei ange ai ke fulihi ho'ó founga faiakó ke fe'unga mo 'enua ngaahi fiema'ú pea mo e ngaahi me'a 'oku nau manako aí.

Fakatautefito ho'ó fakafanongó ki he ngaahi fanafana 'a e Laumālié. Ko e taimi ko ē 'oku vahevahe atu ai kiate koe 'e he ní'ihí kehé 'a e ngaahi ongo 'oku nau ma'ú, 'e lava ke hū ki ho 'atamaí ha ngaahi fakakaukau 'a ia ko e tataki ia 'e he Laumālié. 'E toe lava foki ke mahino ai kiate koe 'a e me'a 'oku feinga 'a e ní'ihí kehé ke fakahā atú.

Faka'ehi'ehi mei ha'ó fakakaukau'í 'a e me'a te ke lea'akí lolotonga 'oku talanoa atu ha ní'ihí kehe kiate koe. Fakapapau'í 'oku tuku taha pē ho'ó tokangá ki he tokotaha 'oku leá kae 'ikai ki hono palani ho'ó tali 'e faí. Na'e akonaki 'e 'Eletā Sefilí R. Hōlani 'o pehē: "'Oku mahu'inga ange ho'ó fakafanongó 'i ho'ó leá. Ko e kakai ko 'ení, 'oku 'ikai ko ha ngaahi me'a noa pē kinautolu 'oku tñaki atu pē honau tokolahí ki he mata'ifika 'o e kau papitaisó. Ko e fānau kinautolu 'a e 'Otuá, ko hotau ngaahi tokoua mo e tuofāfine, pea 'oku nau fie ma'ú 'a e me'a 'oku tau ma'ú. Loto'aki mo'oni ia. Feohi fakamātoato mo kinautolu. Fehu'í ki homou ngaahi kaume'a ko iá pe ko e hā 'a e me'a 'oku mahu'inga taha kiate *kinautolú*? Ko e hā 'a e me'a 'oku nau mata'ikoloa 'akí? Ko e hā 'a e me'a 'oku pelepelengesi taha kiate *kinautolú*? Hili ia peá ke fakafanongo leva. Pea kapau 'e fe'unga peá ke fehu'í ange pe ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku nau manavahē ki aí, ko e hā 'a e me'a 'oku nau faka'amú ki aí pe 'oku nau ongo'í 'oku 'ikai te nau ma'ú 'i he'enua mo'uí. 'Oku ou palōmesi atu kiate kimoutolu, 'e 'i ai ha me'a te nau fakahā atu te ne fakamahino'í ma'ú pē ha fo'í mo'oni 'o e ongoongolelé 'a ia te ke lava 'o fakamo'oni ki ai pe te ke lava 'o fai ha fakamatala lahi ange 'o kau ki ai. . . . Kapau te tau fakafanongo 'i he 'ofa, 'e 'ikai fie ma'ú ia ke tau fifili pe ko e hā ha me'a ke tau lea'akí. 'E fakahā mai ia kiate kinautolu 'e he Laumālié pe ko hotau ngaahi kaume'á" (Ko 'Eku Kau Fakamo'oni," *Liahona*, Siulai 2001, 16; ko e ngaahi mata'itohi fakahihifí na'e 'i he 'uluaki liliú pē).

'Oku toe fetu'utaki pē foki 'a e kakaí 'i he anga 'o 'enua tangutú, 'a e ngaahi me'a 'oku fotu mei honau fofongá, 'a e ngaue holo honau nimá, 'a e tō 'o honau le'ó, mo e ngaue holo 'a honau kano'imatá. Siofi 'a e ngaahi pōpoaki ko 'ení 'oku nau fakahoko mai ka 'oku 'ikai ke nau lea'akí; te nau tokoni atu ke mahino 'a e ngaahi ongo 'oku ma'ú 'e kinautolu 'okú ke ako'í. Toe fakatokanga'í foki mo e ngaahi me'a 'oku fakahā atu 'e he ngaahi māfihunga kehekehe 'o ho sino o'ou. Fakahā ki he ní'ihí kehé 'okú ke tokanga mo fie fanongo ange 'aki ha'ó fakafanongo fakamātoato.

'Oua te ke manavasi'í kapau 'e 'i ai ha kí'í fakalongolongo 'o 'ikai lea ha taha. 'Oku fa'a fie ma'ú 'e he kakaí ha kí'í taimi ke nau fakakaukau ai ki ha ngaahi fehu'í pea fai 'enua talí pe ke fakahā 'a e ongo 'oku nau ma'ú. 'E lava pē ke ke kí'í fakalongolongo sí'í hili ha'ó fai ha fehu'í, hili ha'ó fakamatala ki ha fa'ahinga me'a fakalaumālie na'á ke a'usia, pe ko e taimi ko ē 'oku faingata'a ai ki he kakaí ke nau fakahā mai 'a e me'a 'oku nau loto ke tala maí. Fakapapau'í 'okú ke 'oange ha taimi fe'unga ke fakakakato ai 'e he kakaí 'enua ngaahi fakakaukaú kimu'a peá ke toki lea, pea 'oua na'á ke lea lolotonga 'oku nau fakamatalá.

Ko e taimi ko ē 'okú ke ongo'í ai kuo mahino kiate koe 'a e me'a na'a nau tala maí, fai ha ngaahi lea ke 'ilo'í 'oku mahino kiate koe, hangē ko ha'ó pehē ange "'A ia ko ho'ó

Ngaahi Fakamatalá

‘uhingá ‘oku _____. Ko ia?’ pe “Ko ‘ene mahino kiate aú, ‘okú ke ongo’i ‘oku _____.” Ko e taimi ko ia ‘oku ‘ikai te ke fakapapau’i ai pe ‘oku mahino kiate koé peá ke kole ange ki he tokotahá ke ne fakamahino’i mai ‘ene talí.

‘Oku ‘i ai e kakai ‘e ni’ihi te nau ma’u kotoa pē ‘e kinautolu ia e taimí ‘o ‘ikai te ke toe lava koe ‘o ako’i ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. ‘E fie ma’u ke ke ako ke ke lava ‘o mapule’i lelei e taimi ‘oku hoko ai e ngaahi me’a pehení. Hangē ko ‘ení, “‘Okú ma hounga’ia ‘i he me’a ‘okú ke vahevahe maí, ka te tau toki lave ki he me’a ko iá ‘amui ange. Te u kole ange ki hoku hoá ke ne tohi’i hifo ia ke fakapapau’i pē he ‘ikai ngalo ke tau lau ki ai ‘i ha’ama ‘a’ahi mai ‘amui.” Manatu’i, ko e tokoni lahi taha pē te ke fai ki he kakaí ko ho’o ako’i kiate kinautolu ‘a e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí.

Ko e taimi ‘okú ke fakafanongo fakalelei aí, ‘e tokoni’i koe ‘e he Laumālié ke ke ‘ilo’i ‘a e me’a ke ke lea’akí. Ko e ngāue mo e tokanga lahi ia ‘oku fie ma’u ki he fakafanongó. Na’e vahevahe mai ‘e ha faifekau ‘e taha ha me’a mo’oni ko ‘eni na’e hoko (kuo liliu e ngaahi hingoá):

Na’á ma ako’i mo hoku hoá ‘a e fāмили Sāteki. Na’e fu’u vela pea na’e fu’u longoa’a ‘aupito e fānaú. Na’á ku fehu’i ange ki he hoa ‘o Sāteki fekau’aki mo ‘ene lau e Tohi ‘a Molomoná. ‘I he kamata ke ne fakamatalá, ne u fakatokanga’i atu kuo to’o ‘e hona fohá ‘a e ki’i pepa nouti ‘a hoku hoá ‘o ne lele takai pē he lokí mo ta’alo holo ‘aki. Neongo ne u sio kia Sisitā Sāteki ka na’á ku fakakaukau au ki he me’a kehe. Na’á ku fakakaukau loto pē, “Me’a vela mo’oni, pea faka’amui ange ‘e au ‘e nofo ma’u hifo ‘ene ki’i tamasi’i. He ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e lava.” Lolotonga ‘eku fakakaukau pehení, na’á ku fakatokanga’i atu ‘a e feinga ‘a Sisitā Sāteki ke fai ha fakamatalá. Na’e ue’i mālohi au ke u fakafanongo. Na’á ku feinga ke ‘oua te u fakatokanga’i e ‘ea velá mo e longoa’a. Na’á ku siofi fakalelei hono matá lolotonga ‘ene leá. Na’á ne hanga hifo ki lalo, hili iá na’á ne sio mai kiate au mo hoku hoá. Na’e feinga hono husepānití ke ta’ota’ofi hifo e fānaú. Na’e ki’i longo ‘a Sisitā Sāteki, pea na’e tete hono le’ó ‘i he’ene pehē maí, “Na’á ku fai ‘a e me’a na’á mo kole maí. Na’á ku lau e ngaahi vahe na’á mo fie ma’u ke u lau, peá u lotu.” Na’á ne toe ki’i longo peá ne sio ki lalo. Na’á ne sio ki he’ene fānaú peá ne sio mai kiate au. Na’á ne malimali mo fakatē lo’imata ‘o ne pehē mai, “Na’á ku ma’u ha tali. ‘Oku mo’oni ia, ‘oku ou ‘ilo’i ‘oku mo’oni ia.” Na’e fakafonu ‘e he Laumālié ‘a e lokí. Na’e fonu hoku lotó ‘i he fakamālō koe’uhí he ne u fakafanongo, ko ia na’á ku malimali mo u pehē ange, “Io, ‘oku mo’oni ia.”

‘Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Hili ha’o toe vakai ki he talanoa ‘i ‘olungá, hanga ‘o tohi ‘i ho’o tohinoa akó ha tali ki he ngaahi fehu’i ‘i laló pe ko ha’o alea’i kinautolu mo ho hoá.

- Ko e hā nai e me’a na’e mei hokó kapau na’e lahi ange e tokanga ia ‘a e faifekau ki he’ene fiemālie pē ‘a’aná pe ki he pepa nouti ‘a hono hoá?
- Na’e tāpuekina fēfē ‘a e fiefanongo ko ‘ení tupu mei he fakafanongo ‘a e faifekau?

Tali e ngaahi fehu’i ‘i laló:

A = Te’eki ai ‘aupito ke u fai pehē   F = ‘Oku ou fa’a fai pehē
E = ‘Oku ou fai pehē he taimi pē ‘e ni’ihi   H = ‘Oku ou fai pehē ma’u pē

- Ko e taimi ko ē ‘oku ou talanoa ai mo e ni’ihi kehé, ‘oku ou fakakaukau au ki he ngaahi me’a tatau pē te u lava ‘o vahevahe angé kae ‘ikai ke u fakafanongo fakalelei kiate kinautolu.
- Ko e taimi ko ē ‘oku fakamatala’i mai ai ‘e he ni’ihi kehé ‘a e ngaahi ongo ‘oku nau ma’ú, ‘oku ou fakakaukauloto atu ‘o hangē ko au ‘a kinautolú ke u ‘ilo’i ai pe ko e hā e ongo te u ma’ú.
- Ko e taimi ‘oku ou ako’i ai ‘a e kau fiefanongó, ‘oku hoha’a hoku lotó pe ko e hā e me’a te u lea’aki pe ako’i hokó.
- ‘Oku ou ongo’i ‘ita ‘i he taimi ‘oku fa’a fie talanoa ai e kau fiefanongó.
- ‘Oku ou feinga lahi ke u muimui pe mahino kiate au ‘a e me’a ‘oku feinga ‘a e ni’ihi kehé ke tala maí.

- 'Oku fa'a faingata'a ke u tokanga lolotonga e faiako 'a hoku hoá.
- 'Oku ou loto mamahi kapau 'e talanoa mai ha taha kiate au pea hū hake ai ha talanoa 'a ha taha kehe pe te ne fakahoha'asi au.
- 'Oku ou ma'u ha ngaahi ue'i fakalaumālie ke u lea'aki pe fai ha fa'ahinga me'a ka 'oku 'ikai ke u tokanga au ki ai.

Fakapapau'i e me'a 'e lava ke ke fai ke toe fakalelei'i 'aki 'a ho'o malava ke fakafanongó.

Fakatupulaki ha Fetu'utaki 'Oku Lelei mo e Kau Fiefanongó

'Oku 'i ai e kakai 'e ni'ihī te nau tali e ngaahi fehu'i 'o fakatatau ki he me'a 'oku nau pehē te ke loto ke nau tali atu 'aki kae 'ikai ko 'enau ngaahi ongo totonú koe'uhi pē na'a fakamā. Feinga ke ke fakatupulaki ha fetu'utaki mo kinautolu 'e lava ke nau ongo'i fiemālie ai ke vahevahe atu 'a e ngaahi me'a 'oku nau ongo'i mo'oní.

Tokoni ki he Kakaí ke Fakalelei'i 'a e Me'a 'Oku Nau Hoha'a Ki Aí

He 'ikai ke ma'u 'e ha ni'ihī ia 'o kinautolu 'okú ke ako'í, ha tui ke tauhi ki he'enau ngaahi tukupaá, pea 'e fetaulaki ha ni'ihī mo ha ngaahi fakafepaki, pea ko e ni'ihī he 'ikai ke nau tali ma'u pē 'a e me'a kotoa 'okú ke vahevahe ange kiate kinautolú. Kuo pau ke nau fai pē 'e kinautolu 'enau ngaahi filí, ka te ke fie fai e me'a kotoa pē te ke lavá ke tali 'enau ngaahi fehu'i, tokoni kiate kinautolu ke fakalelei'i e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí, pea lava'i e ngaahi fakafepaki 'oku fai angé.

Taimi 'e ni'ihī 'oku hangē 'a e ngaahi me'a ia 'oku hoha'a ki ai e kakaí, ko ha fu'u kongá 'aisi 'oku tētē ha loto tahí. Ko e ki'i kongá si'i pē 'oku hā ki 'olungá. 'E lava pē ke fu'u lahi pea faingata'a ke fakalelei'i e ngaahi me'a ko 'eni 'oku nau hoha'a ki aí. Ko hono 'uhinga 'eni 'oku fie ma'u ai ke ke muimui ki he Laumālié peá ke fakahoko 'a e founga 'oku lelei taha ki he me'a ko iá. Lotu ke ke ma'u 'a e me'afuaki 'o e 'ilo'ilo peá ke muimui ki he ngaahi ongo 'okú ke ma'ú.

'Oku 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní 'a e loto mo e ngaahi me'a 'oku hoko ki he kakai kotoa pē ('a e fu'u kongá 'aisi kakató) pea te Ne tokoni'i koe ke ke 'ilo'i 'a e me'a 'e lelei taha ma'á e tokotaha taki taha.

Ko e taimi 'okú ke tokoni ai ki he ni'ihī kehé ke fakalelei'i e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí, tomu'a fekumi ke mahino kiate koe 'a e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí 'aki ha'o fai ha ngaahi fehu'i peá ke fakafanongó. Fakafalala ki he Laumālié ke ne tokoni'i koe 'i he founga ke tokoni ai kiate kinautolu ke fakalelei'i e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí. Hangē ko 'ení, te ke lava 'o faka'aonga'i ha potu folofola ke tokoni ki he'enau hoha'a fekau'aki mo e fie ma'u ke papitaisó, pe ko ha'o vahevahe ange ho'o fakamo'oni ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

'Oku fa'a lahi e hoha'á ia ki he tafa'aki fakasōsialé, 'o laka ange ia 'i he tafa'aki fakatokāteliné. Hangē ko 'ení, mahalo 'e manavasi'i ange 'a e kau fiefanongó ia ki ha

Oku na'a hiki hano tatau.

Ngaahi Fakamatalá

fakafepaki mei he kau mēmipa 'o honau fāmilí kapau te nau kau ki he Siasí. Pe ko ha'anau manavasi'i ki ha 'ikai ke tali kinautolu 'e honau ngaahi kaume'a 'i he ngāue'angá. Ko e hā pē me'a 'oku hoha'a ki ai ho'o kau fiefanongó, mahalo pē na'e 'i ai ha ngaahi me'a na'e hoko 'i he kuohilí pe ko ha ngaahi ivi tākiekina kehe pē 'oku hoko ko ha kongá 'o e hoha'a, 'a ia 'oku 'ikai mahino kiate koé. 'I he ngaahi me'a lahi 'oku hoko, 'e lava pē ke tokoni atu e kāingalotú ke mahino kiate koe 'a e ngaahi me'a 'oku hoha'a ki ai e kau fiefanongó peá ke tokoni'i kinautolu.

'E fakafalala pē 'a e founga 'okú ke fakalelei'i'aki ha hoha'a 'a ha fiefanongo, ki he natula 'o e me'a ko iá. Fakapapau'i pe na'e hoko 'a e faingata'a'ia ko iá tupu mei he 'ikai ke ma'u 'e he tokotahá ha fakamo'oni fakalaumālie ki hono mo'oni 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí, pe 'oku 'ikai pē loto 'a e tokotahá ia ke ne tukupā ke mo'ui'aki ha tefito'i mo'oni 'oku mo'oni. 'E tokoni'i koe 'e ha mahino 'a e tupu'anga 'o e palōpalemá 'i he founga ko 'ení, ke ke 'ilo'i pe 'e tuku taha ho'o tokangá ki he fakamo'oni pe ko e tukupaá.

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

Fili ha fakaafe fakatukupā 'e taha na'á ke fai 'i he taimi na'á ke ako'i ai e ngaahi lēsoní. Hili iá peá ke 'ai ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi me'a kehekehe 'oku fai ki ai e hoha'a, 'a ia 'e lava ke ne ta'ofi ha taha mei ha'ane tali pe tauhi e tukupā ko iá. Mo alea'i pea akoako e founga lelei taha 'e lava ke mo tokoni'i 'aki e kakaí 'i he'enau ngāue ko ia ke fakalelei'i e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki ai.

Ko e Fakatomalá mo e Fakaakeake mei he Tō'onga Mo'ui 'Okú Ne Ma'unimā Kitá (Addiction)

Ko e fakatomalá ko ha founga fakalaumālie ia 'oku kau ki ai 'a e loto fakatōkilaló, vete 'o e fehālaakí, totongi fakafoki, mo e tafoki mei he fai angahalá. Ko ha liliu faka'aufuli ia 'o 'ete ngaahi fakakaukaú mo e ngaahi me'a 'okú te faí. Ko 'ene lelei ke tu'o taha pē 'a e fakatomala mei ha fo'i angahala pau kuo fakahoko. Neongo ia, kapau 'oku toe fakahoko pē 'a e angahala tatau, 'oku hoko 'a e fakatomalá ko ha founga fai fakamo'ui (vakai, Mōsaia 26:30; Molonai 6:8; T&F 1:31–32).

'E lava ke fakatu'asino mo fakaeloto 'a e founga 'o e fakatomalá. Kuo pau pē ke ta'ofi 'e he kakaí 'a e ngaahi tō'onga mo'ui ta'e taau kuo nau anga'akí. Kuo pau pē ke fetongi 'a e ngaahi tō'onga mo'ui ta'e tāu 'aki 'a e ngaahi 'ulungāanga totonu mo lelei.

Ko ia, 'e fie ma'u ha taimi lahi ia ke fakahoko ai 'a e fakatomalá mo e fakaakeaké. 'I he taimi 'e ni'ihi 'oku tukulolo ai e kau papi uluí ki he 'ahi'ahí lolotonga 'enau fakalalakaka ke nau lava 'o mapule'i pē kinautolú, neongo na'e 'ikai ke nau taumu'a ke fai pehē. Ko e ngaahi taimi peheé leva 'oku totonu ke ngāue ai e kau papi ului fo'ou ia mo 'enau kau taki lakanga fakataula'eikí kae 'ikai ko e kau faifekau, 'i he'enau feinga ke lava'i e 'ahi'ahí mo fakatomala kakatō.

'Okú ma'u 'e he kakaí 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'o fakafou 'i he papitaisó mo e hilifakinimá, 'a ia 'e fakamālohia ange ai 'a 'enau malava ke ikuna'i e ngaahi faingata'a ko 'ení. Ka he 'ikai lava 'e he papitaisó ia mo e hilifakinimá 'o ta'ofi kakato 'a e ngaahi holi fakaeloto mo fakaesino 'oku ō fakataha mo e ngaahi 'ulungāanga ko 'ení. Neongo 'e lava 'e ha taha 'o ta'ofi 'i he'ene fuofua kamakamata atú, ka 'e kei fie ma'u pē 'a e fakamo'ui fakaelotó ke ne lava 'o fakatomala kakato pea mo'ui ai.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

- Fakakaukau ki ha tokotaha fiefanongo, taha toki papi ului, pe mēmipa māmālohi 'okú ne feinga ke lava'i ha 'ulungāanga 'okú ne anga'aki.
- Toe vakai ki he "Tui kia Sīsū Kalaisi" mo e "Fakatomalá" mei he lēsoni "Ko e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi" 'i he vahe 3.
- Ko e hā ha me'a te ke lava ke ako'i ki he tokotahá ni mei he lēsoni pea mo e vahe ko 'ení, 'a ia 'e tokoni kiate ia ke ne lava'i 'a e 'ulungāanga ko 'eni kuó ne ma'unimā iá?
- Fa'ufa'u ha palani 'o ha lēsoni ke tokoni'i'aki 'a e tokotaha ko 'ení.

Ko Hono Tokoni'i 'o e Kau Fiefanongó mo e Kau Toki Papi Uluí, ke Mahino Kiate Kinautolu 'a e Fakatomalá mo e Fakaakeake mei ha 'Ulungāanga 'Okú ne Ma'unimā Kinautolú (Addiction Recovery)

'E lava ke fai atu kiate kimoua ha ngaahi fehu'i ke mo tali fekau'aki mo hono tō'onga mo'ui 'aki 'o ha fa'ahinga me'a pe ma'unimā 'e ha 'ulungāanga tukupau (addiction). 'E toe fie ma'u foki ke ke tokoni ki he kakaí 'i hono tali 'o e ngaahi fehu'i faingata'a fekau'aki mo e ngaahi palōpalema ko 'ení. 'E lava ke tokoni atu e ngaahi fakakaukau ko 'ení:

- Vahevahe ho'o fakamo'oni ki he natula fai fakamo'ui 'o e ongoongolelei, kae tautautefito ki he Fakalelei (vakai, 'Alamā 7:11–13).
- Fai ha'o fakamo'oni ko e 'Otuá tokotaha pē te Ne lava ke faka-hoko 'a e mana 'o e fakamo'ui fakalaumālié (vakai, Saame 147:3).
- Fakamatala'i ange 'oku fakatou faka'aonga'i e me'afaoaki 'o e fakamo'ui ki he sinó pea mo e laumālié.

© 2000 Simon Dawey. 'Oua na'a hiki hano latau.

'Oku kau he ngaahi tefito'i founga 'e tokoni ki he kakaí 'i he fakamo'ui fakaelotó 'a e:

- 'Ilo'i pea fakahā 'a e palōpalemá. 'Oku fie ma'u ki heni 'ete vakavakai'i fakalelei hifo pē kita peá te faitotonu hono fakahoko iá.
- Fakahā 'oku fakatu'utāmaki 'a e 'ulungāanga ko iá. 'Okú ne uesia 'e ia 'a e ni'ihī kehé pea 'oku fie ma'u ha liliu.
- Loto fakatōkilalo pea ongo'i loto mamahi.
- Feinga ke ma'u 'a e fakamolemole 'a kinautolu na'e fakalavea'í, peá te ako ke te lava 'o fakamolemole'i pē kita.
- Ta'ofi 'a e ngaahi tō'onga 'okú ne ma'unimā kitá pea kamata ke fai e ngaahi me'a 'oku leleí.
- Kei faivelenga pē—tauhi e ngaahi fuakava 'o e papitaisó, fai e ngaahi ngāue tokoní, lotu ke ma'u ha tokoni mei he Laumālie Mā'oni'oni, pea fakahā ha loto 'oku holi ke tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá.

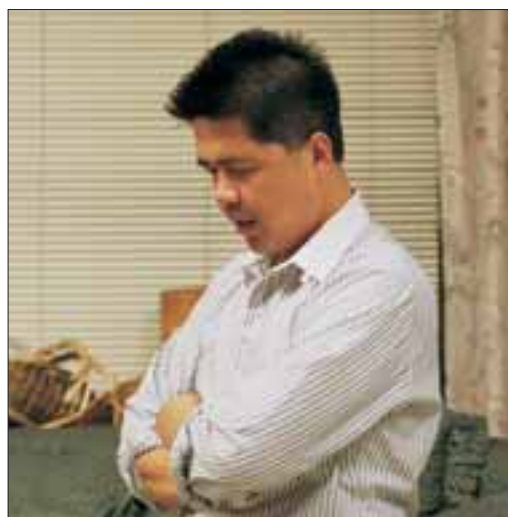
Ngaahi Fakamatalá

- 'Ilo'i 'e 'ofa ma'u pē 'a e 'Eiki ki He'ene fānaú—'o a'u pē ki he taimi 'oku nau fehālaaki ai mo vaivai ki he ngaahi me'a na'a nau fa'a manako ke fai 'i he kuohilí. 'Oku kei lava pē ke ma'u 'a e fakatomalá pea mo e fakaakeake mei he tō'onga mo'ui ko iá.

Ko ha Palani Ke Lava'i 'a e Ngaahi 'Ulungāanga 'Okú ne Ma'unimā Kitá

Mahalo pē 'e 'eke atu 'e he kāingalotu fo'ou mo kinautolu 'oku māmālohí pe ko e hā ha me'a 'e lava ke nau fai ke nau lava'i ai ha fa'ahinga tō'onga mo'ui kuó ne ma'unimā kinautolu pe nau 'ulungāanga'aki. Falala te ke lava ke fale'i mo pou pou'i kinautolu. 'E lava ke tokoni e ngaahi fokotu'u ko 'ení:

- Tuku ke nau hiki ha lisi 'o e ngaahi taimi, ngaahi feitu'u, mo e kakai 'oku nau tokoni ki he hoko 'a e 'ulungāanga ko 'ení. Hili iá pea nau talanoa kau ki he lisi mo honau malí, pīsopé, taki ngāue fakafaifekau 'a e uōtí, pe ko hanau kaume'a pē 'oku nau falala ki ai. Talanoa ki he me'a 'oku fie ma'u ke nau fai ke nau liliu pe faka'ehi'ehi ai mei he ngaahi me'a 'oku hā 'i he lisi.
- 'Ai ke nau hiki e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke nau ma'u he taimi ni tupu mei he 'ulungāanga ko iá, pea mo e ngaahi me'a he 'ikai ke nau ma'u 'i he kaha'ú 'o kapau he 'ikai ke fakatonutonu e 'ulungāanga ko iá.
- 'Ai ke nau hiki ha ngaahi me'a kehekehe 'e lava ke nau fai ke faka'ehi'ehi ai pe fakatupu 'aki ha'anau loto si'i ke toe fai e 'ulungāanga 'oku ta'e fe'ungá. 'E lava ke kau heni 'a e talanoa mo honau malí, kole ki he pīsopé pe hanau kaume'a ke pou pou mai, fakamālohisino, pea mo ha toe 'ekiviti kehe pē 'e tokoni ke nau faka'ehi'ehi ai mei he 'ahi'ahí.
- Fakalotolahi'i kinautolu ke nau lotu ma'u pē, lau e folofolá, fanongo ki he ngaahi fasi 'oku fakatupulakí, mo lau e ngaahi tohi lelei.
- Fakalotolahi'i kinautolu ke nau feinga ke ma'u ha tāpuaki mei he lakanga fakataula'eiki.
- Fakalotolahi'i kinautolu ke kei hokohoko atu ai pē 'enau mālohi he Siasí, he ko 'ene taumu'á ke tokoni'i kinautolu ke nau lava'i 'enau ngaahi palōpalemá pea nau toe ofi ange ai ki he 'Eiki.
- Fakalotolahi'i kinautolu ke nau kau atu ki ha fa'ahinga kulupu tokoni 'a ia 'oku fe'ungá pe ma'u ha tokoni meiate kinautolu 'oku mataotao he tafa'aki ko iá. 'Oku ma'u 'i he ngaahi feitu'u 'e ni'ihí 'a e LDS Family Services (ko e kautaha ia 'a e Siasí 'oku nau fakahoko e ngaahi tokoni ki he ngaahi fāmilí).
- Fakalotolahi'i kinautolu ke 'oua 'aupito pē na'a nau fo'i! 'E tokoni'i kinautolu 'e he 'Eiki, neongo 'e ki'i taimi lōloa.

Ko e founga 'e lava ke tokoni lelei taha ai e kāingalotu mālohí ki he kāingalotu fo'ou, ko 'enau hoko ko ha ngaahi kaume'a kiate kinautolu. 'Oku totonu ke fakafeohi e kāingalotú ki he kau fiefanongó mo e kāingalotu fo'ou 'i ha founga 'oku fakamāfana mo lelei. 'E anga fakafaingofua leva e kau fiefanongó mo e kau papi ului fo'ou 'i he taimi 'oku talitali 'aki kinautolu 'a e malimalí, taimi 'oku fakamātoato ai hono 'eke ange pe 'oku nau fēfē haké,

taimi 'oku tangutu fakataha ai e ní'ihí kehé mo kinautolu lolotonga e ngaahi fakataha- 'angá, pea mo e taimi 'oku fakaafe'í ai kinautolu 'e ha fāmili ke nau ma'ú me'atokoni efiafi pe kau mai ki ha efiafi fakafāmili 'i 'api.

Koe'uhí 'e 'i ai pē ha ní'ihí ia te nau toe foki 'o fai ha 'ulungāanga na'a nau fa'a fai kimu'a, ko ia 'oku totonu ke 'oua na'a 'ohovale pe loto si'i e kau taki lakanga fakataula'eikí pe ko e kāingalotú kapau te nau 'ilo'i ha fiefanongo pe ha mēmipa fo'ou 'oku fāinga mo e ngaahi palōpalema pehení. 'Oku totonu ke nau fakahā 'enau falala ki he tokotaha ko 'ení pea 'oua na'a nau loto fakamaau kapau 'e toe vaivai pē 'a e tokotahá ni 'o fai ha me'a na'á ne fa'a saí'ia ai kimu'a. 'Oku totonu ke nau lau pē ia ko ha kí'i holomui fakataimi pē pea 'oku 'osi mahino pē ia. 'Oku 'ikai 'aupito ke tokoni hano fakahalaia'i e fiefanongó pe papi ului fo'ou, pea 'e lava ke iku ia ki he fakalotosi'i, ongo'i tōnounou mo e māmālohi he Siasí. Kapau 'oku tuku fakafokifā e ma'ulotu 'a ha papi ului fo'ou, mahalo kuo toe foki pē ia 'o fai ha me'a na'á ne tō'onga mo'ui 'aki kimu'a pea 'okú ne 'ongó' 'okú ne ta'e fe'unga mo lotosi'i. 'E lava 'e ha 'a'ahi leva ki ai 'o fai ange ha fakalotolahi mo ha poupou, ke tokoni ki ha'ane ikuna. 'Oku totonu ke fakahā 'e he kāingalotú 'oku nau tali lelei e kau papi uluí, 'o fakafou he'enau leá mo e tō'ongá (vakai, 3 Nīfai 18:32).

Ko e ongo me'a mahu'inga taha 'e lava ke fai 'e ha taha ke ne lava'i ai 'ene ngaahi palōpalema fekau'aki mo ha ngaahi 'ulungāanga na'á ne anga'aki, ko 'ene mālohi 'i he Siasí mo feinga ke ne mo'ui angatonu.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha

Fakakaukau angé ki ha fa'ahinga 'ulungāanga 'okú ke ma'ú—ha fa'ahinga me'a 'okú ke fai ma'ú pē ta'e te ke toe fakakaukau ki ai, hangē ko ho'o 'ai ke pāpā e hokohokotanga ho ngaahi louhi'inimá, toutou ala 'o ue'i ho matasio'atá, fa'a kai, pe fa'a mohe. Feinga angé he taimi ni ke 'osi e 'ahó 'oku te'eki ai ke ke fai tu'o taha ia. Ko ho'o lava'i pē iá peá ke feinga ke 'osi ha uike 'oku te'eki ai ke ke fai ia. Alea'i mo ho hoá 'a e me'a na'á ke a'usiá. Hili iá peá ke feinga ke ke fakakaukau loto atu ki hono faingata'a ki ha fiefanongo ke ne lava'i ha fa'ahinga me'a na'á ne 'ulungāanga 'aki, hangē ko e tapaká pe inu kava mālohí.

Tuku Ai ha Fa'ahinga Me'a

Ko 'ene 'osi pē 'a e taimi ako'i taki taha pea 'oange ki he fiefanongó ha fa'ahinga me'a ke ne lau pe fakalaululoto ki ai 'o teuteu ki he taimi ako'i hono hokó. 'E lava ke ke 'oange ha ngaahi vahe mei he Tohi 'a Molomoná. 'E lava ke ke 'oange kiate kinautolu ha tohi tufa 'oku fakamatala'i ai e me'a kuó ke 'osi ako'i angé pe ko e me'a te ke ako'i 'i ho'omo 'a'ahi hono hokó, pe ko ha toe fa'ahinga tohi kehe pē pe ko ha fo'i vitiō. Kapau 'oku lava ke nau ma'ú a e 'Initanetí, hanga 'o fakalotolahi'i kinautolu ke vakai ki he tu'asila ko e www.mormon.org. 'Oku totonu ke 'oange ma'ú pē ha fa'ahinga me'a ke nau fakakaukau, fakalaululoto ki ai, mo nau lotua. 'E lava ke hoko 'eni ko ha tefito ke kamata'aki ho'omou fealea'akí 'i ho'omou fe'iloaki hono hokó.

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

Toe vakai'i e ngaahi me'a 'okú mo ma'ú ke tuku mo ho'omo kau fiefanongó, kau ai 'a e ngaahi tohi tufá mo e ngaahi tepí. 'Oku toe 'i ai nai ha nāunau 'oku fie ma'ú ke mo ma'ú mai ke vahevahe mo ho'omo fiefanongó? Hiki 'i ho'o palani faka'ahó ha lisi 'o e ngaahi me'a ko ia 'okú ke fie ma'ú ke hū atú (order).

Fakakaukau'i taki taha e kau fiefanongo kuo fakataimitēpile'i ke mo ako'i he uike ní. Ko e hā e ngaahi vahe 'i he Tohi 'a Molomona 'e 'aonga taha kiate kinautolú? Ko e hā mo ha toe ngaahi me'a 'e 'aonga kiate kinautolu? Hiki 'i he Ngaahi Fakamatala/Ngaahi Me'a ke Fai 'i ho'o palani faka'ahó 'a e me'a 'okú ke fakataumu'a ke 'oange ki he fiefanongo taki taha mo e me'a te ke fai ke ke toe vakai'i 'i ho'o 'a'ahi ka hokó.

Ako'i 'a e Ongongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí Kiate Kinautolu 'Oku 'Ikai Hanau Tupu'anga Faka-Kalisitiane

Mahalo 'e 'i ai ha ní'hi 'o e kakai te ke ako'í, he 'ikai ke nau tui kinautolu ki he Tamai Hēvaní pe Sīsū Kalaisi pe 'i ai hanau tukufakaholo he lotu faka-Kalisitiane. Neongo ia, ko e tokolahi 'o e kakai ko 'ení 'oku 'i ai ha'anau tui fakalotu, ngaahi tō'onga mo'ui, pea mo ha ngaahi feitu'u 'oku toputapu kiate kinautolu. 'I ho'o hoko ko e tamaio'eiki 'a e 'Otuá, 'oku mahu'inga ke ke fakahā 'a e faka'apa'apa totonu ki he'enua ngaahi tui fakalotú pea mo 'enua ngaahi tala tukufakaholó. 'Oua na'á ke fai ha fa'ahinga me'a 'e hā ai ha'o ta'e faka'apa'apa ki he ngaahi me'a ko ia 'oku mahu'inga kiate kinautolú.

Mahalo pē te ke fifili pe ko e hā e founa 'oku totonu ke ke fulihi 'aki ho'o founa faiakó ke fe'unga mo e kakai ko 'ení. 'E 'aonga ke ke manatu'i kuo pau ke ma'u 'e he fānau kotoa pē 'a e Tamai Hēvaní, 'o tatau ai pē pe ko e hā honau tupu'angá, 'a e tui kia Sīsū Kalaisí, fakatomalá, ma'u 'a e ouau 'o e papitaisó mo e hilifakinimá, pea kātaki ke a'u ki he ngata'angá, 'aki hono tauhi 'a e ngaahi fekaú mo fai 'a e ngaahi ngāue tokoní, kae toki lava ke fakaului kinautolu. 'Oku tatau 'i he ngaahi fonua kotoa pē 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'okú ne tokoní'i e ní'hi kehé ke nau tui kia Sīsū Kalaisí.

Te ke lava 'o tokoni ki he kakaí ke nau ma'u 'a e mahino totonu fekau'aki mo 'etau Tamai Hēvaní pea fakatupulaki 'a 'enua tui kia Sīsū Kalaisí, 'aki ha'o tokoni kiate kinautolu ke nau a'usia fakatāutaha ha ngaahi me'a fakalaumālie, kae 'ikai ko ha'o fakamatala'i 'ata'atā ange pē 'a e natula 'o e 'Otuá. Hangē ko 'ení, te ke tokoní'i e kakaí ke nau ma'u 'a e mahino ko 'ení 'i he taimi 'oku nau:

- Ma'u ai ha fakamo'oni mei he Laumālié na'e hā 'a e 'Otuá ko e Tamaí mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.
- Fanongo ai ki ho'o faiako mo ho'o fakamo'oni fakamātoato ki he ongoongolelei, kau ki ai e 'uhinga na'á ke fili ai ke muimui kia Sīsū Kalaisí.
- Toutou fanongo ai kiate koe mo e kāingalotu kehé 'oku mou talanoa ki he Tamai Hēvaní 'i he lotu faingofua pea ongo ki he lotó.
- Fanongo 'okú ke fai ha fakamo'oni mālohí.
- Lotu fakataha ai mo koe pea nau lotu 'iate kinautolu peé.
- 'Ilo'i e ongo 'okú ke ma'u kau ki he folofolá lolotonga ho'o lau mo alea'i kinautolú.
- Lau faka'aho e folofola 'a e 'Otuá mei he ngaahi tohi folofolá (kae tautautefito ki he Tohi 'a Molomoná).
- Ma'ulotu aí koe'uhí ke nau lava 'o mamata ki he founa 'o 'etau hū ki he 'Eiki.
- Fe'iloaki ai mo e kāingalotu 'o e Siasí, ke nau lava 'o fakamatala ki he founa na'e tupu ai 'enua tui ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisí.
- Tauhi ai 'a e ngaahi fekaú.

‘Oku ‘aonga e ngaahi ‘ekitiviti ko ‘eni ki he kakai kotoa ‘okú ke ako’í, ka ‘oku fu’u mahu’inga ia ‘i he taimi ‘oku ako’i ai ‘a kinautolu na’e ‘ikai ke nau tupu hake ‘i ha ngaahi fāмили Kalisitiané koe’uhí he ‘oku si’i ke fa’a a’usia ki mu’a ‘e he kakai ia ko ‘eni ‘a e ngaahi me’a ni.

‘Oku pehē ‘e ha tokolahi ‘o e kau papi ului na’e ‘ikai tupu’i Kalisitiané na’e lahi e ngaahi me’a na’e lea’aki ‘e he kau faifekaú na’e ‘ikai mahino kiate kinautolu, ka na’a nau ongo’i ‘a e Laumālié pea nau lotu ke fai e ngaahi me’a na’e kole ange ‘e he kau faifekaú ke nau faí. Kuo pau ke ke fai e me’a kotoa pē te ke lavá ke tokoni’i e kau fiefanongó ke mahino kiate kinautolu ‘a e ngaahi tokāteline ‘o e ongoongolelé. Fa’a kātaki pea poupu’i kinautolu koe’uhí he ‘e ki’i taimi lōloa pea toki ako ‘a e kakaí ke nau ‘ilo’i pea nau fakahā ‘a e ngaahi ongo ‘oku nau ma’u ‘i honau lotó. ‘E fie ma’u ke ke liliu e vave mo hono lahi ‘o e me’a ‘okú ke ako’í, ke tokoni ke mahino kiate kinautolu. Mahalo ‘e tokoni e ngaahi fokotu’u ko ‘eni ‘i ho’o teuteu atu ko ia ke ako’i ‘a kinautolu na’e tupu hake ‘i he ngaahi fāмили na’e ‘ikai ke nau kau ki ha lotu faka-Kalisitiané:

- Fai hano vakai’i fakalūkufua mo toe vakai’i ‘a e lēsoni taki taha ‘i ha founa faingofua pē.
- Kole ange ke nau tala atu e me’a ‘oku mahino kiate kinautolú mo e ngaahi me’a kuo nau a’usiá.
- Fakamoleki ha taimi fe’unga ke faka’uhinga’i e ngaahi fo’i lea mo e ngaahi tefito’i mo’oni mahu’ingá. Mahalo he ‘ikai maheni ‘a kinautolu ia ‘okú ke ako’í mo ha ni’ihi ‘o e ngaahi fo’i lea te ke faka’aonga’i ‘i ho’o faiakó.
- Toe foki ki ha lēsoni ne ‘osi ako’i kimu’a ke ako’i e tokāteliné ke toe mahino ange. Mahalo ‘e ‘aonga ke fai ‘eni ‘i ha taimi pē lolotonga hono fai ‘o e ako’í.

Ngaahi Sīpinga mei he Folofolá

‘Oku ‘i he folofolá ha ngaahi sīpinga ‘o ha kau faifekau na’a nau ako’i ‘a e kakai na’e ‘ikai tui ‘Otuá pe na’a nau ma’uhala ki Hono natula totonú. Ako e ngaahi potu folofola ‘i laló, hili iá peá ke fakamatala’i ange ki ho hoá pe hiki ‘i ho’o tohinoa akó e founa na’e tokoni’i ai ‘a e kakaí ‘e he kau faifekau ko ‘eni ke ‘i ai ‘enau fakamo’oni ‘oku ‘i ai ha ‘Otuá.

- ‘Alamā mo ‘Amuleki (‘Alamā 9–12; 15)
- ‘Āmoni mo ‘Ēlone (‘Alamā 17–22)
- ‘Alamā (‘Alamā 30)
- ‘Alamā mo ha ni’ihi kehe (‘Alamā 31–35)
- Paula (Ngāue 17:16–34)

‘Ekitiviti: Ako mo e Hoá

Ka ‘i ai ha taimi ‘e lava ai peá ke ‘ai ke ke ‘ilo ha tokotaha papi ului na’e ‘ikai ha’ane ‘ilo pe kau ki ha lotu faka-Kalisitiane ki mu’a ia pea toki fetaulaki mo e kau faifekaú. Alea’i ke ke fe’iloaki mo ia peá ke ‘eke ange e ngaahi me’a na’á ne a’usia ‘i hono fakauluí. Hangē ko ‘eni, te ke lava ‘o fehu’i ange pe ko e hā ha me’a na’e tupu ai ‘ene tui ki he ‘Otuá, fuofua taimi na’á ne lotu aí, fuofua taimi na’á ne ongo’i ai ‘oku tali ‘ene lotú, ‘a e fatongia ‘o e folofolá ‘i hono fakaului iá, pea na’e fēfē ‘ene ongo’i ‘i he’ene ‘alu ki he ngaahi houalotu he Sāpaté. Hiki ‘i ho’o tohinoa akó e me’a ‘okú ke akó.

Ngaahi Fakamatalá

Manatu'i 'Eni

- 'Oku feau e ngaahi fiema'u 'a e kakai he taimi ko ia 'oku ako'i ai 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai pea nau mo'ui'aki ia.
- Palani mo ako mo ho hoá 'i he 'aho taki taha ke mo uouangataha peá mo faiako 'i he le'o pē 'e taha.
- Vahevahe ma'u pē ho'o fakamo'oni.
- Ko ho'o ngaahi tefito'i ma'u'anga tokoni ki ho'o faiakó ko e folofolá, kae fakatautefito pē ki he Tohi 'a Molomoná.
- Lotu ke ke ma'u 'a e me'afaoaki 'o e 'ilo'iló ke ke 'ilo'i 'a e taimi ke ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi poto fakafaiako 'oku fakamatala'i 'i he vahe ko 'eni.

Ngaahi Fakakaukau ki Hono Akó mo Faka'aonga'i

Ngaahi Fakamatalá

Ako Fakatāutahá

- Tau pehē pē 'eni 'oku hoko kiate koe 'a e ngaahi me'a ko 'eni. Te ke faka'aonga'i fēfē 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi poto fakafaiako 'i he vahe ko 'eni ke tokoni'i 'aki 'a e kakai ko 'eni ke nau fakalalakaka? Palani e founa te ke faka'aonga'i ai kinautolu 'i he me'a taki taha 'oku hokó.
  - Lolotonga ho'o luelue atu 'i he pa'aké 'okú ke sio atu ki ha fefine mo ha ki'i tamasi'i 'okú na tangutu toko ua pē 'i ha sea. 'Oku tangi 'a e fefiné.
  - 'Okú ke a'u atu ki he 'api 'o ha fiefanongo ne teuteu papitaiso, pea nau tala atu 'oku 'ikai ke nau toe fie ma'u ke fe'iloaki mo koe.
  - Ko hono tu'o fitu 'aki 'eni ho'o fe'iloaki mo ha tokotaha fiefanongo ne tā tu'o lahi hono ako'i 'e he kau faifekau 'i ha ta'u 'eni 'e ua. Na'e 'ikai ke loko 'i ai ha faka'ilonga ia 'oku 'i ai ha'ane fakalalakaka.
  - Ko e kamata 'eni ke ke ako'i ki ha fāmili Siasi ha pōpoaki 'o e ongoongolelei pea nau pehē atu, "Kuo mau 'osi kole ki he tokotaha kotoa 'oku mau 'ilo'i ke nau fe'iloaki mu'a mo e kau faifekau pea nau tali 'ikai mai kotoa."
- Fili ha taha 'o e ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau. 'Ilo'i ha potu folofola 'e taha pe ua mei he tefito'i mo'oni taki taha. Akoako faiako mei he ngaahi potu folofola ko ia 'oku 'oatu 'i he konga ko e "Faka'aonga'i e Folofolá" 'i he vahe ko 'eni.
- Fakamanatu 'i he ngaahi uike ka hokó, 'a e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'u'i 'i he ngaahi Kosipeli (Mātiu, Ma'ake, Luke, Sione) pea mo e 3 Nifai. Hiki 'i ho'o tohinoa akó ha lisi 'o e ngaahi fehu'i na'á Ne fai. Fakafehoanaki e ngaahi fehu'i ko 'eni mo e ngaahi fehu'i pē 'okú ke fa'a fai.
- Lau 'a e fakamatala kia 'Āmoni mo e Tu'i ko Lamonai 'i he 'Alamā 18 pea mo e fakamatala kia 'Ēlone 'i he 'Alamā 22:4–18. 'I ho'o lau iá, 'ai ke ke 'ilo'i pea ke fakamatala'i e founa na'e fai 'aki e 'Āmoni mo 'Ēlone 'a e ngaahi me'a ko 'eni:
  - Muimui ki he Laumālié peá na faiako 'i he 'ofa.
  - Kamata 'ena faiakó.
  - Fakafe'unga'i 'ena founa faiakó ke feau e ngaahi fiema'ú.
  - Fai 'ena fakamo'oni.
  - Faka'aonga'i e folofolá.
  - Fai ha ngaahi fehu'i, fakafanongo, mo fakalelei'i e ngaahi me'a ne fai ki ai e hoha'á.
  - Fakalotolahi'i 'a kinautolu na'á na ako'i ke nau fai ha ngaahi tukupā.
- Fakalaululoto ki he ngaahi fakamatala ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Hāloti B. Lī 'o kau ki he faiako ke mahinó. Fakafuofua'i pe 'oku mahino fēfē ho'o ako'i e ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelei. Hiki e me'a 'okú ke akó 'i ho'o tohinoa akó.

“Ofa ke mou nofo 'i he ngaahi 'uhinga totonu 'o e folofolá pea fakahoko ia 'aki ha ngaahi kupu'i lea mahinongofua. (*The Teachings of Harold B. Lee*, na'e filifili 'e Clyde J. Williams [1996], 444).

“Oku 'ikai ke fekau'i atu kimoutolu 'i ho'omou hoko ko e kau faiakó ke mou ako'i ha tokāteline fo'ou. 'Oku fie ma'u ke mou ako'i pē 'a e ngaahi tokāteline motu'á, 'o 'ikai 'i ha founa mahinongofua koe'uhi ke mahino pē kiate kinautolu, ka kuo pau ke mou ako'i e ngaahi tokāteline 'o e Siasi ke mahinongofua koe'uhí ke 'oua na'a ma'uhala ia 'e ha taha” (*The Teachings of Harold B. Lee*, 458).

Ngaahi Fakamatalá

Ako mo e Hoá

- Toe vakai'i ho'o palani 'o ha lēsoni kuó ke 'osi ako'i. Hiki ha fo'i fehu'i 'e taha ki he tefito'i mo'oni mahu'inga taki taha 'oku fakamatala'i 'i ho'o palani. Hili iá pea toe vakai'i ho'o ngaahi fehu'i ke ke sio pe 'oku nau fenāpasi mo e ngaahi me'a 'oku ako'i 'i he vahe ko 'eni. Hoko mai ai ha'o tali 'a e fehu'i taki taha 'o hangē pē ko ha fiefanongo koé. Toe fakalelei'i ho'o ngaahi fehu'i, 'o ka fie ma'u. Vahevahe ho'o ngaahi fehu'i mo ho hoá. Mo fakatou fakafuofua'i ho'omo ngaahi fehu'i.

Fakakaukau ki he ngaahi fiema'u 'a ha fiefanongo 'oku ke ako'i. Mo alea'i e founga te ne tali 'aki ho'o ngaahi fehu'i. Mo alea'i foki e founga 'e lava ai 'e he ngaahi fehu'i ke ne fakaafe'i mai 'a e Laumālié mo tokoni ki he fiefanongó ke ne ako 'a e ongoongoleléi.

- Fakakaukau ki ho'o kau fiefanongo fo'ou taki taha. Alea'i e me'a te mo lava 'o fai ke tokoni'i ai kinautolu ke nau hoko ko ha fiefanongo 'oku fakalalakaka. Hiki ho'o ngaahi fakakaukau 'i ho'o tohinoa akó pea fa'ufa'u ha'o ngaahi palani 'i ho'o palani faka'ahó.

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouní

- Fakaafe'i e kāingalotú pe kau fiefanongo lolotongá ki ho'omou fakatahá. Fakamatala'i ange ki he kulupú 'okú ke fie ma'u ke fakalelei'i ange 'e he kau faifekau 'a 'enau malava ko ia ke vahevahe 'a e pōpoaki mahu'inga 'oku nau ma'ú. Fili ha lēsoni mo ha poto fakafaiako. Tuku ange ke ako'i 'e he kau faifekau ki he kāingalotú pe kau fiefanongó 'a e lēsoni ko ia kuó ke 'osi fili ke fakahokó 'i ha miniti 'e 20, pea tuku taha 'a e tokangá ki he poto fakafaiako kuó ke 'osi 'iló. Ko 'ene 'osi pē e miniti 'e 20 pea fekau ke nau fetongi. Hili pē hono ma'u 'e he kau faifekau ha faingamālie ke nau faiako ai, fakataha'i mai leva e kulupú pea fekau e kāingalotú pe kau fiefanongó ke nau tala ange ki he kau faifekau 'a e founga ne ola lelei tahá, pe ko ha founga 'e taha te nau lava ke fakalalakaka aí.
- Faka'ali'ali ha fo'i vitió 'oku 'asi ai ha ngaahi fakatātā 'o ha kau faifekau 'oku nau ako'i pe 'oku nau fakafetu'utaki ki ha kakai. Fili ha poto fakafaiako pea alea'i fakakulupu 'a e lelei hono faka'aonga'i 'e he kau faifekau 'i he fo'i vitió, 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ki he poto fakafaiako ko iá.
- Fili ha poto fakafaiako pe konga mahu'inga 'o ha poto fakafaiako, pea tala mai 'a e tokāteline pe ngaahi potu folofola 'oku nau pou pou 'i 'a e poto fakafaiako ko iá. Ako'i ki he kau faifekau 'a e tu'unga fakatokāteline 'o e poto fakafaiako ko iá.

Palesiteni Fakamisioná

- 'Ai pē peá ke 'alu mo e kau faifekau 'i he taimi 'oku fai ai 'enau ako'i. Palani mo kinautolu 'a e founga 'e lava ke ke kau atu ai 'i he ako'i.
- Fakalotolahi'i e kau taki lakanga fakataula'eiki ke nau 'alu fakataha mo e kau faifekau 'i he'enau 'a'ahi ako'i pea vahevahe ange 'enau fakakaukau fekau'aki mo e ako'i.
- Faka'ali'ali 'a e 'aonga 'o hono faka'aonga'i 'o e folofolá, ngaahi fehu'i, mo e fakafanongó 'i he taimi 'okú ke ako'i ai e kau faifekau 'i he ngaahi konifelenisi fakasouní pe 'i he ngaahi 'initaviú.

Ko e Hā Ha Founnga Te u Tokoni Ai ki he Kakaí ke Nau Faka- hoko mo Tauhi ‘Enau Ngaahi Tukupaá?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau‘i ‘Eni

- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku totonu ai ke u tokanga taha ki hono fakaafe‘i e kakaí ke nau fai ha ngaahi tukupaá?
- Ko e hā ha founnga ‘oku fekau‘aki ai e ngaahi tukupaá pea mo e fakaului?
- Te u lava fēfē ‘o fai ha fakamo‘oni ‘i he loto fakatōkilalo?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki ‘e lava ke u palōmesi ange?
- Ko e hā ‘oku mahu‘inga ai ke u toe muimui‘i ‘o vakai‘i ‘a hono fai ‘e he kakaí ha tukupaá?

Fai ha Ngaahi Fakaafe Fakatukupā

‘I ho‘o hoko ko e faifekau, ‘okú ke ma‘u ai ha holi ke fakamo‘ui e ngaahi laumālié (vakai, Mōsaia 28:3). ‘Okú ke ‘ilo‘i ‘e toki lava pē ke ha‘u ‘a e kakaí kia Kalaisi pea fakamo‘ui kinautolu, ‘o kapau te nau fakatomala (vakai, T&F 18:10–16). Ko e founnga ‘e taha ke fakahoko ai ‘a e me‘a ‘okú ke holi ki ai, ko ho‘o malanga ‘aki e fakatomalá (vakai, ‘Alamá 5:49; T&F 15:6; 16:6) pea lototo‘a ke fakaafe‘i e kakaí ke nau fakahaa‘i ‘enau tuí ‘aki ha‘anau fakatomala, pea papitaiso kinautolu ‘i he vai mo e Laumālie, pea ke nau kātaki faivelenga ‘o a‘u ki he ngata‘angá (vakai, 3 Nīfai 27:16–20; Molomona 7:10).

Ngaahi Fakamatalá

Ko e tukupaá, ko ha kongá mahu'ínga ia 'o e fakatomalá. Ko 'ete fakafatongia'í ia kita 'aki ha ngāue ke fai peá te muimui faivelenga 'í hono fakahoko 'o e fili ko iá. Ko e taimi ko ia 'oku mo'oni ai e tukupā 'a e kakaí, 'oku mo'oni leva e me'a 'oku nau fakataumu'a ki aí, 'a ia ko 'enau taumu'a kakató ke fai 'a e me'a ko ia kuo nau 'osi tukupā ke fakahokó. 'Oku nau fai ha fili ta'e toe veiveiua mo fakamātoato ke nau liliu. 'Oku nau tauhi mateaki kia Kalaisi pea lí'oa 'enau mo'uí ki He'ene ongoongolelé. Ko 'enau tauhi ko ia 'enau tukupaá, ko ha founga ia 'oku nau "fakahā mo'oni [ai] 'í he' enau ngaahi ngāué kuo nau ma'u 'a e Laumālie 'o Kalaisí ki he fakamolemole'í 'o 'enau ngaahi angahalá" (T&F 20:37). Ko e taimi ko ē 'oku hoko ai 'a e fakatukupaá ko ha kongá 'o ho'o faiakó, ko ho'o fakaafe'í ia 'a e fiefanongó ke ne fakatomala.

Ko e taha 'o e ngaahi founga lelei taha ke tokoni'í ai 'a e kakaí ke nau fai ha ngaahi tukupā pea nau tauhi ki aí, ko hono fakahoko ko ia ha fakaafe fakatukupā. 'Oku mahu'ínga 'aupito ke fai ha ngaahi fakatukupā pea toe vakai'í kinautolu koe'uhí:

- 'Oku fakaului 'a e kakaí 'í he' enau mo'uí'aki 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko ia 'oku nau akó (vakai, Sione 7:17) pea nau ongo'í 'a hono fakamo'oni'í mai 'e he Laumālié 'oku hōifua 'a 'enau Tamai Hēvaní ki he me'a 'oku nau faí.
- 'E tokoni 'a e fakatomalá mo e liliú ki he kakaí ke nau ikuna'í 'a e ngaahi faingata'á, to'o atu meiate kinautolu 'a e ongo'í mā mo halaiá, pea nau a'usia 'a e melino mo e fiefia 'o e fa'a fakamolemole 'a e 'Otuá.
- 'Oku teuteu'í 'a e kakaí 'e hono tauhi 'o e ngaahi tukupaá ke nau fai ha ngaahi fuakava toputapu pea nau tauhi ki ai.

© 2000 Simon Dewey. Oua na'a hiki hano tatuu.

Te ke lava 'o fakahā ho'o 'ofa ki he kakaí pea mo ho'o tui ki he ngaahi tala'ofa 'a e 'Otuá 'aki ho'o toe vakai'í 'enau ngaahi tukupaá ke tokoni kiate kinautolu ke nau fakatomala mo tauhi ki ai.

'Oku hiki 'í he ngaahi 'uluaki lēsoni 'e faá 'a e ngaahi tukupā 'oku fie ma'u ki he papitaisó. 'Oku hiki 'í he lēsoni 5 'a e ngaahi tukupā ko ia 'oku fekau'aki mo e fakalalakala fakalaumālié hili 'a e papitaisó mo e hilifakinimá. Fakatokanga'í ma'u pē 'a e fie ma'u ko ia ke fakaafe'í e kakaí ke nau fai 'a e ngaahi me'a te ne fakamālohia 'enau tui kia Kalaisí. Manatu'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'ení:

- Ko e faingamālie kotoa pē ke fai ai ha kumí—fakataha mo e kāingalotú, ni'íhi ne fai hano fakafetu'utaki mai, pe ko e fetu'utaki fakatāutahá pē—'oku totonu ke iku ia ki ha fakaafe ke fakahoko ha fa'ahinga me'a, 'o meimei lahi pē ki he ako lahi ange ki he pōpoaki 'o e Ongongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí.
- 'Oku totonu ke tātātaha pē ha'o talanoa mo ha kakai pe ko ha'o ako'í kinautolu, ta'e te ke fakahoko ange ai ha fakaafe ke nau fai ha me'a 'e fakamālohia ai 'enau tui kia Kalaisí.
- Tuku taha ho'o tokangá 'í ha fo'í tukupā pē 'e taha pe lahi ange ai lolotonga ho'o faiakó. Kapau 'oku 'ikai te ke fakaafe'í e kakaí ke nau fai 'a e ngaahi tukupā ko 'ení, ta 'oku 'ikai te ke kole ange koe ke nau fakatomala pea ha'u kia Kalaisi.

- Lolotonga ho’o teuteu ‘i ho’o ako mo ho hoá ke ako’i ha lēsoní, fakakaukau’i e ngaahi fiema’u mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fiefanongo taki taha pea fakakau atu leva ha tukupaá ‘e taha pe lahi ange ai ki he palaní ‘o ho’o lēsoní.
- ‘E lava pē ke ue’i koe lolotonga ha lēsoni ke ke fai ha ngaahi fakaafe makehe pē ia mei he ngaahi fakaafe ko ia na’á ke ‘osi palaní. Fakaafe’i ma’u pē ‘a e kakaí ke nau fakatomala.
- Lototo’a peá ke ma’u ha loto falala ‘i he taimi ‘okú ke fakaafe’i ai e kakaí ke nau fai ha ngaahi tukupaá (vakai, ‘Alamá 38:12). ‘Oku fakahā ‘e he lototo’á ‘a ho’o tui ‘e hanga ‘e he talangofua ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí ‘o ‘omi e ngaahi tāpuakí.
- ‘Oku ‘ikai fa’a liliu e kakaí ia kae ‘oua leva kuo fakaafe’i kinautolu ke nau liliu.

Ako Folofolá

Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fu’u mahu’inga ai ke fai ha ngaahi fakaafé?

‘Alamá 5:62

Molonai 7:13

Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fu’u mahu’inga ai ‘a e ngaahi tukupaá?

2 Nīfai 31

‘Alamá 32:27

Sione 7:17

Mōsaia 2:41

T&F 14:7

‘Alamá 7:14–16

T&F 20:37

Fai ha Ngaahi Fehu’i Fakahangatonu

‘Oku fa’a fakahoko ‘a e fakaafe fakatukupāá ‘i ha fehu’i ‘oku kamata’aki ‘a e “‘e lava nai ke ke,” ‘a ia ‘oku fie ma’u ki ai ‘a e tali ‘io pe ‘ikai. ‘Oku totonu ke pau, fai fakahangatonu, pea mahino ‘a e ngaahi fakaafé. ‘Oku fakaafe’i pe tataki ai e kakaí ke fili ki ha ngāue ke fai. ‘Oku fie ma’u ke fakahoko ai ‘e he kakaí ha tukupā pea mo fakahāa’i ha tui mālohi ki he tefito’i mo’oni kuó ke ako’i angé.

Ko ha ngaahi sīpinga ‘eni ‘o e ngaahi fakaafe ‘oku leleí, pea hoko atu ai mo hono kamata’anga ‘o ha tala’ofa mo ha fakamo’oni:

- ‘E lava nai ke ke lau ‘a e [3 Nīfai 11, Molonai 10:3–5, ki’i tohi tufa ko ‘ení] ki mu’a he’ema ‘a’ahi mai ‘a pongipongi he taimi 7:00 efiáfi? ‘Oku ou ‘ilo’i ‘e hanga ‘e ho’o fai iá ‘o . . . . ‘Oku ou fakamo’oni atu ko e Tohi ‘a Molomoná ‘oku . . .
- ‘E lava nai ke ke lotu ‘o fehu’i ki he ‘Otuá pe ko ha palōfita ‘a Siosefa Sāmita? ‘Oku ou ‘ilo’i ‘o ka ke ka lotu ‘e hanga ‘e he ‘Otuá ‘o . . . . ‘Oku ou ‘ilo’i ko ha palōfita ‘a Siosefa Sāmita . . .
- ‘E lava nai ke tau ma’ulotu he Sāpate ko ‘ení ‘i he taimi 9:00 pongipongi? Kapau te ke fai ia, te ke . . . . ‘Oku ou ‘ilo kuo toe fakafoki mai e Siasi ‘o Kalaisí . . . .
- ‘E lava nai ke ke kamata mo’ui ‘aki he taimí ni ‘a e fono ‘o e angama’á ‘o hangē ko ia ne ma ‘osi fakamatala’i atú? ‘E hanga ‘e ho’o mo’ui’aki e fono ko ‘ení ‘o . . . . ‘I he’eku hoko ko e tamaio’eiki/kaunanga ‘a e ‘Eikí, ‘oku ou fakamo’oni ‘oku hanga ‘e he’ete mo’ui angama’á ‘o . . . .
- ‘E lava nai ke ke fakaafe’i ‘a [hingoá] kimu’a he ‘aho Falaité ke mau fe’iloaki mo kamata ai ‘ene ako ki he ongoongolelé? ‘E tokoni’i koe ‘e he Laumālié. . . . ‘E tāpuekina ho’o mo’ui ‘i ho’o vahevahe atu ‘a e ongoongolelé. . .

- 'E lava nai ke ma ō atu ki ho 'apí 'o fai ha fakamatala lahi ange fekau'aki mo hono uiui'i 'e he 'Otuá ha palōfita 'i hotau kuongá ni, 'o hangē ko ia na'á Ne fai 'i he kuonga mu'á? 'E toe 'uhingamālie ange peá ke ma'u ai 'i ho'o mo'uí ha fakahinohino mo ha nonga 'i he faka'au ke toe mahino ange kiate koe . . . 'Oku ou fakamo'oni na'e toe ui 'e he 'Otuá . . .

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Hiki 'i ho'o tohinoa akó ha fakaafe 'oku faingofua, fakahangatonu, pea mahino ki he tukupā taki taha 'i ha lēsoni. Kapau kuó ke 'osi fai 'a e 'ekitivitií ko 'ení ki mu'a, peá ke toe fai pē ia pea fakafehoanaki ho'o ngaahi fakaafe fo'ou mo e ngaahi fakaafe na'á ke fai ki mu'á. Fehu'i loto pē pe 'oku toe lelei ange ho'o malava ko ia ke fakahoko ha fakaafé.

Toe vakai'i mo ho hoá e ngaahi fakaafe ne mo hiki. Mo alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení ki he fakaafe taki taha:

- 'Oku ou fakamatala'i nai e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa mai 'e he 'Eiki 'i he taimi 'oku ou fai ai 'a e ngaahi fakaafé? Kapau 'oku 'ikai, ko e hā hono 'uhingá?
- 'Oku ou faka'ehi'ehi nai mei hono fai 'o e fakaafe ko 'ení? Kapau 'oku 'io, ko e hā hono 'uhingá?
- 'Oku ou ongo'i mā pe ta'efiemālie nai 'i he taimi 'oku ou fai ai 'a e fakaafe ko 'ení? Ko e hā ha founa te u toe lelei ange ai?
- Ko e hā hono mahu'inga fakatāutaha kiate au 'a e fakaafe ko 'ení?
- 'Oku tu'ó fiha nai ha'aku manatu'i ke u toe muimui'i 'o vakai'i ha ngaahi fakaafe kuó u fai? Ko e hā ha founa ke u toe lelei ange ai?

Fakakaukau ki ha kau fiefanongo pe kāingalotu māmālohi 'okú ke 'ilo'i peá ke akoako fai e ngaahi fakaafe ko 'ení 'o hangē pē 'okú ke lea fakahangatonu ki he ní'hi fakafo'ituitui ko 'ení.

Toe vakai'i e ngaahi fakaafé 'i ho'o palani e lēsoni, 'o kapau 'e fie ma'u. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a pau 'e tokoni atu ki ho'o fakahoko ha ngaahi fakaafe 'i he 'ahó mo e uiké kakato.

Tala'ofa Ange ki he Kakaí ha Ngaahi Tāpuaki

'Oku fie ma'u 'e he kakaí ha 'uhinga ke liliu ai 'enau fakakaukau mo 'enau ngaahi tō'ongá. 'Oku fa'a hoko hono palōmesi 'aki ha ngaahi tāpuaki ko ha ivi faka'ai'ai mālohi ia ke talangofua ai ki he 'Otuá. Ko e taimi 'oku tuku mai ai 'e he 'Eiki ha fekaú, 'okú Ne fa'a tala'ofa mai ha ngaahi tāpuaki ki hono tauhi 'o e fekau ko iá (vakai, T&F 130:20–21). 'I ho'o teuteu'i 'a e kakaí ke nau talangofua ki ha fekau pau, hanga 'o ako'i ange:

- 'Oku hanga 'e hono mo'uí'aki e ngaahi fekaú 'o fakahaa'i e 'ofa ki he 'Otuá mo Hono 'Aló.
- 'Oku hanga 'e he'enau falala ki he 'Otuá 'o fakahaa'i 'enau talangofua ki He'ene ngaahi fekaú.
- 'I he'enau fai iá, te nau ma'u ai e ngaahi tāpuaki kuó Ne tala'ofa maí.

Ko e taimi 'okú ke fakamo'oni ai 'o fekau'aki mo ha fo'i fekau, talanoa 'o kau ki he ngaahi tāpuaki kuó ke ma'u 'i ho'o mo'uí'aki e fekau ko iá. Palōmesi ange ki he ní'hi 'okú ke ako'í, 'e lava pē foki ke nau ma'u mo e ngaahi tāpuaki tatau.

Lolotonga e feinga 'a e kakaí ke tauhi ha tukupaá, fehu'i ange 'o fekau'aki mo ha ngaahi tāpuaki kuo foaki ange 'e he Tamai Hēvaní. Fakapapau'i ange neongo 'e fepaki 'enau mo'uí mo ha ngaahi faingata'a, ka 'e kei hokohoko atu pē 'enau ma'u 'Ene ngaahi tāpuaki 'i he'enau talangofua ki Hono finangaló.

Ako Folofolá

Ko e hā e folofola 'a e 'Eikí 'o fekau'aki mo Hono finangalo ke tāpuekina kitautolú?

'Alamā 37:17

T&F 1:37

T&F 76:5–10

'Ekitivití: Ako Fakatāutahá

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:10 mo e 130:20–21. Hili iá pea ako e ngaahi potu folofola ko 'ení. 'Ai ha kōlomu 'e ua 'i ho'o tohinoa akó. Tohi'i he tafa'aki 'e taha 'a e fekau 'okú ke ma'u 'i he potu folofola taki taha. Tohi'i he tafa'aki 'e tahá 'a e tala'ofa 'oku 'omi 'i hono tauhi 'o e fekaú.

T&F 11:21

T&F 89:18–21

T&F 100:5–8

T&F 84:85

T&F 95:8–9

Malakai 3:10–12

Toe vakai ki he ngaahi tukupā 'oku hiki 'i he taha 'o e ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau. Tali e ngaahi fehu'i ko 'ení ki he tukupā taki taha:

- Ko e hā e tala'ofa 'a e 'Eikí kiate kinautolu 'oku nau tauhi e tukupā ko 'ení?
- Ko e hā ha founa 'e tokoni'i ai e kakaí ke nau ma'u ha tui mo ha fakamo'oni, 'i he'enau talangofua ko ia ki he tefito'i mo'oni ko 'ení?
- Ko e hā ha founa 'e tokoni ai e tukupā ko 'ení ki he kakaí ke nau fakatomala mo ongo'ingofua ange 'a e Laumālié?

Toutou Fai Ma'u pē Ho'o Fakamo'oni

Ko e fakamo'oni ko ha fakamo'oni mo ha fakapapau fakalaumālie ia 'oku fai mai 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Ko e fakamo'oni ko ha'ate fakahā ia he founa faingofua mo fakahangatonu 'a 'ete tui—'a ia ko ha ongo, ko ha fakapapau mo ha lotu tui mo'oni ki hono mo'oni 'o e ongoongolelei. 'Oku hoko 'a hono toutou vahevahe 'o 'ete fakamo'oni, ko e founa mālohi taha ia ki hono fakaafe'i 'o e Laumālié mo hono tokoni'i 'o e ni'hi kehé ke nau ongo'i e Laumālié. 'Okú ne tānaki mai 'e ia ha fakamo'oni fakatāutaha ki he ngaahi mo'oni kuó ke ako'i mei he folofolá. Ko e faifekau 'oku ola lelei 'ene ngāué, 'okú ne faiako, fakamo'oni, pea fakaafe'i 'a e ni'hi kehé ke nau fai 'a e ngaahi me'a ko ia 'okú ne langaki 'a e tui kia Sisū Kalaisí. 'Oku kau heni 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tala'ofa 'oku ma'u mei hono mo'ui'aki 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku mo'oni. Hangē ko 'ení, 'e pehē 'e ha faifekau, "Oku ou 'ilo'i ko e taimi ko ia 'okú ke tauhi ai 'a e Sāpaté ke mā'oni'oni, te ke ma'u ai ha lotu nonga 'oku lahi angé."

Kuo pau ke ke lotu fakamātoato kae toki lava ke ma'u 'e ho'o fakamo'oni ha mālohi ke fakalotoa ha taha ke ului. 'Oku 'ikai fakafalala e fakamo'oni mālohi ia ki ho'o pōto'i leá pe ongo le'o lahi ho'o leá, ka 'oku fakafalala ia ki he lotu-tui pe fakapapau 'okú ke ma'u.

"Fekau'aki mo ha fakamo'oni 'a ha taha, manatu'i ko e me'a ko ia 'oku lotu fiamālie ha taha ke ne vahevahe mo e ni'hi kehé, 'okú ne tauhi ma'u ia, ka ko e me'a ko ia 'okú ne tauhi 'i he lotu siokitá 'oku mole ia meiate ia. . . . Faiako peá ke fakamo'oni. 'Oku 'ikai ha me'a 'e ua 'e lelei ange hono fakatahá'i, ka ko e ongo me'a ni."

– 'ELETĀ TŌMASI S. MONISONI
PATHWAYS TO PERFECTION [1973], 100–101

Ngaahi Fakamatalá

Feinga faka'aho ke ke fakamālohia 'a e mahino mo e lotu tui 'okú ke ma'u ki he ngaahi tokāteline pea mo e ngaahi tefito'i mo'oni te ke ako'í. Toutou fai ho'o fakamo'oni ke fakama'u 'aki e mo'oni 'o e ngaahi tefito'i mo'oni pe ngaahi tokāteline 'okú ke ako'í. Faiako, peá ke fai ho'o fakamo'oni, peá ke fakamo'oni lolotonga pē ho'o faiakó, ki he tu'o lahi taha te ke lavá.

'E lava ke faingofua pē ho'o kī'i fakamo'oni hangē ko ha'o pehē, "Ko Sīsū Kalaisi ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá" pe "Kuó u 'ilo 'iate au pē 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná." 'E toe lava pē foki ke ke vahevahe ha fakamatala nounou ki he founa na'á ke ma'u 'aki e 'ilo ko 'ení. Toutou fai ho'o fakamo'oni lolotonga 'a e lēsoni taki taha, kae 'oua na'a toki fai pē 'i he 'osi 'a e lēsoni. Fakamo'oni ange ko e me'a ko ia ne toki ako'í ange ho hoá, 'oku mei he 'Otuá ia. Fakamo'oni ange 'e hanga 'e he me'a te ke ako'í angé, 'o faitāpuekina e mo'ui 'a e kau fiefanongó 'o kapau te nau muimui ki ai. Fakamatala ki ha founa kuo faitāpuekina ai ho'o mo'uí 'e ho'o mo'uí'aki ha tefito'i mo'oni.

'E 'i ai e taimi 'e ni'ihī 'e fai atu ai 'e he kakaí ha fehu'i fakapoto fekau'aki mo e me'a 'okú ke ako'í, ka 'oku faingata'a ke fakafehu'ia ha fakamo'oni 'oku fai fakamātoato 'i he lotu'aki pea ha'u mei he lotó. Ko e taimi ko ia 'okú ke fakamo'oni aí, lotua ke ongo'i 'e he ni'ihī 'okú ke ako'í, 'a e fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o fakapapau'i ange hono mo'oni. 'I he taimi 'okú ke fakamo'oni aí, 'okú ke tokoni ai ki he kau fiefanongó 'i hono fokotu'u hā 'ātakai ke nau ongo'i hono fakapapau'i ange ai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e mo'oni 'o ho'o fakamo'oni. 'Oku teuteu'i ai kinautolu ke nau tali e ngaahi tukupā te ke fai angé.

Na'e 'ikai ke papitaiso 'a Pilikihami 'Iongi ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he fuofua ta'u pē na'á ne ako ai 'o fekau'aki mo e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Ka ko 'ene lau 'eni fekau'aki mo 'ene uluú: "Kapau na'e foaki kiate au 'a e talēniti, 'ilo, poto, mo e ngaahi me'a masani kotoa 'o e māmaní fakataha mo e Tohi 'a Molomoná, pea tala mai 'a hono mo'oni 'i he founa pōto'i lea mā'olunga taha 'o e māmaní, pea feinga ke fakamo'oni 'i 'aki ia e poto mo e 'ilo fakaemāmaní, na'e mei hangē pē ia kiate au ko ha kohu 'oku 'asi hake pea mole atú. Ka ko e taimi ne u mamata ai ki ha tangata na'e 'ikai ke le'o-afea pe talēniti lea, ka na'á ne lea 'o pehē, "Oku ou 'ilo'i 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'a hono mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná, pea ko Siosefa Sāmitá ko ha Palōfita ia 'a e 'Eikí, na'e hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oni na'e ha'u mei he tangata ko iá, 'o fakamaama 'eku mahinó, pea na'e mu'omu'a 'iate au ha maama, nāunau, pea mo e mo'ui ta'e fa'amaté. Ne nau takatakai'i mo fakafonu au, pea na'á ku 'ilo'i 'iate au pē na'e mo'oni e fakamo'oni 'a e tangatá" ('i he *Journal of Discourses*, 1:90).

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha

Ko e ngaahi kupu'í lea 'i laló ko ha ngaahi sípinga ia 'o hono fai 'o e fakamo'óní. Lau e ngaahi fehu'í mo e potu folofola taki taha. Hiki ho'o ngaahi talí 'i ho'o tohinoa akó.

- Ko e hā e ngaahi me'a 'oku fakamo'oni ki ai e kau 'aposetoló mo e kau palōfitá 'i he ngaahi veesi ko 'ení?
- 'Oku mālohi fēfē 'enau tui ki he ngaahi me'a 'oku nau lea'aki? Te ke lava fēfē 'o tala 'oku nau fakapapau'í 'i honau lotó 'a e mo'oni ko 'ení?
- Ko e taimi ko ia 'okú ke pehē ai, "Oku ou 'ilo 'oku mo'oni 'a e _____," ko e hā nai ho'o 'uhingá? Ko e hā mo ha toe ngaahi lea kehe 'e lava ke ke faka'aonga'í ke fakahaa'í 'aki e loto tui 'okú ke ma'ú?

Sēkope 7:7–12

T&F 76:22–24

Ngāue 2:14–38

'Alamā 5:45–48

Sione 3:3–11

Ngāue 10:34–44

'Alamā 34:1, 8

Ako Folofolá**Ko e hā ha ngaahi tefito'í mo'oni mo ha ngaahi tala'ofa 'i hono fai 'o e fakamo'óní?**

2 Nīfai 33:1

T&F 84:61

Sione 15:26

T&F 62:3

T&F 100:5–8

Toe Vakai'í

Ko hono fai ko ia 'o ha fakaafe ta'e fai hano toe vakai'í, 'oku tatau ia mo hano kamata 'o ha fononga pea 'ikai faka'osi pe ko hano totongi 'o ha tikite ki ha koniseti kae 'ikai fai ha hū ia ki he fale fai'anga koniseti. 'Oku ta'e 'aonga 'a e tukupaá kapau 'oku 'ikai ke fakakakato 'a e ngāue ki aí.

'Oku lava ke faingata'a 'a e liliú. Ko ho fatongia ke tokoni 'i hono fakamālohia e kakaí 'i he'enu loto fakapapau ko ia ke liliú. 'Oku totonu ke ke fai 'a e me'a kotoa pē te ke lavá, ke tokoni'í e kakaí ke nau tauhi 'enau ngaahi tukupaá.

Ko e founga lelei taha 'oku fakahaa'í ai e fakatomala mo'óní, ko hono fakahoko ko ia 'o ha ngaahi ngāue mā'oni'oni 'i ha vaha'a taimí, kae fakatautefito ki he ngaahi fekau hangē ko e angama'á, Lea 'o e Potó, mo e vahehongofulú. Fakahaa'í ha loto mahino, 'i ho'o ngāue fakataha ko ia mo e kau taki 'i he uōtí ke tokoni'í e kakaí ke nau tauhi 'enau ngaahi tukupaá. Fa'a kātaki pea loto vilitaki. 'Oku te'eki ai ke 'osi ho'o ngāué kae 'oua pē kuo mo'ui'aki 'e he kakaí 'a e ngaahi tukupā ko 'ení, pe ko hono fakalea 'e tahá, kae 'oua kuo nau fakatomala (vakai, 3 Nīfai 18:32). 'I he taimi 'e ni'ihī 'e fie ma'u ia ke ke toutou 'a'ahi ki ai ke tokoni'í ai e kakaí ke nau fakatupulaki ha tui 'oku mālohi fe'ungá, ki ha tefito'í mo'oni 'e tupu ai ha'anau fakatomala.

'Oku kamata hono toutou vakai'í, 'i he fuofua taimi pē ko ia 'okú ke 'a'ahi mo ako'í ai e kakaí:

- 'Ai ke nau hiki 'enau tukupaá 'i ha fa'ahinga me'a 'okú ke tuku mo kinautolu, hangē ko ha tohi tufa pe ha kaati 'oku tu'u ai homou hingoá mo e fika telefoní.
- Fakapapau'í 'oku 'ilo'í 'e he kakaí te ke fai ange ha fanga ki'í 'a'ahi faka'aho taimi nounou pē, 'i he vaha'a taimi ako'í 'oku mou fokotu'ú. Fakamatala'í ange ko ho'o taumu'á ke pou pou mo tokoni'í kinautolu. 'Ai ke nau 'ilo ki he me'a te ke fai lolotonga e ngaahi 'a'ahi ko iá.

Ngaahi Fakamatalá

- Hiki ha ngaahi fakamatala pau 'i he konga ko e Ngaahi Fakamatala/Ngaahi Me'a ke Faí 'i ho' o palani faka'ahó, ke ke toe vakai'i 'a pongipongi 'a e fakaafe fakatukupā kotoa pē na'á ke fai he 'ahó ni.

Kapau 'e lava, pea toutou fetu'utaki faka'aho ki he kakaí ke 'ilo 'a 'enau fakalalakaka 'i hono fakahoko 'o 'enau ngaahi tukupaaá, tali ha ngaahi fehu'i, ako'i mo ha toe ngaahi lēsoni kehe, laukonga fakataha mei he Tohi 'a Molomoná, vahevahe ha ngaahi potu folofola, pe faka'aonga'i ha ngaahi nāunau fakavitiō. 'I ho' o toutou 'a'ahi ki he kakaí, te ke fakamālohia ai e ngaahi ongo fakalaumālie 'oku nau ma'u lolotonga ho' o ako'i ange 'a e pōpoaki 'o Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. 'Oku mātu'aki mahu'inga e ivi tākiekina ko 'eni 'o e Laumālié. 'E 'i ai pē 'a e taimi te ke telefoni pe fetu'utaki ai ki he kau fiefanongó 'o fakamanatu ange pea fakalotolahi'i kinautolu ke tauhi 'enau tukupaá.

Tokoni ki he kau fiefanogó ke nau 'ilo'i e ngaahi tāpuaki kuo nau ma'u 'i he'enau tauhi 'enau ngaahi tukupaá. Fakatautefito ho' o tokoní, ke nau fakamatala ki he ngaahi ongo 'oku nau ma'u 'i he taimi 'oku fakamo'oni'i ange ai 'e he Laumālié 'a hono mo'oni 'o e pōpoaki.

Fakamālō'ia'i pea fakalotolahi'i e kakai 'oku nau lava 'o tauhi 'enau ngaahi tukupaá. 'Oku liliu 'e he kau fiefanongó 'enau mo'uí. 'Oku lahi 'aupito ha me'a ke nau ako mo fakahoko. Toutou fakahīhiki'i kinautolu 'i he loto fakamātoato. Fakahā ho' o fakamālō 'i he'enau fakalalakaká pea 'okú ke falala pē te nau lava'i 'enau ngaahi tukupaá. Fakalotolahi'i kinautolu 'i he taimi kotoa pē 'oku mou feohi aí.

Fakahā ho' o hoha'a mo ho' o loto mamahi 'i he taimi 'oku 'ikai ke tauhi ai 'e he kakaí 'enau ngaahi tukupaá pea 'ikai ke nau a'usia ai e ngaahi tāpuaki.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Hiki 'i ho' o palani faka'ahó 'a ho' o ngaahi palani ki he fetu'utaki faka'aho te ke fai mo e fiefanongo taki taha. Palani 'i ha ngaahi 'aho lahi kimu'a 'a e me'a te ke fai ke toe vakai'i 'aki e me'a 'oku hoko ki he kau fiefanongó.

Fili ha fakaafe fakatukupā 'e taha te ke fai 'i he taimi 'okú ke ako'i ai e ngaahi lēsoni. Peá ke feinga leva ke 'ilo'i e ngaahi me'a kehekehe 'oku hoha'a ki ai ha taha, 'o tupu ai 'a e 'ikai ke ne tali pe tauhi 'a e tukupā ko iá. Alea'i pea akoako fakahoko e founnga te mo lava 'o tokoni'i lelei taha ai 'a e kakaí, lolotonga 'enau ngāue ke fakalelei'i e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki ai.

Manatu'i 'Eni

- Tokanga taha ki hono fakaafe'i 'o e kakaí ke nau fai ha ngaahi tukupā 'i he taimi kotoa pē 'oku fai ai ha kumi pe ako'i, 'o fakatou tatau pē kiate kinautolu 'oku 'ikai ko ha kau mēmipa 'o e Siasí pea pehē foki ki he kāingalotú.
- Fakahoko ha ngaahi fakaafe fakatukupā ke tokoni'i 'aki e kakaí ke nau a'usia 'a e fakauluí.
- Palōmesi ange ha ngaahi tāpuaki.
- Fai ho' o fakamo'oni.
- Toe vakai'i e ngaahi tukupaá ke tokoni ai ki he kakaí ke nau tauhi ia.

Ngaahi Fakakaukau Ki Hono Akó mo Faka'aongaí

Ngaahi Fakamatalá

Ako Fakatāutahá

- Kumi ke 'ilo'i ha fo'i fekau 'oku hā 'i he lēsoni 4 pe 5. Fakakaukau ki he ngaahi tāpuaki kuó ke ma'u mei ho'o talangofua ki he fekau ko 'eni, pea hiki kinautolu 'i ho'o tohinoa fakatāutahá.
- 'Eke ki he kau mēmipa 'o ho fāmili 'i ha'o faitohi pe ko e hā ha founa kuo faitāpuekina ai kinautolu 'e he'enau talangofua ki ha fo'i fekau pau (hangē ko e vahehongofulú).
- Hiki e ongo 'okú ke ma'u 'i ho'o fai ha ngaahi fakatukupaá. 'Okú ke loto to'a pe loto si'i? 'Okú ke fakapapau'i nai 'e tāpuekina e kakaí pe 'okú ke loto veiveiua? 'Oku pau ma'u pē nai e me'a 'okú ke fakahokó peá ke fa'a kātaki, mo fie tokoni 'i ho'o fetu'utaki faka'ahó? 'Oku 'ilo'i nai 'e he kakaí 'okú ke 'ofa 'iate kinautolu? Ko e hā ha founa 'e lava ke ke fakalelei'i 'aki ha fa'ahinga vaivai 'okú ke fakatokanga'i 'i ho'o fakaafe 'oku fai?
- Toe vakai'i ho'o ngaahi palani ki he lēsoni taki taha. 'Okú ke fakakau ai ha ngaahi tukupā pau? 'Oku hā mahino nai mei ho'o palani e lēsoni, 'e faka'osi ia 'aki hano fakahoko 'o ha ngaahi tukupā?

Ako mo e Hoá

- Hiki mei ho'o palani faka'ahó ha lisi 'o e kakai ko ia kuó ke fetu'utaki ki ai 'i he 'aho 'e ua kuo hili, kau ai 'a e kau fiefanongó mo e kāingalotú. Hiki e (ngaahi) tukupā na'e fai 'e he toko taha taki taha pea pehē ki he ngaahi fakaafe na'e totonu ke ke fakahokó. Alea'i hono 'uhinga na'e lava ke ke ma'u ai ha ni'ihi 'o e kakai ko 'eni ke nau fai ha tukupaá pea mo e 'uhinga na'e 'ikai ke ke lava ai 'o ma'u ha ni'ihi ke nau fai ha ngaahi tukupaá. Ko e hā ha me'a te ke fai ke ke toe vakai'i 'aki e ngaahi tukupā ko 'eni kuo fai?
- Vakai ki ho'o palani faka'ahó peá ke hiki e hingoa 'o ha kau fiefanongo pau, 'a ia te ke ako'i 'i he 'aho 'e taha pe ua ka hoko maí. Fakakaukau'i pe ko e fē (ngaahi) fekau 'oku hā 'i he lēsoni 4 mo e 5, te ke fakaafe'i kinautolu ke nau mo'ui'aki. Alea'i e founa te ke fai 'aki 'a e fakatukupaá pea mo e ngaahi tāpuaki pau ko ia te ke palōmesi ange te nau ma'u 'i he'enau talangofua ki ai.
- Fakakaukau'i hano faka'ali'ali ange ki he kau fiefanongó 'a e Lekooti 'o e Ako'i, ke nau 'ilo'i ai 'a e me'a 'okú ke 'amanaki atu ke hokó. Kapau 'e fe'unga pea 'oange ha'anau tatau.
- Toe vakai'i 'a e Ngaahi Fakamatala/Ngaahi Me'a ke Fai, 'oku hā 'i ho'o palani ki he 'aho 'e tolu kuo hili, ke ke 'ilo pe kuó ke 'osi hiki e ngāue ke fai ke toe vakai'i 'aki e fakaafe kotoa pē kuó ke fai.

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouni

- Alea'i e ngaahi fakakaukau 'aonga mo fo'ou ki hono fai 'o e fetu'utaki faka'aho mo e kau fiefanongó. Ko e hā ha founa kuo ola lelei ai e ngāue 'a e kau faifekau pea mo e kāingalotú? Ko e hā e ngaahi nāunau kuo paaki pe nāunau fakavitiō 'oku tokoni lahi? Ko e hā te ke lava 'o fai 'i he taimi 'oku 'ikai ke ma'u atu ai e kakaí ki honau ngaahi 'apí pe 'oku nau fu'u femo'uekina ke talanoa mo koé?
- Alea'i e ngaahi founa kuo ola lelei ai hono ako'i 'e he kau faifekau 'a e ngaahi fekau 'i he lēsoni 4 mo e 5.
- Alea'i ha ngaahi me'a pau 'oku hoha'a ki ai e kau fiefanongo 'oku lolotonga ako'i? Ko e hā e natula 'o e ngaahi palopalema ko 'eni? Ko e hā e me'a 'e lava ke fai 'e he kau faifekau ke fakalelei'i'aki e ngaahi me'a ko 'eni 'oku fai ki ai e hoha'á?

Ngaahi Fakamatalá

Palesiteni Fakamisioná

- 'Ai pē mo ke 'alu mo e kau faifekaú 'i he taimi 'oku nau fakahoko ai 'a e ako'í. Tokoni kiate kinautolu ke tuku taha 'enau tokangá 'i hono tokoni'í 'o e kakaí ke nau fai ha ngaahi tukupā pea tauhi ki aí.
- Fakalotolahi'i e kau taki lakanga fakataula'eikí mo e kāingalotú ke nau kau mālohi mai 'i hono fai ha fetu'utaki faka'aho mo e kau fiefanongó.
- Hoko ko e sīpinga 'i hono fakahoko 'o e ngaahi fakaafé 'i ho'o ngaahi ngāue fakafaifekaú pea pehē ki he kau faifekau 'okú ke ngāue mo iá.

Ko e Hā Ha Founnga Te u Teuteu‘i ‘aki e Kakaí ki he Papitaisó mo e Hilifakinimá?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau‘i ‘Eni

- Ko e hā ‘a e me‘a ‘oku fie ma‘u ke u fai ke tokoni ki hono teuteu‘i ‘o e kakaí ki he papitaisó mo e hilifakinimá?
- Te u fakahoko fēfē ha ‘initaviu papitaiso ‘e lelei?
- ‘Oku palani mo tataki fēfē ha ouau papitaiso ‘e fakalaumālié?
- ‘E anga fēfē ha ‘aku ngāue vāofi mo e pīsopé ke fakapapau‘i ‘oku hilifakinima ‘a e kau papi uluí?
- Ko e hā ‘oku mahu‘inga ai ke fakakakato ‘a e ngaahi lekooti ‘o e papitaisó mo e hilifakinimá?

Teuteu‘i ‘a e Kakaí ke Papitaiso mo Hilifakinima

Ko e taumu‘a ho‘o faiakó ke tokoni‘i ‘a e ní‘ihi kehé ke nau fakatupulaki ‘a e tui kia Sisū Kalaisí pea fakatomala mei he‘enau ngaahi angahalá. Hangē ko ia ne akonaki‘aki ‘e Molonai, “ko e ‘uluaki fua ‘o e fakatomalá ko e papitaiso” (Molonai 8:25). Ko e ‘initaviu papitaisó ko e founnga ia kuo fokotu‘u ‘e he Siasí ke fakapapau‘i ‘oku a‘usia ‘e he tokotaha ‘oku teuteu papitaisó, ‘a e ngaahi tu‘unga mo‘ui ‘a e ‘Eiki ki he papitaisó peá ne mateuteu ke ma‘u ‘a e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni. ‘I he ‘initaviu ko ‘eni, ‘oku fakakakato ai ‘e kinautolu ‘oku teuteu papitaisó, ‘a e fiema‘u ‘oku fakahā mai ‘e he folofolá ke nau fakamo‘oni ‘i he ‘ao ‘o ha fakafofonga ‘o e Siasí kuo ‘osi fakamafai‘i, ‘oku nau “fakatomala mo‘oni mei he‘enau ngaahi angahalá” (T&F 20:37). ‘Oku hanga ‘e he ngaahi tukupā ‘oku fai ‘e he kau fiefanongó, ‘o teuteu‘i kinautolu ke nau fakahoko ‘a e ngaahi fuakava ‘o e papitaisó

pea tauhi ki ai. 'E mateuteu lelei 'a e kakai ia kuo nau tauhi 'a e ngaahi tukupā kuó ke fai kiate kinautolú, ki honau 'initaviú mo ha'anau kau ki he Siasí pea ngāue mālohi ai.

'I ho'ó ako'í 'a e kau fiefanongó mo teuteu'í kinautolu ki he papitaisó mo e hilifakinimá, fakapapau'í 'oku nau fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ki he papitaisó.

Ngaahi Fiema'u ki he Papitaisó

Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37.

- Fakavaivai'í 'a kinautolu 'i he 'ao 'o e 'Otuá.
- 'Oku nau loto fiemālie ke papitaiso.
- 'Oku nau ō mai mo e loto mafesifesi mo e loto fakatomala.
- Fakatomala mei he'enau ngaahi angahala kotoa pē.
- Loto fiemālie ke to'ó kiate kinautolu 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisí.
- Fakapapau honau lotó ke tauhi kia Kalaisi 'o a'u ki he ngata'angá.
- Fakahā 'i he'enau ngaahi ngāué kuo nau ma'u 'a e Laumālie 'o Kalaisi ki hono fakamolemole'í 'o 'enau ngaahi angahalá.

Kau Palesitenisí 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

- Fakahoko ha ngaahi liliu fe'unga 'i he'enau mo'uí ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'ú 'o hangē ko ia kuo fekau mai 'i he Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37.
- Fakatupulaki e tui kia Kalaisi.
- Fakatomala mei he ngaahi maumau fonó.
- Mo'uí'aki 'a e ngaahi tefito'í mo'oni 'o e mo'ui taau fakaeangama'á.
- Mo'uí'aki 'a e Lea 'o e Potó.
- Tukupā ke totongi vahehongofulu.
- Fanongo ki he ngaahi lēsoni kotoa 'a e kau faifekau [lēsoni 1-4 'i he Lekooti 'o e Ako'í mo e ngaahi tukupā 'oku fekau'aki mo iá].
- Fe'iloaki mo e pīsopé pe palesiteni fakakoló.
- Tu'ó lahi ha'ane ma'ulotu sākalamēniti.

(“Fakamatala ki he Ngāue Fakafaifekau,” Tohi 'a e Kau Palesitenisí 'Uluaki, 11 Tisema, 2002)

Ko e taimi ko ia kuo fokotu'u ai 'e ha fiefanongo hano 'aho papitaiso pau, hanga 'o fokotu'utu'u 'a e taimi ko ia ke fakakakato ai e ngaahi me'a kotoa pē 'e tataki ia ki hano fakahoko 'o e papitaisó mo e hilifakinimá, 'o hangē ko ia kuo hiki 'i ho'ó palani faka'ahó. Toe vakai'í fakalelei 'a e Lekooti 'o e Ako'í ke fakapapau'í kuó ke 'osi ako'í 'a e ngaahi tefito'í tokäteliné pea kuo 'osi mateuteu 'a kinautolu 'oku teuteu papitaisó ke tali 'a e fehu'í taki taha 'i he 'initaviu papitaisó. Toe vakai'í 'a e taimi-tēpile ko 'ení mo e tokotaha ko iá 'i ho'omo fe'iloaki hono hokó. Kapau 'e lava, pea 'oku totonu ke 'alu 'a e tokotahá ki ha ouau papitaiso ki mu'a pea toki fakahoko hono papitaisó 'o'oná.

Kapau 'okú ke ongo'í 'oku fie ma'u ke kei fai hano teuteu'í 'o e tokotahá pea 'oua na'á ke alea'í ke fakahoko hono 'initaviú kae 'oua leva kuó ne fakakakato 'a e ngaahi fiema'ú. Kapau 'oku kei ta'u si'í 'a e tokotahá pea ke fakapapau'í kuo ma'u ha fakangofua mei he mātu'á pe tauhi ke papitaiso ia, pea 'e faka'ofó'ofa ange kapau 'e fai mai ha tohi fakangofua.

'I ho'ó tokoni ke teuteu'í 'a e kakaí ki honau 'initaviu papitaisó, talanoa mo kinautolu 'o kau ki he taumu'a 'o e 'initaviú. Ako'í kinautolu pea fai ho'ó fakamo'oní ki hono toputapu 'o e papitaisó mo hono ma'u 'o e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Fakamatala'í ange

‘okú ke loto ke fakapapau’i ‘oku mahino kiate kinautolu ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ko ia kuó ke ako’i angé pea mo e fuakava te nau fakahokó. Fakamatala’i ange foki ko e ‘initaviú ko ha faingamālie ia ke nau fakamo’oni’i ai ‘i he ‘ao ‘o e fakafofonga ‘o e ‘Eikí ‘oku nau mateuteu ki he ngaahi ouau toputapu ko ‘ení. ‘I he ‘enau tauhi ‘a e ngaahi fuakava ‘oku nau fai ‘i he papitaisó mo e hilifakinimá, te nau ma’u ai ‘a e fakamolemole ‘o ‘enau ngaahi angahalá. Vahevahe mo kinautolu ‘a e ngaahi fehu’i e fai ange ‘e he tokotaha fai ‘initaviú fekau’aki mo ‘enau tui ki ha ngaahi tokāteline mahu’inga, ‘a ‘enau fakatomala mei ha’anau ngaahi faiangahala ‘i he kuohilí, pea mo ‘enau loto fiemālie ke fuakava ke talangofua kia Sisū Kalaisi ‘i hono kotoa ‘o ‘enau mo’uí. Fakamamafa’i ange ‘oku ‘ikai ke kakato ‘a e papitaiso ‘i he vaí ta’e kau ai ‘a e hilifakinimá mo e me’afuaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni.

‘Ekitivitií: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

- Lau taki taha ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení, pea hiki ha lisi fakanounou ‘o e ngaahi me’a ‘oku fie ma’u ‘e he folofolá ke fakakakato ki mu’a ‘i he papitaisó mo e hilifakinimá.

2 Nifai 9:23; 31:4–13

3 Nifai 27:13–21

T&F 20:37

Mōsaia 18:8–10

Molonai 6:1–4

T&F 22

‘Alamā 7:14–15

Molonai 8:25–26

Ngāue 2:37–39

- ‘I he ngaahi ‘initaviu papitaisó, ‘oku fehu’i ange ai pe ‘oku nau loto fiemālie ke to’o kiate kinautolu ‘a e huafa ‘o Kalaisi. Ko e hā ‘a e me’a ‘e lava ke ke fai ke tokoni ke mahino ai kiate kinautolu ‘a e fehu’i ko ‘ení? Ako ‘a e ngaahi potu folofola ko ‘ení lolotonga ho’o fakakaukauloto ki he fehu’i ni:

Mōsaia 4–5

Mōsaia 26:18, 21–27

3 Nifai 27:1–10

Mōsaia 18:1–11

Mahalo te ke toe fie kumi pē mo ha ngaahi potu folofola kehe ‘e tokoni ke mahino ai kiate koe ‘a e tefito’i mo’oni ko ‘ení.

Founga hono Fakahoko ‘o e ‘Initaviú

‘Okú totonu ke ngāue’aki ‘e he tokotaha ‘okú ne fakahoko ‘a e ‘initaviú ‘a e ngaahi fehu’i ki he ‘initaviu papitaisó, ‘i he fakahinohino ‘a e Laumālie ke ne fakapapau’i pe kuo fakakakato ‘e he tokotaha ‘oku teuteu papitaisó ‘a e ngaahi fiema’u ko ia ‘oku fakamatala’i mai ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37. ‘Okú totonu foki ke ne fakafe’unga’i ‘a e ngaahi fehu’i ki he ta’u motu’a mo e tu’unga matu’otu’a ‘o e tokotaha ‘oku teuteu papitaisó.

‘Okú totonu ke toloi ‘a e papitaisó mo e hilifakinimá kapau ‘oku ‘ikai kakato ‘a e ngaahi fiema’ú ‘o fakatatau ki he ngaahi fehu’i ‘o e ‘initaviu papitaisó. ‘Okú totonu ke toe fai hano ako’i ‘o e fiefanongó ‘e he kau faifekau taimi kakató pea fakafeohi ki ai e kāingalotu ‘o e uōtí.

‘Okú totonu ke hanga ‘e he taki fakavahe pe taki faksouni ‘okú ne fai ‘a e ‘initaviú ‘o:

- Fakahoko ‘a e ‘initaviú ‘i ha feitu’u ‘okú te ongo’i fiemālie ai, ‘ikai toe fakahoha’asi ‘e ha taha, pea lava ke ongo’i ai ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí. ‘Okú totonu ke ofi mai pē ai ‘a e hoa ‘o e tokotaha ‘okú ne fakahoko ‘a e ‘initaviú.
- Kamata’aki ha lotu.
- Tokoni ki he tokotaha ‘oku fai hono ‘initaviú ke ne ongo’i fiemālie.
- ‘Ai ke hoko ‘a e ‘initaviú ko ha me’a ‘e fakalaumālie mo langaki mo’ui.

Ngaahi Fakamatalá

- Fakapapau'i 'oku mahino ki he tokotaha 'oku 'initaviú 'a e taumu'a 'o e 'initaviú.
- Fakahoko ange e ngaahi fehu'i 'o e 'initaviu papitaisó. Faka'aonga'i 'a e ngaahi fehu'i fekau'aki mo 'ene fakakakato e ngaahi fiema'u ki he papitaisó ke ne lava 'o ongo'i ai 'a e mālohi 'o e fakamo'oni 'a e tokotahá pea mo e mo'oni 'o 'ene fakatomalá.
- Tali e ngaahi fehu'i 'a e tokotaha 'oku teuteu papitaisó.
- Fakaafe'i 'a e tokotahá ke fai 'ene fakamo'oni mo fakahā 'a e ongo 'okú ne ma'ú.
- Kapau 'oku faingata'a'ia 'a e tokotahá 'i hono fai 'o 'ene fakamo'oni pe 'i hono tu'unga tāú, peá ke fakamatala'i ange mahalo ko e lelei tahá pē ke toloi 'a e papitaisó kae 'oua leva kuó ne ongo'i 'okú ne mateuteu lelei ange.

Ngaahi Fehu'i 'o e 'Initaviu Papitaisó

1. 'Okú ke tui nai ko e 'Otuá ko 'etau Tamai Ta'engatá la? 'Okú ke tui nai ko Sīsū Kalaisi ko e 'Alo la 'o e 'Otuá, ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i la 'o e māmani?
2. 'Okú ke tui nai kuo toe fakafoki mai 'a e Siasi mo e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'o fakafou he Palōfita ko Siosefa Sāmitá? 'Okú ke tui nai ko [Palesiteni lolotonga 'o e Siasi] ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá? Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koé?
3. Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koe 'a e fakatomalá? 'Okú ke ongo'i nai kuó ke fakatomala mei ho'o ngaahi maumau fono 'i he kuohili?
4. Kuo 'i ai nai ha taimi na'á ke fakahoko ai ha hia mamafa? Kapau 'oku 'io, 'oku lolotonga tautea malu'i nai koe pe tukuange fakataimi mei pilisone? Kuo 'i ai nai ha taimi na'á ke kau ai ki ha fakatōtama? ha fetu'utaki fakasekisuale 'i he vaha'a 'o e tangata mo e tangata pe fefine mo e fefine?
5. Kuo 'osi ako'i atu ko 'ete kau ko ia ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku kau ai 'a 'ete mo'ui'aki 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'o e ongoongolelei. Ko e hā ho'o mahino fekau'aki mo e ngaahi tu'unga mo'ui ko 'eni? 'Okú ke loto fiemālie pē ke ke talangofua ki ai?
  - a. Ko e fono 'o e angama'á, 'a ia 'oku ta'ofi ai 'a e fetu'utaki fakasekisuale 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine 'oku te'eki ai ke na mali fakalao.
  - e. Ko e fono 'o e vaehongofulú.
  - f. Ko e Lea 'o e Potó.
  - h. Ko e 'aho Sāpaté, kau ai 'a e ma'u 'o e sākalamēniti 'i he uike kotoa pē mo hono fakahoko 'o e ngāue tokoni ki he kāingalotu kehé.
6. Ko e taimi 'e papitaiso ai koé, 'okú ke fuakava ai mo e 'Otuá 'okú ke loto fiemālie ke ke to'o kiate koe 'a e huafa 'o Kalaisi pea tauhi 'Ene ngaahi fekau 'i hono kotoa 'o ho'o mo'ui. Kuó ke mateuteu nai ke fakahoko 'a e fuakava ko 'eni peá ke feinga ke tauhi faivelenga ki ai?

Fakamālō ki he tokotaha 'oku teu papitaisó he lava lelei 'a e 'initaviú. Foki atu ki he kau faifekau kehé pea fakamatala'i 'a e me'a 'e fai 'i he ouau papitaisó.

Fakamatala'i ange 'e fai 'a e hilifakinimá 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e pīsopé, 'i ha houalotu sākamēniti 'a e uooti 'oku nau nofo ai.

Ko e taimi ko ē 'e fie ma'u ai ke toloi ha papitaisó, 'oku totonu ke mātu'aki fakahoko fakalelei 'eni 'e he taki fakavahé pe taki fakasouni pea 'oua na'a toe 'ilo ki ai ha taha. Fakapapau'i ange ki he tokotaha teu papí, te ne lava pē ke a'usia 'a e papitaisó mo e hilifakinimá, pea fakamatala'i ange 'oku 'i ai e ngaahi maumau fono ia 'e ni'ihī 'oku fie ma'u ki ai ha taimi lahi ange ke fakatomala kakato mei ai. Fakamatala'i ange 'oku fie ma'u 'e he natula toputapu 'o e ouaú ha tu'unga mo'ui taau 'oku mā'olunga. Fakapapau'i ange ki he tokotahá te ke fai mo ha ni'ihī kehe 'a e me'a kotoa te mou lavá ke pou pou ange kiate ia. Hili iá peá ke tauhi totonu ki ho'o palōmesí.

Papitaisó mo e Hilifakinimá: Ngaahi Fehu'i mo e Ngaahi Tali**Ko hai 'okú ne fai 'a e 'initaviu ki he papitaisó mo e hilifakinimá?**

Ko e anga mahení, ko e taki fakavahé 'okú ne fai hono 'initaviu 'o e ni'ihi 'oku teu papitaisó, 'a ia na'e ako'i 'e he kau faifekau 'i hono vāhengá, kau ai mo kinautolu na'e ako'i 'e he'ene kau taki fakasouní. 'Oku 'initaviu 'e he taki fakasouní 'a kinautolu na'e ako'i 'e he taki fakavahé. Kuo pau ke 'initaviu 'e he palesiteni fakamisioná pe taha 'okú ne vahe ki aí, 'a e kakai na'a nau fai ha ngaahi angahala mamafá. 'Oku 'ikai ke 'initaviu 'e he kau taki fakavahé pe fakasouní 'a kinautolu 'oku teuteu papitaiso ka 'oku 'ikai 'i honau vāhengá pe souní, tuku kehe kapau 'e vahe ange 'e he palesiteni fakamisioná ke nau fakahoko ia.

Ko e hā hono faka'uhinga 'o ha papi ului?

Ko e papi uluí ko hono papitaiso ia 'o ha:

- Ni'ihi 'oku nau ta'u hiva pe motu'a ange ai 'a ia ne te'eki ai pē ke papitaiso pe hilifakinima kinautolu ko e mēmipa 'o e Siasí.
- Fānau ta'u valu 'oku 'ikai kau 'enau ongo mātu'á ki he Siasí pe 'oku papitaiso mo hilifakinima fakataha 'a e ongo mātu'á mo 'ena fānau 'i he taimi tatau pē.

'Oku fie ma'u nai ke u ma'u ha fakangofua ke u papitaiso ha tamasi'i pe ta'ahine 'oku kei ta'u si'i?

Kimu'a peá ke toki ako'i mo papitaiso ha fiefanongo 'oku kei ta'u si'i fakalao, kuo pau ke ke ma'u 'a e fakangofua mei he (ongo) mātu'á pe (kau) tauhi fakalao, pea 'e lelei ange kapau 'e fai mai ha tohi fakangofua. 'Ikai ko ia pē, ka 'oku totonu ke 'i ai ha 'uhinga lelei ke ke tui ai 'oku mahino ki he tamasi'i pe ta'ahiné 'a e fuakava 'o e papitaisó pea te ne feinga 'i he tafa'aki kotoa pē ke tauhi ki ai 'i he talangofua ki he ongoongolelé, kau ai mo e ma'u 'o e ngaahi fakataha'anga 'o e Siasí.

'Oku fie ma'u nai ke u ma'u ha fakangofua mei he hoá kae lava ke u papitaiso ha husepāniti pe uaifi?

'Io. 'Oua na'á ke papitaiso ha taha mali ta'e ma'u ha fakangofua mei hono hoá.

Kapau 'oku te'eki ai ke mateuteu 'a e tamaí ia 'i ha fāmili ke papitaiso, 'oku totonu nai ke u papitaiso 'a e fāmili pe te u tatali kae 'oua kuo mateuteu 'a e tamaí?

Kapau 'oku te'eki ai mateuteu 'a e tamaí ia ke papitaiso mo hilifakinima ka kuo 'osi maau 'a e kau mēmipa ia 'o e fāmili, 'e lava pē ke ke talaange ki he tamaí 'oku 'ikai te ke loto ke papitaiso 'a e fāmili ta'e te ne kau ki ai koe'uhí he 'oku faka'apa'apa'i 'e he Siasí 'a e 'ulu 'o e fāmili pea koe'uhí 'e fakalakalaka lelei taha ange e fāmili 'i he ongoongolelé 'i he'enua hoko ko ha 'iuniti fakafāmili. Kapau 'e kei 'ikai ai pē 'a e tamaí, 'e lava ke mou papitaiso pea hilifakinima 'a e toenga 'o e fāmili, 'o kapau te ne fakangofua atu.

Ko ha fakakaukau lelei nai ia ke fakanofu ha tamaí ki he Lakanga Taula'eiki Faka-'Éloné 'i he hili ange pē ko ia hono papitaisó koe'uhí ke ne lava 'o papitaiso e kau mēmipa kehe 'o e fāmili?

'Ikai. Kuo pau ke hilifakinima 'a e tamaí ia 'i ha houalotu sākalamēniti, pea 'i he hili ha'ane 'initaviu mo e pīsope, 'e hikinima'i leva ia ke ne ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Éloné. 'Oku 'ikai totonu ke toloi hono papitaiso 'o e kau mēmipa ia 'o e fāmili kae lava ke toki fakahoko 'e he tamaí 'a e papitaisó.

'E lava nai ke u ako'i pea papitaiso ha taha na'e 'osi tu'usi he Siasí?

'Oku 'ikai ko e papi ului 'a hono papitaiso ia 'o ha ni'ihi na'e tu'usi mei he Siasí, pea 'oku 'ikai ke fai 'e he kau faifekau 'a hono 'initaviu 'o e fa'ahinga peheni ke papitaisó. 'E lava pē ke ke ngāue mo e fa'ahinga peheni ka 'e fai hano tokanga'i lelei ia 'e he palesiteni fakamisioná pe pīsope.

'E fēfē kapau kuo 'osi fokotu'u 'a e 'aho papitaiso 'o ha taha ka 'oku 'ikai te ne tauhi kotoa 'e ia 'a e ngaahi tukupaá?

Kapau 'okú ke ongo'i 'oku fie ma'u ke kei hoko atu hono teuteu'i 'o ha taha 'okú ke ako'i, 'oua na'á ke fakataimi-tēpile'i 'a e taimi ke fai ai 'a e 'initaviu papitaisó kae 'oua kuo tauhi kotoa 'e he fiefanongó 'a e ngaahi tukupaá mo mo'ui'aki 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'oku fie ma'ú.

Ko e hā 'a e me'a te u fai 'i he taimi 'oku fie ma'u ai 'e he kakaí ke papitaiso kinautolu ka 'oku nau kei nonofo fakamali?

Ko kinautolu ko ia 'oku teu papitaiso ka 'oku nau nonofo fakamali mo ha tahá, kuo pau ke nau mali pe ta'ofi 'enau nonofo fakamali, kimu'a pea toki lava ke papitaiso kinautolu.

'Oku 'eke 'i he fehu'i 4 he 'initaviu papitaisó pe na'e kau ha taha 'i ha angahala mamafa, hangē ko e fakatō tama, ha fetu'utaki fakasekisuale 'i he vaha'a 'o e tangata mo e tangata pe fefine mo e fefine, pe ko ha hia mamafa. Ko e hā e me'a te u fai kapau 'oku vete mai 'e ha taha ha angahala peheni?

1. *Ngaahi fakahinohino ki he kau faifekau 'oku nau fai 'a e ako'i.* 'Oku 'i ai e taimi 'e ni'ihī 'oku fakamatala atu pē 'e he kau fiefanongó ta'e te ke fehu'i ange 'o kau ki ha fa'ahinga angahala hangē ko 'enī lolotonga ho'o ako'i ange 'a e ngaahi fekaú mo fakaafe'i kinautolu ke nau fai e ngaahi tukupaá. Neongo ia, kapau 'oku 'ikai ke nau talaatu 'e kinautolu ha me'a ka 'okú ke fakakaukau 'oku 'i ai ha'anau palōpalema, hanga 'o teuteu'i kinautolu ki he 'initaviu papitaisó 'aki ha'o fehu'i ange pe kuo nau kau nai ki ha taha 'o e ngaahi faiangahala ko 'enī. Kapau 'okú ke 'ilo kau ki ha angahala mamafa, 'oua na'á ke 'eke faka'āuliliki 'e koe 'a e angahala na'e fakahokó. 'Oua na'á ke fakataimi-tēpile'i ha 'aho papitaiso pe palōmesi ange 'e fakangofua ke papitaiso mo hilifakinima kinautolu. Fakahā ange ho'o 'ofá pea mou toe vakai ki he tefito 'o e fakatomalá. Fakamatala'i ange 'i he loto 'ofa ko e ngaahi angahala mamafa 'eni pea 'e talanoa ange kiate kinautolu ha taha 'oku matu'otu'a mo taukei angé ('a ia ko ho'o palesiteni fakamisioná pe ha taha 'okú ne vahe ki ai) mo tokoni kiate kinautolu 'i he ngaahi me'á ni. Hili iá pea 'ave ha kole fakahangatonu ki he palesiteni fakamisioná ke ne fai 'a e 'initaviu papitaisó.
2. *Ngaahi fakahinohino ma'á e tokotaha 'okú ne fai 'a e 'initaviu papitaisó mo e hilifakinimá.* Kapau kuo 'osi ako'i fakalelei 'e he kau faifekau 'a e tokotahá kimu'a pea fai hono 'initaviu papitaisó, ta na'e 'osi totonu ke 'ave e ngaahi me'a ia ko 'enī ke a'u ki he palesiteni fakamisioná, 'o kapau 'oku hoko ha me'a pehē. Kapau 'oku hoko ha ngaahi me'a peheni, fakahā ange ho'o 'ofá pea mou toe vakai ki he ngaahi fekaú pea mo e tefito'i mo'oni 'o e fakatomalá. Fakamatala'i ange 'i he loto 'ofa ko e ngaahi angahala mamafa 'eni pea 'e talanoa ange kiate kinautolu ha taha 'oku matu'otu'a mo taukei angé ('a ia ko ho'o palesiteni fakamisioná pe ha taha 'okú ne vahe ki ai) mo tokoni kiate kinautolu 'i he ngaahi me'á ni. Hili iá pea 'ave ha kole fakahangatonu ki he palesiteni fakamisioná ke ne fai 'a e 'initaviu papitaisó.

'Ekitivitií: Ako Fakatāutaha

Fakakaukau angé ki he ongo te ke ma'ú 'o kapau 'e 'initaviu koe. Fakakaukau ki he ngaahi fehu'i ko 'enī:

- Ko e hā ha ngaahi tafa'aki 'o e 'initaviu 'e ngali kehe kiate koe? Ko e hā nai ha me'a 'e lava ke fai pe lea'aki 'e he tokotaha 'okú ne fai 'a e 'initaviu ke ke ongo'i fiemālie ai?
- Ko e hā e founa 'okú ke loto ke mo fengāue'aki ai mo e tokotaha 'okú ne fai 'a e 'initaviu?
- Ko e hā e me'a 'okú ke loto ke fai 'e he tokotaha 'initaviu 'o kapau na'á ke fakahā ange ha'o loto veiveiua pe ta'e femahino'aki pe kapau na'á ke vete ange ha ngaahi angahala mamafa?

Hiki ho'o ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i ko 'enī 'i ho'o tohinoa akó.

Fakakakato 'a e Ngaahi Lekooti 'o e Papitaisó mo e Hilifakinimá

'Oku totonu ke fakafonu 'e he faifekau 'okú ne fai 'a e 'initaviú ha foomu papitaiso 'oku kei faka'aonga'í, 'o fakatatau mo e fakahinohino 'i he fōmú. 'Oku totonu ke ne fakamatala'í ai 'oku fakafonu ha lekooti mēmipasipi mei he lekooti 'o e papitaisó pea 'e tu'u ai 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga kau ki he kau mēmipa fo'ou mo e ngaahi ouau ko ia kuo nau 'osi ma'ú. Ko e taimi pē 'oku hiki ai 'a e kāingalotú, 'oku 'ave leva 'a e lekooti mēmipasipi ki he 'iuniti fo'ou koe'uhí ke lava 'e he pīsopé 'o 'ai ha ni'ihí ke fakafeohi mo tokoni kiate kinautolu. 'Oku totonu ke kole 'a e faifekau ki he tokotaha 'oku papitaisó ke ne fakapapau'í 'a e fakamatala 'i he fōmú lolotonga hono fai 'o e 'initaviú. He 'ikai lava ke ma'ú 'e ha taha ha'ane lekomeni tempale kapau 'oku 'ikai ke 'i ai hano lekooti mēmipasipi.

'Oku fakapapau'í leva 'e he pīsopé 'oku fakafonu ha foomu 'o e hilifakinimá ki he toko taha kotoa pē 'o fakatatau mo e ngaahi fakahinohino 'i he fōmú.

'Ekitivití: Ako Fakatāutaha pe Ako mo e Hoá

Ako 'a e Mōsaia 6:1–3 mo e Molonai 6:1–4. 'Oku fekau'aki fēfē 'a e ongo potu folofola ko 'ení mo ho fatongia ko hono tauhi 'o ha ngaahi lekooti 'oku totonu 'o e papitaisó mo e hilifakinimá?

Ko e Ouau 'o e Papitaisó

'Oku ongo mālohi 'a e Laumālié 'i he taimi ko ia 'oku fakahoko ai 'a e ouau 'o e papitaisó mo e hilifakinimá. 'Oku totonu ke hoko 'a e ouau 'o e papitaisó mo e hilifakinimá, ko ha ongo me'a fakalaumālie mahu'inga ia ki he kau papi ului fo'ou. 'Oku totonu ke ke fai mo e taki ngāue fakafaifekau 'o e uōtí, 'a e me'a kotoa pē te mou lavá ke fakapapau'í 'oku maau 'a e ouau 'o e papitaisó, fakalaumālie, pea fakangalongata'a. 'Oku totonu ke hanga 'e he ongo ouau ko 'ení 'o fakamālohia 'a e kau papi ului fo'ou 'i he'enua tukupā ke mālohi ma'ú ai pē 'i he Siasí.

Fakaafe'í 'a e kau pīsopelikí, kau taki fakakōlomú mo e ngaahi houalotú, mo e kau faiako faka'apí mo e kau faiako 'a'ahí (kapau kuo vahe ange) ke nau kau mai ki he ouau 'o e papitaisó. 'Oku totonu ke fakaafe'í 'a e ngaahi kaungāme'a mo e kāinga 'o e kau papi uluí pea mo hono kotoa 'o ho'o kau fiefanongo lolotonga, ki he ouau 'o e papitaisó pea mo e houalotu sākalamēniti ko ia 'e fakahoko ai 'a e hilifakinimá. 'E tokoni 'a e ngaahi me'a ko 'ení ke nau ongo'í ai 'a e Laumālié mo teuteu'í ai kinautolu ke nau tali 'a e fakaafe ke ako lahi ange ki he ongoongoleleí. Ngāue fakataha mo e tokotaha 'oku teu papitaisó pea mo e taki ngāue fakafaifekau 'o e uōtí, ke fakaafe'í mai ki he ouau 'o e papitaisó 'a e ngaahi kaungāme'a mo e kāinga 'o e tokotaha 'oku teu papitaisó. Hili 'a e ouau, peá ke toe 'a'ahi ki ai 'o vakai'í pea mou alea'í ha ngaahi me'a ne nau a'usia pea fakaafe'í kinautolu ke nau ako ke 'ilo 'a hono 'uhinga na'e fili ai 'e honau kaume'á ke papitaisó.

Ngaahi Fakamatalá

‘Oku fakafekau’aki ‘e he kau faifekau na’a nau ako’i ‘a e tokotaha ‘oku teu ke papitaisó mo e taki ngāue fakafaifekau fakauōtí ke fokotu’utu’u ‘a hono fakahoko ‘o e ouaú. Fakamatala’i ange ki he tokotaha ‘oku teu papitaisó ‘a e me’a ‘oku palani ke fakahokó mo hono ‘uhingá. Mou alea’i ‘a e teunga ‘oku totonu ke ne tui, kau ai hono ‘oange ‘a e teunga hina ke ne tui ‘i he papitaisó. Mou lototaha ki he feitu’u mo e taimi ke fai ai ‘a e papitaisó. ‘Oku anga maheni ‘aki pē hono tataki ‘o e ouaú ‘e ha taha ‘o e kau pīsopelikí pe ko e taki ngāue fakafaifekau fakauōtí. Ko ha ngaahi me’a mahu’inga ‘eni ke palani ki ai mo fokotu’utu’u.

‘E lava ke kau ki ha ouau papitaiso ‘a e ngaahi me’a ko ‘ení:

1. Hiva talitali.
2. Ki’i fakafe’iloaki nounou ‘e fai ‘e he taki lakanga fakataula’eiki ‘okú ne tataki ‘a e ouaú (‘oku totonu ke tokanga’i ‘eni ‘e ha mēmipa ‘o e kau pīsopelikí).
3. Ko ha himi mo ha lotu kamata.
4. Lea nounou ‘e taha pe ua ‘i ha tefito ‘o e ongoongoleleí, hangē ko e papitaisó mo e me’afaoaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni.
5. Hiva.
6. Fakahoko ‘o e papitaisó.
7. Taimi ‘apasia kae fetongi ai ‘a kinautolu ‘oku nau kau ki he papitaisó ki hanau vala ‘oku mātu’ú. ‘E lava ke kau ki heni ‘a e fanongo ki ha fasi, hiva’i ha ngaahi himi mo ha ngaahi hiva Palaimeli ‘iloa, hulu’i ha fo’i vitiō ‘a e Siasí, pe fai ha fakamo’oni.
8. Ko ha faingamālie ke fai ai ‘e he kau papi ului fo’ou ‘enau fakamo’oni ‘o kapau te nau lotu ki ai.
9. Himi mo ha lotu tuku.
10. Hiva he ‘osi ‘a e ouaú.

Hilifakinimá

‘Oku ma’u ‘e ha taha ‘a e ouau ‘o e hilifakinimá hili hono papitaiso iá (vakai, T&F 20:41). ‘Oku ui ‘a e tokotaha papi ului fo’ou ko e mēmipa ‘o e Siasí hili ‘a e ouau ‘o e papitaisó mo e hilifakinimá (vakai, Sione 3:5; T&F 33:11). ‘Oku hilifakinima ‘a e kau papi ului fo’ou ‘i ha houalotu sākalamēniti ‘a e uoti ‘oku nau nofo aí, kae ‘ikai ‘i he ouau papitaisó. ‘Oku fatongia’aki ‘e he pīsopé ke ne fakapapau’i ‘oku fai ‘a e hilifakinimá ‘i he faingamālie vave tahá, hili ‘a e ouau papitaisó. ‘Oku kau atu e pīsopé pe ha taha ‘o hono ongo tokoní, ki he hilifakinimá. ‘E lava pē ke fakaafe’i ‘e he pīsopé ‘a e kau ‘eletā na’a nau tokoni ki hono ako’i ‘o e fiefanongó ke nau kau mai ki he hilifakinimá. Ngāue vāofi mo e pīsopé pea mo e taki ngāue fakafaifekau ‘a e uōtí ke fakapapau’i ‘oku fakahoko ‘a e ouau mahu’inga ko ‘ení.

Hili ‘a e Papitaisó mo e Hilifakinimá

‘E lava pē ke kei hokohoko atu e fakafeohi ‘a e kau faifekaú ki he kāingalotu fo‘ou ‘o fakatatau ki he fakahinohino ‘a e pīsopé. Kei hokohoko atu hono ako‘i kinautolu pea toe fakamanatu ‘a e ngaahi me‘a kuo ‘osi ako‘i angé. Fakalotolahi‘i pea pou pou‘i kinautolu, mou lau fakataha mo kinautolu ‘a e Tohi ‘a Molomoná, pea tokoni‘i kinautolu ke nau vahevahe atu ‘a e ongoongleleí ki he kau mēmipa ‘o honau ngaahi fāmilí mo honau ngaahi kaume‘á. Kei hokohoko atu pē ho‘o fetu‘utaki mo kinautolu na‘a ke ako‘i peá ke fakalotolahi‘i mo pou pou‘i kinautolu ‘o ka fe‘unga ke fai pehē, lolotonga ‘a e kotoa ‘o ho‘o mo‘uí.

Hili ‘a e hilifakinimá, kei hokohoko atu pē hono faka‘aonga‘i ‘o e Lekooti ‘o e Ako‘i ke hiki ai ho‘o fakalakalaka ‘i hano toe ako‘i ‘o e lēsoni 1–4 pea ‘i hono ako‘i ‘o e lēsoni 5. Ngāue vāofi mo e taki ngāue fakafaifekau fakauōtí mo e kau takimu‘a ‘i he uōtí ke tokoni‘i ‘a e tokotaha papi ului fo‘ou ke ne kei mālohi pē he Siasí mo ne ma‘u e ngaahi tāpuaki kotoa ‘o e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí.

Manatu‘i ‘Eni

- Teuteu‘i lelei ‘a kinautolu ‘oku teuteu papitaisó, ki he ‘initaviu papitaisó mo e hilifakinimá.
- Fakapapau‘i ‘oku fakakakato ‘e kinautolu ‘oku teuteu papitaisó, ‘a e ngaahi fiema‘u ki he papitaisó mo e hilifakinimá.
- Tokoni ke fakapapau‘i ‘oku fakalaumālie mo langaki mo‘ui ‘a e ngaahi ouau papitaisó.
- Faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi ouau papitaisó mo e hilifakinimá ke hoko ko ha ngaahi faingamālie ke fakahoko ai ‘a e kumí.
- Fakafonu ke totonu mo kakato ‘a e ngaahi foomu ki he papitaisó mo e hilifakinimá.

Ngaahi Fakakaukau ki Hono Ako mo Faka'aonga'í

Ako Fakatāutahá

- Hiki ha lisi 'o e ngaahi faingata'a 'e ala fepaki mo ha taha 'oku teuteu papitaiso. Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke ongo'i 'e kinautolu 'oku teuteu papitaisó 'a e 'ofa mo e anga fakakaume'a 'a e kāingalotu 'o e Siasí?
- Ako 'a e Molonai 6 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:68–69. Ko e hā e me'a 'okú ke ako mei he ngaahi veesi ko 'ení 'o fekau'aki mo hono teuteu'i 'o e kakaí ki he papitaisó mo e hilifakinimá? Hiki 'a e ngaahi me'a 'okú ke akó, pea vahevahe mo ho hoá ho'o ngaahi fakakaukau lolotonga ho'o ako mo ho hoá.

Ako mo e Hoá

- Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Henelī B. 'Aealingi hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'oku mā'olungá. Alea'i mo ho hoá 'a e fale'i ko 'ení pea mo fakafuofua'i e ongo 'okú mo ma'u 'o kau ki ha'amo lototo'a ke tokoni'i 'a e kakaí ko 'ení ke nau mo'ui'aki 'a e ngaahi tu'unga mo'ui ni. 'Oku fokotu'utu'u 'e he 'Eikí 'a 'Ene ngaahi tu'unga mo'ui koe'uhí ke Ne lava 'o tāpuaki'i kitautolu. Ki'i fakakaukau ki he ngaahi tāpuaki ko iá: 'Okú Ne tala'ofa mai e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ma'anautolu te nau a'usia 'a e tu'unga mo'ui ko iá. 'Okú Ne tala'ofa mai ha nonga fakafuofua'i. 'Okú Ne tala'ofa mai ha faingamālie ke ma'u 'a e ngaahi ouau mā'oni'oni 'i Hono falé. Pea 'okú Ne tala'ofa mai ko kinautolu te nau kātaki 'i hono mo'ui'aki 'Ene ngaahi tu'unga mo'ui, te nau ma'u 'a e mo'ui ta'engata. . . . Koe'uhí ko 'etau 'ofa 'i he kakaí 'oku tau tokoni'i, 'oku tau loto kotoa ai ke fai hotau lelei tahá 'i hono hiki hake 'o e fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní ki he tu'unga faivelenga mo e haohaoa ko ia 'oku nau fie ma'ú, ke nau ma'u ai 'a e ngaahi tāpuaki kotoa 'a e 'Eikí. . . . Kamata'aki ha'o tauhi 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'a e 'Eikí ke mahino pea he 'ikai ha toe faka'ise'isa ai. He ko e lahi ange 'o e mavahe mo hono manukia ia 'e he māmani, kuo pau ko e toe mālohi ange ai pē ia 'o 'etau fakahoko iá." *'Uluaki Fakataha Ako Fakatakimu'a Fakaemāmani Lahí, Sānuali 2003, 10–11).*
- Vahevahe mo ho hoá 'a e me'a kuó ke ako mei he vahe ko 'ení 'o fekau'aki mo hono teuteu'i 'o e kakaí ki he papitaisó mo e hilifakinimá.
- Toe fakamanatu 'a e ouau papitaiso fakamuimui taha na'á ke 'i ai. Fakafehoanaki ia mo e ngaahi fakahinohino 'i he kongá 'oku ui "Ko e Ouau 'o e Papitaisó." Ko e hā e me'a na'e lelei hono fakahokó? Ko e hā e me'a na'e mei lava ke toe fakalelei'i? Mo alea'i 'a e founga te mo fakapapau'i ai 'e fakalaumālie mo langaki mo'ui 'a e ngaahi ouau te mo palaní.
- Akoako 'a e founga te ke teuteu'i'aki ha tokotaha fiefanongo pau ki he 'initaviu papitaisó.
- Toe vakai ki he ngaahi fehu'i 'o e 'initaviu papitaisó. Fakakaukau'i angé 'a e founga te ke fakahoko 'i he taimi 'oku hoko ai ha ngaahi me'a kehekehe hangē ko 'ení:
  - Na'e 'ikai ke talaatu 'e he tokotaha ia 'oku teuteu papitaisó 'oku tautea malu'i ia koe'uhí ko ha hia na'á ne fai kimu'a.
  - Kuo te'eki ai ke ma'u 'e he tokotahá ia ha tali mālohi ki he'ene lotu pe ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmitá.
  - Na'e ifi 'e he tokotaha teu papí ha fo'i sikaleti 'i he 'aho 'e ua kuo toki 'osí.
  - 'Oku 'ikai fakapapau'i 'e he tokotaha teu papí pe kuó ne ma'u nai ha tali ki he'ene ngaahi lotú.
  - 'Oku ongo'i 'e he fāmilí ia 'oku fu'u hoha'a hono teke kinautolu 'e honau ngaahi kaume'á pea 'oku 'ikai ke nau fakapapau'i pe 'oku nau mateuteu koā ki he papitaisó.

Ngaahi Fakamatalá

- Toe vakai'i 'a e foomu Lekooti 'o e Papitaisó mo e Lekooti 'o e Hilifakinimá pea mo e foomu ki he Tohi Fakamo'oni 'o e Papitaisó mo e Hilifakinimá. Te ke lava fēfē 'o fakapapau'i 'oku totonu mo kakato 'a e fakamatala 'okú ke fai?

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouní

- Toe fakamanatu 'a hono mahu'inga 'o e 'initaviu papitaisó. Alea'i e founa 'oku totonu ke teuteu'i'aki 'e he kau faifekau' 'a e kau fiefanongó ki he 'initaviú.
- Alea'i e founa ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi ouau papitaisó mo e hilifakinimá ke hoko ko ha ngaahi faingamālie ke fakahoko ai ha kumí.

Palesiteni Fakamisioná

- Ngāue mo e kau taki lakanga fakataula'eiki fakalotofonuá ke fakapapau'i 'oku faka'aonga'i 'a e Lekooti 'o e Fakalakalaká ke ma'u mei ai ha ola 'oku lelei.
- 'Ai pē peá ke 'uluaki fakahoko ha 'initaviu ki ha papitaiso.
- Ako'i ki he kau taki fakavahé mo e kau taki fakasouní 'a e founa hono fakahoko 'o e ngaahi 'initaviu papitaisó.
- Fakahinohino 'a e kau mēmipa 'o e kau palesitenisī fakamisioná mo e kau taki lakanga fakataula'eiki 'i he founa hono fakahoko 'o e ngaahi 'initaviu papitaisó ma'á e ni'hi 'oku teu papitaiso ka na'a nau fai ha ngaahi angahala mamafá.

‘E Founga Fēfē Ha’aku Ngāue mo e Kau Taki Fakasiteiki mo Fakauōtí?

Ngaahi Fakamatalá

Fakakaukau‘i ‘Eni

- Ko e hā ‘a e me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he kau papi ului fo‘ou mo e kāingalotu māmālohí ke nau hoko ai ko ha kāingalotu mālohi ‘o e Siasí?
- Ko e hā ‘a e ngaahi fatongia ‘o e kau taki fakasiteiki mo fakauōtí ‘i he ngāue fakafaifekau, pukepuke ‘o e kau papi ului, mo hono fakamālohia ‘o e kau māmālohí?
- Te u tokoni fēfē ki he kau taki fakauōtí ke fokotu‘u ma‘u ‘a e Siasí?
- Ko e hā ‘a e me‘a ‘oku totonu ke hoko ‘i he fakataha fakafekau‘aki fakauike mo e taki ngāue fakafaifekau fakauōtí?

‘O kú ke ma‘u ha faingamālie ma‘ongo‘onga ke ke ngāue fakataha ai mo ha kau taki pea mo ha kāingalotu tokolahi lolotonga ho‘o ngāue fakafaifekau. ‘I ho‘omou ngāue fakatahá te mou fakamālohia ai mo fokotu‘u ‘a e Siasí ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. ‘E tāpuekina koe ‘i he toenga ho‘o mo‘uí, ‘e he ngaahi fetu‘utaki ‘okú ke fokotu‘u ‘i ho vā mo e kau taki ‘o e Siasí. Ko ha ngaahi fetu‘utaki mahu‘inga ‘eni lolotonga ho‘o feinga mo e kāingalotu ‘o e Siasí ke ‘ave ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ki he fānau ‘a e Tamai Hēvaní. ‘I he mahino kiate koe ‘a e ngaahi founga ngāue ‘i he loto‘i uōtí, ‘e tokoni ia ke ke laka atu ki mu‘a mo ha tokanga pea mo ha mālohi ‘oku lahi angé.

Ko Hono Fakamālohia ‘o e Kāingalotu Fo‘ou mo e Kāingalotu Māmālohí

Ko e taimi ko ia ‘oku papitaiso pea hilifakinima ai e kau papi ului, ‘oku nau fai ha ngaahi palōmesi toputapu ke nau talangofua mo tauhi ki he ‘Otuá pea mo e ni‘ihi kehé ‘i he toenga ‘o ‘enau mo‘uí. ‘Oku nau hoko ko ha ni‘ihi ‘oku teuteu atu ke ma‘u ‘a e

Ngaahi Fakamatalá

fakamo'uí 'i he pule'anga fakasilesitaliaé. Kuo pau ke nau kātaki ke a'u ki he ngata'angá 'i he tui kia Sīsū Kalaisí kae toki lava ke nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kuo talá'ofa maí. 'Oku mahu'inga 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'i hono tokoni'í 'o e kau papi ului fo'ou ke nau kei mālohi ai pē mo faivelenga he Siasí.

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí: "'Oku 'ikai ke 'i ai hano 'aonga 'o e ngāue fakafaifekaú, kapau 'oku 'ikai ke tau lava 'o pukepuke hono ngaahi fuá. Kuo pau ke 'oua na'a mavahevahe 'a e ongo me'á ni. . . . Ko e tokotaha ului kotoa pē 'oku hoko ia ko ha fatongia lahi mo kāfakafa" (Kumi 'a e Fanga Lamí, Fafanga 'a e Fanga Sipí," *Liahona*, Siulai 1999, 122).

'Oku 'uluaki fatongia'aki 'e he fakataha alēlea 'a e uōtí, 'i he fakahinohino 'a e pīsope, 'a hono fakamālohia 'o e kāingalotu fo'ou mo e kāingalotu māmālohí. 'Oku nau fakapapau'í 'oku 'i ai ha ngaahi kaume'a 'o e kāingalotu fo'ou mo e kāingalotu māmālohí, 'oku fafanga'í kinautolu 'aki e folofola 'a e 'Otuá, pea 'oku 'i ai honau ngaahi uiui'í mo e ngaahi fatongia. Te nau lava ke kole ke tokoni 'a e kau faifekau taimi kakatō 'i he faiako faka'apí (pe kau sisitaá 'i he faiako 'a'ahí) pea 'i he 'a'ahi ki he kāingalotu fo'ou, kāingalotu māmālohí, pea mo e kau teuteu kaumātu'á. Mahalo 'e fie ma'u ia ke ke hoa pē mo ha mēmipa 'o fakahoko 'a e ngaahi 'a'ahi pehení.

'Oku mou fatongia'aki foki 'a e kakai ko 'ení. Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikelí: "Ka ko 'eni kau faifekau. . . ko e konga kimoutolu 'o e fatongia ki hono fakama'u 'o e kau uluí ki he Siasí. Mahalo pē he 'ikai ke mou lava 'o 'a'ahi ma'u ai pē kiate kinautolu. Ka te mou lava 'o fa'a faitohi mai 'o fakalotolahi'í kinautolu. . . . 'I ho'omou foki ki 'apí, 'oua na'a ngalo kinautolu. Mo'ui taau mo 'enau falalá 'i he taimi kotoa pē. Toutou tohi mai 'o fakapapau'í ange kiate kinautolu ho'o 'ofá" (*Liahona*, Siulai 1999, 123).

'I he taimi 'oku mou 'i he ngaahi fakataha'anga ai 'a e Siasí, 'oku totonu ke ke tangutu mo ho hoá fakataha mo ho'omo kau fiefanongó pe kāingalotu kuó mo fakafeohi ki ai ke poupou'í mo fakamālohia kinautolu. 'Oku 'ikai ke totonu ke ke tangutu fakakulupu mo e kau faifekau kehé.

Ko e konga mahu'inga 'o ho'o ngāue fakafaifekaú ko hono fokotu'u 'o e Siasí pea fakamālohia 'a e 'iuniti 'okú ke ngāue aí. 'Okú ke fakahoko ha konga 'o e ngāue ko iá 'i ho'o tokoni'í 'a e kau papi ului fo'ou ke nau kei mālohi ai pē 'i he Siasí pea tokoni'í 'a e kāingalotu māmālohí ke nau foki mai 'o mālohi. Ko e taha 'o ho ngaahi fatongiá ko ho'o ngāue fakataha mo e kau faifekau fakaūotí ke ako'í 'a e ngaahi 'uluaki lēsoni 'e faá pea mo ako'í 'a e lēsoni 5. 'E lava foki ke tokoni mo e kau faifekau fakauōtí, kau faiako faka'apí, mo e kau faiako 'a'ahí 'i hono ako'í 'o e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'ení.

Na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'a e fakamatala ko 'ení 'o fekau'aki mo e ngaahi faingata'a ko ia 'oku fehangahangai mo ha kau papi ului fo'ou toko lahi:

Ne u ma'u 'i he 'aho atú ha tohi mālie. Ne fai ia 'e ha fefine ne kau mai ki he Siasí 'i he ta'u 'e taha kuo hílí. [Na'á] ne pehē:

"Na'e makehe 'eku kau ki he Siasí pea mo faingata'a. Ne hoko ai 'a e ta'u ko 'eni ne toki 'osí ko e ta'u faingata'a taha 'ia 'i he'eku mo'uí. Ne toe hoko pē ia ko e ta'u fakatupulekina lahi taha kiate aú. 'I hoku tu'unga ko e mēmipa fo'ou, 'oku kei hokohoko ai pē 'Eku fepaki mo e ngaahi faingata'a 'i he 'aho kotoa pē."

Ne hoko atu ai 'o ne pehē ko e taimi ko ia ne kau ai ki he Siasí, na'e 'ikai ke ne ongo'i 'e ia hano poupou'i ia 'e he kau taki 'i hono uōtī. Ne hangē ne 'ikai tokanga ange 'ene pīsopé 'a ana ki ai ko e mēmipa fo'ou. 'I he'ene ongo'i li'ekiná, ne tafoki ai ki he'ene palesiteni fakamisioná, ['a ia] na'á ne fakaava mai 'a e ngaahi faingamāliē ki ai.

[‘Okú ne pehē 'e ia]“‘oku 'ikai 'ilo'i 'e he kāingalotu ia 'o e Siasí 'a e ongo 'okú te ma'u 'i he'ete hoko ko ha mēmipa fo'ou 'o e Siasí. . . . Ko hono 'uhinga ia 'oku 'ikai [ke nau fa'a lava ai 'o 'ilo 'a e founga ke poupou'i] ai kimautilú.”

'Oku ou fakatukupaa'i ai kimoutolu 'e hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine, kapau 'oku 'ikai ke mou 'ilo'i pe 'oku ongo fēfē, pea mou fakakaukau'i loto pe 'oku fēfē ['a e] ongo ko iá. 'E lava pē ke mātu'aki ongo fakata'elata mo'oni. 'E lava pē ke fakatupu lotofō'i. 'E lava pē ke fakatupu ilifia. 'Oku tau kehe kitautolu ia he Siasí ni mei māmani, 'o 'ikai ke hangē ko e anga 'o 'etau fa'a fakakaukau. Ne hoko atu 'a e fefinē ni: "I he kau mai ko ia 'amautilu kau fiefanongó ki he Siasí, 'oku mau 'ohovale 'i he'emaui toki 'ilo'i ko ha'amaui hū mai ki ha fo'i māmani 'oku kehe, ko ha māmani 'oku kehe hono ngaahi tukufakaholó, anga faka-Siasí, mo hono ngaahi leá. 'Oku mau 'ilo ai ta 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha pau ia pe ko ha feitu'u ma'u'anga fakamatala pē 'e taha te mau lava 'o ma'u mei ai ha fakahinohino 'i he'emaui fononga ko 'eni he māmani fo'ou ni. 'I he kamata'angá ne fakafiefia, pea a'u ki he'emaui ngaahi fehālaaki ne fakaoli mo ia, pea toki hoko mai ai 'o fakatupu lotofō'i pea fāifai pē 'o liliu mei he fakatupu lotofō'i, 'o fakatupu 'ita. Pea ko e tu'unga ko 'eni 'o e loto fo'i mo e 'itá 'oku mau mavahe ai. 'Oku mau foki ai ki he māmani ne mau omi mai ai, 'a ē 'oku mau lava ai 'o tokoní, pea mo ia 'oku mau lava ke lea'aki hono ngaahi leá" [Liahona, Siulai 1999, 122].

'Ekitivitií: Ako Fakatāutahá pe Ako mo e Hoá

Lau 'a e fakamatala na'e toki 'osí. Hiki ha tali ki he ngaahi fehu'i ko 'ení 'i ho'o tohinoa akó, pe ko ha'o alea'i kinautolu mo ho hoá. Fa'ufa'u ha ngaahi taumu'a mo ha ngaahi palani 'e fe'ungá.

- Fakatatau ki he fakamatala ko 'ení, ko e hā ha ni'ihí 'o e ngaahi me'a lalahi 'okú ne 'ai ke faingata'a ha mālohi hokohoko ai pē he Siasí 'a e kāingalotu fo'ou?
- 'E tokoni fēfē ki he ngaahi faingata'a ko 'ení hano fakakau mai pē 'a e kāingalotú he kamata'anga 'o e ako'í?
- Fakakaukau kiate kinautolu 'okú ke ako'í. Te ke lava fēfē ke fakakau lelei ange 'a e kāingalotú ki hono tokoni'i 'o e kau fiefanongó ke kamata 'enau feohí 'i he'enau kau mai ki he Siasí?

Faiako Faka'apí mo e Faiako 'A'ahí

'E lava ke faka'aonga'i 'e he kau palesiteni fakasiteiki mo e kau pīsopé 'a e kau faifekau, 'i ha'anau fakafekau'aki mo e palesiteni fakamisioná, ke nau 'a'ahi ki he ngaahi fāмили 'oku māmalohí pea mo e ngaahi fāмили 'oku mēmipa pē hanau ni'ihí. 'E 'i ai pē 'a e ngaahi taimi 'e 'aonga ai ke nau kole ke kau mai 'a e kau faifekau taimi kakató ki he faiako faka'apí mo e faiako 'a'ahí. 'Oku totonu ke hanga 'e he ngaahi faingamālie ako'i ko 'ení 'o fakamālohia 'a e kāingalotú, fakatupulaki 'a e malava ko ia 'e he kau faifekau ke faiakó, pea tokoni ki he kau faifekau ke ma'u ha ni'ihí ne fai hano fakafetu'utaki maí (vakai, "Fakamatala ki he Ngāue Fakafaipekau," Tohi 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí, 11 Tisema 2002).

Ngāue Fakataha mo e Fakataha Alēlea ‘a e Uōtí ke Fakamālohia ‘a e Kāingalotu Fo‘ou mo e Kāingalotu Māmālohí

‘Oku fai hono ako‘i mo hono papitaiso ‘o e kau fiefanongó ‘o fakatatau ki he fakahinohino ‘a ho‘o palesiteni fakamisioná. Neongo ia, ‘e toe mālohi ange ‘ene laka kimu‘a ‘a e ngāue ki hono malanga‘aki ‘o e ongoongoleléi ‘i he taimi ko ia ‘oku ngāue fakataha ai ‘a e kau faifekau taimi kakató mo e kāingalotú mo nau ngāue fāitahá. ‘E fa‘a fakaafe‘i koe ke ke kau atu ki he ngaahi fakataha alēlea fakauōtí pe ngaahi fakataha kōmiti pule ‘o e lakanga fakataula‘eikí. Ko e me‘a ‘oku totonu ke ke tokanga taha ki aí, ko hono fakapapau‘i ‘oku ‘i he lotú ho‘o kau fiefanongó. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ko e taimi lahi te ke ‘alu fakataha ai mo kinautolu ki he lotú. Kapau ‘oku ‘i ai ha fepakipaki ‘i ho‘o ‘alu ki ha fakataha alēlea ‘a e uōtí mo ho‘o ‘ave ha taha ki he lotú, peá ke ‘alu koe ‘o ‘ave ‘a e tokotahá ki he lotú. ‘I he‘ene peheé leva, ‘ave ha tatau ‘o e Lekooti ‘o e Fakalakalaká ki he taki ngāue fakafaifekau fakauōtí ke fakapapau‘i ‘okú ne ma‘u ‘a e ngaahi fakamatala kotoa te ne fie ma‘u ki he fakataha alēlea ‘a e uōtí pe fakataha kōmiti pule ‘o e lakanga fakataula‘eikí.

© 1899 Greg K. Olsen. Fakataonga ‘i he angatulei ‘a e Mill Pond Press. ‘Oau na‘a hiki hano tatau.

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

“‘Oku fie ma‘u ‘e he tokotaha ului kotoa pē ha me‘a ‘e tolu:

“1. Ko hano kaungāme‘a ‘i he Siasí ‘e lava ma‘u pē ‘o tafoki ki ai, ha taha ‘e lue ‘i hono tafa‘akí, te ne tali ‘ene ngaahi fehu‘í, mo ha taha ‘e mahino ki ai si‘ene ngaahi palōpalemá.

“2. Ko ha ngāue ke ne fai. Ko e ngāué, ko e tumutumu ia ‘o e mālohi ‘i he Siasí. Ko e founa ia ‘oku tau tupulaki aí. ‘Oku hangē ‘a e tui mo e ‘ofa ki he ‘Eikí ko e uoua ‘o hoku umá. Kapau te u faka‘aonga‘i kinautolu, te nau faka‘au ‘o mālohi ange. Kapau te u āfei holo pē ia, te nau faka‘au ‘o vaivai ange. ‘Oku totonu ke ma‘u ‘e he tokotaha ului kotoa pē ha fatongia. . . .

“3. Kuo pau ke ‘fafanga e tokotaha ului kotoa pē ‘aki ‘a e folofola ‘a e ‘Otuá‘ (Molonai 6:4). ‘Oku mātu‘aki mahu‘inga ke ne fengāue‘aki mo ha kōlomu ‘o e lakanga fakataula‘eikí pe Fine‘ofá, Kau Finemuí, Lautohi Faka-Sāpaté, pe Palaimelí. Kuo pau ke fakalotolahí‘i ia ke ha‘u ki he houalotu sākalamēnití ke ne ma‘u ‘a e sākalamēnití, pea fakafo‘ou ‘ene fuakava ne fakahoko ‘i hono papitaisó” (*Liahona*, Siulai 1999, 122).

‘E takimu‘a ‘a e fakataha alēlea ‘a e uōtí ‘i hono ‘oange ha kaume‘a, ha fatongia, pea mo hono fafanga fakalaumālie ‘o e kau papi ului fo‘ou. Te ke tokoni kiate kinautolu ‘o ka nau kole atu. ‘E fai ‘e he kau taki lakanga fakataula‘eikí mo e kāingalotú ‘a e fakafeohí, pea te ke tokoni ki ai.

Anga Fakakaume'á

- Kimu'a pea fakahoko 'a e papitaisó mo e hilifakinimá, fakapapau'i 'oku 'i ai ha mēmipa 'i he taimi kotoa pē 'oku ako'i ai ha lēsoni, kapau 'e lava. 'Oku totonu ke feohi ma'u pē 'a e kāingalotu ko 'ení mo e kau fiefanongó ke tali 'enau ngaahi fehu'í, mahino kiate kinautolu e ngaahi me'a 'oku nau faingata'a'ia aí, pea mo fakalotolahi'i kinautolu.
- Fakaafe'i 'a e kāingalotú ke nau 'alu ki he ouau 'o e papitaisó pea ke nau talitali lelei 'a e kau ului fo'ou ki he uōtí. 'Oku tokoni 'a e kāingalotú ki he kau ului fo'ou ke nau ongo'i fiemālie 'i he ngaahi fakataha'anga kehekehe 'a e Siasí. 'Oku totonu foki ke nau fakafe'iloaki kinautolu ki he kāingalotu kehé.
- Fakafe'iloaki e kau fiefanongó 'i he vave tahá ki he pīsopé, kau palesiteni 'o e kōlomu 'o e kaumātu'á mo e Fine'ofá, mo e kau taki kehe 'o e uōtí. Fakamatala'i ange ki ai 'a e ngaahi fatongia 'o e pīsopé mo e kau taki fakauooti kehé.

Ngaahi Faingamālie Ke Ngāue Tokoni Ai

- Tokoni ki he kau papi ului tangatá ke mahino kiate kinautolu 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné mo e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí pea nau teuteu ke ma'u ia. Fakamatala'i ange 'oku 'omi 'e he ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eiki ha ngaahi faingamālie ke nau ako, lotu, mo ngāue tokoni fakataha ai.
- Fakakau e kau ului fo'ou mo e kāingalotu māmālohí 'i he ngaahi faingamālie ke fai ai ha ngāue tokoni, hangē ko e tokoni ki ha uitou pe ha taha 'oku puke pe ko e kau ki he ngaahi ngāue fakauelofeá.
- Fakafe'iloaki 'a e kau papi uluí ki he kau mataotao he hisitōlia fakafāmilí koe'uhí ke nau fakafonu ha lekooti kulupu fakafāmilí mo ha mape tohi hohoko. Kapau 'e lava pea tokoni kiate kinautolu ke nau teuteu ke papitaiso 'i he temipalé ma'a 'enau ngaahi kui kuo pekiá.
- Fakaafe'i e kau papi uluí ke nau teuteu'i e kau mēmipa 'o honau fāmilí mo honau ngaahi kaume'á ke ako'i 'e he kau faifekaú. 'Oku totonu ke kole 'a e kau faifekaú ki he kau fiefanongo fo'ou mo e kāingalotu māmālohí ke nau fakafetu'utaki mai ha ni'ihí.

Fafanga'aki e Folofola 'a e 'Otuá

- Faka'osi hono ako'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'i he lēsoni 5, "Ngaahi Fonó mo e Ngaahi Ouá."
- Fakamanatu'i ange ki he kau papi ului fo'ou mo e kāingalotu māmālohí 'a e ngaahi tukupā ko ia na'a nau fai kimu'a pea toki papitaiso kinautolú pea mo e ngaahi fuakava na'a nau fai 'i he taimi na'e papitaiso mo hilifakinima ai kinautolú.
- Fakalotolahi'i kinautolu ke nau lotu fakafetu'ituitui pea mo lotu fakafāmilí 'i he 'aho kotoa pē.

Ngaahi Fakamatalá

- Fakalotolahi'i kinautolu ke nau ako faka'aho e folofolá, kae fakatautefito ki he Tohi 'a Molomoná.
- Fakamālohia e ngaahi fakamo'oni 'a e kau papi ului fo'ou ki Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Toe fakamanatu e lēsoni na'á ke ako'i kimu'a pea fakahoko 'a e papitaisó mo e hilifakinimá, pea fakafe'unga pē e ngaahi fakaafe fakatukupáa ki he'enu nau ngaahi fiema'u lolotonga.
- Kei hokohoko atu pē hono ako'i 'a e mahu'inga 'o e ma'ulotu 'i he Sāpate taki tahá pea mo e ma'u 'o e sākalamēnití 'oku nau mo'ui tāú. Ma'ulotu pea tangutu fakataha mo e kau papi ului fo'ou pe kāingalotu māmālohí.
- Fakaafe'i kinautolu ke nau kau mai ki he kalasi ko e Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ongoongolelei lolotonga 'a e taimi Lautohi Faka-Sāpaté.
- Ako'i kiate kinautolu 'a e founga hono fakahoko 'o e efiafi fakafāfili 'i 'apí 'i he efiafi Mōnité, pea ke nau faka'aonga'i e tohi 'o e *Ngaahi Ma'u'anga Tokoni ki he Efiafi Fakafāfili 'i 'Apí*.
- Fakalotolahi'i kinautolu ke nau vahevahe mo e ni'ihiki kehé 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.
- Tokoni kiate kinautolu ke nau lēsisita 'i he ngaahi kalasi semineli pe 'inisititiutí.
- Fakahā kiate kinautolu ke nau 'ilo'i 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'a e Siasí hangē ko e tu'asila 'initaneti ko e www.mormon.org, www.lds.org, mo e www.familysearch.org.

Ako Folofolá

Fafanga'aki e Folofola 'a e 'Otuá

Mōsaia 18:18–20

'Alamā 31:5

Molonai 6:4

Ngāue Tokoni

Mōsaia 2:17

Mātiu 25:40

Guide to the Scriptures, "Service"

Ko e hā 'a e Fatongia 'o e Palesiteni Fakamisioná?

'Oku ma'u 'e he palesiteni fakamisioná 'a e ngaahi ki ki he ngaahi papi fakaulú. 'Oku ma'u 'e he kau faifekau taimi kakató 'a e tefito'i fatongia ke ako'i 'a e kau fiefanongó, 'o fakatatau mo 'ene fakahinohinó. Neongo ia, 'oku tokanga'i 'e he pīsopé e fakalalakaka 'a e kau fiefanongó pea mo e fakafeohi kiate kinautolu lolotonga honau ako'i. 'Oku fakahoko 'a e palani ngāue fakafaifekau 'a e uōtí 'i he mafai pule 'o e pīsopé. 'Oku fakataha ma'u pē 'a e palesiteni fakamisioná mo e kau palesiteni fakasiteiki ke fakapapau'i 'oku fengāue'aki 'a e kau faifekau taimi kakató mo e kau taki lakanga fakataula'eiki fakalotofonuá. 'Okú ne fakafekau'aki 'a e ngāue fakafaifekau' pea ne fakahā 'ene fie tokoni ki he palesiteni siteiki 'i hono fai 'o e fakahinohino fekau'aki mo e ngaahi tefito'i mo'oni pea mo e ngaahi founga 'o e ngāue fakafaifekau.

Ko e hā 'a e Ngaahi Fatongia 'o e Kau Taki Fakasiteiki mo Fakauōtī?

Ko ho'o kau tokoni lelei tahá 'a e kau taki fakalotofonua 'o e Siasí mo e kāingalotú. Faka'apa'apa'i kinautolu pea ke feinga ke fokotu'u ha ngaahi vā fetu'utaki 'oku lelei mo kinautolu. 'I ho'o ngāue mo e kau takimu'a ko 'ení, manatu'i 'oku 'i ai mo honau ngaahi

fatongia kehe fekau'aki mo honau ngaahi uiui'i. Feinga ke ke hoko ko ha tāpuaki kae 'ikai ko ha fakakavenga ki he kau taki 'o ho siteiki mo e uōtí. 'Oku totonu ke peheni ho'o founḡá, "'E lava fēfē ke ma tokoni atu?" Talanoa mo e pīsopé pea mo e taki ngāue fakafaifekau fakauōtí 'o kau ki ho'o ngaahi palani mo e ngaahi 'ekitiviti 'e fakahokó. Fakapapau'i 'oku pou pou 'a e me'a 'okú ke fai ki he palani ngāue fakafaifekau 'a e uōtí.

'Oku fakamatala'i atu 'i lalo 'a e ngaahi fatongia 'o e kau taki lakanga fakataula'eiki 'i he ngāue fakafaifekau. Kapau 'e mahino kiate koe honau ngaahi fatongiá, te ke lava 'o toe ngāue lelei ange ai mo kinautolu.

Palesiteni Fakasiteiki

'Oku tokanga'i 'e he palesiteni fakasiteiki 'a e kau pīsopé 'i honau ngaahi fatongia fekau'aki mo e ngāue fakafaifekau, pukepuke 'o e kau papi uluí, pea mo hono fakamālohia 'o e kau māmālohí. 'I he'ene 'initaviu fakamāhina mo e kau pīsopé, 'okú ne alea'i ai 'a e ngaahi palani pea mo e fakalakalaka 'a ha kau fiefanongo mo ha kāingalotu pau. 'Okú ne fakapapau'i 'oku ako'i ma'u pē 'i he ngaahi fakataha'anga fakasiteiki mo fakauōtí 'a e ngaahi tokāteline fekau'aki mo e ngāue fakafaifekau, pea ako'i foki 'a e kau taki lakanga fakataula'eiki mo ha ni'ihī kehe pē, 'i honau ngaahi fatongia fekau'aki mo e ngāue fakafaifekau.

'Oku fakataha ma'u pē foki 'a e palesiteni fakasiteiki mo e palesiteni fakamisioná ke fakafekau'aki e ngaahi me'a 'oku fakahoko 'i he ngāue fakafaifekau, kau ai 'a hono ako'i 'o e kau taki mo e kāingalotú, faka'aonga'i mo vahevahe 'o e kau faifekau taimi kakató, pea mo tokoni 'i he ngaahi ngāue ke fakamālohia 'a kinautolu 'oku māmālohí.

Alea'anga Mā'olungá

'Oku vahe 'e he kau palesitenisi fakasiteiki ha alea'anga mā'olunga ke ne tokanga'i e ngāue fakafaifekau, pukepuke 'o e kau papi uluí, pea mo hono fakamālohia 'o e kau māmālohí 'i he siteiki. 'Okú ne lipooti ma'u pē e fakalakalaka 'a e ngāue ni ki he kau palesitenisi fakasiteiki. 'Okú ne toe fakapapau'i foki 'oku ako'i lelei 'a e kau taki 'o e ngāue fakafaifekau 'i he uōtí 'i honau ngaahi fatongiá, kau ai 'a hono teuteu 'o ha palani ngāue fakafaifekau 'a e uōtí.

Pisopé

'Oku fatongia'aki 'e he pīsopé 'a e ngāue fakafaifekau, pukepuke 'o e kau papi uluí, pea mo e ngaahi ngāue ki hono fakamālohia 'o e kau māmālohí 'i he uōtí. 'Oku mahu'inga 'aupito 'ene kau mai ki ai mo hono tu'unga fakatakimu'á. 'Oku ui 'e he pīsopé ha tokotaha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki 'oku mo'ui tāu ke hoko ko e taki ngāue fakafaifekau 'i he uōtí ke ne fakahoko 'a e ngāue ko 'eni. 'Okú ne toe ui foki mo ha kau faifekau fakauooti toko lahi fe'unga ke nau feau e ngaahi fiema'u 'i he uōtí.

'Oku faka'aonga'i 'e he pīsopé 'a e kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eiki mo e fakataha alēlea 'a e uōtí ki hono fakafekau'aki 'o e ngāue fakafaifekau, pukepuke 'o e kau papi uluí, pea mo e ngaahi ngāue ki hono fakamālohia 'o e kau māmālohí. 'Okú ne fakahinohino hono fa'ufa'u pea mo hono fakahoko 'o ha palani ngāue fakafaifekau 'a e uōtí.

'Ekitivitií: Ako mo e Hoá

Palani ha taimi ke mo fe'iloaki ai mo e pīsopé. Feinga ke ne fakahinohino kimoua 'i he founga te mo lava ke tokoni lelei taha ai 'i he uōtí.

Kau Taki 'o e Lakanga Fakataula'eikí mo e Ngaahi Houalotú

'Oku totonu ke toutou vakai'i ma'u pē 'e he kau taki lakanga fakataula'eikí mo e kau taki 'o e ngaahi houalotú, 'a e tu'unga 'o e kāingalotu fo'ou mo e kāingalotu māmālohí pea palani 'a e founga 'e lelei taha ke fakafeohi mo fakamālohia ai kinautolú. 'Oku totonu foki ke nau ngāue vāofi mo e taki ngāue fakafaifekau 'a e uōtí pea mo e kau faifekau fakauōtí mo e kau faifekau taimi kakató ki hono fakafekau'aki 'o e ngāue fakafaifekau, pukepuke 'o e kau papi uluí, pea mo e ngaahi ngāue ke fakamālohia 'a e kau māmālohí.

Taki Ngāue Fakafaifekau 'i he Uōtí

'Oku fai 'e he taki ngāue fakafaifekau 'i he uōtí 'a e ngaahi me'a ko 'ení, 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e pīsopé:

- Tā hā sīpinga 'i he'ene vahevahe 'a e ongoongoleleí mo e ni'ihi kehé pea fakafeohi ki he kau fiefanongó, kau papi ului fo'ou, mo e kāingalotu māmālohí.
- Fakafekau'aki e ngāue 'a e kau faifekau fakauōtí mo e kau faifekau taimi kakató pea mo e kau taki lakanga fakataula'eikí, kau taki fakahoualotú, mo e kāingalotú.
- Faka'aonga'i 'a e Lekooti 'o e Fakalakalaká, Lisi 'o e Kau Toki Papi Uluí mo e Ngāue ke Fai Kiate Kinautolú, pea mo e Lisi 'o e Ngāue mo e 'Initaviu 'a e Kau Pīsopelikí 'i he ngaahi fakataha 'a e kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eikí mo e fakataha alēlea fakauōtí, ke toe vakai'i mei ai 'a e fakalakalaka 'a e kau fiefanongó, kau papi ului fo'ou, mo e kāingalotu māmālohí.
- Fakahoko e ngaahi fakataha fakafekau'aki fakauike 'a e kau faifekau.
- Fokotu'utu'u 'a e ngaahi ouau papitaiso 'i he uōtí 'i hono fakafekau'aki mo e kau faifekau taimi kakató. 'Oku fa'a tatakí pē 'a e ngaahi ouau ko 'ení 'e ha mēmipa 'o e kau pīsopelikí pe ko e taki ngāue fakafaifekau fakauōtí.

'Oku toe kau pē foki 'a e taki ngāue fakafaifekau fakauōtí ki he kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he uōtí, fakataha alēlea fakauōtí, pea mo e kōmiti uelofea 'a e uōtí, pea 'okú ne kau ki he ngaahi fakataha takimu'a 'a e lakanga fakataula'eikí 'i he siteikí.

Kau Faifekau Fakauōtí

'Oku ui ha kau tangata mo ha kau fefine kuo nau fe'ungá, ke nau hoko ko ha kau faifekau fakauooti. 'Oku tokanga'i kinautolu 'e he taki ngāue fakafaifekau fakauōtí.

'Oku kumi, fakafeohi pea ako'i 'a e kau fiefanongó 'e he kau faifekau fakauōtí. 'Oku nau fakahinohino'i foki mo fakafeohi ki he kau papi ului fo'ou mo e kāingalotu māmālohí.

'E lava pē ke uiui'i ha faifekau fakauooti 'okú ne ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí ke ne hoko ko ha tokoni ki he taki ngāue fakafaifekau 'i he uōtí.

Ko hono Fakafekau'aki 'o e Ngāue Fakafaifekau

'Oku angamaheni 'aki pē hono fakafekau'aki 'o e ngāue fakafaifekau 'i he uōtī 'i he ngaahi fakataha kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi fakataha alēlea 'a e uōtī, 'o fakafou 'i hono faka'aonga'í 'o e Lekooti 'o e Fakalakalaká, 'a ia 'oku 'omai 'eni 'e he kau faifekau taimi kakatō. Ko e taumu'a ngāue fakafaifekau 'a e ngaahi fakataha'anga ko 'ení, ke fakahoko ai hano lipooti, palani, mo fakafekau'aki 'a e ngaahi ngāue ki hono fakahoko 'o e kumí, ako'í, fakafeohí, mo e fakamālohia 'o e kau māmālohí, 'o hangē ko hono fakamatala'í atu 'i he ngaahi palakalafi hoko haké.

Ko Hono Kumi 'o e Kakai ke Ako'í. 'Oku alea'í 'e he kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eikí mo e fakataha alēlea 'a e uōtī, 'a e ngaahi palani ki hono teuteu'í 'o ha kakai pau ke ako'í 'e he kau faifekau taimi kakatō. 'Oku nau alea'í 'a e fakalakalaka 'a ha kāingalotu pau 'o e uōtī 'i hono teuteu'í 'o e fakafou'ituituí mo e ngaahi fāmílí ki hono ako'í ange 'o e ngaahi lēsoni 'a e kau faifekau.

Ako'í mo e Papitaisó. 'Oku vakai'í 'e he kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eikí mo e fakataha alēlea 'a e uōtī 'i he uike taki taha, 'a e Lekooti 'o e Fakalakalaká, 'a ia 'oku fakamatala'í ai e fakalakalaka 'a e tokotaha taki taha 'oku lolotonga ako'í 'e he kau faifekau taimi kakatō. 'Oku nau fakafekau'aki foki 'a e ngaahi palani ki hono fakahoko 'o e ako'í 'i he ngaahi 'api 'o e kāingalotú, fakafeohi ki he kau fiefanongó, pea mo hono fakapapau'í 'oku kau mai 'a e kāingalotú ki he ngaahi ouau papitaisó.

Fakafeohi mo Hono Ako'í 'o e Kāingalotu Fo'ou. 'Oku vakai'í 'e he kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eikí mo e fakataha alēlea 'a e uōtī, 'a e Lisi 'o e Kau Toki Papi Uluí mo e Ngāue ke Fai Kiate Kinautolú ke 'ilo mei ai 'a e fakalakalaka 'a e mēmipa fo'ou taki taha. 'Oku nau toe alea'í foki mo e founga 'o e fakafeohi ki he kāingalotu fo'ou. 'Oku nau fokotu'u mai ha ngaahi fatongia ma'á e kau papi ului fo'ou, 'o ka fie ma'u 'e he pīsopé.

Fakafeohi mo Hono Ako'í 'o e Kāingalotu Māmālohí. 'Oku fakafekau'aki 'e he kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eikí mo e fakataha alēlea 'a e uōtī 'a e ngaahi ngāue ke fai 'e he ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí mo e kau faifekau taimi kakatō ki hono fakamālohia 'o e kāingalotu māmālohí. 'Oku nau toe palani foki mo e founga ke fakafeohi ai ki he kāingalotu māmālohí, kae tautautefito 'eni ki hono fakafou'í mai kinautolu ki he ngaahi fakataha'anga mo e ngaahi 'ekitiviti 'a e Siasí.

Ko Ha Fakafekau'aki Makehe mo e Taki Ngāue Fakafaifekau Fakauōtī

'Oku angamaheni 'aki hono fakafekau'aki 'o e ngāue fakafaifekau 'i he uōtī 'i he ngaahi fakataha 'a e kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi fakataha alēlea 'a e uōtī. Kapau 'oku 'aonga ke toe fai hano fakafekau'aki makehe, 'e lava pē ke fai 'e he taki ngāue fakafaifekau fakauōtī ha ngaahi fakataha fakafekau'aki 'o e ngāue fakafaifekau mo e kau faifekau taimi kakatō. 'E lava ke kau mai ki he fakatahá ni 'a e kau faifekau fakauōtī, ha 'asisiteni mei he kulupu 'a e kau taula'eiki lahí, ha tokoni mei he kau palesitenisí 'o e kōlomu 'o e kaumātu'á, pea mo ha tokoni mei he kau palesitenisí 'o e Fine'ofá.

'E hanga 'e kinautolu 'oku kau mai ki he fakatahá 'o vakai'í pea fai mo ha lipooti ki he ngaahi ngāue na'e vahe ke faí mo e ngaahi taumu'a na'e fokotu'u 'i he fakataha kimu'á, pea nau alea'í 'a e ngaahi palani ki he uike hoko maí. Kapau 'e fie ma'u, te nau toe fakafekau'aki 'a e ngaahi ngāue na'e vahe ki he kau faifekau fakauōtī ke nau ngāue fakataha ki ai mo e kau faifekau taimi kakatō pea nau alea'í mo e founga 'e toe ola lelei ange ai e ngāue fakataha 'a e kau faifekau fakauōtī mo e kau faifekau taimi kakatō.

Palani Ngāue Fakafaifekau 'a e Uōtí

Kuo 'ilo 'e he ngaahi uooti lahi 'a hono hiki hake e ngāue fakafaifekau 'a e uōtí 'i he taimi 'oku fokotu'utu'u ai ha palani ngāue fakafaifekau 'a e uōtí. 'E lava ke kau 'i he palani ko 'ení ha ngaahi taumu'a, ngaahi founa ki hono kamata, mo e ngaahi 'ekitiviti ke tokoni'i 'aki 'a e kāingalotu 'o e uōtí ke nau fakaafe'i mai 'a e kakaí ke nau fanongo ki he ongoongolelei. 'Oku toe 'aonga foki ki he fakafō'ituituí mo e ngaahi fāmīlī hono fokotu'utu'u 'o ha palani peheni ke fakahinohino'aki 'a e ngaahi me'a 'oku nau fakahoko 'i he'enau ngāue fakafaifekau.

'Oku totonu ke faka'aonga'i 'e he kāingalotú 'a e founa anga faka'apa'apa kotoa pē ke kumi 'aki e kakai 'oku nau fie fanongo ki he pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí. 'Oku totonu ke nau fakamamafa'i hono kumi 'o ha ngaahi tamai, ngaahi fa'ē, mo e fānau te nau kau mai ki he Siasí ko ha ngaahi fāmīlī. Ko ha ni'ihī 'eni 'o ha ngaahi fokotu'u ke fai hano fakakaukau'i 'i hono fokotu'utu'u 'o ha palani ngāue fakafaifekau.

- Lotu ke teuteu'i 'e he 'Eikí 'a e loto 'o ha kakai pau ke nau fanongo ki he ongoongolelei. Lotu foki ke ke lava 'o 'ilo'i 'a kinautolu 'okú Ne teuteu'i (vakai, 'Alamā 6:6). Na'e akonaki 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'o pehē, "'E hoko ko ha 'aho lelei mo'oni 'a e 'aho ko ia he 'ikai ngata pē 'i hono lotua 'e hotau kakaí 'a e kau faifekau he funga māmaní, ka nau toe kole foki ki he 'Eikí ke tokoni'i kinautolu ke nau tokoni ki he kau faifekau 'oku ngāue 'i honau uōtí.'" ("Ngāue Fakafaifekau," *'Uluaki Ako Fakatakimu'a Fakaeāmani Lahí*, Sānuali 2003, 23).
- 'Ai ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi faingamālie ke ke kumi ai ha ni'ihī pea ngāue mo tākiekina kinautolu ki he lelei. Anga fakakaungā'api pea 'ofa ki he kakai kotoa pē.
- Kole ki he ngaahi kaume'á mo e kaungā'api ke nau ngāue fakataha mo e kāingalotú 'i he ngaahi me'a hangē ko e ngāue tokoni 'i he koló, fafanga 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia, ako'i ha fanga ki'i kalasi 'i he ngaahi fakataha fakatupulaki 'a e Fine'ofá, tokoni ki ha kakai 'i ha'anau fetukutuku, ngāue 'i he Sikautí, pea tokoni 'i he ngāue ki he hisitōlia fakafāmīlī pe ngaahi ngāue fakauelofea.
- Fakaafe'i e kāingá, ngaahi kaume'á, mo e kaungā'api 'oku te'eki ai ke nau kau ki he Siasí, ke nau ha'u ki he ngaahi ouau papitaisó, hilifakinimá, mo e ngaahi fakanofa ki he lakanga fakataula'eikí.
- Fakaafe'i 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau kau ki he Siasí ke nau tokoni 'i he ngaahi me'a makehe 'oku fakahokó, hangē ko ha houakai pongipongi 'i ha 'aho mālōlō fakapule'anga.
- 'Ai ke faka'ofa'ofa mo fakamānako 'a e ngaahi fakataha'anga, ngaahi 'ekitiviti, mo e ngaahi faeasaiti fakauōtí ke ongo'i 'e he kāingalotú 'oku nau fie fakaafe'i mai ki ai honau ngaahi mahení.
- Fakaafe'i e kakaí ki he ngaahi efiafi fakafāmīlī 'i 'apí.
- 'A'ahi ki he kakai 'oku lolotonga hoko ha ngaahi liliu 'i he'enau mo'uí, hangē ko ha mali, fanau'i 'o ha valevale, pe ko ha pekia.
- 'A'ahi mo tokoni ki he kakai 'oku nau toki hiki mai ki he feitu'u ko iá. 'Oange kiate kinautolu ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e koló, feitu'ú, mo e Siasí.

- Faka'aonga'i 'a e faingamālie kotoa pē ke talanoa ai 'o kau ki he ongoongoleleí. Alea'i e ngaahi tefito hangē ko e Fakamo'uí, Tohi 'a Molomoná, Tohi Tapú, taumu'a 'o e mo'uí, fāmílí, mo e hisitōlia fakafāmílí.
- Fakalotolahi'i e to'u tupú ke nau fakakaume'a ki he to'u tupu kehé pea fakaafe'i mai kinautolu ki he ngaahi fakataha'anga mo e ngaahi 'ekitiviti 'a e Siasí.
- Ngāue mo e ngaahi fāmili 'oku Siasi pē hanau ni'ihí.
- Palani ha ngaahi houalotu sākalamēniti 'oku fakalaumālie pea langaki mo'uí.

'Ekitiviti: Ako mo e Hoá

- Lau pea alea'i mo ho hoá 'a e peesi 34–37 'o e *True to the Faith*, ko e "Church Administration."
- Vahevahe mo ho hoá pea hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e me'a kuó ke akó.
- Alea'i e founa 'e tākiekina ai 'e ho'o mahinó 'a ho'o founa ngāue mo e kau taki 'o e Siasí.

Ko e Tukupā ke Mālohi Ma'u ai pē 'i he Siasí

Ko 'ene ola lelei taha ia 'a e ngāue fakafaifekaú 'a hono fai 'e he kakaí 'a e tukupā ke mālohi ma'u ai pē 'i he Siasí pea nau tauhi ki ai 'i he ngaahi 'aho kotoa 'o 'enau mo'uí. 'Oku 'ikai fe'unga pē e kau mai 'a e kakaí ki he Siasí. Kuo pau ke nau ha'u 'o nofo 'aupito ai. Kuo pau ke fakataumu'a 'a ho'o ngaahi ako'i mo ho'o ngaahi fakaafé ki he ola ko 'eni. Kuo pau ke kei hokohoko atu hono mo'u'aki 'e he kāingalotú 'a e ongoongoleleí mo mālohi 'i he Siasí kae lava ke nau ma'u kotoa 'a e ngaahi tāpuaki 'oku tuku fakatatali mai 'e he'etau Tamai Hēvaní ma'anautolú.

Na'e akonaki 'a Nifai 'o pehē: "Pea ko 'eni, 'e hoku kāinga 'ofeina, 'o ka hili ho'omou hū ki he hala hangatonu mo lausi'i ko iá, 'oku ou fie fehu'i pe kuo 'osi fai 'a e me'a kotoa pē? Vakai, 'oku ou pehē kiate kimoutolu: Kuo 'ikai; . . . ko ia 'oku totonu ke mou vivili atu ki mu'a 'i he tu'uma'u 'ia Kalaisi. . . pea kātaki 'o a'u ki he ngata'angá, vakai, 'oku folofola peheni 'e he Tamai: Te mou ma'u 'a e mo'ui ta'engatá" (2 Nifai 31:19–20).

Fai 'a ho lelei tahá ke tokoni'i 'a e kakaí ke nau taau ke ma'u 'a e "mo'ui ta'engatá, 'a ia ko e me'a'ofa ia 'oku mahu'inga taha 'i he ngaahi me'a'ofa kotoa pē 'a e 'Otuá" (T&F 14:7).

Manatu'i 'Eni

- Fokotu'u ha ngaahi vā fetu'utaki 'oku mālohí mo e pīsope pea mo e kau mēmipa 'o e fakataha alēlea 'a e uōtí.
- Kau ki he ngaahi fakataha kōmiti pule 'o e lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi fakataha alēlea 'a e uōtí, 'i ha ngaahi founa 'e 'aongá.
- Tokoni ki he fakataha alēlea 'a e uōtí. 'I he taimi ko ia 'oku kole atu ai 'e he fakataha alēlea 'a ho'o tokoni:
  - Loto fiemālie ke ke fakafeohi ki he kau papi uluí mo e kāingalotu māmālohí, tokoni'i kinautolu 'i honau ngaahi uiui'i mo e ngaahi faingamālie ke nau fakahoko ai ha ngaahi ngāue tokoni, pea toe ako'i ange 'a e ngaahi lēsoni 'a e kau faifekaú.
  - Kau fakataha mo e kāingalotú 'i hono ako'i ki he kau papi ului fo'ou 'a e lēsoni ko e "Ngaahi Fonó mo e Ngaahi Ouáú."

Ngaahi Fakakaukau Ki Hono Akó mo Faka'aonga'í

Ako Fakatāutahá

- Faka'aonga'í ho'o palani faka'ahó ke fa'ufa'u ai ha ngaahi palani ke ke talanoa ki he kau papi ului fo'ou mo e kainingalotu na'e toki mālohi mai 'i he Siasí 'o fekau'aki mo hono liliu 'enau mo'ui pea ma'ulotú. Ko e hā e me'a na'e tokoni taha kiate kinautolú? Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a ho'o ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e ngaahi me'a na'a nau a'usiá. Ko e hā ha me'a kuó ke ako 'a ia 'e tokoni kiate koe 'i ho'o ngāue mo ho'o kau fiefanongo lolotongá?
- Ako 'a e 2 Nifai 31:18–20; 'Alamā 26:1–7 mo e 32:32–43; mo e Molonai 6. Hiki 'a e me'a 'okú ke ako mei he ngaahi veesi ko 'ení 'o fekau'aki mo hono fakamālohia 'o e kau papi ului fo'ou.

Ako mo e Hoá

- Fehu'í ki he pīsopé lolotonga 'a e fakataha alēlea fakauōtí, pe 'oku 'i ai ha kainingalotu māmalohi 'i homou feitu'ú 'okú ne loto ke ke 'a'ahi ki ai he uiké ni. 'I ho'o 'a'ahi ki he kau māmalohi ko 'ení, feinga ke ke langaki hake 'a 'enau tui kia Sīsū Kalaisí. Kole ange ke nau fakafetu'utaki atu ha ni'ihī kiate koe.
- Ako 'a e 1 Kolinitó 3:2; Hepelū 5:12; mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:22. Ko e hā 'a e hu'ahuhu 'oku 'uhinga ki ai? Ko e hā 'a e kakano'í manú? Fakafehoanaki ho'o ongo talí mo e ngaahi tokāteline 'i he vahe "Ko e Hā 'a e Me'a 'Oku Ou Ako mo Ako'í?" Ko e hā kuo pau ai ke ke 'oange 'a e hu'ahuhú mo e kakano'í manú 'i hona fakahokohoko totonú pea 'i he lahi totonú? 'Okú ke fakahoko fēfē ia?
- Lau 'a e ngaahi lea ko 'ení 'a ia na'e fakamatala'í ai 'e Palesitini Siosefa F. Sāmita 'a e ngaahi ongo na'á ne ma'u 'i he taimi na'e papitaiso ai iá:

"Ko e ongo na'á ku ma'ú ko ha ongo 'o e melino haohaoa, 'o e 'ofa pea mo e maama. Ne u ongo'í 'i hoku lotó kapau na'e 'i ai ha'aku angahala, kuo fakamolemole'í ia —pea ko e mo'oni na'e 'i ai 'eku angahala; na'e fakama'a mo'oni 'eku angahalá; na'e ongo ki hoku lotó, peá u ongo'í he 'ikai 'aupito pē ke u fakalavea'í 'e au 'a e ki'í 'inisēkite si'isi'í tahá. Na'á ku ongo'í 'eku fie fai lelei 'i he feitu'u kotoa pē ki he tokotaha kotoa pea ki he me'a kotoa pē. Na'á ku ongo'í ha mo'ui fo'ou, ha holi fo'ou 'i hoku lotó ke u fai 'a e me'a na'e totonú. Na'e 'ikai mo ha toe holi 'e taha 'i hoku lotó ke u fai ha koví. . . .Ko e ivi ia na'á ku ongo'í pea 'oku ou 'ilo na'e mei he 'Otuá ia, pea na'e hoko ia pea 'e hoko ma'u ai pē ia ko ha fakamo'oni mo'ui kiate au 'o 'eku tali 'a e 'Eikí." (*Gospel Doctrine*, 5th ed. [1939], 96).

Lau angé he taimí ni e lea 'a Palesitini Sāmita 'o kau ki he ngaahi ongo na'á ne ma'u hili ha taimi lōloa mei hono papitaiso iá:

"Oiauē! Taumaiā na'e lava ke u tauhi 'a e laumālie tatau ko iá pea mo e holi fakamātoato tatau ko iá 'i hoku lotó 'i he momeniti kotoa pē 'o 'eku mo'ui mei he ['aho na'e papitaiso ai aú] 'o a'u ki he 'ahó ni. Ka ko hotau tokolahi, 'a ia kuo tau 'osi ma'u 'a e fakamo'oni ko iá, 'a e fanau'í fo'ou ko iá, 'a e liliu ko ia 'o e lotó, neongo na'a tau fehālaaki 'i he ngaahi fili na'a tau fai pe na'a tau fai ha ngaahi fehālaaki lahi, pea mahalo na'a tau fa'a tōnōnou 'i he mo'ui'aki 'o e ngaahi tu'unga mo'ui totonú, ka kuo tau 'osi fakatomala mei he koví, pea kuo tau toutou fekumi ki ha fakamolemole mei he to'ukupu 'o e 'Eikí; kae a'u mai ki he 'aho ni, 'oku kei ma'u pē 'i hotau lotó 'a e holi pea mo e taumu'a tatau ko ia na'e hū ki hotau lotó 'i he taimi ne papitaiso ai kitautolu pea ma'u 'a e fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá, pea 'oku kei mālohi taha pē 'a e ongo ko ia 'i hotau lotó" (*Gospel Doctrine*, 96).

- Ko e hā e me'a na'á ke ako fakatāutaha meia Palesitini Sāmita 'o kau ki ho'o fakamo'oni mo ho'o tukupā ko ia ke mo'ui'aki 'a e ongoongolelei?

Ngaahi Fakamatalá

- Ko e hā e me'a 'okú ke ako 'o kau ki he ngaahi faingata'a 'oku hoko hili 'a e papitaisó, 'a ia 'oku fehanganhangai mo e kau papi ului fo'ou, pea mo e ni'ihí 'e ala hoko ko ha kau palófitá 'i he kaha'ú?
- 'I ho'o fakakaukau atu ki he kau toki papi uluí mo e kāingalotu māmālohí, ko e hā ha me'a te ke lava 'o fai ke tokoni'i ai kinautolu ke nau toe ma'u 'a e "holi mo e taumu'a" na'a nau ma'u kimu'á?

Ngaahi Fakataha Fakavahé mo e Ngaahi Konifelenisi Fakasouni

- Fakaafe'i ha pīsope ke ne lea 'o kau ki he ngaahi faingata'a 'oku hoko 'i he ngāue mo e kāingalotu māmālohí pea mo e kau papi ului fo'ou. Kole kiate ia ke ne fakamamafa'i 'a e founa 'e lava ke tokoni ai 'a e kau faifekau 'i he ngaahi faingata'a ko 'eni.
- Alea'i 'a e talanoa fakatātā ki he sipi heé, fo'i pa'anga na'e molé, mo e foha maumau koloá (vakai, Luke 15).

Palesiteni Fakamisioná

- Ngāue mo e kau taki lakanga fakataula'eiki fakalotofonua ke poupu'i kinautolu ke nau tokoni'i 'a e kau papi ului fo'ou:
  - Ke fakanofa kinautolu ki he lakanga fakataula'eiki.
  - Ke 'i ai ha'anau kau faiako faka'api.
  - Ke teuteu'i ha hingoa 'o ha'anau kui ke 'ave ki he temipalé pea ke nau fakahoko 'a e papitaiso ma'á e kakai pekiá.
  - Ke fai kiate kinautolu 'a e lēsoni ko e "Ngaahi Fonó mo e Ngaahi Ouau" lolotonga 'oku 'i ai 'a e kau faiako faka'api.
- Ako'i ki he kau taki fakalotofonua 'i he fakataha alēlea fakauōti 'a e founa ke faka'aonga'i ai 'a e kau faifekau.
- Ako'i ki he kau taki fakalotofonua 'a e taumu'a mo e ngaahi 'aonga 'o e Lekooti 'o e Fakalakalaká.
- 'Ai pē mo kole ki he kau faifekau ke nau fakahā atu ha tatau 'o 'enau Lekooti 'o e Fakalakalaká.
- 'Ai pē peá ke vakai'i 'a e kau toki papi uluí ke ke 'ilo'i pe 'oku nau fēfē pea ko e hā ha founa 'e lava ke tokoni ange ai e kau faifekau kiate kinautolu.
- Fakaafe'i 'a e kau taki fakasiteiki pe fakauōti ke nau lea ki ho'o kau faifekau 'o fakamatala'i ange 'a e founa 'e lava ke nau tokoni lahi taha ai.
- Fakaafe'i 'a e kau toki papi uluí ke nau lea ki he kau faifekau 'o fakamatala ki he ngaahi me'a na'a nau a'usia 'i he'enau hoko ko e kāingalotu fo'ou 'o e Siasí.
- 'Ai pē pea kole ki he kāingalotu na'e papi ului ki he Siasí ke nau vahevahe 'i ha konifelenisi fakasouni 'a e founa honau fakauluí.

A

Ako fakatāutaha, taumu'a 'o e, viii–ix
taimi-tēpile 'o e, viii
Ako 'o e leá, mo e kalamá, 156–57
mo e ako ma'ulotó, 156
ngaahi taumu'a 'o e, 156
ngaahi tefito'i mo'oni 'o e, 155
palani akó, 155–58
ngaahi me'angāue ki hono, 156
mo e ngaahi hoá, 159–60
Ako, ko ha founa 'o e ma'u fakahaá, 21
'i he'ete hoko ko e mēmipa 'o e Siasí, 101–02
'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 20
Ako mo e hoá, taumu'a 'o e ix
taimi tēpile 'o e, viii
Ako ma'ulotó, mo e faiakó, vii
Ako folofolá, ko ha fekau, 85
Akó, ngaahi ma'u'anga tokoni kuo fakangofua ki
he, 26
ko e teuteu ki he ako'í, 22–25
kamata'aki 'a e lotu, 19,25
'oku ola lelei, 19
ngaahi fakahinohino ki he, 22–24
ngaahi fokotu'u ke ola lelei aí, 25–28
Alēlea'anga mā'olunga fakasiteikí, ngaahi
fatongia 'o e, 261
Anga fakafonuá, fie ma'u ke ako 'a e, 160
Angahalá, 'i he lau 'a e ngaahi anga-fakafonua
kehekehe, 69
Angama'á, 141
Angama'á, fono 'o e, 89
'Aho Sāpaté, tauhi 'o e, ke mā'oni'oni, 85–86
'Akau 'o e mo'uí, 'ekitiviti ki he, 3
'Alo'ofá, faka'uhinga'i 'o e, 80
'Amanaki lelei, 140
'Aukai, fono 'o e, 92

E

Efiafi fakafāfili 'i 'apí, 99
'Ekea meiate kita 'a 'ete ngaahi ngāue, 182–83
'Ekitiviti ki he 'ulungāangá, fakafuofua'i pē kitá,
150–51
'Enitaumeni, 99–100

F

Faiako 'a'ahí, 257
Faiako Faka'apí, 257
Faiakó, fakafe'unga'i ke feau e ngaahi fiema'ú,
212–13
mo e kumí, 191–92
mo e fakafanongó, 221–22
mo e ako ma'ulotó, vii
'aki 'a e Laumālié, 4
fale'i 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí kau ki he,
209–10
founa hono kamata, 210–12
'i ha uiui'i faka-Siasí, 101
lōloa 'o e ngaahi taimi ako'í, 213
lōloa 'o e ngaahi lēsoní, vii
kakai na'e 'ikai tupu hake ko e Kalisitiane,
228–29
'o e ongoongoleléi 'i he hoko ko e faifekau,
209
mo e hoá, 213–14
mo e kāingalotú, 214
'aki 'a e ngaahi fehu'i, 219–20
'aki 'a e folofolá, 215–17
Failelei, 202–04
Faivelenga, 144–45

Fakaakeake mei he 'ulungāanga 'okú ne
pukenimā kitá, 124–227
Fakafanongó, ke fakalelei'i 'a e ngaahi poto 'i he
leá, 257
ngāue'aki 'a e, 'i he faiakó, 221–22
Fakafeohi, ki he kāingalotu fo'ou, 251
Fakafokí, faka'uhinga'i 'o e, 80
Fakahā fakafu'ituituí, 103–04
Fakalelei, 35–38, 38–39, 54–55, 58–59, 68–69
faka'uhinga'i 'o e, 66
Fakalelei'i pe Fokotu'u lotú, 39–40
Fakamafai'i, ke ako'í 'a e ongoongolelei kuo toe
fakafoki maí, 1
Fakamatala Fakanounou 'o e Lipooti Telefoní,
fakamatala'i 'o e fōmú, 173
Fakamatala fakafekau'akí, 168–70
Fakamāú, faka'uhinga'i 'o e, 66
ko hono faka'osi, 60
Fakamā'opo'opo mo e hoá, 181
Fakamo'oni, fai ma'u pē 'a e, 237–38
Fakamo'uí, 'oku lava ke ma'u 'e he kakai kotoa
pē, 99–100
faka'uhinga'i 'o e, 66
palani 'o e, 53–61
Fakataha alēlea fakauōtí, 180–81, 258–60
mo e fakakaume'a ki he kau papi ului fo'ou,
259
mo hono tokoni'i 'o e kau papi ului fo'ou ke
nau fua ha ngaahi fatongia, 260–61
mo hono fafanga'i 'o e kau papi ului fo'ou,
260–61
fatongia'aki 'a e fakafeohi, 256–57
Fakataha palani fakauiké, founa hono fakahokó,
177–81
Fakataha palani faka'ahó, 181
Fakataha fakavahe, mo e ako, viii
taumu'a 'o e, ix
Fakatokanga, 'i he ma'u fakahaá, 114–15
Fakatomalá, 71, 224–25
mo e tukupaá, 233–34
Fakatōtamá, mo e taau ke papitaisó, 248–49
Fakatupu 'o e māmani, 55
Fakauluí, fatongia 'o e faifekau 'i he, 107–08
fatongia 'o e Laumālié 'i he, 107–08
Faka'ilonga'i 'o e folofolá, 27
"Fāfili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani, Ko e",
3, 98
Fāfili 'o e 'Otuá, 35–36, 187–88
Fāfili, taumu'a 'o e, 98–99
Fānau kei ta'u si'í, mo e papitaisó, 248
Fatongia 'o e faifekau 'i he fakauluí, 107–108
Fausi, Sēmisi E., 'i he 'amanaki lelei, 140
'i he faiako mahinó, 217–18
Fa'a kātakí, 143
Fekau 'e Hongofulú, talangofua ki he, 88–89
Fine'ofá, 97
Fokotu'u taumu'á, 165
Fokotu'u 'o e Siasí, 11–12
Folofolá, faka'ilonga'i 'o e, 27
faka'aonga'i 'o e, 'i he faiakó, 215–17
Fuakavá, faka'uhinga'i 'o e, 80–81
fakamatala'i 'o e, 72

H

Hakeaki'í, 60
faka'uhinga'i 'o e, 66
Hanitā, Hauati W., kau ki hono 'ilo'i 'o e
Laumālié, 114

Hā'ele 'Angaua Mai 'a Sisū Kalaisí, 43
 Hē mei he mo'oní, faka'uhinga'í 'o e, 38
 faka'aufuli, 39–41
 Hia mamafá, mo e taau ke papitaisó, 247–48
 Hilifakinimá, 74
 faka'uhinga'í 'o e, 81
 founga hono fakahoko 'o e, 250
 teuteu ki he, 243–44
Vakai foki ki he Papitaisó mo e hilifakinimá
 Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī, 55–56
 faka'uhinga'í 'o e, 66
 Hingikeli, Kōtoni B., kau faifeaká ke puke ma'u e
 kau papi uluí 'i he Siasí, 256–57
 kau ki hono pukupuke 'o e kau papi uluí, 256
 kau ki he tuí mo e lotú, 108
 kau ki he tokoni 'a e kāingalotú ki he kau
 faifeaká, 193–94
 kau ki he lotu 'a e kau faifeaká, 109
 kau ki he ngaahi fiema'u 'a e kau papi ului
 fo'ou, 258
 kau ki hono lau 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he
 fa'a lotú, 127–28
 kau ki hono 'ilo'í 'o e Laumālié, 113
 kau ki he ngāue tokoní, 203
 Hisitōlia fakafāmilí, ko ha ma'u'anga tokoni ki
 hono kumi 'o e kau fiefanongó, 197–98
 Hōlani, Sefilí R., kau ki hono ako 'o e leá, 154
 kau ki he fakafanongó, 221
 kau ki he faiako'aki 'a e mālohí, 9–10
 Huhu'í, faka'uhinga'í 'o e, 66

I

'Ikaí tupu Kalisitiané, ako'í 'o e ongoongoleléi ki
 he kakai na'e, 228–29
 'Iló, 142
 'Initaviu Papitaisó, founga hono fakahoko 'o e,
 245–48
 teuteu'í 'o e kau fiefanongó ki he, 244–45
 ngaahi fehu'í ki he, 247
 ko hai 'okú ne fai 'a e, 247
 'Iongi, Pilikihami, kau ki hono ma'u 'o ha
 fakamo'oní, 238

K

Kāingalotu ne tu'usí, pe 'e papitaiso, 247
 Kāingalotu fo'ou, ko ha ma'u'anga tokoni ki
 hono kumi 'o e kau fiefanongó, 195
 kau faifeaká ke nau fakafeohi ki he, 251
 ke fai kiate kinautolu 'a e ngaahi lēsoní, 33
 fakamālohia 'a e, 255–56
 ke toe fai kiate kinautolu 'a e ngaahi lēsoní,
 251
 Kāingalotu māmālohí, ko ha ma'u'anga tokoni ki
 hono kumi 'o e kau fiefanongó, 195
 fakamālohia 'o e, 255–56
 Kāingalotú, ilifia ke fai 'a e ngāue fakafaifeaká,
 194–95
 tokoni ki hono kumi 'o e kau fiefanongó,
 193–96
 founga ke tokoni ai, 'i he ngāue fakafaifeaká,
 195
 Kalaisi, Maama 'a. *Vakai ki he* Maama 'a Kalaisi
 Kalaisi. *Vakai ki he* Sisū Kalaisi
 Kalavini, Sione, 51
 Kātaki ke a'u ki he ngata'angá, 75, 102
 faka'uhinga'í 'o e, 81
 Kau faifeakau fakauōtí, ngaahi fatongia 'o e, 262
 founga hono faka'aonga'í 'o e "Malanga'aki
 'Eku Ongongoleléi," xii

Kau fiefanongó, kau faifeaká ke nau teuteu'í 'a e,
 ki he 'initaviu papitaisó, 244–45
 fokotu'u 'o e ngaahi taumu'a ma'á e, 177–81
 ke nau lau 'a e Tohi 'a Molomoná, 129–30
 Kau Talavou, houalotu 'a e, 97
 Kau taki fakauōtí, mo e ngāue fakafaifeaká, 255
 ngaahi fatongia 'o e, 260–61
 Kau Finemuí, houalotu 'a e, 97
 Kau palōfitá, fakamatala'í 'o e, 38
 fatongia 'o e, 36–37
 Kau taki fakahoualotú, ngaahi fatongia 'o e, 262
 Kau Palesitenisí 'Uluakí, pōpoaki 'a e, v
 Kau Palesitenisí 'Uluakí, kau ki he ngāue
 fakafaifeaká, 33–34
 Kau taki fakasiteikí, mo e ngāue fakafaifeaká, 255
 ngaahi fatongia 'o e, 260–61
 Kau Palesiteni 'o e Siasí, kau ki he ngāue
 fakafaifeaká, 13–15
 Kau taki lakanga fakataula'eikí, ngaahi fatongia
 'o e, 262
 Kau fiefanongó kimu'á, ko ha ma'u'anga tokoni
 ki hono kumi 'o e kakai ke ako'í, 200–01
 Kau fokotu'u lotú, 51
 Kepalela, Vikitá Manuela, talanoa ki he fakaului
 'o, 189–90
 Kimipolo, Sipenisā W., kau ki he ngāue
 fakafaifeaká mo e ngāue fakatemipalé, 198
 kau ki he vahe'í, 5
 Ko hono toe vakai'í, mo e tukupaá, 240–41
 Kōmiti fakafekau'aki 'o e ngāue fakafaifeaká,
 ngaahi fatongia 'o e, 263
 Konga 'aisi, 'oku tatau 'a e ngaahi me'a'oku fai ki
 ai 'a e hoha'á mo ha, 223
 Konifelenisi fakasouní, mo e ako, viii
 Konifusiasí, 52
 Kumi 'o e kau fiefanongó, ngaahi fokotu'u ki
 hono, 201–02
 Kumi, mo ako'í, "00" 191–92
 'aki 'a e Laumālié, 188
 fakataha mo e kāingalotú, 193–95
 Kumi 'o e kakai ke ako'í, 187–88
 Kuonga fakakōsipelí, faka'uhinga'í 'o e, 37–38

L

Laipeli 'a e faifeaká, ix–x
 Lakanga Fakataula'eikí mo e ngaahi houalotú,
 96–97
 Lakanga Taula'eiki, Faka-'Ēlone, 96
 faka'uhinga'í 'o e, 36–37
 Faka-Melekisētekí, 96–97
 toe fakafoki mai 'o e, 41–42, 96
 Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné, kuo toe fakafoki
 mai, 42
 Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, toe
 fakafoki mai 'o e, 42
 Langa hake 'o e Siasí, 188
 Lao sivilé, talangofua mo faka'apa'apa'í 'a e, 94
 Laó, talangofua pea faka'apa'apa ki he, 94
 Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá, 106
 Laumālie Mā'oni'oni, me'afoaki 'o e, 105–06
 ako 'i he, 20–21
 tokotaha ko e, 105
 mālohi 'o e, 105
 Laumālie 'o 'Ilaisiá, 197–98
 Laumālié, mālohi 'o e, 'i he fakauluí, 106–7
 ngaahi ue'í 'a e, 111–12
 totonu ke ne fakahinohino 'a e ako'í, 210–11
 faiako'aki 'a e, 4

Lava ke fetongitongi holo, 'i he akó, ii
'i he ako'í, viii

Lavame'a 'i he ngāue fakafaipekaú, 12–13

Lavame'á, faka'uhinga'í 'o e, 12–13

Lea 'o e Potó, 90–91

Lea faka-Pilitāniá, fie ma'u ke ako, 154–55

Lea fakafonua 'o e misiona, 153–54
teuteu ke ako 'a e, 153–54
fie ma'u 'a e mateaki, 154

Lekooti 'o e Ako'í, fakamatala'í 'o e fōmú, 170–71

Lekooti 'o e Fakalakalaká, fakamatala'í 'o e fōmú,
172

Lī, Hāloti B., kau ki he mahu'inga 'o e fāmili, 3
kau ki he faiako ke ma'u 'a e mahinó, 131–32

Lipooti Fakauike 'a e Faifekaú, fakamatala'í 'o e
fōmú, 175–76

Loto fakatōkilalo, 143–44

Lotomamahi, 12–13

Lotú, ko e fekau, 84
mo e tuí, 'i he fakauluí, 108–110
me'afua ke fakafuofua'í'aki, 110
founga hono fakahokó, 44–45
'oku 'uhinga ke ako 'a e mo'oní, 44–45
fatongia 'o e, 44–45
ngaahi fokotu'u ki he, 109–110

Lütelo, Māteni, 51

M

Maama 'o Kalaisí, 104–05

Maama 'o e ngaahi laumālié, 59

Mafai, 'o e faifekaú, 4
'o e Lakanga Fakataula'eiki, mole 'a e, 39–40
Toe fakafoki mai 'a e, 41

Mahōmeti, 52
"Malanga'aki 'Eku Ongongolelei," faka'aonga'í 'e
he kau faifekau mo e kau taki fakauōtí, xii
founga hono faka'aonga'í, vii

Mali ta'engata, 98–99

Manava'ofá, faka'uhinga'í 'o e, 81

Mate fakalaumālié, faka'uhinga'í 'o e, 67

Mate fakasinó, faka'uhinga'í 'o e, 66

Ma'a mei he angahalá, 2, 6–7, 68–69

Mekisuele, Niila A., kau ki he 'amanaki lelei, 140

Me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní, 74, 105

Me'afuaki 'o e lea 'i he ngaahi lea kehekehé,
160–61

Monisoni, Tōmasi S., kau ki he fai 'o e
fakamo'oní, 237
kau ki he lea 'o e Laumālié, 160–61
kau ki hono fakafuofua'í 'o e ngāue, 182
kau ki he fa'a kātaki, 143
kau ki he faiako fakataha mo e kāingalotú, 214

Mo'ui 'i he maama fakalaumālie, 54–55
faka'uhinga'í 'o e, 67

Mo'ui 'i he Māmani, 56–57

Mo'ui ta'e fa'amaté, faka'uhinga'í 'o e, 67
fakamatala'í 'o e, 60

Mo'ui kimu'a pea toki fanau'í mai ki he māmani,
faka'uhinga'í 'o e, 67

Mo'ui matelié, 56–57
faka'uhinga'í 'o e, 67
taumu'a 'o e, 35–36

Mo'ui ta'engata, faka'uhinga'í 'o e, 81

Muimui ki he palōfitá, 87–88

N

Ní'ihí ne fai hono fakafetu'utaki maí, ngaahi
fakahinohino ki he ngāue mo e, 196–97

Ní'ihí ne fai hono fakatu'utaki mai 'o fakafou 'i
he mitiá, 196–97

Ní'ihí ne fai hono fakatu'utaki mai mei he
hetikuota 'o e Siasí, 196–97

Ní'ihí 'Oku Malava ke Fiefanongo, fakamatala'í
'o e fōmú, 172

Ng

Ngaahi fakakaukau ke ako mo faka'aonga'í,
founga faka'aonga'í 'o e, xii

Ngaahi fāmili, tāpuekina 'e he ongoongolelei,
36–37
ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei kuo toe
fakafoki maí, 3–4
ako'í 'a e mahu'inga 'o e, 192–93

Ngaahi fetu'uaki fakasekisuale 'a e tangata mo e
tangatá, mo e taau ke papitaisó, 247–48

Ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisí, ngaahi
me'afuaki 'a e 'Otuá, 138
founga hono fakatupulaki 'o e, 146
fie ma'u ke fakatupulaki 'a e, 138)

Ngaahi lea kehekehé, me'afuaki 'o e leá 'i
he, 160–61

Ngaahi 'otua tamapua, 89

Ngaahi fonó mo e ngaahi ouaú, hili 'a e
papitaisó, 95–102
founga hono ako 'o e, 96
founga hono ako'í 'o e, 95

Ngaahi senitā hisitōlia fakafāmili, ko ha founga
ki hono kumi 'o e kau fiefanongó, 198

Ngaahi Lēsoni, ma'á e kāingalotu fo'ou, 33
ke ako'í ki he kau fiefanongó, 33
faka'aonga'í ki he ako mo e ako'í, 33

Ngaahi pule'anga 'o e nāunau, 61–62

Ngaahi puha fakamatala, 'i he "Malanga'aki 'Eku
Ongongolelei," xi

Ngaahi tamaí, fatongia 'o e, 99

Ngaahi kuonga fakakōsipeli, 37–38

Ngaahi fakaafe fakatukupaa, 233–35

Ngaahi me'afuaki 'o e Laumālié, 106

Ngaahi 'ulungāanga, founga ako 'o e, 138
'o Kalaisí, 137

Ngaahi tukupaá, taumu'a 'o e, 9–10

Ngaahi fa'eé, fatongia 'o e, 99

Ngaahi me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e kau
fiefanongó, fie ma'u ke fakalelei'í, 223–24

Ngaahi fekaú, 82–94
founga hono ako 'o e, 83
founga hono ako'í 'o e, 82–83

Ngaahi tāpuaki, mo e ngaahi tukupaá, 235–36

Ngaahi faka'uhinga, 'o e ngaahi lea 'oku ikai
maheni mo ia, 24

Ngaahi lekooti, ki he papitaisó mo e
hilifakinimá, 249

Ngaahi fehu'í, mo e tukupaá, 235–36
founga tali 'o e, 'aki 'a e Tohi 'a Molomoná,
128–29
faka'aonga'í 'o e, 'i he faiakó, 219–20

Ngaahi fakafepakí, founga hono tali'aki 'o e, 'a e
Tohi 'a Molomoná, 128–29

Ngaahi fehu'í 'o e lotó, mo e Tohi 'a Molomona,
125–26

Ngaahi taumu'á, mo e fakataha palani fakauiké,
177–81
founga hono fokotu'u 'o e, 176

Ngaahi fakamatala 'a e kau palōfita fekau'aki mo
e ngāue fakafaipekaú, 13–15

Ngāue fakafaifekau, kāingalotú ke nau fai 'a e, 97–98
 Ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí, 99–100
 Ngāue tokoní, 'i he'ete hoko ko e mēmipa 'o e Siasí, 101
 ko ha ma'u'anga tokoni ki hono kumi 'o e kau fiefanongó, 201–2047
 Ngoue ko 'Itení, 55–56

O

Ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. *Vakai ki he*
 Ongoongolelei
 Ongoongolelei, 68–75
 tāpuekina e ngaahi fāmilí, 3–4, 36–37
 faka'uhinga'i 'o e, 6, 81
 feau e ngaahi fiema'u 'a e kakaí, 1–2
 taumu'a 'o e, 6
 Ko Hono Toe Fakafoki Maí, 41–42
 Ouau 'o e papitaisó, founa hono tatakí, 249–50
 Ouau, faka'uhinga'i 'o e, 72
 'Oakesi, Tāleni H., kau ki hono fakaafe'i 'o e ni'ihi kehé ke nau ha'u kia Kalaisí, 10
 'Ofa faka-Kalaisí, 140–41
 'Ofá, 140–41
 'Otua, ko hono ako'i 'o e kakai 'oku 'ikai
 Kalisitanié 'o kau ki he, 36–37
 'Otua ko e Tamai, na'e hā kia Siosefa Sāmita, 42
 'Otua, ko 'etau Tamai Hēvaní, 35–36, 54–55
 'Otuá, founa totonu 'o e lotu ki he, 84–85

P

Palaimelí, houalotu 'a e, 97
 Palani ngāue fakafaifekau 'a e uōtí, 264
 Palani Faka'aho 'a e Faifekau, fakamatala'i 'o e, 173–74
 Palani 'o e fakamo'uí, 53–61
 saati 'o e, 61
 Pālati, M. Lāsolo, 'i he ngaahi taumu'a, 176
 'i he mālohi 'o e Laumālié, 107
 Palesiteni fakamisioná, ngaahi fatongia 'o e, 260
 Palesiteni fakasiteikí, ngaahi fatongia 'o e, 260–61
 Papi uluí, faka'uhinga'i 'o e, 247
 Papitaiso ma'á e kakai pekiá, 99–100
 Papitaisó, fakaafe ke, 45, 76
 fie ma'u kae kau ki he Siasí, 72–73
 'ikai fie ma'u ki he fānau ikí, 73
 'aki 'a e afí, 75
 'o kinautolu 'oku 'ikai tāú, 250
 ko 'etau 'uluaki fuakavá, 72–73
 teuteu ki he, 243–44
 ngaahi fiema'u ki he, 244
 Papitaisó mo e hilifakinimá, 10, 86
 ngaahi fehu'i mo e ngaahi tali kau ki he, 247–48
 ngaahi lekooti 'o e, 249
 Peeka, Poiti K., kau ki he papitaiso 'aki 'a e vai
 pea mo e afí, 10
 kau ki hono fakamālohia 'o e ngaahi me'a
 fakalaumālié, 118
 kau ki hono 'ilo'i 'o e Laumālié, 111–12
 kau ki he kaunga 'a e Laumālié ki he fakauluí,
 106–07
 kau ki hono a'usia 'o e ngaahi me'a
 fakalaumālié, 115
 kau ki hono liliu 'e he akó 'a e 'ulungāangá, 21
 kau ki he mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná ke
 fakatupu mo'uí, 127
 kau ki he maama 'a Kalaisí, 104–05
 Peni, talanoa ki he fakaului 'o fakafou 'i he ngāue
 tokoní, 202–04

Penisoni, 'Ēsela Tafi, 'i he tali fehu'i 'aki 'a e Tohi
 'a Molomoná, 128
 kau ki he hoko 'a e Tohi 'a Molomona ko e
 maka-tu'u-lotó, 122
 kau ki he ngaahi fehu'i ma'ongo'onga 'o e
 lotó, 125–26
 kau ki he mahu'inga 'o e Laumālié, 210
 kau ki hono 'ave 'o e ongoongolelei ki he
 māmaní, 2
 kau ki he ngāue, 144

Peuli L. Tomu, kau ki he talangofuá, 145
 Pisope, 180–81
 mo e ngāue fakafaifekau, 194
 tatakí 'a e ngāue fakafaifekau 'i he uōtí, 256
 hono ngaahi fatongia fekau'aki mo e ngāue
 fakafaifekau, 261
 Pōpoaki 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e
 ongoongolelei, 31
 mo e ngaahi fāmilí, 192–93
 fakamatala'i 'o e, 8–9
 Pule'anga fakasilesitalé, 60
 Pule'anga fakatelesitalé, 61
 Pule'anga fakatilesitalé, 61
 Puta, (Gotama), 52

S

Sākalamēnití, 73
 Sāmita, Hailame, kau ki hono ako'i 'o e ngaahi
 'uluaki tefito'i mo'oní, 7
 Sāmita, Siosefa, mo e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí,
 42
 mo hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei,
 41–42
 kau ki he papitaiso 'aki 'a e vai mo e Laumālie
 Mā'oní'oní, 10–11
 kau ki he hoko 'a e Tohi 'a Molomoná ko e
 maka-tu'u-lotó, 122
 kau ki hono malanga'aki 'o e ongoongolelei,
 193
 kau ki he fakafalala ki he Laumālié, 113–114
 kau ki hono ako'i 'o e kakai kotoa pē 'e ma'ú,
 188
 kau ki he me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní,
 105
 kau ki he fiema'u 'o e fakahaá, 103
 Sāmita, Siosefa F., kau ki he ngaahi ongo na'á ne
 ma'u 'i hono papitaisó, 266
 Sikulu, Felengi mo Miletí, talanoa ki he fakaului
 'o, 198–99
 Sinaita, talanoa kia, 133
 Sisū Kalaisi, na'e hā kia Siosefa Sāmita, 42
 ko e Huhuí, 58–59, 68–70
 Fakalelei 'a. *Vakai ki he* Fakalelei
 'ene ngāue fakafaifekau 'i māmaní, 38–39
 tokoní 'i 'a e kakaí ke nau ako 'o kau kia, 53–54

T

Taimí, faka'aonga'i 'aonga 'o e, 165
 Taimi-tēpile faka'aho 'a e faifekau, viii
 Taimi-tēpile. *Vakai ki he* Taimi-tēpile faka'aho 'a e
 faifekau
 Taki ngāue fakafaifekau fakauōtí, ngaahi fatongia
 'o e, 262
 Talangofuá, 145
 ko e fekau, 83–84
 Talanoa, ngaahi fakakaukau ki he, mo e ni'ihi
 kehé, 189
 me'angāue ki hono fai 'o e kumí, 188
 Tamai Hēvaní, 35–36
 Tamai 'i Hēvaní, 54–55

Taumu'a 'o e ngāue fakafaifeaká, ke fakafofonga'i 'a Sisū Kalaisi, 2
 Taumu'a, 'o e hoko ko e faifeaká, 1
 Tau'atāina ke filí, 55, 55–56
 Teila, Sione, kau ki he faiako 'i he founa faingofuá, 217
 Temipalé, ngaahi, lotu 'i he, 99–100
 Teuteu kaumātu'á, ko ha ma'u'anga tokoni ki hono kumi 'o e kau fiefanongó, 195
 Tiniteili, Uiliami, 51
 Toe Fakafoki Mai, pōpoaki 'o hono, fakamatala'i 'o e, 8–9
 'o e ongoongoleléi, 41–42
 Toe fanau'i mai 'i ha fōtunga kehé, mo e toetu'ú, 60
 Toetu'ú, 60
 faka'uhinga'i 'o e, 58, 67
 Tohi Tapú, 'ene poupou ki he Tohi 'a Molomoná, 124–25
 Tohi lekooti 'o e feitu'u ngāue fakafaifeaká, fakamatala'i 'o e, 168–70
 faka'aonga'i ke kumi e kau fiefanongo kimu'á, 200–01
 Tohi 'a Molomoná, tali e ngaahi fehu'i 'o e lotó, 125–26
 'i he'ene hoko ko e maka-tu'u-lotó, 122
 tohoaki 'a e kakaí ki he 'Otuá. 127–28
 fakamo'oni 'o e faka'otua 'a Sisū Kalaisi, 121
 fakamo'oni 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleléi, 8, 43–44, 121
 founa hono lau, mo e kau fiefanongó, 129–30
 founa hono faka'aonga'i, 129–30
 taumu'a 'o e, 43
 lau 'a e, ke ako e lea 'a e feitu'u ngāue fakafaifeaká, 157–58

poupou ki he Tohi Tapú, 124–25
 fakamo'oni kia Sisū Kalaisi, 123
 Tohihohokó, ko ha ma'u'anga tokoni ki hono kumi 'o e kau fiefanongó, 197–200
 Tohinoa akó, fakamatala'i 'o e, x
True to the Faith, 24
 Tui, mo hono kumi 'o e kakai ke ako'i, 187
 mo e lotú, 108
 kia Sisū Kalaisi, 70, 138–39
 Tukupā, mo e ngaahi tāpuakí, 236–37
 mo e ngaahi fehu'i fakahangatonú, 235–36
 pea toe vakai'i, 239
 'okú ne fakatupulaki 'a e tuí, 234
 ko e kongā mahu'inga 'o e fakatomalá, 233
 Tu'unga 'o e fakalalakaká, ko hono faka'uhinga'i 'o e, 166–67
 ki he fakauluí, 166–67
 fokotu'u 'o e ngaahi taumu'a ki he, 176

U

Uefilini, Siosefa B., kau ki hono faka'aonga'i 'o e Tohi 'a Molomoná, 130
 Uikilifi, Sione, 51
 Uiuui'i, 'i he Siasí, 101
Vakai foki, Uiuui'i ki he ngāue fakafaifeaká
 Uiuui'i ke ngāue fakafaifeaká, mo e fatongiá, 4–5
 mālohi mo e mafai 'o e, 4–5
 ke ako'i 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai, 209–10

V

Vahehongofulú mo e ngaahi foakí, totongi 'o e, 93
 Vahehongofulú, fono 'o e, 91–92

Manatu'i 'Eni . . .

- Ko ho'o taumu'a ke 'omi 'a e ngaahi laumalié kia Kalaisi.
  - Teuteu'i 'a e kaka'i ke nau fakakakato e ngaahi fie ma'u ki he papitaisó, 'a ia 'oku hā 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37 pea mo e ngaahi fehu'i 'o e 'initaviu papitaisó.
- Fa'a lotua koe pea mo e ni'ihiki kehé.
  - Falala ki he Laumalié ke ne fakahaa'i atu e feitu'u ke ke 'alu ki a'i, me'a ke fa'i mo e me'a ke ke lea'aki.
  - Talangofua kakato.
  - Ako he 'aho kotoa pē 'a e lea fakafonua 'o e misiona 'okú ke ngāue a'i.
- Palani he 'aho kotoa pē peá ke tokanga taha ki he ngaahi tu'unga 'o e fakalalakaká.
  - Ngāue ke ola lelei he 'ahó kakato pea 'i he 'aho kotoa pē.
- Kole ki he **tokotaha kotoa pē** ha ngaahi hingoa 'o ha kakai ke ako'i!
  - Ako'i he taimi 'okú ke kumi a'i; kumi he taimi 'okú ke ako'i a'i.
- Lau e Tohi 'a Molomoná fakataha mo kinautolu 'okú ke ako'i.
  - Ako'i ki he kaka'i ko e founa mahu'inga ke nau 'ilo'i 'aki pe ko ha palōfita 'a e 'Otuá 'a Siosefa Sāmitá, ko ha'anau lau mo lotua 'a e Tohi 'a Molomoná.
  - Fetu'utaki faka'aho ki he fiefanongo kotoa pē.
  - Toutou fakahoko ho'o fakamo'oní.
  - Kapau 'e lava pea 'ai ke 'i ai ha mēmipa 'i hono ako'i 'o e lēsoni kotoa pē.
  - Fokotu'u ma'u pē ha ngaahi 'aho mo ha taimi pau ki he lēsoni hokó.
  - Fakaafe'i 'a e kau fiefanongo kotoa pē ki he ouau papitaisó.
  - Ka hili e lēsoni taki taha, 'oange ki he fiefanongó ha me'a ke ne lau pe fakalaulauloto ki ai, 'o teuteu ai ki ho'omou fe'iloaki hokó.
- Langaki ha fetu'utaki mo e kāingalotú, ako'i ha'o ngāue mo tokoni kiate kinautolu 'i he tu'unga fakatakimu'a 'o e uōtí.
  - Tokoni ki he kau taki 'o e uōtí 'i he ngaahi ngāue ke pukepuke mo fakamālohia mai e kau māmālohí.
- Tokoni ki he tokotaha kotoa pē 'okú ke ako'i ke ne fai ha ngaahi tukupā 'e tataki ai ia ke ne fakatomala pea mo fakamālohia 'ene tui ki he Fakamo'uí.
  - 'Ofa ki he 'Eikí pea tauhi kiate la 'i he lelei taha te ke lavá.

SIASI 'O
SĪSŪ KALAI SI
'O E KAU MĀ'ONĪ'ONI
'I HE NGAHI 'AHO
KIMUI NĪ

